शिरोमणिकृतदीधित्याः अनुमितिग्रन्थः ॥

तत्र सङ्गतिप्रकरणं प्रारभ्यते ।

—०००—

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

जागदीश्याः अनुमितिग्रन्थः ॥

तत्र सङ्गतिप्रकरणं प्रारभ्यते ।

—०—

सस्मिताननसरोजमङ्गणे रिङ्गमाणमतिलोलकुन्तलम् ।
रोचनोल्लसितभालमस्तु मे केशवं मनसि शैशवं वपुः ॥
प्राच्यैरनुचितविविधदोषैः कलुषीकृतोऽप्यधुना ।
दीधितियुतमणिरेष श्रीजगदीशप्रकाशितः स्फुरतु ॥

परमात्मने सर्वोत्कृष्टात्मने नमः । उत्कर्षश्चात्रोत्पत्तिस्थित्यादिकर्तृत्वम् । तस्य चैकत्र संभवो न सहकार्यन्तरं विनेत्यत उक्तम् ओमिति । ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय नम इत्यर्थः । तथा च तत्तच्छरीरसहकारादेकस्यापि नानाकार्यकर्तृत्वं नानुपपन्नमिति भावः । यद्यपि सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन [दृश्यमानत्वं प्रति विषयविधया कारणतावच्छेदकत्वेन वा सिद्धाया] आत्मत्वजातेरीश्वरावृत्तित्वादात्मन इत्यसंगतम् नित्यस्वर्गत्वादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वेन तादृशजातेरीश्वरवृत्तित्वोपगमे तु गगनादावपि तज्जातिप्रसङ्गात् द्रव्यत्वमेव वा सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकं भवेदतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् अत एव लाघवेनात्मत्वजातेरेवात्मपदप्रवृत्तिनिमित्ततयात्मपदगर्भा श्रुतिरेव तत्रात्मत्वजातिसत्त्वे प्रमाणमित्युक्तावपि न निस्तारः [शक्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धेरपसिद्धान्तत्वात्], तथापि अत्रात्मैवं कृपावदर्थकमित्याहुः । नमस्यताप्रयोजकं रूपान्तरमप्याह सर्वेति । सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः विसृज्य स्वस्वकर्मणि नियोज्य परितिष्ठते इत्यर्थः । केचित्तु भूतपदं यथाश्रुतार्थकमेव विष्टम्भोऽपि संयोगविशेषः न च विभुद्वयसंयोगास्वीकारादाकाशेन समं तदसंभवादसंगतिः नव्यमते गगनस्येश्वरानतिरेकात् अत्र च स्वप्र-

अध्ययनभावनाभ्यां सारं निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् ।
दीधितिमधिचिन्तामणि तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥

परशुघ्रनयान्निवर्तमाना मननास्वादरसा विशुद्धबोधैः ।
रघुनाथकवेरपेतदोषा कृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदम् ॥

न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं के चन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥

मान्यान्प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो-
भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।
दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य
भावावबोधरहितो न दुनोति दोषः ॥

पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामवधानाय च

तियोगिकसंयोगविरहेऽपि स्ववृत्तिसंयोगानपायादित्याहुः ।[केचित्तु विघ्नभ आरम्भकसंयोग भूतपदं जन्यभूतपरम् जनकत्वं द्वितीयार्थं तथा च जन्यसंबन्धभूतजनकसंयोगानुकूलकृतिसमानाधिकरणतादृश संयोगोत्तरध्वंसप्रतियोगितावते इत्यर्थं इति प्राहुः ।] अखण्डौ नित्यौ आनन्दबोधौ यस्य तस्मै । न च सुखत्वावच्छेदेन पुण्यजन्यतया नित्यसुखासम्भवः । श्रुतिवाक्येभ्यो नित्यसुखसिद्धौ सुखत्वावान्तरजातेरेव पुण्यजन्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् । आनन्दाय स्वर्गादिरूपाय बोधो यस्य तादृशो योऽखण्डो नित्यस्तस्मै इति वार्थः । अखण्डो तु स्वानवच्छिन्न आनन्दो यस्मादेतादृशो बोधो यस्य तस्मै पष्ठ्यर्थस्तु विषयतेत्यपि कश्चित् । [पूर्णाय स्वनिष्ठसुखदुःखाभावगोचरेच्छावद्विभाय]॥ निपुणं विभाव्येति । [वस्तुतः] निपुणतरविभावने स्वयमेव दोषाः प्रयास्यन्तीति भावः ॥ संगतिप्रदर्शनप्रतिज्ञयोरर्थान्तरत्वनिराचिकीर्षुस्तयोः प्रकृतोपयोगितां दर्शयति पूर्वेत्यादिना । अत्र च संगतिप्रदर्शनस्य फलमेकवाक्यताप्रतिपत्तिः । प्रतिज्ञायास्तु फलं शिष्यावधानम् । तच्चोत्तरग्रन्थप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपम् तत्प्रवृत्त्यनुकूलवर्तमानकृतिसाध्यताज्ञानादिपर्यवसितम् । अस्ति चोत्तरग्रन्थे पूर्वग्रन्थार्थसंगतार्थकत्वहेतुना पूर्वग्रन्थेन सहैकप्रयोजनहेतुप्रति-

(१) 'पूर्णाय प्रभविष्णवे'

स्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्वा प्रत्यक्षप्र-
मितिस्तथा। अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याप्त्यादिप्र-
त्यक्षोपजीविकाः। पुरस्कृतश्चायमुपजीवकोत्कर्षः। यद्यपि सकलमेव

इति [फलद्वारेत्यर्थः तथा च प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वमेव सङ्गतिः तथा च स्वाश्रयकरणत्वपरंपरासम्बन्धेनानुमानगतत्वम्] साक्षात्सं-बन्धेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य सङ्गतित्वलाभार्थं लिङ्गज्ञानकरणतावा-दिनो [मणिकारस्य] मतमवलम्ब्योक्तं स्वरूपत इत्याहुः। [तन्न। लि-ङ्गस्य नित्यत्वेऽप्यनुमिनोमीत्यादिग्रन्थविरोधात्] ॥ ननूपजीवकत्वं न सं-गतिः अनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव संगतित्वात् अनुमित्युपजीवकस्य तत्साक्षात्कारस्यानुमित्यनन्तरमनिरूप्यतया यस्य प्रमाणफलस्योप-जीवकं यत्प्रमाणफलं तत्तन्निरूपणानन्तरं निरूप्यमिति व्याप्तिविरहा-दत आह प्रत्यक्षफलस्येति । अनुमित्यनुव्यवसायादेरित्यादिपदे-नानुमित्युपनीतधर्मप्रकारकप्रत्यक्षसंग्रहः। न सर्वेति। अयं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्यैवानुमित्यनुपजीवकत्वादिति। तथा चोप-जीवकत्वमात्रस्यानन्तराभिधानव्याप्यत्वाभावेऽपि प्रमाणफलविभा-जकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टमुपजीवकत्वं तादृशाभिधानव्याप्यमेवेति तथाविधोपजीवकत्वं सङ्गतिरिति भावः ॥ ननु प्रमाणफल-विभाजकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टं साक्षात्कारोपजीवकत्वमनुमितावसि-द्धं शाब्दादिपरामर्शादप्यनुमित्युत्पत्त्याऽनुमितित्वावच्छेदेन साक्षा-त्कारोपजीवकत्वाभावात्कुतोऽस्य सङ्गतित्वमत आह अनुमितयस्त्वि-ति। साक्षादिति। तथा चोपजीवकत्वं प्रयोज्यतामात्रं न त्वनन्यथासि-द्धत्वघटितमपीति भावः ॥ नन्वेवमुक्तस्यैवोपजीवकत्वविशेषस्यानन्त-राभिधानव्याप्यत्वे प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्युपजीवकत्वमात्रस्य व्या-प्यताप्रत्यायको मूलग्रन्थो विरुद्ध इत्यत आह पुरस्कृत इति। अयं प्रमाणफलविभाजकोपाधिव्यापकत्वरूप उत्कर्षो ग्रन्थकृतापि तात्पर्य-विषयीकृतः सामान्यशब्दस्य लक्षणया विशेषबोधकत्वादिति भावः ॥ ननु परंपरोपजीवकत्वस्यापि सङ्गतित्वे प्रमाणफलविभाजकोपाध्य-वच्छिन्नोपजीवकत्वमपि न तादृशाभिधानव्याप्यम् प्रत्यक्षप्रमितावनु-मितेस्तादृशोपजीवकत्वसत्त्वेऽप्यनुमित्युत्तरं तदनिरूपणात् तत्कुतोऽस्य

---

(१) 'न त्वनन्यथासिद्धत्वघटितमपीति'

प्रत्यक्षफलमुपजीव्यत्पदृष्टजननीं समयमत्कर्तव्यतादिपरिच्छेदिका-
मनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षं तु न फलम् तथापि दृष्टद्वारकमिह तथा-
त्वमादरणीयम् । इतरस्याविनिगम्यत्वात् । सर्वं चानुमितिकरणमि-

संगतित्वमित्याशङ्कते यद्यपीति । अदृष्टजननीमिति । तत्प्रयोजिका-
मित्यर्थः । समयः शक्तिः । मत्कर्तव्यतादीत्यादिपदादिष्टसाधनत्वा-
देः परिग्रहः । अयं भावः कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया साक्षात्कारं
प्रत्यपि धर्मादिकं हेतुः तच्च स्वकारणीभूतं यागादिकं यागादिश्च
स्वगोचरप्रवृत्तिं यागादिप्रवृत्तिश्च यागादिगतेष्टसाधनत्वधियं ताद्-
शधीश्च वेदं विनानुपपद्यमाना वेदस्यपदानां शक्तिग्रहमपेक्षते इदं पद-
मत्र शक्तमसति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्याद्यनुमिति-
रूपशक्तिग्रहं विना वेदवाक्यादर्थावगमासंभवात् एवं प्रवृत्तिजनिका
यागो मत्कृतिसाध्य इत्यादिधीरपि मानुमानिकयैव मदन्तर्भावेण विधेः
शक्त्यभावादिति । इदं तु चिन्त्यते यत्र शक्त्यादिघटकप्रत्येकपदार्थोप-
स्थित्या मनसैव शक्तेर्मत्कर्तव्यत्वादेर्वा ग्रहात्प्रवृत्तिस्तत्रत्यादृष्टजन्य-
प्रत्यक्षव्यक्तेरथानुमित्यनुपजीवकत्वात्सफलमेवेत्याद्ययुक्तमिति किंच
यत्तदन्तर्भावेण सामान्यव्याप्तौ व्यभिचारेपि अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोप-
जीवकत्वस्य ताद्रूप्येण प्रत्यक्षानन्तराभिधानव्याप्यत्वादेव तत्र संग-
तिलक्षणसम्भवात्साक्षात्कारादावनुमित्युपजीवकत्वहेतोर्व्यभिचारप्र-
दर्शनानौचित्यादिति दिक् । ननु प्रत्यक्षफलमात्रस्यानुमित्युपजीवक-
त्वेपि तद्गतमनुमित्युपजीवकत्वं न प्रमाणफलविभाजकधर्मव्यापकं
प्रमाणफलविभाजकस्य साक्षात्कारत्वस्य नित्यज्ञानेपि सत्त्वादत आह
ईश्वरेति । तथा च जन्यसाक्षात्कारत्वं फलविभाजकं न तु साक्षात्का-
रत्वमात्रं नित्येऽतिप्रसक्तत्वात्तद्व्यापकत्वविशिष्टमनुमित्युपजीवकत्वं
च नानुमित्यनन्तराभिधानव्याप्यमिति व्यभिचारस्तदवस्थ एवेति
भावः । दृष्टेति । दृष्टद्वारकत्वम् तन्मात्रद्वारकत्वम् अदृष्टाद्वारकत्वपर्य-
वसितम् । तेनादृष्टद्वारकस्यापि प्रवृत्त्यादिरूपदृष्टद्वारकतया नोक्तदोषः ।
तथात्वं प्रमाणफलविभाजकोपाध्यवच्छिन्नमुपजीवकत्वम् । इतरस्य
उक्तधर्मानवच्छिन्नोपजीवकतामात्रस्य । अविनिगम्यत्वात् अनन्तरा-
भिधानरूपं यत्साध्यं तद्वत्येव वर्तते न तु तदभाववतीति विनिगम-
नाया अविषयत्वात् । व्यभिचारित्वादिति यावत् ॥ यत्प्रमायां यस्यो-

न्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम्। अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात्। सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म। मनःश्रवणयोरजन्यत्वात्। दृष्टद्वारा वा तत्त्वमादरणीयम्। न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते। अ-

---

पजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमिति व्याप्तेरनुमानोत्तरानिरूपिते प्रत्यक्षप्रमाणे व्यभिचारात् स्वरूपेण उपजीवकतापि प्रमाकरणतावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नैवात्र ग्राह्या इत्याशयेनाह सर्वमिति। व्याप्तिबुद्धीनामेवानुमानत्वात्तासां च सर्वासामेव मनःस्वरूपप्रत्यक्षप्रमाणाधीनत्वादिति भावः॥ अथानुमितिप्रमाकरणतावच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वं तदवच्छिन्नं च न प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकं व्याप्तिज्ञानत्वस्येश्वरबुद्धावपि वृत्तेरिति प्रकृतासिद्धिरत आह अनुमितिमित्यादि। भावयतो जनयतः। तत्करणतेति। अनुमितिकरणताया निर्वाहिका घटिका या प्रत्यासत्तिः संबन्धो जन्यत्ववैशिष्ट्यरूपस्तद्विरहेणातत्त्वादनुमित्यकरणत्वादित्यर्थः। व्याप्तिज्ञानत्वं नानुमितिकरणतावच्छेदकम् तथा सति तद्वतो नित्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतया ततोऽनुमित्यात्मकफलाव्यभावापत्तेः किं तु जन्यत्वविशिष्टं व्याप्तिज्ञानत्वम् तदवच्छिन्नं च भवत्येव प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकमतो नासिद्धिरिति भावः। अनुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वं सम्पाद्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यतिरेकमाह सर्वं पुनरिति॥ ननु व्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिकरणतावच्छेदकम् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे इत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वे वा समवायिकारणस्थलीयत्वात्तत्रैव प्राच्यैस्तादृशव्याप्तेः सर्वत्रोद्भावितत्वात् [तथा च हेत्वसिद्धिरत] आह दृष्टद्वारेति। दृष्टमात्रद्वारेत्यर्थः। तथा चादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्येव व्याप्तिः न तु प्रमाणतावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यमिति भावः॥ निरुक्तमनुमानोपजीवकत्वं न प्रत्यक्षेऽस्ति यतो व्यभिचारः स्यादित्याह न चेति। अपिना नित्येन्द्रियं सुतरां नानुमानमपेक्षत इति सूचितम्। अथादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्यपि न व्याप्तिः यत्र चक्षुर्घर्षणाद्यसविशेषपाताद्वा पूर्वचक्षुर्नाशानन्तरं चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रादृष्टाद्वार-

योपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यमिति न नियमः क्वचित्कार्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणात्। किं चातः। न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्या। आनन्तर्या(अनन्तरा)भिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः संगतिः। जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते

कस्य घर्षणरसपानादिप्रयोजकतद्गतेष्टसाधनत्वाद्यनुमानस्योपजीवके अनुमानानन्तरानिरूपिते च घर्षणजन्यचरमचक्षुषि रसपानाधीनप्रकृष्टचक्षुषि च व्यभिचारात् न चात्रोपजीवकत्वं अन्यतारूपमेव घटमुक्तस्थले तु चक्षुषोऽनुमानप्रयोज्यत्वमेवेत्यदोषः तथा सति मङ्गलाचरणत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेन शङ्कते यद्येति। उपजीवकमिति। मङ्गलमङ्गलाचरणस्येत्यादिः। एवं कार्यमित्यत्रापि। क्वचिदिति। यत्रोक्तप्रणाल्या चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रत्यं कार्यमित्यर्थः॥ प्राच्यैरनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतित्वमिष्टमतस्तन्मतमनुसृत्यैव प्राक् प्रपञ्चितम् वस्तुतस्तादृशनियमाभावेपि न क्षतिः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्र च पञ्चमी न हेतुतायाम् किं तु ज्ञानप्रयोज्यतायाम् सुप्तात्प्रयतंत इत्यादौ तथा व्युत्पत्तेरित्याशयेन परिहरति किं चात इत्यादि॥ अनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव संगतिपदार्थत्वे तद्दोषतादवस्थ्यमतोऽन्यथैव सङ्गतिपदार्थं निर्वक्ति मनन्तरेति। तदभिधानानन्तरं तदभिधानस्य प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो योर्थः स तस्य तत्र सङ्गतिरित्यर्थः। अत्र च प्रत्यक्षं कस्यचित्कारणमिति ज्ञानोत्तरं प्रत्यक्षकार्य[त्वेन सामान्यतः प्रत्यक्षकार्य]ज्ञानं ततः सामान्यप्रकारेण ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाद्विशेषतः प्रत्यक्षकार्यज्ञान मवच्छिन्नीच्छा शिष्याणाम् सैव च किमस्य कार्यमित्याकारा ततश्च विशेषतः प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्येष्टस्य साधनतया अनुमादिरूपप्रत्यक्षकार्यबोधकानां वाक्यानां ज्ञानात् तत्रेच्छा तत इष्टस्य तादृशवाक्यस्य साधनताज्ञानात् [कण्ठाभिघाते इच्छा तत इष्टस्य कण्ठाभिघातस्य साधनताज्ञानात्कण्ठक्रियायामिच्छा तत.] कण्ठक्रियायां गुरोः प्रवृत्तिस्ततस्तु कण्ठक्रियया तदभिघातादिक्रमेण प्रत्यक्षकार्यात्मकानुमानबोधकवाक्यस्यानन्तराभिधानरूपस्य निष्पत्तिरिति प्रत्यक्षानन्तरमनुमानाभिधानस्य परम्परया प्रयोजिकायाः किं प्रत्यक्षकार्यमित्याकारकजिज्ञा-

---

(१) 'स' निरूपिते चण्डचक्षुषि र

न्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम्। अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्कर-णतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात्। सर्वं पुनरिन्द्रियं नानु-मानाधीनजन्म। मनःश्रवणयोरजन्यत्वात्। दृष्टद्वारा वा तत्त्वमाद-रणीयम्। न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते। अ

पजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमिति व्याप्तेरनुमानोत्तरानिरूपिते प्रत्यक्ष प्रमाणे व्यभिचारात् स्वरूपेण उपजीवकतापि प्रमाकरणतावच्छेदका-पाद्यवच्छिन्नैवात्र ग्राह्या इत्याशयेनाह सर्वमिति। व्याप्तिबुद्धीनामेवा-नुमानत्वात्तासां च सर्वासामेव मन स्वरूपप्रत्यक्षप्रमाणाधीनत्वादिति भाव ॥ अथानुमितिप्रमाकरणतावच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वं तदव-च्छिन्नं च न प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकं व्याप्तिज्ञानत्वस्येश्वरबुद्धा-वपि वृत्तेरिति प्रकृतासिद्धिरत आह अनुमितिमित्यादि। भावयतो जनयत। तत्करणतेति। अनुमितिकरणताया निर्वाहिका घटिका या प्रत्यासत्ति सम्बन्धो जन्यत्वविशिष्टत्वरूपस्तद्विरहेणातत्त्वादनुमित्यकरणत्वादित्यर्थ। व्याप्तिज्ञानत्वं नानुमितिकरण तावच्छेदकम् तथा सति तद्वतो नित्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतया ततोऽनुमित्यात्मकफलावश्यम्भावापत्ते किं तु जन्यत्वविशिष्ट व्याप्तिज्ञानत्वम् तदवच्छिन्नं च भवत्येव प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवक-मतो नासिद्धिरिति भाव। अनुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षो-पजीवकत्वं सम्पाद्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्याप्ति रकमाह सर्वं पुनरिति ॥ ननु व्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिकरणतावच्छे दकम् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे इत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वात् प्रयोजक त्वे वा समवायिकारणत्वलौकिकत्वादितत्त्वैव प्राच्यैस्तादृशव्याप्ते सर्वेश्रो द्भावितत्वात् [तथा च हेत्वसिद्धिरत] आह दृष्टद्वारेति। दृष्टमात्रद्वार-स्यर्थं। तथा चादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनन्तर निरूप्यमित्येव व्याप्ति न तु प्रमाणतावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नत्व मपि निवेश्यमिति भाव ॥ निरुक्तमनुमानोपजीवकत्वं न प्रत्यक्षेऽस्ति यतो व्यभिचार स्यादित्याह न चेति। अपिना नित्येन्द्रियं सुतरां नानुमानमपेक्षत इति सूचितम्। अथादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्यपि न व्याप्ति यत्र चक्षुर्घर्षणा-द्युपघातपातादौ पूर्वचक्षुर्नाशानन्तरं चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रादृष्टाद्वार-

थोपजीव्य निरूप्यैवोपजीवक निरूप्यमिति न नियमः क्वचित्कार्य निरूप्यापि कारणनिरूपणात् । किं चातः । न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्यप्या । आनन्तर्या(अनन्तरा)भिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः सगतिः । जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते

कस्य घर्षणरसपानादिप्रयोजकतद्गनेष्टसाधनत्वाद्यनुमानस्योपजीवके अनुमानानन्तरानिरूपिते च घर्षणाजन्यचरमचक्षुषि रसपानाधीनप्रहृष्टचक्षुषि च व्यभिचारात् न चात्रोपजीवकत्व जन्यतारूपमेव घटकमुक्तस्थले तु चक्षुषोऽनुमानप्रयोज्यत्वमेवेत्यदोष तथा सति अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेन शङ्कते अथेति । उपजीवकमिति । अदृष्टमद्वारीकृत्येत्यादि । एव कार्यमित्यत्रापि । क्वचिदिति । यत्रोक्तप्रणाल्या चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रत्य कार्यमित्यर्थं ॥ प्राच्यैरनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतित्वमिष्टमतस्तन्मतमनुसृत्यैव प्राक् प्रपञ्चितम् वस्तुतस्तादृशनियमाभावेपि न क्षति प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्र च पञ्चमी न हेतुतायाम् किं तु ज्ञानप्रयोज्यतायाम् सुप्तात्प्रयतेत इत्यादौ तथा व्युत्पत्तेरित्याशयेन परिहरति किं चात इत्यादि ॥ अनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव सगतिपदार्थत्वे तद्दोषतादवस्थ्यमतोऽन्यथैव सङ्गतिपदार्थं निर्वक्ति अनन्तरेति । तदभिधानानन्तर तदभिधानस्य प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो योर्थं स तस्य तत्र सङ्गतिरित्यर्थं । अत्र च प्रत्यक्ष कस्यचित्कारणमिति ज्ञानात्तर प्रत्यक्षकार्यं[त्वेन सामान्यन प्रत्यक्षकार्यं]ज्ञान तत सामान्यप्रकारेण ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाद्विशेषत प्रत्यक्षकार्यज्ञान भवत्वितीच्छा शिष्याणाम् सैव च किमस्य कार्यमित्याकारा ततश्च विशेषत प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्येष्टस्य साधनतया अनुमादिरूपप्रत्यक्षकार्यबोधकाना वाक्याना ज्ञानात् तत्रेच्छा तत इष्टस्य तादृशवाक्यस्य साधनताज्ञानात् [कण्ठाभिघाते इच्छा तत इष्टस्य कण्ठाभिघातस्य साधनताज्ञानात्कण्ठक्रियायामिच्छा तत] कण्ठक्रियायां गुरो प्रवृत्तिस्ततस्तु कण्ठक्रियया तदभिघातादिक्रमेण प्रत्यक्षकार्यात्मकानुमानबोधकवाक्यस्यान तराभिधानरूपस्य निष्पत्तिरिति प्रत्यक्षानन्तरमनुमानाभिधानस्य परम्परया प्रयोजिकाया किं प्रत्यक्षकार्यमित्याकारकजिज्ञा

(१) 'स निष्पन्ने कण्ठपथुवि ।

सायां जनकं यत्प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमित्याकारकं ज्ञानं तस्य विषयः प्रत्यक्षकार्यत्वमिति तत्र लक्षणसमन्वयः। जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वमात्रस्य घटादावतिप्रसक्तत्वेन प्रयोजकान्तं जिज्ञासाविशेषणम्। प्रत्यक्षानन्तरमनुमानस्याभिधानप्रयोजिका प्रत्यक्षकार्याभिधानेच्छापीति तज्जनकज्ञानस्य विषये प्रत्यक्षकार्याभिधानादावतिव्याप्तिरतो जिज्ञासानुसरणम्। प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्य यत्फलं सुखादि तद्गोचरज्ञानस्यापि तादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वात्तद्विषये सुखादावतिव्याप्तिरतस्तादृशजिज्ञासायाः प्रयोजकत्वमुपेक्ष्य जनकत्वमुक्तम् फलेच्छयैवान्यथासिद्धस्य फलज्ञानस्योपायेच्छां प्रत्यहेतुत्वात् तादृशजिज्ञासाजनिकायाः फलेच्छाया विषये फलादौ तथाप्यतिव्याप्तिप्रसङ्गोतो ज्ञानपदम्। यत्र क्रमेण दण्डचक्रयोर्निरूपणोत्तरं किं दण्डस्य कार्यमिति जिज्ञासया घटो निरूपितस्तत्र दण्डकार्यत्वमपि घटे चक्रस्य सङ्गतिः स्यात्तस्य चक्राभिधानानन्तरं घटाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वादत उक्तम् अर्थ इति। तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदकयथार्थस्मृतिप्रकारतापन्न इति तदर्थः। तथाचोक्तस्थले दण्डज्ञानेनैव दण्डकार्यत्वप्रकारेण घटः स्मारितो न तु चक्रज्ञानेनेति नातिव्याप्तिः। एवंच यत्र चक्रज्ञानोत्तरमेव दण्डकार्यत्वप्रकारेण घटं स्मृत्वा तस्य निरूपणं तत्र दण्डकार्यत्वमपि घटे चक्रस्य प्रसङ्गरूपा सङ्गतिर्भवत्येव। न च यथार्थपदवैयर्थ्यम्। यत्र दण्डकार्यं किमिति जिज्ञासया भ्रमवशेन दण्डोत्तरं गगनादिकं निरूपितं तत्र गगनादौ दण्डकार्यत्वस्य सङ्गतित्वापत्तेः। नचैवं यत्र प्रथमत एव घटबोधेच्छया घटस्य निरूपणं तत्र कस्यापि सङ्गतिर्घटे न स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। तदनन्तरनिरूपणत्वस्यैव तत्सङ्गतिनियतत्वेन निरूपणमात्रस्य सङ्गत्यनियतत्वात्। यद्यपि चैवमपि प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमित्येव बोधस्यैव प्रत्यक्षकार्यं किमिति जिज्ञासायाः कारणत्वात्तद्विषये [ज्ञाने] ज्ञानत्वादाविष्टसाधनत्वादौ चातिव्याप्तिः तथापि यद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन तदनन्तरं तदभिधानप्रयोजकजिज्ञासां प्रति जनकत्वं तादृशो धर्मस्तस्य तत्र सङ्गतिरिति विवक्षितम्। अत्र च तदनन्तर तदभिधान प्रति यद्रूपेण जिज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तद्रूपावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकमेव तादृशजिज्ञासाजनकत्वं वक्तव्यम् तेन यत्र

कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानादिकमस्य कार्यं कारणं वेति

को घटः किं च द्रव्यमिति समुदायजन्यनजिज्ञासया नीलो घट इत्ये-कामिधानं तत्र न द्रव्यत्वेतिव्याप्तिः । नीलो घट इत्यभिधानं प्रति को घट इत्यादिजिज्ञासात्वेनैव प्रयोजकतया तदवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनाहेतुत्वात् । न च यद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानेच्छात्वेन जिज्ञासाया अनन्तराभि-धानप्रयोजकत्वं तत्त्वमित्येव सम्यक् जनकज्ञानविषयत्वाविशेषे-णो व्यर्थं इति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वेऽपि यथासंनिवेशे वैय-र्थ्यविरहात् । अत एव तदनन्तराभिधेयवृत्तित्वे सति तज्ज्ञानजन्य-स्मृतिप्रकारतापन्नमित्येव सम्यगित्यपि समाहितम् । [नव्यास्तु अन-न्तराभिधानेत्यादेः स्वार्थधीद्वारा अनन्तराभिधानस्य प्रयोजिका नियत्यां या जिज्ञासा प्रत्यक्षकार्यं किमित्याकारा तस्या जनकं विषयविधया जनकतावच्छेदकं यज्ज्ञानं तस्य विषयो विषयता-वच्छेदकः प्रत्यक्षकार्यत्वमित्यर्थं इति वदन्ति ।] यत्तु कार्यत्वाद्यन्य-तमत्वं सङ्गतित्वमिति तन्न । तदनन्तरमनिरूपितेऽपि तत्कार्यत्वादेः सङ्गतित्वापत्तेः । प्रमेयनिरूपणोत्तरं प्रमेयवत्किमिति जिज्ञासया यत्र प्रमेयवान्निरूपितस्तत्र प्रमेयस्वरूपायां प्रसङ्गसङ्गतावव्याप्तेः । प्रमेयभेदाप्रसिद्ध्या तदन्यतमत्वस्य दुर्वचत्वादिति ध्येयम् । सङ्गतिः षड्विधा । तदुक्तमभियुक्तैः ‘ सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ’ इति । तत्र निर्दिष्टोपपाद-कत्वमुपोद्घातः । ‘ चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः ’ इति प्राचीनगाथायामपि चिन्तापदं कृदभिहितो भावः [द्रव्यवत्प्रकाशते] इति न्यायेन चिन्तनीयपरम् । तथा च तस्या अर्थोऽपि प्रकृतसिद्ध्युपपा-दकतया चिन्तनीयत्वम् प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्व[पर्यवसन्न]मेवार्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् । अनन्तरोद्दिष्टत्वं तदिति न्यायभास्करकृतः । निर्वाहकं कारणतानिर्वाहकं कार्यत्वमिति यावत् । एककार्यत्वं एकं कार्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य-कारित्वम् । प्रसङ्गत्वं तु सङ्गतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम् । स्मृत-स्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग इति प्रवादेऽपि स्मृतत्वमनन्तराभिधानप्रयो-जकजिज्ञासाजनकस्मृतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वं च प्रसङ्गलक्षणे

जिज्ञासा। अतस्तयोर्द्वयोरेव सङ्गतित्वम्। इत्थं चोपजीवकतायास्तुल्यत्वेपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्। लघुतायात्रैवोपमानस्य संगतिं दर्शयति बहुवादीति। सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमाने एव प्रथमं व्युत्पित्सोर्जिज्ञासा। नोपमाने। अप्रसिद्धत्वात्। निरसनीयबहुवादिविप्रति-

---

उपेक्षार्हा ये उपोद्घातादयस्तदन्यत्वम्। तेन ततोपि प्रागुक्तस्यैवार्थस्य लाभ इति संक्षेपः॥ कारणत्वस्य कार्यत्वस्य चेति। षष्ठ्यर्थः प्रकारित्वम्। तथा च कार्ये ज्ञाते कारणत्वप्रकारेण कारणस्य ज्ञानात्किमस्य कारणमिति जिज्ञासा कारणे च ज्ञाते कार्यत्वप्रकारेण कार्यस्य ज्ञानात्किमस्य कार्यमिति जिज्ञासेत्यन्वयः। कार्यकारणज्ञानयोस्तु कारणकार्यज्ञानजनकत्वमेकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकतयेति भावः। जिज्ञासेति। तदुत्तरं च कार्यादिधीजनकत्वाकाङ्क्षादिक्रमेण कार्याद्यभिधानमिति शेषः॥ इत्थं चेति। सङ्गतेरनन्तराभिधानव्याप्यत्वाघटितत्वे चेत्यर्थः। तुल्यत्वेपीति। तथा च व्याप्यनाशरक्षार्थं प्रागुक्त उत्कर्षो नादरणीयः। प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चमी तु तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यतायाम् न तु हेतुतायामिति भावः॥ लाघवायेति। सङ्गतिप्रदर्शनस्य यत्फलमेकवाक्यतानुमाने तल्लाघवायेत्यर्थः। अनुमानोपमाने पक्षीकृत्य समूहालम्बनैकवाक्यतासाध्यकानुमित्यपेक्षयोपमानधर्मिकैकवाक्यतानुमित्यन्तरकल्पनायां गौरवादिति भावः॥ अथानुमानगतं बहुवादिसम्मतत्वं कथमुपमाने सङ्गतिरत आह सुप्रसिद्धतयेति। इष्टसाधनीभूतप्रतिपत्तिकतयेत्यर्थः। सुप्रतिपदतया[2] [अनिष्टाजनकप्रतिपत्तिकत्वेन]। अत्र हेतुर्निरसनीयेत्यादि। तथा चानुमानप्रतिपत्ताविष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाजनकत्वयोः सत्त्वात्तत्प्रतीत्या तत्रेच्छोत्पत्तौ बाधकं नास्तीति भावः॥ नोपमान इति। जिज्ञासेत्यनुषज्यते॥ अप्रसिद्धत्वादिति। येषामुपमाने विप्रतिपत्तिरेव तेषामुपमानज्ञानात्मनो धर्मिण एवासत्त्वात्कुत्रेच्छा स्यादिति भावः॥ यस्योपमाने सम्मतिस्तस्याप्युपमानप्रतिपत्तौ बहु-

(१) 'विवक्षार्थम्'
(२) तयेति'

पत्तिकत्वेनानिरूद्धत्वाच्च । औत्सर्गिकीं रीतिमनुरुध्येदम् । तेन कस्य चिदुपदजिज्ञासोदयेपि न क्षतिः । तथा चावसरसङ्गत्योपमाननिरूपणमिति भावः । यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं तथा व्यक्तमाकरे । शब्दान्तरसमयग्राहकं समप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकमन्ततः सामान्यतोदृष्टजीवनकमदृष्टयौपयिकं चानुमानमपेक्षते नि-

---

तरन्तु व्याप्त्यनुबन्धग्रहणेच्छा सम्भवतीत्याह निरसनीयेति । अनिरुद्धत्वम् बहुतरन्तु व्याप्त्यनुबन्धिप्रतिपत्तिपरत्वम् ॥ ननु बहुतरन्तु व्याप्त्यनुबन्धिन्यपि पदार्थे तादृशबुभुत्से अत्यन्ताभावदशायां प्रथमं जिज्ञासा जायत एवेत्यत आह औत्सर्गिकीमिति । प्रायशो बहुतरन्तु व्याप्त्यनुबन्धग्रहे ज्ञेयो भवत्येवेति रीतिमनुरुध्येत्यर्थः ॥ तथाचेति । प्रथममनुमानजिज्ञासोत्पत्तौ तन्निवृत्तावुपमाननिरूपणमिति भावः ॥ ननु प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तिरूपस्यावसरस्य कुतः सङ्गतित्वं तत्प्रकारकजिज्ञासाया अनन्तरमनभिधानादत आह यथा चेति । अवसरस्य अनन्तरपदार्थस्य । आकरे पक्षधरतत्त्वालोकादौ । अनन्तरवक्तव्यत्वमेवावसरः तत्र ज्ञाते परं किं वक्तव्यमिति जिज्ञासयैवानन्तराभिधानान्न सङ्गतिलक्षणाव्याप्तिरिति भावः । अनन्तरोद्दिष्टत्वमेवावसरः अत एवावसरत एवकाराद्यर्थनिरूपणमिति परिशिष्टव्याख्याने व्यापकमात्रस्य प्रष्टतादृशलक्षणा चात्र सङ्गतिरित्युक्तमित्यपि केचित् ॥ सार्वभौममतमाह शब्दान्तरेति । गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याद्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य गवयादिपदशक्तिग्रहं विनानुपपत्तेर्गौरिव गवि शक्तमसति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्याद्यनुमानापेक्षा । उपमित्यात्मकस्य गवयादिपदशक्तिग्रहस्योपमानाधीनत्वात् पूर्वं तन्नापेक्षितमत शब्दान्तरेत्युक्तम् । गवयादिपदस्य हि शक्तित्वग्रहस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानासम्भवात्तत्प्रतिपत्त्यर्थं गवयादिपदं किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नशक्तिमत्साधुपदत्वादित्येवंविधमुपमितिविषयीभूतस्य गवयादिपदस्यापि शक्तमनुमानं प्रागपेक्षितं भवतीत्याशयेनाह समप्रवृत्तिनिमित्तेत्यादि । ननु यत्र भवत्येव गवयपदवाच्यत्वग्रहमन्तरं सादृश्यज्ञानादुपमितिस्तत्रोपमानस्य शक्तमनुमानानपेक्षिततया

---

(१) 'क्वापि'

खिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गतिरिति केचित्। संभवति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः।'अथ तत्पूर्वकम्'इत्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात्। तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्य-

न्निखिलोपमानेऽनुमानापेक्षितत्वं न सम्भवत्यत आह अन्तत इति। बहुधा दीधित्यादिग्रन्थतस्तादृशसङ्गतेरलाभ एव केचिदित्यत्रास्वरसः॥ अथोपजीवकत्वसङ्गतेरनन्तराभिधाननियामकत्वोपेक्षायामनुमानोत्तरमेव प्रत्यक्षं किं न निरूपितमत आह सम्भवति चेति। इह प्रत्यक्षानुमानस्थले। निरूपणमत्र ज्ञानम्। न तु तदर्थकः शब्दः। प्रत्यक्षबोधकशब्दस्यानुमानबोधकशब्दे प्रत्यहेतुत्वात्। तथा च प्रत्यक्षस्य प्रागज्ञानेऽनुमानधीरेव न स्यात्कारणं विना कार्यानुत्पत्तेरतः प्राक् प्रत्यक्षं निरूपितमिति भावः॥ नन्वनुमानत्वादिरूपेणानुमानज्ञाने व्यभिचारात्प्रत्यक्षनिरूपणं नानुमाननिरूपणहेतुरत आह, अथ तत्पूर्वकमिति। सामान्यतो व्यभिचारेऽपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणं प्रत्यक्षज्ञानजन्यमेवेति भावः। 'अथ तत्पूर्वकमनुमानं त्रिविधं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च' इति सूत्रम्। अथ प्रत्यक्षानन्तरम् अनुमानम् निरूप्यते इति शेषः। तच्च त्रिविधम् तदाह पूर्ववदिति। पूर्वं कारणम् तद्वत्तल्लिङ्गकम्। यथा आर्द्रेन्धनप्रभववह्निना धूमाद्यनुमानम्। शेषः कार्यम्। तद्वत्तल्लिङ्गकम्। यथा धूमादिना वह्न्याद्यनुमानम्। कार्यकारणभिन्नलिङ्गकं तु सामान्यतोदृष्टम्। यथा पृथ्वीत्वादिना द्रव्यत्वादेरनुमानमिति। वाचस्पतिमिश्रास्तु दृष्टमिति सर्वत्रान्वितम्। तथा च पूर्वमन्वयसहचारः तद्वत्तया दृष्टं गृहीतम् शेषो व्यतिरेकसहचारस्तद्वत्तया गृहीतम् सामान्यतस्तदुभयसहचारवत्तया गृहीतमित्येवं त्रैविध्यविवरणमाहुः॥ तच्छब्देन सौत्रेण। व्याप्त्यादीति। व्याप्त्यादेः प्रत्यक्षं यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षप्रमाणपरामर्शादित्यर्थः। यथाश्रुते व्याप्त्यादिसाक्षात्कारपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणस्य सूत्राल्लाभेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्यानुमाननिरूपणहेतुत्वालाभादसङ्गत्यापत्तेः॥ [२]नव्यास्तु प्रत्यक्षफलानुमानफलयोः क्रमेण निरूपणे नियामकाकाङ्क्षायामाह सम्भवति चेति तत्पूर्वक-

(१) पिकीर्षाशित्वात (?) हेतुना मदृश्याद्यनुमानम्'

(२) 'नव्यास्तु प्रत्यक्षानुमितिप्रमानयोः क्रमेण निरूपणयथाश्रुतार्थकमिति प्राहुः॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञान-मनुमितिः । तत्करणमनुमानम् ॥

क्षपरामर्शात् । अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् । तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननि-रूपणमपि अनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः ॥

---:o:---

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये । करणस्य

मित्यादिसूत्रे चानुमानपदं भावव्युत्पत्त्यानुमितिपरम् एवं च व्याप्त्यादिप्रत्ययेति यथाश्रुतमेव सम्यागिति प्राहुः ॥ नन्वेतावता सौत्र-क्रमस्योपपादितत्वेपि प्रकृतग्रन्थक्रमो नोपपादित इत्यत आह अत्रा-पीति । अनुमानलक्षणेपीत्यर्थः । सहचारेति । अत्र प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियसं-निकर्षजन्यज्ञानस्वरूपं [प्रत्यक्षमप्युक्तं] ग्राह्यम् । न तु साक्षात्कारत्व-रूपम् । तथा सति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्य अनुमाननिरूपणहेतुत्वा-प्राप्तेरित्यवधातव्यम् । तन्निरूपणात् अनुमाननिरूपणात् ॥ तस्य चेति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वेन चानुमाननिरूप-णस्येत्यर्थः ॥ अनुमानोपमानयोरपि क्रमेण निरूपणे कार्यकारणभाव एव नियामक इत्याह एवमिति ॥

---:o:---

अथ अनुमानलक्षणम् ।

अथानुमानपदेन भावव्युत्पत्त्यानुमितेरपि निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञात-त्वात्तत्रत्यतच्छब्देनानुमितेः परामर्शेनुमितेरनुमिताद्यविशेषणत्वा-दसत्तत्पर्यासंगतिरतः करणव्युत्पत्त्या लब्धमनुमानमेव परामृश्य व्याचष्टे तत्रेति । निरूपणीये इति । प्रकारान्तरेण व्याप्तिज्ञानत्वानु-मितिकरणत्वादिना निरूपणीयेनुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान-जन्यज्ञानत्वप्रकारेणानुमितेरविशेषणत्वात्तत्रेत्यत्र सत्सप्तम्यर्थे तात्पर्यं-

खिल्पेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गतिरिति केचित्। संभव-
ति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः।'अथ तत्पूर्वकम्'इत्यादिसू-
त्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात्। तच्छब्देन व्याप्त्यादिप्रत्य-

---

क्षिखिलोपमानेऽनुमानापेक्षितत्वं न सम्भवत्यत आह अन्तत इति।
यद्वा दीधित्यादिग्रन्थतस्तादृशसङ्गतेरलाभ एव केचिदित्यनास्थाबीजम्॥
अथोपजीवकत्वसङ्गतेरनन्तराभिधाननियामकत्वेऽपक्षायामनुमानोत्त-
रमेव प्रत्यक्षं किं न निरूपितमत आह सम्भवति चेति। इह प्रत्य-
क्षानुमानस्थले। निरूपणमत्र ज्ञानम्। न तु तदर्थकः शब्दः। प्रत्यक्ष-
बोधकशब्दस्यानुमानबोधकशब्दं प्रत्यहेतुत्वात्। तथा च प्रत्यक्षस्य
प्रागज्ञानेऽनुमानधीरेव न स्यात्कारणं विना कार्यानुत्पत्तेरतः प्राक्
प्रत्यक्षं निरूपितमिति भावः॥ नन्वनुमानत्वादिरूपेणानुमानज्ञाने
व्यभिचारात्प्रत्यक्षनिरूपणं नानुमाननिरूपणहेतुरत आह अथ
तत्पूर्वकमिति। सामान्यतो व्यभिचारेऽपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननि
रूपणं प्रत्यक्षज्ञानजन्यमेवेति भावः। 'अथ तत्पूर्वकमनुमानं त्रिविधं
पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च'इति सूत्रम्। अथ प्रत्यक्षानन्तरम् अनु
मानम् निरूप्यत इति शेषः। तच्च त्रिविधम् तदाह पूर्ववदिति। पूर्वं
कारणम् तद्वत्तल्लिङ्गकम्। यथा आर्द्रेन्धनप्रभववह्निना धूमाद्यनुमा-
नम्। शेषं कार्यम्। तद्वत्तल्लिङ्गकम्। यथा धूमादिना वह्न्याद्यनु
मानम्। कार्यकारणभिन्नलिङ्गकं तु सामान्यतोदृष्टम्। यथा पृथ्वी
त्वादिना द्रव्यत्वाद्यनुमानमिति। वाचस्पतिमिश्रास्तु दृष्टमिति सर्व-
त्रान्वितम्। तथा च पूर्वमन्वयसहचारः तद्वत्तया दृष्टं गृहीतम् शेषो
व्यतिरेकसहचारस्तद्वत्तया गृहीतम् सामान्यतस्तदुभयसहचारव-
त्तया गृहीतमित्येव त्रैविध्यविवरणमाहुः॥ तच्छब्देन सोऽग्रिम। व्या
प्त्यादीति। व्याप्त्यादेः प्रत्यक्षं यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षप्रमाण-
परामर्शादित्यर्थः। यथाश्रुते व्याप्त्यादिसाक्षात्कारपूर्वकत्वेनानुमान-
निरूपणस्य सूत्राल्लाभेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्यानुमाननिरूप-
णहेतुत्वालाभादसङ्गत्यापत्तेः॥ नव्यास्तु प्रत्यक्षफलानुमानफलयोः
क्रमेण निरूपणे नियामकाकाङ्क्षायामाह सम्भवति चेति तत्पूर्वक

---

(१) चिकीर्षानिशान (?) इत्युना प्रवृत्त्याद्यनुमानम्.
(२) नव्यास्तु प्रत्यक्षप्रमित्यनुमानयोः क्रमेण निरूपणयथाश्रुतार्थकमिति प्राहुः॥

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञान-
मनुमितिः । तत्करणमनुमानम् ॥

क्षपरामर्शात् । अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् ।
तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननि-
रूपणमपि अनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये । करणस्य

मित्यादिसूत्रे चानुमानपदं भावव्युत्पत्त्यानुमितिपरम् एवं च व्या-
प्त्यादिप्रत्यक्षेति यथाश्रुतमेव सम्यागिति प्राहुः ॥ नन्वेतावता सौत्र-
क्रमस्योपपादितत्वेपि प्रकृतग्रन्थक्रमो नोपपादित इत्यत आह अत्रा-
पीति । अनुमानखण्डेपीत्यर्थः । सहचारेति । अत्र प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियसं-
निकर्षजन्यज्ञानत्वरूपं [प्रत्यक्षमप्युक्तं] ग्राह्यम् । न तु साक्षात्कारत्व-
रूपम् । तथा सति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्य अनुमाननिरूपणहेतुत्वा-
प्राप्तेरित्यवधातव्यम् । तन्निरूपणात् अनुमाननिरूपणात् ॥ तस्य
चेति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वेन चानुमाननिरूप-
णस्येत्यर्थः ॥ अनुमानोपमानयोरपि क्रमेण निरूपणे कार्यकारणभाव
एव नियामक इत्याह एवमिति ॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

अथानुमानपदेन भावव्युत्पत्त्यानुमितेरपि निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञात-
त्वात्तत्प्रत्यतच्छब्देनानुमितेः परामर्शेनुमितेरनुमितावविशेषणत्वा-
दसतत्म्यर्थासंगतिरतः करणव्युत्पत्त्या लब्धमनुमानमेव परामृश्य
व्याचष्टे तत्रेति । निरूपणीये इति । प्रकारान्तरेण व्याप्तिज्ञानत्वादनु-
मितिकरणत्वादिना निरूपणीयेनुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान-
जन्यज्ञानत्वप्रकारेणानुमितेरविशेषणत्वाच्चत्रेत्यत्र सप्तम्यर्थे तादर्थ्ये-

क्रियाभेदभिन्नमूर्तिकतया क्रियालक्षणपूर्वकं तल्लक्षणमाह। व्यासी-

---

शेषणत्वमुपपादयितुं मध्ये पूरयति लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरिति। तत्करणमित्यादिना लक्षणस्य तच्च लिङ्गेत्यादिना स्वरूपस्याथानुमानमित्यादिना प्रमाण्यस्य च निरूपणे यदनुमानं निविष्टं तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वेनैवानुमितेर्विशेषणत्वान्नासंगतिरिति भावः॥ ननु प्रागुक्तक्रमेणानुमित्यनुमानयोर्द्वयोरेव निरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वादनुमाननिरूपणपूर्वमनुमितिः कथ निरूपिता इत्यत आह करणस्येति। क्रियाया[1]यो भेदो व्यावर्तकधर्मो व्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानस्वरूपोऽनुमितित्वादिस्तेन भिन्ना घटिता मूर्तिः शरीरमनुमितिकरणत्वादिरूप यस्य तादृशत्वेनेत्यर्थः। तथा च विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानं विनानुत्पत्त्या पूर्वमनुमितिर्निरूपितेति भावः। प्राञ्चस्तु नन्वनुमानस्य निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वादनुमितेर्निरूपणमर्थान्तरप्रस्तमत आह करणस्येतीति वदन्ति। तन्मन्दम्। तावताप्यनुमितेः प्रथमतो निरूपणेऽप्राप्तकाल[त्व]तादवस्थात्। किं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनानुमाननिरूपणे हेतुभूतस्य व्याप्त्यादिज्ञानजन्यत्वेनानुमितिज्ञानस्य सम्पत्त्यर्थं यदि प्रागेवानुमितेर्निरूपण तर्हि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं यज्ज्ञानं तत्करणमनुमानमित्येव मणिकारो ब्रूयात्। तावतैव विशेषणज्ञानसम्पत्तेः कृतमनुमित्यभिलापेन। अत्रोपजीव्योपजीवकभावेनार्थान्तरनिरास इति तु न वाच्यम तस्य प्रकारान्तरेण सङ्गमादिति दिक्। आह मणिकार उक्तवानित्यर्थः। [व्याप्तीति स्वातन्त्र्येण पाठधारणम। यथाश्रुते व्याप्तीत्यनेन क्रियालक्षणस्यैवोक्तत्वादसङ्गतेः।] तल्लक्षणमित्यनन्तर वक्तुमिति पूरणीयम आह अनुमितिलक्षणमाहेत्यपि कश्चित्। [क्रियालक्षणपूर्वकम अनुमानरूप]क्रियाविशेषलक्षणपूर्वकमिति कः स्वार्थे तथा च मनुमानलक्षणपूर्वमित्यर्थः तल्लक्षणमाह अनुमितिलक्षणमाह कचिद्[2]आकांक्षावैचित्र्येण समासस्यैकदेशस्यापि तत्पदेन परामर्शादिति तु नव्याः। [व्याप्तीत्यादीत्येव पाठ इत्यन्ये। व्याप्तीत्यत्र इतिशब्दस्वार्थबोधकत्वमित्यपरे। तयोः सम्यक्त्वमेव यदि तादृशग्रन्थ-

---

(१) 'क्रियाभेदोऽनुमितित्वस्तेन भिन्ना घटिता'
(२) 'व इत्यादिनार्थान्त'

ति । अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञा-
नजन्यत्वमर्थः कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्व-
यसामानाधिकरण्यवचनत्वात् ज्ञानपदोपसन्धानेन च बाधिताबा-
धितसाधारणतज्ज्ञानलाभात् न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः।तन्न।

स्यापि पुन पुनर्धारणम् सम्प्रदायसिद्धम् । यत्रपतिमतमुत्थापयति]
अत्रेति । अर्थ इति परेणान्वय । व्याप्तीति । व्याप्तिसम्बन्धपक्षस-
म्बन्धयो सामानाधिकरण्य संसर्गविषया यदवगाहते वह्निव्या-
प्तिवैशिष्ट्यवत्पर्वतवैशिष्ट्यवान् धूम इत्याकारक [वह्निव्याप्तिवै
शिष्ट्यवत्पर्वतवैशिष्ट्य धूमे इत्याकारक वा] ज्ञान तज्जन्यत्व
मर्थ । पदार्थतावच्छेदकेति । न च क्तान्तस्य विशिष्टपदस्य वैशि
ष्ट्याश्रयबोधकत्वाद्व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्वमेव पदार्थतावच्छेदकम्
तत्प्रकार ज्ञान नोपाध्यायमतेऽपि हेतुरिति वाच्यम् । भावाविहि-
तक्तान्तस्य विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्यपरतया व्याप्तेर्वैशिष्ट्य यत्रेति
व्युत्पत्त्या व्याप्तिवैशिष्ट्यस्यैव व्याप्तिविशिष्टपदार्थतावच्छेदकत्वादिति
भाव । वचनत्वादिति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतावच्छे
दकविशिष्टस्य विशेष्यतावच्छेदकस्यैव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययार्थ-
त्वादिति भाव । इत्थ च नीलोत्पलत्वमित्यादौ तादृशसंसर्गेण
नीलत्ववदुत्पलत्वस्यैव तादृशभावार्थस्य प्रकृत्यर्थे नीलोत्पलेऽन्व-
यान्नीलोत्पलीय नीलत्ववदुत्पलत्वमित्यन्वयबोध । एतेन तादृश
भावप्रत्ययस्य यदि सामानाधिकरण्यत्वेन शक्तिस्तदा पदार्थतावच्छे
दकयोरेकदेशतया तत्रान्वयासम्भव यदि च तत्तत्पदार्थतावच्छे
दकद्वयसामानाधिकरण्यत्वेन शक्तिस्तदा तादृशसामानाधिकरण्य
स्याव्यवच्छेदकद्वयमात्रवृत्तित्वात्प्रकृत्यर्थस्य च तत्रानन्वयप्रसङ्ग
कथ चिदवच्छेदकत्वादिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य तत्रान्वयसम्भवेऽप्युत्प
लत्व नीलोत्पलत्वमित्यादिव्यवहारप्रसङ्ग तादृश सामानाधिकर
ण्यस्योत्पलत्वेऽपि सत्त्वात् नीलोत्पलत्व न समवेतमित्यादिव्यवहारा
पत्तिश्चेत्यादिक समाहितम् । यत्तु तत्ताद्विशेषणतावच्छेदकादिभे
दादनन्तशक्तिकल्पनापत्तेर्न कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य उक्तरूपेण
शक्ति किं तु वृत्तित्वमात्र तया च नीलोत्पलत्वमित्यादौ [भाव]
समान्यशक्त्योपस्थापितस्योत्पलत्वादेर्नीलान्वितवृत्तित्वेन सहा-

न्वयान्नीलत्वस्युत्पलत्वं वाक्यार्थ इति मतम् तन्न। नीलोत्पलत्वमित्यादौ नीलोत्पलयोरभेदानुभवस्यापलापप्रसङ्गात्। वस्तुतो घटत्वमित्यादौ घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वरूपेण घटत्वस्यानुभवः सर्वसिद्धः तत्र घटस्य घटपदादेव लाभादितरावृत्तित्वादौ भावप्रत्ययस्य शक्तिः तत्रापि इतरत्वमाश्रयो वृत्तिमान् साकल्यघटकीभूतं प्रतियोगित्वमवच्छेदकं च प्रत्येकमर्थः तथा च प्रकृत्यर्थस्य घटस्येतरत्वे तस्य चाश्रये आश्रयस्य वृत्तिमति वृत्तिमतः पुनरितरत्वेऽन्वयात् घटेतरावृत्तित्व[स्य सत्यन्तदलस्य] लाभः एवं प्रकृत्यर्थस्य घटस्य वृत्तिमति तस्य चेतरत्वे इतरत्वस्य च प्रतियोगित्वे प्रतियोगित्वस्य चावच्छेदके तस्य च पुनरितरत्वेऽन्वयाद्घटवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकाभिन्नत्वरूपस्य सकलघटवृत्तित्वस्य लाभः व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्चैकपदार्थानां परस्परमन्वयः न च विशिष्टस्यापदार्थत्वे प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयबोधो न स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् क्वाचित्कस्य [प्रथमं] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य विशिष्टे लक्षणादितोप्युपपत्तेः प्रकृत्यर्थे तत्तावच्छेदकस्य यादृशः सम्बन्धो भासते तादृशसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वादिकं ग्राह्यम् तेन घटत्वादिजातेः कालिकादिसम्बन्धेन घटेतरवृत्तित्वेपि न क्षतिः न वा विषयितासम्बन्धेन घटत्ववतो भेदस्य घटवृत्तित्वेपि घटत्वादेर्घटवृत्त्यन्योन्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वहानिः सत्त्वं प्रमेयत्वमित्यादौ च सदितरावृत्तित्वादेर्न भानमप्रसिद्धत्वात् किं तु सद्वृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपसकलसद्वृत्तित्वादिमात्रं भासते न चैवमपि घटत्वमित्यादितोऽभावस्य गगनादेर्वा भानप्रसङ्गः स्वातन्त्र्येणापि वृत्तिमतोऽन्वयात् [वस्तुतः सदितरत्वावच्छेदेन वर्तमानभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सदितरावृत्तित्वं वाच्यम् तच्च सत्तायामस्त्येव सत्त्वं घटत्वमित्यादितो नाभावस्य गगनादेर्वा लाभप्रसङ्गः तेषां समवायसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् प्रमेयत्वादौ ॥ कथितरीत्या सकलप्रमेयवृत्तितामात्रं भासते न तु तदितरवृत्तित्वमप्रसिद्धेः] इत्थं च नीलोत्पलत्वमित्यादिकर्मधारयस्थलेपि नीलाभिन्नोत्पलस्य भावप्रत्ययार्थेन सहान्वये नीलत्वसमवायिसमवायरूपस्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्य-

(१)'न वा विषयतया घटेतरसत्त्वतो घटज्ञानस्य घटवृ'

स्य मान मवत्येव न चोक्तरीत्या भावप्रत्ययस्य शक्तिकल्पने गुरु-
त्वमित्यादितो रसवत्त्वस्य संयोगवत्त्वमित्यादितो द्रव्यत्वस्य [तद्रू-
पवत्त्वमित्यादितस्तद्रसवत्त्वस्य] प्रतीत्यापत्ति. प्रकृत्यर्थतावच्छेद-
कनिरूपितत्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तिम-
त्त्वस्यैव शक्यत्वे प्रवेश तु तत एव निखिलातिप्रसङ्गभङ्गा-
दितरावृत्तित्वादौ शक्तिकल्पनायां मानाभाव इति वाच्यम्
ताद्रूप्येणानुभवानुरोधादेव तत्र शक्ते कल्पनात् अव्यावर्तकस्यापि
शक्यतावच्छेदकत्वादिति सम्प्रदाय । क्वचित्तु धर्मत्वेनैव धर्मे भाव-
प्रत्ययस्य शक्ति तत्र च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयत्वसम्बन्धेनैव
प्रकृत्यर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् घटत्वमित्यादितो न द्रव्यत्वादेर्भा-
नम् न वा पटादौ घटत्वमस्य द्रव्यत्वादे सत्वेपि पटादौ घटत्वं
नास्तीत्यस्य वाक्यस्यायोग्यत्वमित्याहु । तन्मन्दम् । घटे घटत्वमित्या-
दिवाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वापत्ते । घटधर्मत्वावच्छिन्ने [घटत्वे] घटवृ-
त्तित्वस्यान्वयबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यावश्यकत्वा-
दिति । नव्यास्तु घटत्वमन्यत्वमित्यादिसुप्रयोगसम्भवाल्लाघवेन
घटत्वादिकं जातिभेदत्वादिरखण्डोपाधि. भावप्रत्ययस्य शक्यताया-
मवच्छेदक घटत्वमित्यादौ तु घटत्वत्वादिप्रकारेण लक्षणयैव बुद्धिरिति
माहु । तन्मन्दम् । तथा सति घटत्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादा-
वेर्भावार्थत्वादौ आधेयत्वसम्बन्धेन अन्वयस्यानुपपत्ते । घटादिवि-
शिष्टे घटादेरिव घटादौ घटादिमद्वृत्तित्वस्याप्यन्वयस्य निराकाङ्क्ष-
त्वात् । घटत्वाग्घटत्वानित्यत्वेन घटवति घट इत्यादावप्यन्वयबो-
धानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति संक्षेप । ननु वह्निव्याप्ति-
विशिष्टपर्वतवृत्तिताद्रव्यत्वमित्येवपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्ति-
स्तत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया द्रव्यत्वेऽभावादत
आह ज्ञानेति । भ्रान्तानुमिति भ्रान्तस्यानुमिति । तथा च तत्र व्याप्ति-
विशिष्टत्वसमानाधिकरण यत्पर्वतवृत्तित्व पर्वतरूपादौ प्रसिद्ध तस्य
द्रव्यत्वादावारोपमादायैव लक्षणसगम इति भाव । [यद्वा ननु कां-
चनमयपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितावव्याप्ति तादृशपक्षवृत्तित्वाप्रसि-
द्धेरत आह ज्ञानपदानि । तथा वह्न्यादिव्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरण-
तत्तद्धर्मिवृत्तितायास्तत्तद्रूपावच्छिन्नवृत्तित्वेन ज्ञानजन्यज्ञानत्व त-
त्तद्रूपावच्छिन्नतत्तद्धर्मिकवन्ह्यादिसाध्यकानुमितेर्लक्षणमिति भाव ।]

परामर्शेन नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिक-

यत्तु ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणह्रदध-
र्मत्वाप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवादव्याप्तिरत उक्तं ज्ञानपदमित्यादि तत्तुच्छम्
तत्र तादृशसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवस्यानुपदं
वक्ष्यमाणत्वेन सन्दर्भविरोधात् । केचित्तु बाधिताबाधितसाधारणे-
त्यस्य सदसत्साधारणेत्यर्थः तथा च सदुपरागेणासतो भानस्य
टीकाकृता स्वीकारादसदंश सामानाधिकरण्यमादाय ह्रदो वह्नि-
मानित्याद्यनुमित्यव्याप्तिनिरासाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः । परे तु
यत्र वह्निव्याप्तिविशिष्टस्य यद्गुणसंयुक्तस्तद्वान्धूम इत्यादिपरामर्शाद्गु-
णो वह्निमानित्यनुमितिस्तत्राव्याप्तिर्गुणसंयुक्तत्वरूपस्य पक्षधर्मत्व-
स्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासम्भवादत आह ज्ञानेति बाधिताबाधितेत्यस्य
सदसत्साधारणस्य पक्षवृत्तित्वस्य ज्ञानलाभादित्यर्थ इत्याहुः ।
तन्मन्दम् । सदुपरागेणासतः संसर्गमर्यादयैव भानस्य टीकाकृदादि-
प्राचीनसंमततयेन प्रकारविधयाऽलीकस्य गुणसंयुक्तत्वादेर्भानासं-
भवात् । अन्यथा परमताविशेषप्रसङ्गादिति । [नव्यास्तु ननु बाध-
कालीनस्य परामर्शस्यानुव्यवसायेत्यव्याप्ति न च आद्यज्ञानेऽबा-
धितत्वं विशेषणम् अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टबाधकालीनपरामर्शजन्यानु-
मितावव्याप्तिप्रसङ्गादत आह ज्ञानेति बाधिताबाधितेति बाधिता-
बाधितसाधारणपरामर्शत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वलाभादित्यर्थः तथा
च तादृशकारणत्वं लक्षणे निविष्टमिति नातिव्याप्तिः अत एव
बाधितपदमपि साधु संगच्छत इति प्राहुः ।] केचित्तु ननु चरम-
ज्ञानपदस्य [भ्रमपरत्वे प्रमानुमितौ] प्रमापरत्वे च भ्रमानुमितावव्या-
प्तिरत उक्तं ज्ञानेति इति क्रमेणावतारणिकामाहुः, तच्चिन्त्यम् ॥ [वस्तु-
गत्या] तादृशपक्षधर्मताया ज्ञानमात्रनिवेशो धूमवान्पर्वत इति ज्ञान-
जन्यशुद्धानुमित्यव्याप्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानं निवे-
श्यमित्याशयेन दूषयति परामर्शेनेति । अनुमितिजनकज्ञानेनेत्यर्थः ।
नियमत इति । तथा च वह्निव्याप्तिसंबन्धविशिष्टपर्वतसंबन्धवान्
वह्निव्याप्यधूमवांश्च पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनजन्यानुमितौ लक्षण-
सत्त्वेऽपि वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिधीजन्यभ्रमानुमित्यव्याप्ति-

रण्यग्रहे मानाभावात् । गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वाच्च । सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् । भ्रमस्थले तादृशसामानाधिकरण्यामसिद्ध्या तज्ज्ञानासंभवात् । अस-

---

रिति भावः ॥ ननु व्याप्तिसंबन्धिविशिष्टपक्षसंबन्धनिश्चयत्वेन हेतुत्वानुक्तस्थलेऽनुमितिरेवाप्रसिद्धा कुत्राव्याप्तिरत आह गौरवेणेति । लाघवात्पक्षवृत्तौ व्याप्तिविशिष्टस्य निश्चयत्वेन पक्षे वा व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वादिति भावः ॥ [ताद्रूप्येण हेतुता मास्तु तथाऽप्यनुमितिहेतुपरामर्शस्य पक्षधर्मिकव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानत्वादिना व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहित्वानुमानाद्द्वयमुभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वमतो नक्ष्या(नोक्ता)नुमित्यव्याप्तिरत आह सम्बन्धेति । व्याप्तिसंबन्धपक्षसम्बन्धयोः सम्बन्धाग्रहेऽपीत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य पक्षधर्मिकव्याप्तिविशिष्टज्ञानस्य । उपपादितत्वादिति । 'यत्र वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दपरामर्शादनुमितिः' इत्यादिग्रन्थेन मूलकृतैवोक्तत्वादित्यर्थः । तथा च तादृशपरामर्श एव व्यभिचाराप्रोक्तक्रोणानुमानमिति भावः ।] ननु व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वं न व्याप्तिसम्बन्धावगाहिबुद्धित्वम् व्याप्तितत्संबन्धादिसमूहालम्बनादप्यनुमित्यापातात् किं तु व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धावगाहिबुद्धित्वमेव तत्कुतो लाघवमित्यत आह सम्बन्धेत्यादि तद्विशिष्टबुद्धित्वं सप्रकारकज्ञानत्वम् न तु सम्बन्धसम्बन्धावगाहित्वम् सम्बन्धसम्बन्धावगाहिसमूहालम्बनेऽतिप्रसक्तेः [अन्यथा दण्डी पुरुष इत्यादितो दण्डपुरुषसंयोगा इत्यस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेः] प्रकारता च विषयताविशेषः स च स्वरूपसम्बन्धः पदार्थान्तरं वा अत एवाधिकरणाभावयोः सम्बन्धस्य स्वरूपानतिरेकेऽपि तदीयसमूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योर्भेदः न च तुल्यविषयकत्वे विषयतावैलक्षण्येन बुद्धिभेदे साकारवादापत्तिरिति वाच्यम् बाह्यवस्तूनां प्रामाणिकत्वयापह्नोतुमशक्यत्वादित्यादेर्बौद्धाधिकारटिप्पण्यामुक्तत्वादिति भाव इति प्राञ्चः[२] [तन्मन्दम् विशिष्टबुद्धेः सम्बन्धसम्बन्धावगाहित्वमतेऽपि व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वापेक्षया व्याप्तिसम्बन्धिविशिष्टबुद्धित्वस्य गुरु-

---

(२) [illegible] प्रभृति प्राचीनमतम् ।

तया तुल्यत्वायोगादिति ।] नव्यास्तु ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं नानुमितिजनकं व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः समानाधिकरण्यावगाहिताकान्यत्वादित्यनुमानादुक्तगौरवं प्रामाणिकमेवेत्यत आह सम्बन्धेत्यादि व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः सामानाधिकरण्याग्रहेऽपीत्यर्थः विशिष्टज्ञानत्वस्य विशिष्टस्य ज्ञानत्वं यत्रेति व्युत्पत्त्यानुमितिजनकीभूतविलक्षणज्ञानस्य उपपादितत्वात् मिश्रादिभिरुपपादितत्वादित्याहुः ॥ ननु व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया विशिष्टवैशिष्ट्यनिरूपितविषयिताविशेषेण ज्ञानपदार्थेऽन्वयाल्लक्षणज्ञानलाभाच्च वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिधीजन्यप्रमानुमित्यव्याप्तिरत आह भ्रमस्थल इति । तज्ज्ञानेति । व्याप्तिविशिष्टस्यसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वज्ञानेत्यर्थः । तथा च ह्रदो वह्निमानित्यादिभ्रमानुमितावव्याप्तिरिति भावः ॥ अथासदेव वह्निव्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणं ह्रदवृत्तित्वं भ्रमस्थले प्रसिद्धमत आह असदिति । अलीके चक्षुः सन्निकर्षादेर्व्याप्त्यादेः शक्त्यादेश्च विरहेण प्रत्यक्षादिप्रमाणतस्तत्ख्यात्यसम्भवात् । सत्त्वे चासत्त्वव्याघातात् । विनापि प्रमाणव्यापारं तद्बुद्ध्युपगमे च शशविषाणादिप्रतीतिदशायां वन्ध्यासुतादेरपि ग्रहप्रसङ्गात् । अगृहीतशशादिकस्य पुनः शशविषाणमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्त्या फलबलाच्छशादिविषयतामादाय भ्रमत्वेनैव तादृशप्रतीत्युपपत्तावतिरिक्ताखण्डालीकविषयत्वे मानाभावात् । शशविषाणयोः सम्बन्धोऽलीक इत्यादिव्यवहारस्य बाधार्थकत्वात् । शशे विषाणमसदित्यादिस्थले चासच्छब्दस्यात्यन्ताभावप्रतियोग्यर्थकत्वादिति भावः । [न चासतोऽप्रसिद्धया तत्ख्यातिनिषेधस्यायोगः । तदीयसंसर्गत्वावच्छेदेन तत्प्रमात्वघटकत्वोपगमेनार्थतस्तन्निरासादिति भावः । नव्यास्तु लिङ्गासंसर्गाग्रहाल्लैङ्गिकासंसर्गाग्रहस्योपेयत्वात् भ्रमस्थलेऽनुमित्यनुत्पत्तेः कुत्राव्याप्तिरत आह असदिति असतः प्रमापरामर्शादनुत्पन्नस्य व्याप्तिनिरासादनुमितिभिन्नत्वनिरासादिति वदन्ति ॥] लक्षणाव्या-

---

(१) 'विशिष्टज्ञानं यत इति व्युत्पत्त्या'

(२) 'नि आह । [illegible]'

(३) 'शशविषाणमित्यादिव्यवहारस्य बाधार्थकत्वात् '

ख्यातिनिरासात् । अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थज्ञानानुदयात् । विषाणे शशसम्बन्धाभावनिश्चयदशायां शशविषाणजन्यमिदं कार्मुकमिति बुद्धेर्ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात् । न चात्र प्रमाण्यप्रस्तावात्प्रमैव लक्ष्या यदि च स-

---

मिमुद्भाव्य लक्षणवाक्यतः शाब्दबोधोऽप्यनुपपन्न इत्याह अवान्तरेति । अयोग्यतासंशयस्याप्रतिबन्धकत्वादुक्तं निर्णय इति । तथा च हृदधर्मता न व्याप्तिविशिष्टस्यसमानाधिकरणेत्यवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिश्चये तादृशपक्षधर्मताया न ज्ञानपदार्थेऽन्वयः सम्भवतीति भावः ॥ अत्रैव दृष्टान्तयति विषाण इति । विषाणत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । शशसम्बन्धेति । शशविषाणेत्यत्र तत्पुरुषे शशपदेन लक्षितस्य शशसंबन्धिनस्तादात्म्येन विषाणेऽन्वयं शशसम्बन्धिभेदग्रहस्येव शशसम्बन्धाभावग्रहस्यापि स्वतो विरोधित्वात् । शशसम्बन्धाभावेत्यस्यैव वा शशसंबन्धेनाभाव इति व्युत्पत्त्या शशसंबन्धावच्छिन्नभेदोऽर्थः । तथा विषाणजन्यं कार्मुकमित्यादिवाक्यस्थलीयान्वयबोधाभिप्रायेण [वा] इदम् निपातार्थस्य शशसम्बन्धादेः साक्षादेव विषाणादिनामार्थेऽन्वयसंभवाद्विति तु परमार्थः । [वैयाकरणमते शशविषाणमित्यादिवाक्यतः शशसंबन्धवद्विषाणमित्याकारको बोधः तैर्लुप्तविभक्तिप्रतिसंधानस्यान्वयसहकारित्वस्वीकारात् नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्य समासातिरिक्तस्थल एवाव्युत्पन्नतया मणिकृन्मतेऽपि शशपदस्य शशसंबन्धपरतया वेति तु नव्याः । अनुभवानुरोधेनासमानाकारस्यापि विरोधित्वमित्यपि कश्चित् । अपरे [illegible] शशस्य संबन्धो यत्रेति व्युत्पत्त्या शशसंबंधाभाव इत्यस्य शशसंबन्धिभेदस्य लाभेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् ॥] नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । प्रमैवेति । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यकप्रमानुमितिरेवेत्यर्थः । तेन भ्रमानुमितेरप्यंशतः प्रमात्वेऽपि न क्षतिः । प्रमापदस्य भ्रमसामान्यभिन्नार्थकत्वे हृदः पर्वतश्च वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनानुमितेरलक्ष्यत्वापत्तेरित्याशयतो [illegible] चोपाध्यायमतेऽपि तादृशसमूहालम्बनानुमितावेवातिप्रसङ्गसंभवादग्रे यदि चेत्यभिधानस्य संदर्भविरोधापत्तेरिति भावः । [सल्लिङ्गपरामर्शादित्यत्र सल्लिङ्गपरामर्शमात्रा-

लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापरमिति वाच्यम् । अव्याप्यपक्षधर्मयोस्तत्त्वावगाहिना परामर्शेन जनितायां वस्तुतः साध्यावगाहितया प्रमायामव्याप्तेः । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानविरासिनांशिकभ्र-

द्विरयर्थ इत्यपि वदन्ति ।] ननु भ्रमस्यालक्ष्यत्वे पृथिवीत्वादिहेतुनायां गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादिभ्रमानुमितौ महानसीयेतरवह्निबाधसहकृतायथार्थवह्निपरामर्शाज्जायमानायां पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यादिभ्रमानुमितौ चातिव्याप्तिरत आह यदि चेत्यादि । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव गृहीतव्यापकतावच्छेदकरूपेणैव च पक्षे साध्यस्यानुमितिरित्युपाध्यायमतमालम्ब्योक्तं यदि चेति । प्रथमज्ञानपदस्य प्रमापरत्वे तद्दोषतादवस्थ्यमतश्चरमेति । प्रमापरमिति । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्ताप्रमापरमित्यर्थः । तेन ह्रदो वह्निमान्पर्वतश्च वह्निमानित्यादिप्रमानुमितेरज्ञातो भ्रमत्वेऽपि न लक्षणाव्याप्तिरिति भावः॥ यत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वस्य हेतौ न भ्रमः किं तु पक्षधर्महेतौ व्याप्यत्वमात्रस्य व्याप्ये वा हेतौ पक्षधर्मत्वमात्रस्य भ्रमस्तादृशपरामर्शजन्यप्रमायामव्याप्तिमाह अव्याप्येत्यादिना । वस्तुतो वस्तुगत्या । तथा च वह्निव्याप्यद्रव्यत्ववान् महानसत्ववान्वा पर्वत इत्याकारकः परामर्शो यत्र द्रव्यत्वगतमेव पक्षधर्मत्वं महानसत्वगतमेव व्याप्यत्वं विषयीकरोति तत्रत्यायां पर्वतो वह्निमानिति प्रमायामव्याप्तिरिति भावः॥ ननु अनुमितित्वावच्छिन्नस्यैव साध्यव्याप्यवत्पक्षावगाहित्वादुक्तस्थलीयानुमितिर्लिङ्गांशे भ्रमरूपैव सा च न लक्ष्या भ्रमसामान्याभिन्नस्वरूपस्यैव प्रमात्वस्य लक्ष्यलक्षणयोर्निवेशनीयत्वात् पर्वतो ह्रदश्च वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनानुमितेरलक्ष्यत्वेऽपि क्षत्यभावात्कुतोऽव्याप्तिरत आह लिङ्गेति । साध्यकामावादित्यादिः । न च धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वैवानुमितेर्वह्निव्याप्यधूमादिविषयकत्वासिद्धिः अन्यथा विनापि धूमादिपरामर्शं आलोकादिपरामर्शाद्वह्न्यनुमितेरुत्पत्त्या व्यभिचारादिति वाच्यम् तावतापि द्रव्यत्ववत्पर्वतध-

(१) तत्र ह्रदो वह्निमानिति भ्रमानुमितेरप्यनुमिनं भ्रमात्वेऽपि न लक्षणातिव्याप्तिरिति तात्पर्यम्'

प्रसञ्जकत्वात् । अत एव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तज्ज्ञानं चेत्यादिकमपास्तम् । यदपि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव 'प्रमाणप्रमेय'इत्यादिसूत्रे अन्यत्र

सर्वत्रानुमितौ हेतुत्वादित्याशयादिति॥ अत एव उक्तानुमित्यव्याप्तेरेव । विषयविधि विना कारकविभक्तिमन्तर्भाव्यैव तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वादाह तज्ज्ञानं चेति । व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्मताज्ञानमिति ज्ञानान्ततत्पुरुषोऽपि नेत्यर्थः । आदिपदात् व्याप्तिविशिष्टा व्याप्तिसमानाधिकरणा या पक्षधर्मतेत्यादिकर्मधारयपरिग्रहः ॥ मिश्रमतमुपन्यस्यति व्याप्तिविशिष्टमिति । अथ चार्थे द्वन्द्व इति पाणिनिसूत्रेण चार्थे समस्यमानपदार्थयोर्भेदे द्वन्द्वस्य विधानमुक्तमाक्यत तथ स ल्लिङ्गपरामर्शालाभः तत्र व्याप्तिविशिष्टस्यैव पक्षधर्मतया तदुभयाभेदविरहादत आह पदार्थयोरिति। ननु न्यायसूत्रे द्वादशविधस्यैव प्रमेयस्य प्रविष्टत्वात्तस्य भेद प्रमाणऽस्त्यथेस्यतउक्त म अन्यत्र चेति । अन्यत्र नीलघटयोरभेद इत्यादिवाक्ये । तथा च सूत्रेऽपि चार्थो भेदसमभ्यमानपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकयोरेव ग्राह्य । स च प्रकृतेऽपि व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वयोर्भेदादस्त्येवेति भावः । ननु पदार्थतावच्छेदकभेदेन द्वन्द्वाभिधाने घटावित्यादिसरूपैकशेषो न स्यात् द्वन्द्वापवादस्य तस्य द्वन्द्वप्रसक्तावसम्भवात् न च पदार्थाभेदे एव द्वन्द्वस्तथा च घटावित्यत्रापि घटपदबोध्यानां घटव्यक्तीनां परस्परभेदसत्त्वान्न द्वन्द्वाप्रसक्तिरिति वाच्यम् तथा सति घटकलशावित्यत्रापि द्वन्द्वप्रसङ्गात् अनुशासनमात्रेण तन्निषेधस्य कर्तुमशक्यत्वादिति चेन्न । सरूपैकशेषस्थलेऽपि क्षत्यभावात् । यत्र विष्णुनृसिंहत्वादिकं विभिन्नमपि हरिपदार्थतावच्छेदकं तत्रैव तत्समभ्यवच्चेति दिक् । अत्र च नीलघटयोरभेद इत्यादिस्थले विभक्त्युपस्थाप्यं द्वित्वादिकं न विशेष्यान्वितं तस्यैकत्वेन बाधात् नापि विशेषणीभूतं नीलत्वघटत्वादावन्वितम् तयोः पदार्थतावच्छेदकत्वे नाकाङ्क्षाविरहात् । किं त्वनन्वितमेव । न चैवं द्विवचनवैयर्थ्यम् दारा इत्यत्र बहुवचनवत् [सुप्यते इत्यत्र एकवचनवच्च] साधुत्वार्थमेव तदुपयोगादिति ध्येयम् । स्वामिनो दम्पती इत्यत्र व्युत्पत्तिवै-

मियस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् । न च तदुभयविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकार्यताशालित्वमर्थः । पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् । व्याप्तिवि-

धूमस्यैव द्रव्यत्वेन पक्षधर्मत्वावगाहनादिति भावः ॥ नीर्मानकेतिमीमांसकैरनुमितित्वेनाभिमते [अनुव्यवसायात्मक]ज्ञाने उक्तलक्षणस्यानुप्रवेशाद्व्याप्तत्वादित्यर्थः । तथा च वह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शोत्पन्नानुमितावव्याप्तिर्जातिगर्भतया कारणविवह्निव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्वत इत्याकारकसमूहालम्बनस्यानुव्यवसायेऽतिव्याप्तेरिति भावः ॥ ननु व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः परस्परवैशिष्ट्यावगाहित्वं वाच्यं तथा चोक्तसमूहालम्बनस्यातथात्वान्नोक्तातिव्याप्तिरत आह मिथ इति । अव्यापकत्वाद्वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानव्यापकत्वात् । तथा च तादृशपरामर्शस्थलीयानुमितावव्याप्तेरिति भावः ॥ लक्षणस्य जन्यपदं जन्यताविशेषपरमतो वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यं पर्वतवृत्ति इत्यादिज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति । तदुभयविषयकत्वनियतेति । व्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यविषयकत्वाभावस्य तादृशविषयकान्यत्वस्य वा पक्षधर्मताविषयकत्वाभावस्य तादृशविषयकान्यत्वस्य वाधिकरणावृत्तीत्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतोभयविषयकत्वनियता या धर्मः परामर्शत्वं तदवच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यताश्रयस्त्वनुमितावेति तत्र लक्षणसमन्वयः परामर्शोत्पन्नानुव्यवसाये तु न परामर्शत्वादिना हेतुत्वं किन्तु प्रत्यक्षमात्रे विषयत्वेन तच्च न तदुभयविषयकत्वनियतं घटज्ञानादौ व्यभिचारात् तत्तत्परामर्शप्रत्यक्षविषयविधया घटादिस्मृतौ चोद्बोधकविधया तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुतामते तु धर्मपदं नानाव्यक्तिवृत्तिधर्मार्थकं वाच्यमिति भावः ॥ वैयर्थ्यादिति । तदव्यापकतदुभयविषयकत्वसामानाधिकरण्यात्मकतदुभयविषयकत्वनियमे तदव्यापकव्याप्तिविषयकत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव सम्यक्त्वादिति प्राञ्चः । तदुभयविषयकत्वाभाववदवृत्तित्वलक्षणनियमस्य निवेशे तु पक्षधर्मताविषयकत्वस्य वैयर्थ्यं विरहेण नातिप्रयोजनकत्वादित्यर्थ इति

धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमाना-
धिकरणेन्धनवानयमित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिः अखण्डव्याप्ते-
रप्रसिद्धत्वात् भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादौ
नितरां तथा । तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोपश्लेषाव-

व्याप्तिप्रकारकमित्यस्य व्याप्त्या प्रकारो यस्येति व्युत्पत्त्या व्याप्त्य-
वच्छिन्नप्रकारताकमित्यर्थः । तथा च ज्ञानान्तकर्मधारयेऽन्वयिताव-
च्छेदकावच्छेदेनैवान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया पक्षधर्मतावगाहित्वा-
वच्छेदेन व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य शब्दादेव लाभान्न विवक्षा ।
अन्यत्तु स्वातन्त्र्येणैव तद्विवक्षणीयमिति पूर्वतो वैलक्षण्यमिति भावः ।
अत्रापीत्यपिकारेण प्रागुक्तसमस्तसमासः समुच्चीयते ॥ वह्निव्याप्ये-
न्धनवानित्युक्तौ साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमादाय कदाचि-
त्प्रसिद्धिं कुर्यादतो विशिष्य निर्दिशति इन्धनसमानाधिकरणेति ।
अखण्डव्याप्तेरिति । यद्यपि तमो द्रव्य रूपवत्त्वादित्यादौ तमःसम-
वेतरूपस्य पक्षधर्मत्वस्याप्रसिद्धिरस्ति तथापि पक्षे धर्मता-
ज्ञानमिति ज्ञानान्ततत्पुरुषेण पक्षांशे धर्मतावगाहिज्ञानलाभादेव
न तद्दोष इत्याशयः । ननु साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहितानिरूपित-
पक्षहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्यावगाहित्वं तदेव व्याप्तिप्रकार-
कत्वं वाच्यमतो नोक्ताव्याप्तिरित्यत आह । भ्रमानुमितेरिति । [ननु
साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरत
आह भ्रमानुमितेरितीत्यपि कश्चित् ।] वृत्त्यनियामकसंयोगा-
दिसम्बन्धेन साध्यहेतुमात्रेऽखण्डव्याप्तेः प्रसिद्ध्या तत्रत्यानुमितौ
अव्याप्त्यसम्भवात् वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साध्यत्वसाधनत्वयोः
सूचनार्थमत्रेत्युक्तम् । नितरामिति । अव्याप्तिरिति पूर्वेणान्वयः ।
[साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहि यत्साधने साध्यसामाधिकरण्यावगा-
हि ज्ञानं तस्यैव व्याप्तिप्रकारकपदेन विवक्षया कथं चित्पूर्वोक्ताव्या-
प्तिवारणेऽपि] अत्र हेतुव्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोरप्रसि-
द्ध्या तदुभयावगाहित्वमन्तर्भाव्यापि लक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वाद-
व्याप्तिरेवेति भावः ॥ तावदिति । प्रागुक्तक्रमेणान्वयं व्याप्तिघटके-
त्यादि[1] । तथाविधमनुमित्युपयोगि यत्परस्परसम्बन्धावगाहित्वं

---

(१) 'व । त्या'

गाहित्वमात्रं विवक्षितम्। न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः। व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात्। भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमत्वे वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमत्वे वा गृहीते नियमतो वह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधः। तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकं तु न तथा। रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभि-

---

विशिष्टवैशिष्ट्यविषयिताविशेषरूप तदेव निरुक्षित व्याप्तिप्रकारकपदेनेत्यर्थः। तेन धूमस्याधिकरणमधिकरणवृत्तिरभाव इत्याद्याकारकस्य तात्पर्यार्थगोचरसमूहालम्बनस्य व्युदासः॥ यद्यप्यन्योन्याभावादिगर्भान्वयव्याप्तिज्ञानस्थलीयानुमितावव्याप्तिः सम्भवति अत्यन्ताभावगर्भान्वयव्याप्तिनिविष्टवस्तूनामेव तात्पर्यार्थत्वादिना परामृष्टत्वात् तथाप्यन्वयव्याप्तीनां मध्येऽत्यन्ताभावगर्भाया सिद्धान्तोक्तव्याप्तेरेवानुमित्युपयोगित्वमनुसृत्य शङ्कते न चेति। व्यतिरेकिणीति [व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावित्यर्थः। केचित्तु निरुक्तानवगाहितादृशपरामर्शजन्यानुमितावित्यर्थः तथा चान्योन्याभावगर्भव्याप्त्यवगाहिपरामर्शस्यापि सङ्ग्रहान्न दोषः अग्रे विरोधप्रदर्शनेऽत्यन्ताभावप्रदर्शनमुपलक्षणमिति वदन्ति।] तत्र परामर्शस्य पक्षे साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन हेत्ववगाहितयान्वयव्याप्तिप्रकारकत्वाभावादिति भावः॥व्याप्तिद्वये व्यभिचारधीविरोधित्वं स्फुटयति भवति हीति। धूमत्व इति। गृहीत इत्यग्रेऽन्वितम्॥ ननु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमसमानाधिकरण रासभवान्पर्वत इति ज्ञानसत्त्वेऽपि धूमे व्यभिचारज्ञानानुदयात्तस्यापि व्यभिचारधीविरोधित्वमतस्तज्जन्यानुव्यवसायप्रतिव्याप्तिरत आह तथाविधेति। वह्निव्याप्यत्यर्थः। न तथा न पक्षधर्मीये व्यभिचारधीविरोधि। तथा च तदवच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारधीविरोधिविषयप्रकारकतदवच्छिन्नवत्ताज्ञानजन्यत्वमर्थः। प्रागुक्तबुद्धिस्तु न रासभत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानस्य विरोधिनी। धूमत्वावच्छिन्नव्यभिचारधीविरोधित्वेऽपि न तस्य पक्षधर्मतया भानमतो न दोष इति भावः। नव्यास्तु ननु धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यमात्र

चारग्रहात् । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा । न

मन्वयव्याप्तिस्तस्याश्च न व्यभिचारधीविरोधित्वं धूमव्यापकवह्नि-
समानाधिकरणो रासभ इति ग्रहेऽपि रासभो वह्निव्यभिचारीति प्रत्य-
यात्तत्कथं व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन तदनुगम इत्यत उक्तम्
तथाविधेति तथाविध धूमव्यापकवह्निनिरूपित धूमनिष्ठ समानाधि-
करण्य न तथा न व्याप्ति रासभादौ वह्नित्विरासभादौ [व्याप्तिग्रहेऽपि]
व्यभिचारग्रहादनुमित्यात्मककार्यस्यान्वयव्यभिचारग्रहात् तथा
चैतदयनेव धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वपर्यन्तं प्रागुक्तमिति
भाव इति प्राहुः ॥ ननु साध्यसामानाधिकरण्यस्यापि व्यभिचारधी-
विरोधिधीविषयतया तत्प्रकारकस्य वह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत
इति ज्ञानस्य जन्ये तदनुव्यवसायादावतिव्याप्तिः यादृशविशिष्टविष-
यकत्वेन व्यभिचारज्ञानविरोधित्वं तत्प्रकारकत्वोक्तौ चान्वय-
व्याप्त्यग्रहे केवल धूमव्यापको वह्निरिति ग्रहेऽपि धूमो वह्निव्य-
भिचारीति ज्ञानानुदयेन धूमत्वविशिष्ट वह्निव्यभिचारग्रहं प्रति
वह्नौ धूमव्यापकतानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वध्रौव्ये व्याप्तिनिश्चय-
त्वेन पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनात् वस्तुतः समानाकारस्यैव
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया द्वयोरपि व्याप्तिबुद्ध्योर्व्यभिचारधीप्रतिबन्ध-
कत्वाभावादनुगमासम्भवः न च व्यभिचारधीपदेनान्वयव्याप्ति-
व्यतिरेकव्याप्त्योश्चाभावविषयकज्ञानविशेषमुपादाय तद्बुद्धिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकप्रकारितात्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः प्रकारिताद्वय-
मनुगमय्य तादृशप्रकारतावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वमर्थ इति
वाच्यम् धूमो वह्निव्याप्यो नेति बुद्धावधिकरणं न धूमीयमित्यादि-
ज्ञानस्यापि विरोधितया निर्धूम[धूम]वान्पर्वत इत्यादिज्ञानस्यापि
निरुक्तरूपवत्तया तज्जन्यानुव्यवसायादावतिव्याप्तेः प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकादिभेदेन प्रतिबन्धकत्वस्य भेदादेवमप्यनुगमस्य कर्तु-
मशक्यत्वादित्यस्वरसादाह व्यतिरेकेति । तथा च व्यतिरेकव्या-
प्तिज्ञानं हेतुरेव न । कुतस्तज्जन्यानुमितावव्याप्तिरिति भावः । स्वयं
व्यतिरेकपरामर्शजन्यबुद्धेरर्थापत्तित्वोपगमादाश्रयणादित्युक्तम् ।
आचार्यैराश्रयणादिति तदर्थः ॥ [अथ स्थाणुत्वव्याप्यं न स्थाणु
स्थाणुर्न वेत्यादिभ्रमसंशयोत्तर स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिमान-

च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रा-

---

व्याप्तिरित्यादिविशेषदर्शनजन्ये अयं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्ति-
र्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्याशङ्कते न
चेति ।]भ्रमसंशयेति । यद्यपि स्वमतेऽपि विशेषणज्ञानत्वेनोपनयाद्वि-
धया च विशेषदर्शनस्य [भ्रम]संशयोत्तरप्रत्यक्षे हेतुत्वात्तद्धेतुतामत इत्य-
संगतम् तथापि प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि कालोपाधिविधया परामर्शज-
न्यत्वात्तद्वारणार्थमेवावश्यं किंचिद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न पक्षीभूतपर्व-
तादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नया वा परामर्शजन्यत्वमेव लक्षणे निवेश्यम् तथा
च तत्तत्प्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तद्विशेषणज्ञानत्वादिना हे-
तुत्वात्तद्विशेषणज्ञानादिजन्यताया· किंचिद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्न-
त्वात्तामादाय दोषः । किंतु संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजन्यतामा-
दायैव । तादृशजन्यतायां धर्म्यंशे भानस्यावश्यकत्वादिति भावः ।
यत्तु कालोपाधिविधया परामर्शजन्यतामादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्ति
निराकर्तुं प्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नमेव परामर्शजन्यत्वं लक्षणे
निवेश्यम् तादृशं च न विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशिष्टबुद्धित्वेनैव तद्व-
च्छेदनादतो हेतुतामत इत्युक्तम् न च तथापि तदलौकिकप्रत्यक्षं तत्प्र-
कारकप्रत्यक्षं प्रत्येव वा तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वात् व्याप्त्याद्युपन-
यजन्यतामादाय स्वमतेऽपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽतिव्याप्त्या हेतुतामत
इत्यसंगतमेवेति वाच्यम् तादृशहेतुतायां मानाभावात् अप्रसिद्ध-
साध्यकानुमितेः साध्यविशेषणकत्वधारणाय तत्प्रकारकानुभवत्वा-
वच्छिन्नं प्रत्येव तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वे तत उपनीत-
प्रत्यक्षसंभवादिति मतम् तच्चिन्त्यम् । एतावतापि भावस्य स्थाणुत्वा-
देरलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्गोचरज्ञानत्वेन हेतुतायां बाध-
काभावात् । तदुपनीतभानात्मके संशयोत्तरप्रत्यक्षे स्वमतेऽप्यतिव्या-
प्तिसंभवात् । अभावसाध्यकानुमितेरेवाप्रसिद्धसाध्यकत्वेनाभावप्र-
कारकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्गोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य क्लृप्त-
त्वात् । प्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रत्येव
हेतुत्वात्ततः साध्यविशेषणकानुमितेरसंभवाच्चेति ध्येयम् । अत्र
संशयोत्तरप्रत्यक्षं विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः विशिष्टबुद्धि-
सामान्यसामग्रीतः एवं संशयाद्युत्तरप्रत्यक्षस्यापि संभवात् एकको-

तिव्याप्तेः । तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् ।

टिविशेषदर्शनस्यापरकोटिविशिष्टधीप्रतिबन्धकतयोपयोगात् न चैवं तद्वीयसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति तद्वीयाविशेषदर्शनस्याहेतुत्वे संशयोत्तरं विशेषदर्शनोत्पत्तिदशायामपि तद्वत्ताप्रत्यक्षस्योत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् क्षणविलम्बस्य दुरवधारणत्वात् [न च वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरपर्वतधर्मिकवह्निविधेयकत्वावच्छिन्नं प्रत्यय वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वमुच्यतां लाघवान्न तु तादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं गौरवात् स्वीक्रियते च तादृशविधेयताकत्वमनुमिताविव भ्रमसंशयोत्तरनिश्चयात्मकप्रत्यक्षेऽपीति तेनैव विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयोत्तरप्रत्यक्षवारणं सम्भवतीति वाच्यम् अनुमिताविव पक्षनिष्ठविधेयतानिरूपितसाध्यप्रकारतातिरिक्तस्य विधेयत्वस्य सर्वानुभवसिद्धतया निरस्यतया प्रत्यक्षे तस्य शङ्कानास्पदत्वादिति भावः] किं च धूमसंशये तद्धर्मिकतद्विपरीतज्ञानत्वेनानुगमय्य तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरतद्धर्मिकतत्प्रकारकनिश्चयात्मकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्धर्मिकतद्व्याप्यदर्शनस्य हेतुत्वं वाच्यम् अन्यथा व्यभिचारात् न चैवं युक्तम् अव्यवहितोत्तरत्वस्य स्वत्वादिगर्भत्वेन अननुगतत्वात् निश्चितबुद्धिसामान्यं प्रत्येव विपरीतनिर्णयस्य प्रतिबन्धकतया बाधभ्रमसत्त्वे तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य विशेषदर्शनसहस्रेणाप्यसंभवात् निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेन कार्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्च न च तद्धर्मिकतद्वत्तावधारणात्मकप्रत्यक्षं प्रत्येव तद्धर्मिकतद्व्याप्यदर्शनस्य हेतुत्वम् नियमविषयकत्वस्यावधारणत्वस्य सर्वत्र संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽसम्भवात् तस्याप्यर्थसमाजग्रस्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च विषयिताविशेषस्यावधारणत्वस्य च मानाभावेन निरस्तत्वादित्याशयेन हेतुतामत इत्युक्ताऽस्वरसो व्यञ्जित ॥ तथाविधनिश्चयत्वेनेति । पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वमात्रेणेत्यर्थः । न च तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्यापि कारणतावच्छेदके प्रवेशात्तन्मात्राभिधानमयुक्तम् परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणैवानुमितिहेतुत्वात् अन्यथा विशेष्यविशेषणभावभेदेन गुरुतरानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । गृह्यमाणाप्रामाण्यकस्यैकस्य परामर्शस्योत्तरमन्यपरामर्शात्

विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन सत्त्वमित्युक्तत्वात् । अत

क्षणविलम्बेनैवानुमितेः स्वीकारात् । तदुत्तरपरामर्शाभावविशिष्टतत्त्-
द्व्याप्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव वा हेतुत्वस्य वक्तव्यत्वादिति
भावः । [केचित्तु भूमेत्यादि तथाविधनिश्चयत्वेनेत्यन्तमेक एव
ग्रन्थः तेन विशेषदर्शनस्य विशेषणज्ञानविधया कुत्रचिज्जनकत्वेऽपि
हेतुतावच्छेदकस्य नासङ्गतिरित्याहुः ॥ ननु निश्चयत्वेन
हेतुत्वे विपक्षे व्यतिव्याप्तितादवस्थ्यम् तद्विशेषदर्शनस्यापि
तद्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वादत आह । विशेषदर्शनस्य चेति । तथा
च विशेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन कारणत्वम् । अनुमितौ
तु व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातो वैलक्षण्यमिति भावः ।] भ्रमादीति ।
अन्यथा तमसि घटसंशयोत्तरं विनापि व्याप्यदर्शनमालोक-
संयोगमात्रात् घटनिर्णयो न स्यादिति भावः । सत्त्व हेतुत्वम् ।
[व्याप्यप्रकारकज्ञान]व्यावर्तकधर्मदर्शनव्यञ्जकधर्मदर्शनालोकसंयो-
गादिसाधारणं भ्रमादिविरोधित्वमप्येकं दुर्वचमित्यावेदयितुमुक्तत्वा-
दिति । वस्तुतस्तदपि वचनमात्रं न तु दोषपक्षविपरीतत्वाभावव्या-
प्यदर्शनव्यावृत्तं सम्भवतीति भावः । यद्यपि वह्निव्याप्यवत्तानिश्च-
यत्वघटकदलद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावेन गुरुतरकार्यकारणभा-
वद्वयकल्पनामपेक्ष्य तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिं प्रति तद्विशेष्यकत-
द्व्याप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताया एव लाघवेन कल्प-
नात् व्याप्यवत्त्वज्ञानेऽनुमित्यनुत्पत्तिसम्भवात् व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन
नानुमितौ हेतुत्वम् किं तु व्याप्यप्रकारकज्ञानत्वमात्रेण तत्र च भ्रम-
त्वज्ञानानास्कन्दितत्वमेवापेक्षितम् न तु तन्निश्चयानास्कन्दितत्वम्
संशयसाधारणस्य व्याप्यवत्ताज्ञानस्य कचिदप्यनुमित्यनुपधायक-
त्वात् व्याप्याभावप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकतायामपि न भ्रमत्वनिश्च-
यानास्कन्दितत्वस्य भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितत्वस्य वा निवेशो भ्रम-
त्वनिश्चयास्कन्दितव्याप्याभावसंशयादप्यनुमित्यापत्तेः । यत्र च
व्याप्याभाववत्त्व भ्रमात्संशयाद्वानन्तरं व्याप्यपरामर्शस्तत्र भ्रमा-
देर्नाशोत्तरमेवानुमितिः गुरुतर व्याप्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य
क्षणविलम्बकल्पनाया न्याय्यत्वात् । तथापि व्याप्यवत्तावगाहिसमुच्च-
यात्मकपरामर्शादनुमित्युत्पत्तये व्याप्याभावप्रकारकत्वानवच्छि-

एव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपस्थितौ नातिव्याप्तिः । तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन तस्य हेतुत्वात् । न चोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन संकेतितशब्दान्तरेण

व्याप्यप्रकारकत्वावच्छिन्नपक्षनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वरूपं पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं गुरुतरमपि [(१) हेतुतावच्छेदकीकृतमिति प्राञ्चः । नव्यास्तु व्याप्यप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानवच्छिन्नपक्षनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वमेव पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं वाच्यम् अतस्तद्रूपेण हेतुतायां न विनिगमनाविरहावकाशः यत्तु साध्यव्याप्यवांश्च वेत्यादिसंशयस्य व्याप्यप्रकारतानिरूपितं यत्पक्षनिष्ठविशेष्यत्वं तदेव व्याप्यप्रकारताभिन्नेन व्याप्याभावप्रकारत्वेनावच्छिन्नमतस्तादृशसंशयादनुमित्यनुत्पादः संशयमात्रस्यैव प्रकारताद्वयनिरूपितैकविशेष्यत्वात् अत एव लीलावतीप्रकाशेऽपि विरोधिनानारूपावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानं संशयः समूहालम्बने तु विरोधिप्रत्येकप्रकारतावच्छिन्ना विभिन्नैव विशेष्यता न तु विरोधिनानारूपनिरूपितैकेति संशयग्रन्थे स्फुटमभिहितमिति प्राहुः ॥
अत एवेति । तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणाघटकत्वादेवेत्यर्थः । लिङ्गवत्त्वेति । लिङ्गं व्याप्यम् । तथा च व्याप्यवत्त्वरूपो योऽतिदेशवाक्यार्थः तस्य यज्ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशं चत्वरपदवाच्यमित्याकारकं तज्जन्यायामिदं चत्वरपदवाच्यमित्याकारोपमितावित्यर्थः ॥ तथाविधेति । तादृशो योऽतिदेशवाक्यार्थः तादृश्यं तत्प्रतिसन्धानत्वेनेत्यर्थः । न तु वाक्यार्थस्य धूमस्यापि प्रवेशो गौरवान्मानाभावाच्चेति ध्येयम् ॥ न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । न्यायार्थेति चिन्तामणिकृतां मते । तैः पञ्चावयवजन्यविशिष्टबुद्धिस्वीकारात् । स्वमते तूपनयार्थविशेष्यकनिगमनार्थप्रकारकबोधेऽतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः । ननु वह्निव्याप्यधूमवानयमित्युपनयार्थज्ञानं न पक्षे व्याप्तिविशिष्टप्रकारकं मतुबर्थस्य वह्निव्याप्यधूमसम्बन्धिन एव तादात्म्येन तत्र प्रकारत्वात् लक्षणघटकं च तादृशमेव ज्ञानमतो नातिव्याप्तिः तथा चायमित्यादिप्रयोगस्तु न सर्वसम्मत इत्यत आह

---

(१) एत- प्रभृति ३७ पृष्ठे १९ पङ्क्तिस्थ'केचित्तु विशिष्टवैशिष्ट्य'इत्यन्तो ग्रन्थ एकस्मिन् पुस्तके लेखकमोहाद्भ्रष्टः ।

वा व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शाब्दबोधेऽतिव्याप्ति-
र्व्युत्पादयिष्यते हि महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थज्ञानजन्य-
त्वम् तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यम्। तत्रातिरि-
क्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात् । निश्चय-

तच्छब्देनेति । ननु यत्र सोऽस्तीत्यादिवाक्यात् वह्निव्याप्यधूमवत्प-
र्वतोऽस्तीत्यादिधीस्तत्रैवकारबल इव व्याप्त्यादिघटकीभूतप्रत्येकप-
दार्थे पद तच्छब्दशक्तिज्ञानात्प्रत्येकपदार्थोपस्थित्या परस्परमन्वय-
बोधो न स्यात्तस्यैव तत्पदात् व्याप्यवत्पर्वतस्योपस्थितेः भातिव्या-
प्तिरित्येवं यदि ब्रूयात्तदाऽप्याह संकेतितेति । यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वत
पदे डित्थादिपदस्य संकेतग्रहः प्रथमं जातः तत्र डित्थोऽस्तीत्यादिवा-
क्यजन्ये वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतोऽस्तीत्याकारकशाब्दबोधेऽतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । शब्दान्तरे निरुक्तव्युत्पत्तेरसत्त्वादिति भावः । ननु उपनयार्थज्ञानं
न व्याप्यार्थबुद्धौ हेतुस्तद्घटकप्रत्येकपदजन्यपदार्थस्मृतेर्महावाक्यार्थ-
ज्ञानपर्यन्तमसत्त्वेनावान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्धावहेतु-
त्वा[त्त]त्कथं तत्रातिव्याप्तिरत आह व्युत्पादयिष्यत इति । पदजन्यप-
दार्थस्मृतिमात्रं नान्वयबोधहेतु । किं तु पदप्रयोज्यं पदार्थधीमात्रम्।
तथाऽवान्तरवाक्यार्थबोधप्रभावादेव तावत्पर्यन्तमस्तीति भावः । ननु
तच्छब्दाद्बुद्धिस्थत्वेनैव पदार्थोपस्थितिरतः सोऽस्तीत्यादिवाक्यज-
न्यबोधे कथमतिव्याप्तिरुक्तेत्यत आह तदादेश्चेति । व्युत्पादयिष्यत इति
पूर्वेणान्वयः ॥ व्याप्यवत्तादेः संस्कार इव स्मरणेऽप्युपेक्षान्यतद्वत्ता-
निश्चयत्वेन हेतुत्वस्य प्रामाणिकत्वे तत्रातिव्याप्तिवारणाय तथा-
विधनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नहेतुत्वं लक्षणे निवेद्यमित्याशयेनाह तत्रा-
तिरिक्तस्येति । पदजन्यत्वस्येति । कारणत्वादिसंबन्धेन [घटादि]-
पदानुपस्थितस्याप्याकाशादेः शाब्दबोधानुत्पत्त्या वृत्त्या पदजन्यत-
दुपस्थितित्वेनैव तच्छाब्दबोधं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः ॥ ननु परमज्ञान-
पदस्यानुभवपरत्वेनैव स्मृतेर्वारणसम्भवात्तथाविधनिश्चयत्वमात्रेण
हेतुत्वं न लक्षणे प्रवेद्यम् किं तु तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वमेवा-

---

(१) 'यथा ननु ज्ञानपद' इति क्वचित्पाठः । तस्मिन् पुस्तके 'नातिव्या-
प्तिरिति भाव' (३६ पृष्ठे ११ पङ्क्तौ) इति ग्रन्थानन्तरमयं ग्रन्थः 'इत्यपि कामम्' (३६पृष्ठे
१० पङ्क्तौ) इत्यस्यानन्तरम्।

त्वस्याप्रवेशात्। न च तथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्त-
द्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात्तादृशशाब्दबोधे
प्रसक्ते चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवानयमि-

---

त्यथानुमितावपि भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव
हेतुत्वादसंभवापत्तेस्तत्कुतः शाब्दधीवारणमत आह निश्चयत्वस्येति।
ननु तच्छाब्दबोधे तदर्थकपदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तत्र च वृत्त्या स्वज-
न्यपदार्थोपस्थितेः कारणताघटकप्रत्यासत्तित्वादेवोक्तातिप्रसङ्गनिरा-
ससंभवे पदार्थोपस्थितिहेतुतायां न पदजन्यत्वप्रवेशो मानाभा-
वादित्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह निश्चयत्वस्येतीत्यपि कश्चित्।
स्मृतिशाब्दरूपाया यत्र पदार्थोपस्थितेरुपाधारत्वात् [तस्याश्च निश्चय-
त्वनियमात्] शाब्दबोधे पदार्थस्मृतित्वेन वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थि-
तित्वेनैव[वा] हेतुत्वं न तु निश्चयत्वेनेति नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ न
चेति। वाच्यमिति परेणान्वयः। तथापि पदार्थोपस्थितिजन्यतयातिव्या-
प्तेर्निरासेऽपि। अत्र च घटवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ न घटत्वा-
दिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं किं तु घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वमात्रेणाय
घटो न वेति संशयोत्तरमपि तादृशबुद्ध्युत्पादात् किं तु यत्र विशे-
षणतावच्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकतया किंचिद्भासते तत्रैव तत्प्र-
कारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् यथा नीलघटवानित्यादौ घटत्वांशे विशे-
षणकनीलनिश्चयत्वेन [हेतुत्वम्] इत्यावेदयितुं तत्तदित्यभिहितमिति
ध्येयम्। वस्तुतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न वेति संशयदशायां वह्नि-
व्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्येव तादृश[विशिष्ट]पर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताकस्यापि ज्ञानस्यानुत्पादादुभयत्रैव पर्वतवि-
शेष्यकवह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वम्। अन्यथा हि वह्निव्या-
प्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकज्ञानत्वेनैव बोध्या विशेष्यत्व-
प्रकारत्वयोर्द्वयोरपि तादृश[ज्ञानविषयताक]त्वादेवं च विशिष्टस्य
वैशिष्ट्यबुद्धौ [एक]विशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति बुद्धौ चोभयत्रापि वि-
शेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यावेदयितुं तत्तदित्य-
भिहितमिति ध्येयम्। विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमित्या-
दिज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानतया तत्र विशेषणतावच्छेदकप्र-
कारकनिश्चयस्य हेतुत्वासम्भवात् तत्तदित्युक्तमित्यपि केचित्। अन्ये

ति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम् । ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधाने-

---

कपोतन्यायेनैव शाब्दधीरिति मते तादृशप्रत्यक्षं प्रत्येव विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वं शाब्दादेस्तादृशविषयतायाः पदा-
र्थोपस्थित्यादेरेव नियामकत्वसम्भवादिति मते वा न शाब्दादाव-
तिव्याप्तिरतः प्रत्यक्षे चेत्युक्तम् । ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् न तु निश्चयत्वेन गौर-
वात्तत्कुतोऽतिव्याप्तिरत आह दण्डो रक्तो न वेति । तादृशसं-
शयानुव्यवसायस्तु रक्तत्वेन दण्ड सन्देह्मीत्याकारो रक्तत्वतदभा-
वप्रकारकदण्डविशेष्यकज्ञानवत्त्वावगाही न तु रक्तत्वविशिष्टदण्ड-
ज्ञानावगाही । रक्तदण्डं संदेह्मीत्यनुव्यवसायस्तु रक्तदण्डकोटिकस्य
तादृशधर्मिकस्यैव संशयस्य । न तु दण्डधर्मिकरक्तत्वसंशयस्य ।
तदीयत्वे वा विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव । न चैवं दण्डो रक्तो
न वेति संशयानन्तरमयं रक्तदण्डवानि वेत्यौचित्या वर्जितः संशयो
न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । सत्त्वे वा तस्यापि विशेष्ये
विशेषणमित्यादिरीत्यैव स्वीकारात् ।] के चित्तु विशिष्टवैशिष्ट्य-
विषयताकस्याप्युक्तसंशयस्यानुभवसिद्धतया विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानत्वेनैव तादृशयोर्भेदतुल्य न तु तादृशनिश्चयत्वेन व्यभि-
चाराद्गौरवाच्च न च संशयसाधारणज्ञान[मात्र]स्याप्रामाण्यानिश्चया-
[ना]स्कन्दितस्यैव कार्यजनकतया तत्तदप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छि-
न्नाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यम् सर्वत्रैवाप्रमाण्यज्ञानस्यानु-
गतरूपेण तद्विरोधित्वस्य दुर्वचत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयानां तत्तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुतया गौरवानवकाशात् [विशेषणतावच्छे-
दक]प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वपक्षे पद तदप्रमाण्यज्ञानमात्रस्य
कार्यविरोधितया तत्तदप्रमाण्यनिश्चयत्व[कीनामिव तदप्रमाण्यसं-
शयत्व]कीनामप्यभाव[कूट]स्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव विशिष्टवैशिष्ट्यधी-
हेतुत्वकल्पनायां विपरीतगौरवापत्तेरित्याहुः ॥ विशिष्टेति । घटत्वादि-
विशिष्टो यो विषयस्तद्विषयकत्वेनेत्यर्थः । तथा च विनश्यदवस्थज्ञानज-
नितयोरिच्छाद्वेषयोर्घटमिच्छामि घटं द्वेष्मीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
प्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च ज्ञानत्वं तदीयकारणतावच्छेदके], निविष्टमिति

---

(२) 'मप्युक्त निश्च' (३) 'निन्यज्ञानव'

नेच्छाद्वेषयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषणविषयकाद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वेन

भावः । तेनाविनश्यदवस्थज्ञानजनितेच्छादेरिच्छात्वाद्यंशे निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य तज्जनकज्ञानादिच्छात्वादिप्रकारेण तादृशेच्छादेर्द्वितीयसाक्षात्कारस्य च प्रागुपनीतघटादिविषयकेच्छादावपि निर्विकल्पकादेव सम्भवात्तादृशस्थले व्यभिचारासम्भवेऽपि न क्षतिः । ननु ज्ञानस्येच्छाद्वेषौ प्रति कार्यसहभावेन हेतुत्वमते विनश्यदवस्थज्ञानेन तयोरजननात् कस्य प्रत्यक्षे व्यभिचार इत्यतः स्थलान्तरमाह कृतेश्चेति । न च कृतिसाक्षात्कार एव विषयोपनीतमानार्थं विषयस्मृतेरावश्यकत्वान्न व्यभिचारः । सप्रकारकतद्विषयकत्वेनेच्छादिसाधारण्येनैव तद्विषयकालौकिकप्रत्यक्षेऽपि हेतुत्वादिति भावः । ननु प्रत्यासत्ति[विषय]विधया विशिष्टविषयकस्मृतेरनपेक्षायामपि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वानुरोधात्तदपेक्षावश्यकीति कुतो व्यभिचार इत्यत आह विशेषणविषयकादिति । तथा च विशिष्टबुद्धावपि न विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं स्मरणे व्यभिचारात्किं तु तद्विषयकत्वेनैव । तच्च कृत्यादिसाधारणमतो नैतदनुरोधेन [विषय]स्मृतेरावश्यकत्वमिति भावः । समानविषयकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योः कार्यकारणभावाद्विशेषणविषयकसंस्कारात्कुतो विशिष्टस्मृतिरित्याशङ्कामपनेतुं विशिष्टसंस्कारादित्युक्तम् । तत्रेति । तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोध इत्यर्थः । तथा च विशेषणतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्माभावाप्रकारकतत्तद्धर्मप्रकारकत्वेन तत्तद्धर्मप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिततत्तद्विशेषणनिष्ठविशेष्यताकत्वेन वा तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ हेतुत्वाल्लक्षणे च तादृशप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताया एव निवेशान्नातिव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारतामात्रेण विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिहेतुत्वे वह्निव्याप्यांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारात्पर्वतेन्द्रियसंयोगदशायां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तिः संस्कारात्मकस्यैव संनिकर्षस्य वह्निव्याप्यांशे सत्त्वात् धूमो वह्निव्याप्यो न वेत्याकारिकाया ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः सम्भवाच्च न चापाद्यतत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तिविशेषान्प्रति तत्तदुद्बोधकस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनात् तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षापत्त्यसम्भवः तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्ती-

न्यूनवृत्तिज्ञानत्वस्याप्रवेशात् । इच्छादितः संस्काराच्चानुमितेर-
नुदयात् । संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात् ।
न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः मत्पक्षे विषय-

तां पूर्वं स्मृतिव्यक्तीः कल्पयित्वा तत्तत्स्मृतौ तत्तदुद्बोधकव्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तिष्वेव तत्तदुद्बोधकव्यक्तीनां हेतुत्वकल्पनायां लाघवादिति वाच्यम् [यतो] विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षव्यक्तीनां पूर्वं विशेषणतावच्छेदकप्रकारिकाः स्मृतिव्यक्तयोऽनुभयसिद्धाः तत्प्रत्यक्षव्यक्तीनां शाब्दानुमित्यादिसाधारणविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानैर्जनितप्रत्यक्षव्यक्तीनां चापाद्यत्वात् न हि तादृशप्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि हेतुत्वमुद्बोधकव्यक्तीनां[कल्प्य]येन तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षानिरास सम्भवति । तथापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंस्कारस्यैव यद्वृत्तिदशायां विशिष्ट[वैशिष्ट्य]प्रत्यक्ष तत्तद्रूपभावविशिष्ट[तादृश]संस्कारत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोध प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनादतो य न च ज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमेवमपेक्ष्योक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम् । ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधानेन घटत्वादिसाक्षात्कारोत्पत्त्या व्यभिचारेण ज्ञानत्वस्याप्रयोजकत्वनियमेन तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकाभावकल्पनागौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्याशय ॥ नन्वनुमितावपि व्याप्याभावाप्रकारकव्याप्यप्रकारकत्वमात्रेण हेतुत्वम् न तु ज्ञानत्वान्तर्भावेणेत्यसम्भव एवेत्यत आह इच्छादित इति । ननु साध्यव्याप्यवत्पक्षावगाहीच्छाद्विषयोर्द्वितीयक्षणे प्रायशोऽनुमितिस्त्वयापि वाच्यैच्छादिजनकस्य परामर्शात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वात् इत्युत्तरत्र द्वित्रिक्षणेऽनुमित्यनुत्पादो निर्णेतुमशक्य इत्यत स्फुटव्यभिचारस्थलमाह संस्काराच्चेति ॥ संस्कारादित्यादिपदादिच्छाद्वेषकृतीनां परिग्रह । ज्ञानत्वेनैवेति । तदन्तर्भावेणैवेत्यर्थः । तत्र अनुमितौ ॥ न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरिति । तथाविधानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राक्तनो हेतुरनुपपन्नीयः । सामान्यतो हीत्येव पाठे पाठ । तेन न चेत्यत्र हेत्वभावेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥ विषयत्वेनेति । साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकविलक्षणविषय-

---

(१) 'गुरुत्वेऽपि' (२) 'त्वयापि'
(३) 'तत्सत्त्वापादैव तादृशनियम सम्भवाति'

त्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचिज्ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वा-

---

त्वेनेत्यर्थः । तेनातीन्द्रियस्य गुरुत्वादृष्टादेः सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षे न प्रत्य-
क्षम् । न तु निर्विकल्पकविषयत्वेनेत्यर्थः । ज्ञानादेः सविकल्पकमात्रवे-
द्यत्वात्तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेः । अत्र च कारणस्य तादात्म्यं कार्य-
स्य तु लौकिकविषयत्वं प्रत्यासत्तिस्तेनातीतविषयकप्रत्यक्षेऽतीत-
विषयाणामहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । ननु लौकिकविषयत्वस्यैकस्याभावा-
त्कार्यतावच्छेदकसम्बन्धाननुगमात्कथमनुगतः कार्यकारणभावः
लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वादेरपि सन्निकर्षभेदेन नानात्वात् न च सा-
क्षात्कारत्वनिरूपितविषयत्वमेव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तादृशविष-
यतया च प्रत्यक्षं नातीतादावतो न व्यभिचार इति वाच्यम् शुक्ति-
मृगतृष्णादिधर्मिकस्य तद्रजतमेवेदं तज्जलमेवेदमित्यादिप्रत्यक्षस्य
दोषविशेषजन्यस्य तादृशविषयतासम्बन्धेनातीतरजतजलादावपि
सत्त्वेन व्यभिचारात् तथापि तद्रजतं साक्षात्करोमीत्यनुभवात् न च
तत्र तादृशविषयतांशे भ्रमः मानाभावात् साक्षात्कारत्वनिरूपित-
विषयतायां लौकिकसन्निकर्षस्येव दोषविशेषस्यापि जन्यतावच्छेद-
कत्वप्रसक्तानेकदोषस्य कर्तुमशक्यत्वात् लौकिकस्येव दोषविशेषज-
न्यस्यापि रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षस्य रजतानयनगोचरप्रवृत्तिहेतुत्व-
योपादानप्रत्यक्षनिष्ठप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वेन तादृशविषयतायां लौ-
किकसन्निकर्षजन्यदोषविशेषजन्यप्रत्यक्षविशेषसाधारणत्वाच्च वस्तु-
तो विषयत्वस्य ज्ञानसमानकालीनतया निरुक्तविषयतयावच्छिन्न-
स्य घटादेः प्रत्यक्षग्राह्यत्वात् तादृशविषयतया हेतुत्व
व्यभिचारेण [तादृशविषयताभागवद्वृत्ति धर्मवत्त्वेन हेतुत्वे न
दोष] इत्यत आह तत्तद्विषयकेति । अत्र तत्तत्पदं विषये
प्रत्यक्षे चोभयत्रान्वितम् तथा च तत्तद्विषयकत्वविशिष्टतत्त-
त्प्रत्यक्षव्यक्तित्वेन कार्यत्वम् तत्तद्विषयव्यक्तित्वेन हेतुत्वम्
तत्र च कार्यस्य विषयता[मात्र] कारणस्य तु तादात्म्य
प्रत्यासत्तिः न च तत्तद्विषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदके प्रवेशो
व्यर्थः तत्प्रत्यक्षव्यक्तेरेव विषयतासम्बन्धेनान्यत्रापि सत्त्वेन व्यभि-

---

(१) 'पांश घ' (२) 'विशिष्य'
(३) 'लौकिकालौकिकनानाविषयसाधारणत्वाच्च'

धारधारकत्वादिति भावः । ननु मत्परामर्शव्यक्तिप्रत्यक्षे तत्ताप-
रामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वे परामर्शप्रत्यक्षसामान्य प्रत्यपि परामर्शत्वेन
हेतुत्वमावश्यकं यद्विशेषयोरिति व्याप्तेस्तथा च तदनुव्यवसाये-
ऽतिव्याप्तिरेवेत्यत आह कदाचिदिति । प्रमाणाभावात्तादृशी व्या-
प्तिरेव न । सती वा तत्तत्परामर्शत्वव्यापकीभूतज्ञानत्वादिधर्मावच्छि-
न्नकारणतामादायैव चरितार्था न परामर्शत्वेन हेतुत्वं व्यवस्थापयतीति
भाव । यद्यपि विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वे मानाभाव. न च घटादि-
विषयस्य नाशदशायामपि तदिन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वात्तदुत्तरकाल तत्प्र-
त्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् यदा यत्र यत्कार्यस्योत्पत्तिस्तदव्यवहितप्राक्-
क्षणे तत्र तत्कारणमिति व्याप्ते कारणतासमनियतया विषयनाश-
कालावच्छेदेन विषयसन्निकर्षात्मककारणविरहादेव तदसम्भवात् [न
च यदा यद्वृत्तिकार्यस्योत्पादस्तदव्यवहितपूर्वं तद्वृत्तिकार्यस्य
कारणमित्येव व्याप्ति कारणताया ग्राहिकेति निरुक्तविषयस्य प्रत्य-
क्षवारणार्थं विषयस्य हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्] कार्यकारण-
भावान्तरकल्पनागौरवेण घटीयरूपे चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्त्वे विद्य-
मानस्यासन्निकृष्टरूपान्तरस्य प्रत्यक्षप्रसङ्गेन च तादृशव्याप्ते प्रति-
हतत्वात् न च शब्दप्रत्यक्ष प्रत्यक्षस्य कर्णावच्छिन्नशब्दत्वेन विष-
यस्य हेतुत्वमन्यथा कर्णानवच्छिन्नस्यापि तस्य प्रत्यक्षापत्ते स्वाव-
च्छिन्नत्वप्रत्यासत्त्या कर्णस्य तत्र हेतुत्वे कर्णावच्छिन्नसंयोगादेरपि
श्रावणप्रत्यक्षप्रसङ्गादिति वाच्यम तावतापि ज्ञानादिसाक्षात्कारे
विषयस्य हेतुत्वाप्राप्ते । तथापि सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादौ सामान्य-
कारणे गुरुत्वाद्यतीन्द्रियपदार्थानामप्रत्यक्षतयाऽवश्य विषयाणां वि-
शेषतो हेतुत्व वाच्यम । तद्विरहादेव गुरुत्वादेरतीन्द्रियत्वात् । वस्तु
तेषामतीन्द्रियत्वानुरोधेन साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयत्वेन [तादृश
विषयतावद्वृत्तिधर्मवत्त्वेन वा] प्रत्यक्षसामान्य प्रति हेतुत्वम्
तत्र च लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकतया सिद्धस्य लौकिक-
त्वाख्यविषयताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकसन्निवेशान्न व्यभिचारः
धर्मविधयैव प्रत्यक्षविषयतापि कार्यतावच्छेदक[त्व]सिद्धौ बाधकाभा-
वात्स्वरूपत कारणताया अतिरिक्तपदार्थत्वेन तदवच्छेदकोपलक्षित-
स्यैव पूर्ववर्त्यपेक्षणादिति वदन्ति तन्मन्दम् । कार्यतावच्छेदकत्वे-

---

(१) 'एतत्तात्त्विकमाशाय तदकल्पनात् । केचित्तु '

दिना तद्धेतुत्वम् । न तु यावानेव तत्तदितरत्वादिर्विषयानिष्ठो धर्मः तेन तद्विषयत्वेन च कार्यकारणभावः । मैत्रावलोकितचैत्रनिर्मितनीलेतरघटतद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । मानाभावात् । अन्यथोपपत्तेश्च । अथ विशिष्टस्मरणे अतिव्याप्तिः न चोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वम् उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुषत्वादिना संकरप्रसङ्गात्

न विषयत्वसिद्धावपसिद्धान्तात् । अन्यथा विशिष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानादिजन्यत्वं विशिष्टबुद्धित्वादिना वह्न्यनुमितिं प्रति च वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं न स्यात् । [लाघवात्] विषयताविशेषस्यैव तादृशजन्यतावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ तत्तदितरत्वादिरिति । व्याप्यप्रकारकत्वव्याप्याभावप्रकारकेतरत्वादीत्यर्थः ॥ परामर्शत्वस्य विशेषणचतुष्टयघटितत्वात्तस्याव्यप्रदर्शनार्थं मैत्रावलोकितेत्यादिविशेषणचतुष्टयमुक्तम् । घटतद्विषयकत्वेति । तद्धारापरस्य त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं संबन्धात्तादृशघटत्वेन हेतुत्वम् [तद्विषयकप्रत्यक्षसामग्र्या च]तद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन च कार्यत्वमित्यर्थः ॥ दृष्टापत्तौ बाधकमाह मानाभावादिति ॥ नन्वेतादृशकार्यान्यथानुपपत्तिरेव मानं भविष्यतीत्यत आह अन्यथेत्यादि । मैत्रावलोकनादिसामग्र्या द्रव्यप्रत्यक्षादिसामग्र्या च तादृशप्रत्यक्षस्योत्पत्तेरित्यर्थः । तथा चार्थसमाजग्रस्तस्यानेकरूपं कार्यतावच्छेदकमिति भावः । [अथेति ।] विशिष्टस्मरण इति । वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतस्मरण इत्यर्थः । संशयोत्तरं तदाकारस्मृत्युत्पत्तिभयेन स्मृतिजनकतायामपि निश्चयत्वप्रवेशादित्याशयः । यद्यपि [वह्नि]व्याप्यवत्त्वादिसंस्कारं प्रति व्याप्यवत्त्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वात्तादृशसंस्कारानुत्पत्त्यैव व्याप्यवत्त्वादिसंशयात् तद्गोचरस्मृतेः संभव इत्यनुभवस्य निश्चयत्वेन [स्मृति]हेतुतायां मानाभावान्न विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिसंभावना । तथापि व्यापारीभूतसंस्कारं प्रत्यनुभवस्य निश्चयत्वेन हेतुत्वे फलीभूतस्मृतिं प्रत्यपि तादृप्येण हेतुत्वमावश्यकम् फलव्यापारौ प्रत्येकरूपेणैव करणस्य हेतुत्वादिति प्राचीनमतेनेदम् । इदं तु चिन्त्यते

आंशिकत्वोपगमाच्च　नापि　महाचित्तनिष्ठस्यजनकत्वमीजिज्ञा-

धूमत्वपर्वतत्वादिरूपेण बाष्पवृक्षादिगोचरादपि वह्निपरामर्शात्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पादादनुमितिं प्रति वह्निव्याप्तिधूमत्वपर्वतत्वादिनिरूपितविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि[विषय]ताविशेषेणैव हेतुत्वं न तु धूमपर्वताद्यन्तर्भावेण व्यभिचारात् [पक्षसाध्ययोर्विशिष्य प्रवेशेऽपि हेत्वावनधारणात्] स्मरणे ▮ धूमादिकमन्तर्भाव्यैव तथात्वमन्यथा धूमत्वेन बाष्पगोचरादप्यनुभवात्ताद्रूप्येण धूमस्मरणे[1]. स्मृतेरगृहीतग्राहित्वप्रसङ्गात्　अनुमितिजनकतावच्छेदकरूपेण स्मृतावहेतुत्वात्कथं तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति　। [आचार्यमते स्वयं दोषः　तन्मते करणीभूतज्ञाने धूमत्वादिना यादृशवस्तुनो भानं फलेऽपि तथेति तु नव्याः] यत्तु ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्यभिप्रायेण शङ्कनेऽप्येवमिति विशिष्टस्य स्मरणं यत इति व्युत्पत्त्या विशिष्टसंस्कारेऽतिव्याप्तिरित्यर्थ इति तन्न । संस्काराननुरूपत्वेऽप्यस्याग्रिमग्रन्थविरोधापत्तेः । केचित्तु यादृशस्मृतौ वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकविधया हेतुत्वं तादृशस्मृतावतिव्याप्तिरित्यर्थं इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उपेक्षान्यत्वेनेत्यादिग्रन्थस्य [व्याप्त्यविषयकत्वेनेत्यादिग्रन्थस्य च] विरोधापत्तेः । तत्र हेतुत्वमिति । स्मृतौ हेतुत्वमित्यर्थः । तथा च व्याप्यवत्तानिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नहेतुत्वस्य लक्षणे प्रवेशान्न [विशिष्ट]स्मरणेऽतिव्याप्तिरिति भावः । [ननु] उपेक्षात्वं यद्येकं तुच्छं स्यात्तदा तद्भिन्नत्वं स्मृतिजनकतावच्छेदकं भवेत् तदेव तु न संभवतीत्याशयेनाह उपेक्षात्वं हीति । संकरेति । चाक्षुषत्वं विहायोपेक्षात्वं तृणस्पार्शनादौ उपेक्षात्वं विहाय चाक्षुषत्वं कामिनीदर्शनादौ वर्तमानमेकत्र तृणचाक्षुषे संकीर्णमित्यर्थः । चाक्षुषत्वव्याप्यं नानैवोपेक्षात्वं निरुच्य तत्तद्भेदकूटमेव स्मृतिजनकतावच्छेदकं यदि ब्रूयात्तदाह आंशिकेति । [एकस्मिन्नेव ज्ञाने किंचिदंशे उपेक्षात्वस्य कचिदंशे तदभावस्यानुभवादित्यर्थः ।] न च व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वमित्यादावनुक्तत्वादांशिकत्वं ▮ जातिबाधकमिति वाच्यम् । रूपहानावसम्बन्धं वा तदन्तर्भावादिति भावः । [सांकर्यघटकपरस्पराभाववद्-

---

(१) 'वाष्प' (२). 'स्मरणप्रसङ्गात् [तथा च स्मृतेरगृहीतग्राहित्वेन प्रामाण्यापत्तेः]'

सितविषयत्वं वा तादृशादपि स्मृत्युत्पादात्, नापि संस्कारजनकत्वम् तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनक-

---

त्विताया थाभावत्वं निरवच्छिन्नविशेषणतया ग्राह्यम् । तथा च साकल्यं पर्वांशिकत्वव्याप्यन्तर्भाव इति कश्चित् ।] नापि प्रवृत्तीत्यादि । तथा च तद्गोचरप्रवृत्त्यजनकत्वे सति तद्गोचरनिवृत्त्यजनकं यत्तद्व्यज्ञानत्वेन तद्गोचरस्मृतौ हेतुत्वम् । तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्त्युभयजनकत्वेन तत्प्रत्येकजनकत्वेन वा तद्गोचरस्मृतिहेतुत्वे व्यभिचारादभावद्वयगर्भेतेति ध्ययम् । अजिज्ञासितेति । तथा च तत्प्रकारकस्मृतौ तद्धर्मव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाया अजनकं यद्यत्तद्न्यज्ञानत्वेन हेतुत्वम् व्याप्यधर्माणामननुगमात्तद्धर्मव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकज्ञानत्वमप्यननुगतमतस्तादृप्येण स्मृतिहेतुत्वासम्भवाद्भावि निषेधद्वयगर्भताधद्यकीति भाव । तादृशादपीति । प्रवृत्त्याद्यजनकादपीत्यर्थः । नापि संस्कारात । तथा च पर्वतधर्मिकव्याप्यवत्तास्मरणं प्रति तदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वाच्च व्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नहेतुताघटितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भाव । तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरेति निश्चयत्वभिन्नस्य संस्कारजनकतावच्छेदकरूपस्यापरिचयादित्यर्थः । तथा च निश्चयत्वमात्रस्य तथात्वे स्मृतावपि तादृप्येणैव हेतुत्वं फलव्यापारौ प्रत्येकरूपेण करणस्य हेतुत्वनियमादित्युक्तातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भाव । ननु तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृतावपि तादृशसंस्कारेप्यनुभवस्य तदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वेनैकरूपेण हेतुत्वं वाच्यम् अतो नातिव्याप्तिरत आह अन्योन्येति । अत्रावच्छेदकघच्छेदकीभूतं च संस्कारजनकत्वं विभिन्नव्याप्तिघटितमतोऽन्यान्याश्रयत्वम् इतरथा पुनरात्माश्रयो द्रष्टव्य । [रूपान्तरापरिचयादिति स्मृतिजनकतावच्छेदकरूपभिन्नस्यापरिचयादित्यर्थः ननु संस्कारे स्मृतिजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमत आह अन्योन्येति तथा च स्मृतिजनकताग्रहे सति संस्कारजनकत्वरूपापेक्षान्यत्वज्ञानं तज्ज्ञाने सति स्मृतिजनकताज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यपि कश्चित् ।] ननु तद्धर्मिकतत्प्रकारिका यावत्यो ज्ञानव्यक्तयस्तादृशसंस्कारानुत्पादिकास्तत्त

---

(१) निषधम्म (२) 'तथा च कारणतावच्छेदकभेदाभावादित्यादि

ऽभेदकूटवत्त्वमेवोपेक्षान्यत्वं निरुच्य तद्विशिष्टतद्धर्मिकतत्प्रकारकनि-
श्चयत्वेन तादृशस्मृतौ तथाविधसंस्कारे च हेतुत्वं वाच्यमतो नाति-
व्याप्ति[र्न वान्योन्याश्रयादि]रत आह संस्कारेति । उपेक्षात्मकज्ञा-
नादि[त] इत्यादि · । तदप्रवेशादिति । उपेक्षान्यत्वाप्रवेशादित्यर्थः । न च
स्मृताविव संस्कारेऽपि समानाकारनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादुपेक्षात्मक-
निश्चयात्संस्कारानुत्पत्तिरेव दुर्घटेति वाच्यम् । समानाकारोपेक्षा-
बुद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन समानाकारसंस्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वो-
पगमादुपेक्षाज्ञानोत्तरं तन्नाशे सत्येव ज्ञानान्तरेण संस्कारोत्पादादिति
भावः । नव्यास्तु चाक्षुषचक्षुःसंयोगौ प्रति चक्षुष्ट्वद्रव्यत्वाभ्यां
विभिन्नरूपाभ्यां चक्षुषो हेतुतया फलव्यापारौ प्रति एकरूपेण कर-
णस्य हेतुत्वानियमे व्यभिचारात्समानाकारज्ञानत्वेनैव स्मृतिजनक-
त्वम् संस्कारं प्रत्येव निश्चयत्वेन हेतुतया संशयात्संस्कारानुत्पत्त्यै-
वास्मरणसम्भवात् न च विनिगमनाविरहः समानाकारज्ञानत्वेन
संस्कारहेतुत्वे संशयजन्यानामनन्तपण्डसंस्काराणां तन्नाशकत्वे-
न कारणान्तराणां च कल्पनापत्तेरेव विनिगमकत्वात् तथा च
स्मृतौ नातिव्याप्तिशङ्काऽपि न चात्यन्ताजनकसंदेहव्यावृत्तेन
निश्चयत्वेन हेतुत्वसम्भवे तत्साधारेण समानाकारज्ञानत्वेन स्मृ-
तिहेतुत्वमन्याय्यम् तथा सत्युपेक्षाज्ञानस्याप्यत्यन्ताजनकतया तद्व्या-
वर्तकेनोपेक्षान्यत्वेनापि स्मृतिजनकत्वस्यावच्छेदकत्वापातात् वस्तुतः
समानप्रकारकज्ञानत्वेनापि न स्मृतिहेतुता किं [illegible] स्मृतिसामान्ये
ज्ञानत्वमात्रेण तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तादृशसंस्कारत्वेन
हेतुत्वस्यावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गादिति प्राहुः।यत्तु संस्कारं
प्रत्यपि समानाकारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् न तु तादृशनिश्चयत्वेन गौर-
वात् संशयेन संस्कारोत्पादेऽपि उद्बोधकसमवधानविरहादेव ततः
स्मृत्यनुत्पादसम्भवादिति तन्न । संशयजन्यपण्डसंस्कारव्यक्तीनां ना-
शार्थं हेत्वन्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गात् यस्य पुंसः पटसंस्कारसत्वेऽपि त-
त्सदृशवस्तुविशेषदर्शनादेव पटस्मृतिः तत्पुरुषीयपटस्मृतिसामान्यं
प्रति तत्पुरुषीयतादृशवस्तुदर्शनत्वेनानुगतैकरूपेणैवोद्बोधकस्य हेतु-
तया संशयजन्यसंस्कारसत्वे तादृशवस्तुदर्शनदशायां तत्पुरुषीयपट-
स्मृत्यापत्तेः [ब्रह्मणापि] वारयितुमशक्यत्वाच्चेति दिक्।अन्ये तु निश्च-
यत्वघटकद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावेन गुरुतरकार्यकारणभाव-
द्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारं प्रति तद्वि-

शेष्यकतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तद्विशेष्यकतत्प्रकार-
कज्ञानत्वमात्रेण हेतुत्वं चेत्युभयकल्पनमेवोचितं संशयोत्तरवर्तिनि-
श्चयादपि सन्देहनाशानन्तरमेव संस्कारोत्पादसम्भवादिति प्राहुः ।
तन्मन्दम् । तत्प्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिततन्निष्ठविशेष्यताकज्ञान-
त्वपर्यवसितेन निश्चयत्वेन हेतुतायां निश्चयत्वघटकदलद्वयस्यैवास-
म्भवात् । एतेन व्याप्यसंशयोत्तरं व्याप्यवत्त्वस्य संशयाकारस्मृतेरुत्प-
त्तिभयेन व्याप्यवत्तायाः स्मृतौ न तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वम् किं तु व्या-
प्यवत्ताज्ञानत्वमात्रेण व्याप्याभावप्रकारकस्मृतिं प्रति व्याप्यप्रकार-
कव्याप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वादेव व्याप्याभावप्रकारकत्वनि-
यतस्य व्याप्यसंशयत्वस्य स्मृतावसम्भवात् न च व्याप्याभाववत्ता-
स्मृतिं प्रति व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेनेव व्याप्यवत्तास्मृतिं
प्रत्यपि व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायां प्रमाणसत्त्वे तदप्युचि-
तमुभयथैव संशयाकारस्मृतेर्वारणसम्भवादिति वाच्यम् व्याप्य-
वत्तास्मृतौ व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे व्याप्याभावाप्रकारकत्व-
स्य हेतुतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवम् व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति
तु व्याप्याप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽव-
च्छेदकलाघवमित्यस्यैव विनिगमकत्वात् तथा च व्याप्यवत्तास्मृतौ
नातिप्रसङ्गशङ्कापि तत्र निश्चयत्वेनाहेतुत्वादित्यपि मतं निरस्तम् ।
प्रागुक्तदिशा निश्चयत्वस्य दलद्वयाघटितत्वात् । पर्वतो वह्निव्याप्या-
भाववान्न वेत्यादिसंशयादपि तादृशसंशयाकारस्मृत्यापत्तिभयेन
व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रत्यपि व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटितेन
व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वेन विपरीतगौ-
रवाच्चेति दिक् । केचित्तु संस्कारं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वोक्ता-
वपि यत्रायं घट इत्यादिप्रत्यक्षानन्तरं दिवसान्तरेऽयं न घट इत्या-
कारकं ज्ञानं तत्र तादृशज्ञानद्वयेन क्रमाज्जनितस्य घटत्वतदभा-
वगोचरसंस्कारद्वयस्य सत्त्वादयं घटो न वेति सन्देहात्मकस्मृत्या-
पत्तिः न च विरुद्धोभयकोट्योरेकदा उद्बोधकसमवधानविरहान्न
तथा स्मृतिरिति वाच्यम् यस्य पुंसो घटत्वतदभावयोः संस्का-
रसत्त्वे तदुभयसहचरितवस्तुविशेषदर्शनादेव तदुभयस्मृतिस्तत्पुरुषी-
यघटत्वतदभावस्मृतिसामान्यं प्रत्येव तत्पुरुषीयतादृशवस्तुदर्शन-

---

(१) 'परिवस्य'

तायां तदप्रवेशाच्च नाप्यनुभवत्वेन तथात्वम् संस्कारस्य फल-
नाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समाना-

ख्येनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुत्वेन तत्समवधानस्यापि सम्भवात्
तथा च तादृशसंशयाकारस्मृतेर्वारणार्थमिदन्त्वावच्छेदेन घटत्व-
प्रकारकस्मृतौ तदवच्छेदेन घटत्वाभाववत्तास्मृतिसामग्र्यास्तादृश-
धर्मिकघटत्वाभाववत्तास्मृतौ च तादृशघटत्ववत्तास्मृतिसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वस्य प्रामाणिकतया स्मृतिजनकतायामिव संस्कारजन-
कतायामपि निश्चयत्वं न प्रवेशनीयमन्यथैव संशयोत्तरं तदाकार-
स्मृतेर्वारणादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संशयजन्य[पण्ड]संस्कारव्यक्ती-
नां नाशार्थं हेत्वन्तरकल्पनामपेक्ष्य संस्कारजनकतायां निश्चयत्व-
प्रवेशस्यैव लाघवेनोचितत्वादिति सङ्क्षेपः ॥तथात्वमिति । स्मृतिहे-
तुत्वमित्यर्थः । तथा च निश्चयत्वमात्रेण स्मृतिं प्रति अहेतुत्वान्न तत्र
लक्षणातिव्याप्तिः ॥अनुभवत्वं च जातिर्न तु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वम्
तेन ज्ञानत्वापेक्षया गुरुतया न तस्य स्मृतिकारणतावच्छेदकत्व-
हानिरिति भावः । क्वचिदनुभवस्थले स्वजन्यस्मरणेनैकसंस्का-
रनाशेऽपि संस्कारान्तरसत्त्वात्तदुत्तरस्मरणे संभवत्यत उक्तं सकृदिति ।
[अनुभवोत्तरमननुभूतस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु] स्वविषयकस्मृत्युत्त-
रमननुभूतस्येत्यर्थः । एतेन समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतेः संस्कारना-
शकत्वाद्बहुशोऽनुभूतस्याप्येकस्मृत्या संस्कारशतनाशात्स्मरणान्त-
रासंभवे सकृत्पर्यन्तानुधावनं व्यर्थमित्यपास्तम् न चान्ततः स्वानु-
भवीयानुव्यवसायस्यैव स्वानुभवान्तरत्वात् सकृदनुभूतत्वं वस्तु-
तोऽसिद्धमिति वाच्यम् स्वतः प्रामाण्यभियानुव्यवसायस्य व्यवसा-
योल्लिखितधर्मवद्धर्मिविषयकत्वास्वीकारात् विषयान्तरसंचारादिना-
नुव्यवसायानुत्पत्तिसम्भवाच्चेति भावः । स्मरणोत्तरमिति ।
कालान्तर इति शेषः । तेनैकसंस्कारेणैव क्वचित् क्रमिकस्मरणद्व-
योत्पादसंभवेऽपि न क्षतिः । प्रसङ्गादिति । तथा चानुभवत्वेन हेतुत्वे
व्यभिचारान्निश्चयत्वेनैव तथात्वं वाच्यमिति स्मृत्यतिव्याप्ति-
स्तदवस्थैवेति भावः । [वस्तुतस्तु स्वजन्यत्वं विहाय स्वप्रयोज्यसं-
स्कारसम्बन्धेनानुभवत्वेन स्मृतिं प्रति हेतुत्वोक्त्या नातिव्याप्तिर्गौरवः
न वा स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गोऽपि । संस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन तत्त्वम्.

---

(१) तत्पुरुषीयोद्बोधकसमव'   (२) 'सम्ब'

कारस्यैव फलस्य नाशकत्वात् समूहालम्बनादितोऽनेकैकगोचर-
क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः, जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः

तत्र च स्मृतिविशिष्टसंस्कारं प्रति प्रयोज्यस्मृतिसंबन्धेनानुभवत्वेन
तत्त्वम्। अनुभव विशिष्टसंस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन तत्त्वम् फलव्याप्तौ
प्रत्येकरूपेण तत्त्वमिति व्यासे ।] ननु स्मरणात्मकं फलं न संस्कारनाश-
हेतुः तथा सति घट' पटश्च द्रव्यमित्याकारकसंस्कारेणोद्बोधकवशाज्ज-
नितया घटो द्रव्यमित्याकारकस्मृत्या तन्नाशे पश्चात्पटो द्रव्यमित्या-
कारकस्मृतेरनुत्पत्तिप्रसङ्गादत आह समानेति । तथा च घटधर्मिक-
द्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशं प्रत्येव तादृशस्मृतित्वेन हेतुत्वात्तादृश-
स्मरणस्य सत्त्वेऽपि पटधर्मिकतादृशस्मृतेरभावादेव नोक्तसमूहालम्ब-
नसंस्कारस्य नाशः न च घटधर्मिकद्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशत्वाव-
च्छिन्नस्य सामग्रीसत्त्वात् समूहालम्बन[स्थल] इव प्रकृतेऽपि तदवच्छि-
न्नस्य उत्पादो दुर्वार इति वाच्यम् । घटधर्मिक[द्रव्यत्व]संस्कारमात्र-
स्यैव सामग्रीवशेन घटे वस्त्वन्तरे वा पदार्थान्तरावगाहित्वनियमेन
पदार्थान्तरगोचरतादृशस्मरणात्मकविशेषसामग्रीविरहादेव घटधर्मि-
कद्रव्यत्वसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नस्योत्पत्त्यसम्भवादिति भावः । समू-
हालम्बनस्यापि संस्कारस्याविरलक्रमेण प्रत्येकगोचरस्मृतिद्वयजनक-
त्वसम्भवात् क्रमिकेत्युक्तम् । क्रमिकद्विनद्वयानन्तरोत्पन्नेति तदर्थः ।
यद्यप्येवमपि कालरोगादिना संस्कारनाशस्थले व्यभिचार इति
कालरोगाद्यजन्यसंस्कारनाशत्वेनैव स्मृतिजन्यत्वं वाच्यम् तत्र च
रोगाद्यजन्यत्वं तत्तद्भेदकूटातिरिक्तं दुर्वचम् तथा च तेषां
विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावादनन्तकार्यकारणभावध्रौव्ये
तत्तत्स्मृतिव्यक्तित्वेन तत्तत्संस्कारनाशं प्रति हेतुत्वमेव लाघ-
वानुकमत महदनुभवस्थलेऽपि चरमस्मृतेस्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव तन्ना-
शकत्वाङ्गीकाराच्च स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गः । तथापि रोगादि-
नाश्यव्यावृत्तस्य संस्कारवृत्त्याप्यजातिविशेषस्यैव स्मृतिनाश्यता-
वच्छेदकतया सिद्धत्वात् न तत्तद्व्यक्तिं प्रति तत्तत्स्मृतिव्य-
क्तित्वेन हेतुत्वम् वस्तुतो यत्पुरुषीययत्प्रकारकसंस्कारो न रोगा-
दिनाश्यस्तत्पुरुषीयतत्प्रकारकसंस्कारनाशसामान्यं प्रत्येव तत्पु-

तीय]तत्प्रकारकस्मृतित्वेन हेतुत्वे बाधकाभाव इति तथैव स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्ग उक्त इत्यदोषः । केचित्तु रोगकालादिजन्यतत्तत्संस्कारनाशभेदकूटस्य युगपदेव विशेषणत्वम् न त्वेकविशिष्टापर[भेद]त्वेन एकविशिष्टापरवैशिष्ट्यप्रवेशे कार्यतावच्छेदकस्य गुरुतापातादतोऽनन्तकार्यकारणभावशङ्कैव नेत्यपि वदन्ति । समूहालम्बनादित इत्यादिपदादेकधर्मिकनानाप्रकारकसंस्कारपरिग्रहः । भेदमयमेयम् तद्विशेष्यक[तत्]संस्कारनाशं प्रति तादृशस्मृतेः कार्यसद्भावेनैव हेतुत्वं वक्तव्यमन्यथा स्मरणजन्य[संस्कार]व्यक्तीनां क्षणिकत्वापत्तेः नाशकीभूतस्य स्वजनकस्मरणस्यैव सत्त्वादुत्पत्त्यनन्तरमेव नाशसम्भवात् न चैवमपि यत्र घटत्वप्रकारकानुभवोत्तरं युगपत्तादृशसंस्कारोऽनुभवान्तरं च ततो घटत्वप्रकारेण संस्कारान्तरस्मरणे तत्र द्वितीयस्य घटत्वप्रकारकसंस्कारस्य क्षणिकत्वापत्तिः द्वितीय[संस्कारकालीन]स्मरणव्यक्तेरुत्तरक्षणेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम् उपेक्षान्यज्ञानस्यैव संस्कारजनकतया तत्रत्यद्वितीयाद्यनुभवस्योपेक्षात्मकत्वाकारेणैव ततः संस्कारानुत्पत्तेः प्रतियोगितया संस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति प्राक्क्षणवृत्तित्वविशिष्टजनकतया स्मृतित्वेन हेतुत्वमित्यपि कश्चित् वस्तुतः संस्कारनाशं प्रति समानाकारस्मृतित्वेनैव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नशब्दानामपि नाशं प्रति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ज्ञान[त्वसुखत्वदुःख]त्वादिप्रत्येकरूपेणैव हेतुत्वम् न तु स्वोत्तरोत्पन्न[विभु]विशेषगुणत्वादिना तथात्वं स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तिकत्वेनानन्तकार्यकारणभावापत्तेः एव च ज्ञानसु[खदुः]खादीनां स्वोत्तरक्षण एव विनाशधारणाय प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंससामान्यं प्रति स्वप्रतियोग्यधिकरणतादात्म्यसंबन्धेन ध्वंसत्वेनाप्यनुगतैकरूपेण हेतुत्वं कल्प्यमतो ज्ञानसुखादीनामिव स्मृति[जन्य]संस्कारस्यापि न चाक्षणिकत्वम् स्वप्रतियोग्यधिकरणतादात्म्यसम्बन्धेन ध्वंसवत्तायाः संस्कारादौ द्वितीयक्षण एव सम्भवात् अधिकरणत्वं [चेह] कालिकसम्बन्धेन प्रवेश्यमतो न नित्यस्य ज्ञानेच्छादेश्च क्षणिकताप्रसङ्ग इति मदेकपरिशीलितः पन्थाः । यत्तु स्मृतिजन्यसंस्कारनाशस्य तत्तच्चरमस्मृत्युत्तरनष्टसविषयकप्रतियोगिकत्वस्य लाघवेन कल्पनात्तादृशप्रतियोगिनः [प्रथम]स्मृ-

(१) तादृशसम्बन्धेन'

त्युत्तरमसम्भवान्न स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वमिति तन्तुच्छम्।
तथा सति सकृदनुभवजन्यसंस्कारनाशस्यापि तत्प्रत्यक्षचरमस्मृ-
तिप्राक्कालीनतद्विषयकव्यक्तिप्रतियोगिकत्वकल्पनया तद्व्यक्तिवि-
रहादेव चरमस्मरणोत्तरं तदुत्पादासम्भव इत्यनुभवत्वेनापि स्मृति-
हेतुताया दुरुच्छेदापत्तेः । केचित्तु रूपादिकं प्रति रूपादेरिव
संस्कारं प्रत्यपि समानाकारसंस्कारत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं धारा-
वाहिकस्थलेऽनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनामपेक्ष्य तत्कल्पने लाघवादेव
च न कस्यापि संस्कारस्य क्षणिकत्वम् प्राक्तनसंस्कारसत्त्वे स्मर-
णाव्यवहितोत्तरक्षणे संस्कारानुत्पादात् तथाप्युत्तरमुत्पन्नस्य च
संस्कारस्य तदानीं नाशकविरहादेव क्षणिकत्वासम्भवात् न च
यत्रैकस्मृत्यनन्तरमेव स्मरणान्तरप्राक्तनसंस्कारनाशः तत्राद्य प्रथ-
मस्मरणेन संस्कारोत्पादस्तत्रान्त्यस्य संस्कारस्य क्षणिकत्वं दुर्वा-
रमिति वाच्यम् संस्कारस्य कार्यसहभावित्वेन स्मृतिहेतुत्वादक-
स्मृतिद्वितीयक्षणे समानाकारस्मृत्यन्तरासम्भवादित्याहुः । तन्मन्दम् ।
यत्र घटपटावित्याकारसंस्कारोत्तरं क्रमेण सकृदनुभूतस्य घटस्य प-
टस्य च प्रत्येकं स्मरणं तत्र पुनस्तादृशघटस्मरणानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
क्रमिकस्मरणाभ्यां समूहालम्बनसंस्कारनाशदशायामेव घटस्मरण-
स्यापि नाशात्तेन पुनर्घटसंस्कारजननासम्भवादिति दिक् । ननु स्मृ-
तेश्च संस्कारजनकतासत्त्व एव तद्द्वारा स्मृतिजनकत्वं वाच्यम्
तदेवासिद्धम् संस्कारं प्रत्यपि अनुभवत्वेनैव हेतुत्वादत आह
जायते चेति । तथा च संस्कारं [प्रति]अनुभवत्वेन हेतुत्वे
दृढ[तर]संस्कारं प्रति पुनः पुनः स्मरणत्वेन हेतुता न
स्यात् सामान्यसामग्रीविरहादतः संस्कारं प्रत्यपि निश्च-
यत्वमात्रेण हेतुत्वमिति भावः । प्राञ्चस्तु समानाकारस्मृतित्वेन
संस्कारनाशहेतुतामतेऽपि अनन्तात्मगोचरसंस्कारनाशानुरोधात्पुरुष-
भेदेन कार्यकारणभावनानात्वमावश्यकमेव तथा च तत्तदात्मीय
संस्कारसामान्यनाशं प्रत्येव तत्तदात्मीयचरमस्मृतिव्यक्तीनां
तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वं युक्तमन्तरानन्तसंस्कारध्वंसकल्पनाया गौ-
रवादवच्छेदकलाघवाच्च [सकल]संस्काराणां च[रम]स्मृतिपर्यन्त-
स्थायित्वेऽप्युद्बोधकविरहेणैव मध्ये स्मरणासम्भवात् तथा च सकृ

(१) त्वन

संस्कारः परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाण-
व्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामा-

दनुभूतस्यापि स्मरणोत्तरं स्मरणासम्भवादनुभवत्वेन स्मृतिहेतु-
तायां बाधकाभाव इत्यत उक्तम् जायते चेत्यादीत्याहु । तच्चिन्त्यम् ।
तावता स्मृतेः संस्कारजनकत्वासिद्धावपि स्मृतिजनकस्याप्राप्तेः ।
यत्र स्वसदृशपदार्थज्ञानत्वादिनाऽनुगतरूपेणोद्बोधकस्य स्मृतिहेतु-
त्वं तत्रान्तरा स्मरणधारापसङ्गाच्च । तस्मात्तु ननु स्मृतौ न
समानाकारज्ञानत्वेन हेतुत्वम् सकृदनुभवस्थले स्मृतिजन्यानेकसं-
स्कारकल्पनागौरवापत्तेः किं तु तादृशानुभवत्वेनैव तथात्वम् न
च संस्कारस्य फलनाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणद्वयानुपपत्तिः
चरमफलमात्रवृत्तिस्मृतित्वव्याप्यजातिविशेषेणैव संस्कारनाशहेतु-
त्वादित्यतः [आह] जायते चेत्यादि तथा च दृढ[तर]संस्कारात्मककार्य-
प्रयोजकतया सकृदनुभूतस्थले पुनः पुनः स्मरणस्य प्रामाणिकतया
न तत्कल्पनागौरवम् किं तु संस्कारनाशकतावच्छेदकतया चरमस्मृति-
निष्ठजातिकल्पनायामेव तदिति भाव इत्याहुः । ननु दृढत्व न
संस्कारगता जातिर्मानाभावात् परं सहकार्युद्बोधकसम्पत्तिः सा
च न कारणनियम्या तस्याः कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तुल्यमायासकु-
तोऽनुभवत्वेन संस्कारजनकतापरित्याग इत्यत आह परित्यज्य चेति ।
तथा च विनाप्यनुभवं स्मृतेरनन्तरं संस्कारस्य सम्भाव्यतया-
नुभवत्वं सन्दिग्धव्यभिचारकमतो व्यभिचारभिया प्रतिबन्धान्न
तद्रूपेण हेतुत्वं कल्प्यते किं तु निश्चिताव्यभिचारकेण ज्ञानत्वे-
नैव ज्ञानं विना संस्कारस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति भावः । अथा-
नुभवत्वं विशेषधर्मं परित्यज्य तद्व्यापकेन निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वो-
पगमे घटादिकं प्रत्यपि दण्डत्वादिकं परित्यज्य द्रव्यत्वादिना
हेतुता स्यादत आह इदमेव चेति । गृह्यमाणव्यभिचारकेण
कारणत्वकल्पनानुदय एवेत्यर्थः । [अन्यत्र विशिष्टबुद्ध्यादौ ।] तथा च
यत्र विशिष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानत्वादिविशेषरूपेण हेतुतायां
व्यभिचारग्रहस्तत्रैव विशेषणविषयकत्वादिसामान्यधर्मेण हेतुत्वम्
घटादौ तु दण्डत्वद्रव्यत्वादयोर्द्वयोश्च निश्चिताव्यभिचारकत्वाद्द-
ण्डत्वादिविशेषधर्मेणैव तद्धेतुत्वम् न तु तद्व्यापकद्रव्यत्वादिना

(१) 'सा च स्मरणस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्तस्याः'

ऽयुत्तरमसम्भवाच्च स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वमिति तत्तुच्छम्
तथा सति सकृदनुभवजन्यसंस्कारनाशस्यापि तत्रत्यचरमस्मृ-
तिप्राक्कालीनमानसप्रत्यक्षव्यक्तिप्रतियोगिकत्वकल्पनया तद्घातवि-
रहादुत्तरैकस्मरणोत्तरं तदुत्पादासम्भव इत्यनुभवत्वेनापि स्मृति-
हेतुताया दुरुच्छेदापत्तेः । केचित्तु रूपादिकं प्रति रूपादेरिव
संस्कारं प्रत्यपि समानाकारसंस्कारत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं धारा-
वाहनस्थलेऽनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनामपेक्ष्य तत्कल्पने लाघवादेव
च न कस्यापि संस्कारस्य क्षणिकत्वम् प्राक्तनसंस्कारसत्त्वे स्मर-
णाव्यवहितोत्तरक्षणे संस्कारानुत्पादात् तन्नाशोत्तरमुत्पन्नस्य च
संस्कारस्य तदानीं नाशकाभावादेव क्षणिकत्वासम्भवात् न च
यत्रैकस्मृत्यनन्तरमेव स्मरणान्तरप्राक्तनसंस्कारनाशः पश्चाच्च प्रथ-
मस्मरणेन संस्कारोत्पादस्तत्र तस्य संस्कारस्य क्षणिकत्वं दुर्वा-
रमिति वाच्यम् संस्कारस्य कार्यसहवर्तित्वेन स्मृतिहेतुत्वादेक-
स्मृतिद्वितीयक्षणे समानाकारस्मृत्यन्तरासम्भवादित्याहुः । तन्मन्दम् ।
यत्र घटपटादिविषयाकारसंस्कारोत्तरं क्रमेण सकृदनुभूतस्य घटस्य प-
टस्य च प्रत्येकं स्मरणं तत्र पुनस्तादृशघटस्मरणानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
क्रमिकस्मरणाभ्यां समूहालम्बनसंस्कारनाशदशायामेव घटस्मरण-
स्यापि नाशात्तेन पुनर्घटसंस्कारजननासम्भवादिति दिक् । ननु स्मृ-
तेश्च संस्कारजनकतासत्त्व एव तद्द्वारा स्मृतिजनकत्वं वाच्यम्
तदेवासिद्धम् संस्कारं प्रत्यपि अनुभवत्वेनैव हेतुत्वादत आह
जायते चेति । तथा च संस्कारं [प्रति]अनुभवत्वेन हेतुत्वे
दृढ[तर]संस्कारं प्रति पुनः पुनः स्मरणत्वेन हेतुता न
स्यात् सामान्यसामग्रीविरहादतः संस्कारं प्रत्यपि निश्च-
यत्वमात्रेण हेतुत्वमिति भावः । प्राञ्चस्तु समानाकारस्मृतित्वेन
संस्कारनाशहेतुतामतेऽपि अनन्तात्मगोचरसंस्कारनाशानुरोधात्पुरुष-
भेदेन कार्यकारणभावानन्त्यमावश्यकमेव तथा च तत्तदात्मीय-
संस्कारसामान्यनाशं प्रत्येव तत्तदात्मीयचरमस्मृतिव्यक्तीनां
तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वं युक्तमन्तरानन्तसंस्कारध्वंसकल्पनाया गौ-
रवादवच्छेदकलाघवाच्च [सकल]संस्काराणां च[रम]स्मृतिपर्यन्त-
स्थायित्वेऽप्युद्बोधकविरहेणैव मध्ये स्मरणासम्भवात् तथा च सकृ

(१) स्पन

संस्कारः परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं श्रूयमाण-
व्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामा-

-दनुभूतस्यापि स्मरणोत्तरं स्मरणासम्भवादनुभवत्वेन स्मृतिहेतु-
ताया बाधकाभाव इत्यत उक्तम् जायते चेत्यादीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।
तावता स्मृतेः संस्कारजनकत्वासिद्धावपि स्मृतिजनकत्वाप्राप्तेः ।
यत्र स्वस्वरूपपदार्थज्ञानत्वादिनाऽनुगतरूपेणोद्बोधकस्य स्मृतिहेतु-
त्वं तत्रान्यथा स्मरणधाराप्रसङ्गाच्च । तथास्तु, ननु स्मृतौ न
समानाकारज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, सकृदनुभवस्थले स्मृतिजन्यानेकसं-
स्कारकल्पनागौरवापत्तेः किं तु तादृशानुभवत्वेनैव तथात्वम्, न
च संस्कारस्य फलनाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणद्वयानुपपत्तिः
चरमफलमात्रवृत्तिस्मृतित्वव्याप्यजातिविशेषेणैव संस्कारनाशहेतु-
त्वादित्यत [आह] जायते चेत्यादि तथा च दृढ[तर]संस्कारासमवधाना-
र्थप्रयोजकतया सकृदनुभूतस्थले पुनः पुनः स्मरणस्य प्रामाणिकतया
तत्कल्पनागौरवम् किं तु संस्कारनाशकतावच्छेदकतया चरमस्मृति-
निष्ठजातिकल्पनायामेव तदिति भावः इत्याहुः । ननु दृढत्वं न
संस्कारगता जातिर्मानाभावात् परं झटित्युद्बोधकसमवधानं सा
च न कारणनियम्या तस्याः कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि व्यभिचाराभावात्तदनु-
भवोऽनुभवत्वेन संस्कारजनकतापरित्याग इत्यत आह परित्यज्य चेति ।
तथा च विनाऽप्यनुभवं स्मृतेरनन्तरं संस्कारस्य सम्भाव्यतया
नुभवत्वं सन्दिग्धव्यभिचारकमतो व्यभिचारधिया प्रतिबन्धान्न
तद्रूपेण हेतुत्वं कल्प्यते किं तु निश्चिताव्यभिचारकेण ज्ञानत्वे-
नैव ज्ञानं विना संस्कारस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति भावः । यथा-
नुभवत्वं विशेषधर्मं परित्यज्य तद्व्यापकेन निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वो-
पगमे घटादिकं प्रत्यपि दण्डत्वादिकं परित्यज्य द्रव्यत्वादिना
हेतुता स्यादत आह इदमेव चेति । श्रूयमाणव्यभिचारकेण
कारणत्वकल्पनानुदय एवेत्यर्थः । [अन्यत्र विशिष्टबुद्ध्यादौ ।] तथा च
यत्र विशिष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानत्वादिविशेषरूपेण हेतुतायां
व्यभिचारग्रहस्तत्रैव विशेषणविषयकत्वादिसामान्यधर्मेण हेतुत्वम्
घटादौ तु दण्डत्वद्रव्यत्वाद्युभयोरपि निश्चिताव्यभिचारकत्वाद्-
दण्डत्वादिविशेषधर्मेणैव तद्धेतुत्वम् न तु तद्व्यापकद्रव्यत्वादिना

---

(१) 'सा च स्मरणस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्

न्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् अभिहितञ्च तात्पर्यटीकायां प्रथमसूत्रेऽवयवविवेचनप्रस्तावे मिश्रैः स्मृतीनां स्वकार्यसंस्काराविरोधिनीनामसहभावादितीति चेन्न। चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्।साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यपि कश्चिद्।
किञ्च व्याप्यविशेष्यकात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्श-

---

तादृप्येण हेतुतायामन्यथासिद्धेरिति भावः । कार्यतावच्छेदकत्वं विशेषरूपस्यैव युक्तम् न तु सामान्यस्य सन्दिग्धव्यभिचारकत्वादत एव विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशिष्टानुभवत्वेनैव न [illegible] तादृशज्ञानत्वेनेति प्राचैरुक्तमित्याशयेनाह हेतुतावच्छेदकत्व इति । ननु स्मृतेः संस्कारजनकत्वेऽपसिद्धान्त इत्यत आह अभिहितं चेति । स्वकार्यः संस्कारो विरोधी नाशको यासामित्यर्थः । तथा चावयवेभ्यो न वाक्यार्थधीसम्भवस्तद्घटकप्रत्येकपदार्थस्मृतीनां तावत्कालमसत्त्वादिति टीकार्थः ॥ साक्षात्तज्जन्यत्वम् व्यापारमद्वारीकृत्य परामर्शजन्यत्वम् [न तु स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वम्] तेन बाधादिस्थलीयपरामर्शतृतीयक्षणजन्यानुमितौ नाव्याप्तिः न तु स्वाव्यवहितप्राक्काल[वृत्ति]परामर्शजन्यत्वं तदर्थः । स्मृतिविशेषेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । वस्तुविशेषस्मृतिं प्रति साध्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वप्रकारेणानुगतरूपेण [उद्बोधक]हेतुत्वसम्भवे तस्यामतिव्याप्तिः पूर्वकल्पापेक्षाया गौरवं च कश्चिदित्युक्त्या सूचितम् ॥ [ननु पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वेनुमितिमात्रेऽसम्भवः लिङ्गधर्मिकपरामर्शजातायामतिव्याप्तिश्चेत्यत आह किं चेति । प्राञ्चस्तु] ननु वह्निव्याप्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ वह्निव्याप्यादिप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं न तु ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्य विशेषणांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तेः तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति तत्तद्विशेषणादिज्ञानव्यक्तीनां विशिष्य कारणत्वस्य [तादृशसंस्कारस्य] प्रतिबन्धकत्वस्य वा कल्पनायां गौरवात् न च स्मृत्यादिस्थले व्यभिचारः यत्नेन निरसनीयत्वात् तथा च वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनानित्याकारप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणार्थं प्रकारान्तरानुसरणे ततोऽपि स्मृत्यतिव्याप्तिनिरासः सम्भवतीति [न चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वे संस्काराद्यापत्तिः इति] आशयेनाह

नाच्च तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वम् लक्षणघटकमपि तदेव एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभावात् अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशिष्यैव कार्यकारणभावः न तूक्तरूपेण गौरवात्मानाभावाच्च इत्यपि केचित् । एवञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ क्वापि नातिप्रसङ्गशङ्कापि ।वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितराम् । तथैव

किं चेति । तत्र अनुमितौ । तदेवेति । अन्यथा पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणे प्रविष्टत्वेऽनुमितिमात्रेऽसम्भवापत्तेरिति भावः । ननु तद्विशेष्यकतरप्रकारस्मृतिं प्रत्यपि तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिरेवमपीत्यत आह एकतरेति । तथा चान्वयव्यभिचारात्प्रोक्तरूपेण तत्र हेतुत्वमिति भावः । ननु अन्यत्रापि तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिस्मृतित्वेनैव वाच्या तथा च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्योत्पादाभावात्तद्दोष इत्यत आह अन्यथेति । नियमेन नियमतः । [अन्यथा] अनियमेन विशेषतो नियामकाभावेनेत्यपि कश्चित् । प्रसङ्गादिति । एकधर्मिकस्मृतिसामग्र्या एवापरधर्मिकस्मृतिसामग्रीत्वादिति भावः । ननु तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतौ तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं मयापि वाच्यमेव मतः स्मरणस्योभयविशेष्यकत्वम् परं [illegible] उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनापि [हेतुत्वं] यद्विशेषयोरिति न्यायादेव वक्तव्यमिति स्मृत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह समानेति । समानप्रकारकत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः तेन सामान्यहेतुतायां विषयानन्तर्भावेऽपि न क्षति ।]तथा च तत्प्रकारकस्मृतिसामान्यं प्रति तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुतयैव यद्विशेषयोरिति न्यायसामञ्जस्यात् तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनापि हेतुत्वम् गौरवादिति भावः । तत्र ज्ञानस्मरणयोः। विशिष्येति। तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वादिनैवेत्यर्थः ॥ नानाविधव्याप्तेरनुमित्युपयोगित्वमतेनाह व्यभिचारेति। हेतुतामत इत्यनेन प्रागुक्तदोषः सूचितः ।

---

(१) 'वाददात्' (२) 'विशेष्यताया- निया'

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यविषयकत्वेन वा जन्यज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं

नितरामिति । नातिप्रसङ्गशङ्कापीत्यनुपज्यते ॥ तथैव व्यभिचारधीविरोधीत्यादिरूपेणैव ॥ अत एवेति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वादिना जनकत्वस्य लक्षणे प्रवेशादेवेत्यर्थः । ज्ञानत्वेन निश्चयत्वेन । हेतुत्वेऽपीत्यपिनाऽस्वरसः सूचितः । स च व्याप्यवत्त्वावच्छिन्ने योग्यानुपलब्धिविरहात्तदवच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियतया न तत्र प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं हेतुरभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रत्येव तस्य हेतुत्वादित्यादिः । अधिकं सामान्यलक्षणायां वक्ष्यते ॥ ननु व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं तदुभयनिरूपितसांसर्गिकविषयताकनिश्चयत्वम् तथा च तादृप्येण हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमे पर्वत [इति ज्ञानादप्यनु]मित्यापत्तिः पक्षे साध्यव्याप्याधारत्वावगाहित्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशे तु पर्वते वह्निव्याप्यधूम] इत्यादिलिङ्गधर्मिकपरामर्शस्यासंग्रहः तत्र व्याप्यांशे पक्षाधेयत्वस्यैव भानात् किं च पक्षधर्मिकव्याप्याभावप्रकारकान्यत्वे सति व्याप्यविशेष्यकपक्षाभावप्रकारकान्यव्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वमेव तादृशनिश्चयत्वं वाच्यम् तथा च तस्यापि विशेषणविशेष्यभावभेदाद्भुक्ततरकार्यकारणभावापत्तिरतो व्याप्यवत्प[क्षनिश्चयत्वेनाधेयतया पक्षप्रकारकव्याप्यधर्मिकनिश्चयत्वेन वा यथानुभवमनुमितिहेतुत्वं वाच्यमनन्तादृशसम्भावाविव्याप्तिताद्वस्थ्यमेवेत्यत आह व्याप्यविषयकत्वेनेति । नव्यास्तु व्याप्यप]क्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वे वह्न्याद्यापत्तावतिव्याप्तिरनुमिता[वि]व्याप्तौ च परामर्शस्यैकरूपेण हेतुत्वादत उक्तम् व्याप्यविषयकेति तथा चापत्तेः साक्षात्कारतया परामर्शोपनीतव्याप्तेस्तद्विषयत्वनियमान्नातिव्याप्तिरित्याहुः । तन्मन्दम् । पक्षधर्मतांशे गृहीताप्रामाण्यकत्वस्याहार्यत्वस्य वाधिकस्यापत्तिजनकतायामवच्छेदकत्वादन्यथा स्थाणुत्वाद्यभावभ्रमोत्तरं स्थाणुत्वादिमत्पक्षस्थलेऽपि व्याप्यदर्शनवशेन स्थाणुत्वादेरापत्तिप्रसङ्गा-

---

(१) 'व्याप्ति'

मिति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् (१)व्याप्यवत्पक्षत्वादि-

---

दिति ध्येयम्॥ एतेन व्याप्तत्वविषयकत्वप्रवेशेन। परास्तमिति परेणान्वयः। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वं व्यवस्थापिते विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरपि विशिष्टबुद्धितया तदर्थमपेक्षितविशेषणज्ञानस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वसम्भवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य व्यभिचारो न स्यादित्याशयेनोक्तम् विशेषणधिय इति। हेतुत्वस्येति। कल्पनादिति परेणान्वयः। ननु सम्बन्धद्वयेनैव [हेतुत्व] प्रत्येकं व्यभिचारात् विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुगतहेतुत्वासम्भव इत्यत आह निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्येति। विशेषणाप्रकारकस्य वा स्मरणस्येत्यर्थः। तेन व्याप्यवत्पक्षादिस्मरणस्य सविकल्पकत्वेऽपि न क्षतिः। [हेतुत्वस्य] कल्पनादिति योजना। तथा च साक्षात्सम्बन्धेनैव सर्वत्र हेतुत्वम् [न तु सम्बन्धद्वयेनैव] इति भावः। ननु विशिष्टबुद्धित्वं स्मरणस्थले सन्दिग्धव्यभिचारकत्वान्न विशेषणधीजन्यतावच्छेदकम् किं च समानप्रकारकत्वेन ज्ञानस्मृत्योः कार्यकारणभावस्य कल्पनत्वान्निर्विकल्पकस्मरणस्यासम्भवोऽपीत्यत आह अनुभवं प्रत्येव वेति। तस्या हेतुत्वस्य कल्पनादित्यन्वयः। तस्या विशेषणधियः। नन्वेवमपि विषयापरोक्ष्यादिसाक्षात्कारे व्यभिचार एव इत्यत आह नियमत इति। नियमः कारणत्वम्। तद्घटितमित्यर्थः। तथा च ल्यब्लोपे पञ्चमी। तेन यत्रापेक्षाबुद्ध्या कृतिर्जनिता यत्र वा प्रथमं चिकीर्षा ततो विषयोपरक्तमुपादानप्रत्यक्षं पश्चात्कृतिस्तत्र कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृत्यकल्पनेऽपि नासङ्गतिरिति ध्येयम्। न चोक्तप्रणाल्या व्यभिचारवारणेऽपि ज्ञानस्यानन्तर्भाव्य हेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् विशेषणगोचरानुद्बुद्धसंस्कारदशायां विशिष्टप्रत्यक्षानुत्पत्त्यर्थं तद्विशेषणोद्बोधकत्वादिति भावः। अन्यास्तु यागादिव्यापारतया सिद्धस्यापूर्वस्येवानुभवव्यापारतया सिद्धस्य संस्कारस्यापि सविषयकत्वे मानाभावाद्विशेषणविषयकत्वेनैव विशिष्टानुभवहेतुत्वं संस्कारद्वारा समानाकारनियमत्वेनैव स्मृतिहेतुत्वस्यापि प्रसक्त्यभावात् न च संस्कारस्य निर्विषयकत्वे यत्र घटपटादि यनुभवमत्र पटादौ यथा नोद्बोधकं तत्र तादृशा-

---

(१) स्वेन।

तस्य घटस्मृत्युपघायकस्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेन सत्त्वात् घटस्येव
पटस्यापि स्मरणापत्तिः यस्य पुंसः पटानुभवोत्तरं तत्सदृशवस्तु-
दर्शनादेव पटस्मृतिस्तत्पुरुषीयपटस्मृतिसामान्यं प्रत्येव तदीयताद-
शवस्तुदर्शनत्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुतया तत्सत्त्वदशायामु-
द्बोधकविरहस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् इति वाच्यम् स्वजन्यसंस्का-
रद्वारा तद्धर्मिकतत्प्रकारकोपेक्षान्यतादृशनिश्चयत्वेन तथाविध-
स्मृतिं प्रति हेतुत्वाद्युक्तस्थले च पटोपेक्षान्यत्वविशिष्टस्य पटधर्मि-
कपटत्वप्रकारकज्ञानस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारा विरहादेव पटस्मृत्या-
पत्त्यसम्भवात्तथापि संस्कारजनकतायामप्युपेक्षान्यत्वस्य प्रवेशनीय-
तया गौरवानवकाशात् अन्यथोक्तस्थल एव पटत्वप्रकारकसंस्कारस्य
दुर्वारत्वापत्तेः यत्तु स्वध्वंससद्वारैवानुभवस्य स्मृतिजनकत्वसंभवादति-
रिक्तः संस्कार एव नास्ति कस्य सविषयकत्वचिन्तेति तदुच्छम्
यस्य पुंसः पटानुभवोत्तरं क्रमिकचतुष्पञ्चप्रत्यक्षाद्युत्पत्त्यव्यवहितपू-
र्वकाल एव दशदिनेषु पटस्य दशस्मरणान्युपेक्षात्मकान्युत्पन्नानि
तस्य तदव्यवहित एव स्मरणोत्तरमपि पटस्य पुनः स्मरणप्रसङ्गात् स्व-
ध्वंससद्वारानुभवस्य सत्त्वात् तत्रत्यदशस्मरणेपूद्बोधकदशकस्य विशे-
षतो हेतुत्वकल्पनया तत्र स्मृत्यनुत्पाद[संपादन]मपेक्ष्य संस्कारस्य
स्मृतिहेतुत्वकल्पनयैव तत्संपादने लाघवात् संस्कारस्य फलनाश्यतया
प्रथमस्मरणेन तन्नाशादेवासम्मते पुनः स्मरणासम्भवात् न च
तत्तत्स्मरणपूर्वक्षण एव तत्तत्स्मरणस्योत्पादप्रसङ्गेन संस्कार-
हेतुत्ववादिनापि तत्रोद्बोधकस्य विशेषतो हेतुत्वं वक्तव्यमिति
सांप्रतम् प्रत्यक्षादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेव तत्तत्स्मृतिप्राक्-
क्षणे स्मरणासंभवादिति प्राहुः । केचित्तु स्मृतिनाश्यतावच्छेद-
कतयैव संस्कारस्य सविषयकत्वसिद्धिस्तद्धर्मिकतत्प्रकारकसंस्का-
रनाशं प्रत्येव तादृशस्मृतित्वेन [हेतुत्वात् स्मृतित्वेन] सामान्यतः
संस्कारनाशं प्रति हेतुत्वे घटस्मरणादेव निखिलसंस्कारनाशा-
दनुभवान्तरं विनोत्तरकाले पटादिस्मरणानुपपत्ते न हि तत्र घट-
स्मृतिरेव स्वजन्यसंस्कारद्वारा पटादिस्मृतिं जनयितुमीष्टे भिन्न-
विषयकत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् न वा पटादिधीरेव तत्र
संस्कारद्वारा संभवति तज्जन्यसंस्कारस्यापि घटस्मृत्यैव नाशात्
न च तद्धर्मिकत्वाद्यपेक्षया लाघवेन तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृतिना-

ज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् । साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्यानुमितौ देवाद्याप्तिविपर्ययिण्याश्च तस्यामव्याप्तिः परमत्रशिष्यते। मापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया निरसनीया। एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम्। एवञ्चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः पृथक् प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः।

द्यनाशावच्छेदकं संस्कारनिष्ठं वैजात्यमेव कल्पयितुं युक्तम् घटत्वप्रकारकस्मृतिनाश्यतावच्छेदकजातेर्घटपटोभयानुभवजन्ये तदुभयस्मृतिनाश्यसंस्कारे पटत्वप्रकारकस्मृतिनाश्यतावच्छेदकजात्या सङ्करात् न च तत्रोभयगोचरस्मृतिनाश्यतावच्छेदकं वैजात्यान्तरं प्रत्येकस्मृतिप्रयोजकजातिविरुद्धमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् तथा सति अनन्तजातितदाश्रयकल्पनामनन्तनाश्यनाशकभावकल्पनां चापेक्ष्य संस्कारस्य सविषयकत्वकल्पनाया [एव लाघवेन]औचित्यमिति प्राहुः ॥ ननु तत्पक्षहेतुमात्त्वकानुमितित्वं विशिष्यैव लक्ष्यतावच्छेदकं वाच्यमत आह दैवादिति । सामग्रीवशादित्यर्थः । तथा च वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यं पर्वतश्च वह्निमानित्याकारानुमितावव्याप्तिरिति भावः ॥ ज्ञानवृत्तित्वं ज्ञानसमवेतत्वम् । तेन साक्षात्कारत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेन तादृशज्ञानवृत्तित्वेऽपि प्रत्यक्षादौ नातिव्याप्तिः । अनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थः । तेनानुभवत्वस्यापि स्वव्याप्यत्वात्तदादाय प्रत्यक्षादौ नातिप्रसङ्गः। व्याप्यत्वं भेदगर्भमित्यपि कश्चित् । यत्किञ्चिदनुभववृत्तित्वेनापि जातेर्विशेषणीयत्वमित्यन्ये। जातिपदं समवायेन हेतुतालाभाय । नातः स्पन्दादौ व्यभिचारः । [अनुभवत्वजातेरसत्त्वपक्षे स्मृत्यन्यज्ञानत्वस्यैव तथात्वात्तद्व्याप्यं तादृशज्ञानत्वमपीति तद्वारणाय जातिपदमखण्डधर्मार्थकमित्यपि वदन्ति ॥] अथानुभवत्वव्याप्यजातेर्निवेशे मूलोक्तं चरमज्ञानपदं व्यर्थमव्यावर्तकत्वादत आह एतदिति । तथा च ■ स्वातन्त्र्येण ज्ञानपदार्थप्रवेश इति भावः ॥ पृथक् अन्वयव्या.स.्यादिना। ■ क्षतिः नाव्याप्तिः। अनुमितित्वमादाय सर्वत्रैव लक्षणसत्त्वादिति भावः ॥ अनुभवत्वव्याप्यतमानिवेशस्य मूलस्थज्ञ्यपदस्य.जन्यतावच्छेदकविशिष्टपरतया तदनुसारि[लघु]लक्षणमाह

पर्वतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिककार्यताया वह्निव्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारण-
ताप्रतियोगिकव्याप्यविषयकवृत्तिकार्यताया वा अवच्छेदिका
ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद्वत्त्वं

पर्वतवह्निव्याप्येति । [अथावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वमते] कार्यतावच्छेदकत्वं तत्कोटिनिविष्टतामात्रेण वाच्यमन्यथानुमितित्वस्यापि तादृशकार्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वादसंभवापत्तेस्तथा च वह्न्यनुमितित्वेन जन्यतायां वह्नित्वस्यापि प्रवेशात्तदादाय वह्न्यादावतिव्याप्तिरत उक्तं ज्ञानवृत्तिरिति । ज्ञानसमवेतेति तदर्थः । तेन [वह्नित्वादेरपि] कालिकादिसंबन्धेन ज्ञानवृत्तित्वेऽपि नोक्तदोषः । [चरमज्ञानपदस्यैतल्लाभार्थमेव मणिकृतोक्तत्वादिति भावः ।] न च तादृशजातिमज्ज्ञानत्वमेव वक्तुमुचितं ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशे गौरवादिति वाच्यम् । तादृशजातिमज्ज्ञानत्वं हि तादृशजातिविशिष्टज्ञानत्वम् । तथा च तस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यात्मकवैशिष्ट्यस्य हेतुतावच्छेदकविधया ज्ञानत्वत्वस्य च प्रवेशो विपरीतमेव गौरवं स्यादिति भावः । ननु धूमपरामर्शविशिष्टानुमितित्वेन तादृशपरामर्शनाश्यानुमितित्वेन वा तादृशपरामर्शजन्यत्वे तादृशपरामर्शघटकतया ज्ञानत्वस्यापि प्रवेशात्तदादाय बुद्धिमात्रेऽतिव्याप्तिरत आह सामानाधिकरण्येन वेति । विशेष्यविधयावच्छेदिकेत्यर्थः । तेन ज्ञानत्वस्यापि तादृशजन्यताया समानाधिकरणत्वेऽपि नोक्तदोषः । वस्तुतस्तु कार्यतावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपसिद्धान्तः अन्यथा कुत्रापि कार्यतावच्छेदकधर्मस्य विशेष्यविशेषणभावभेदाभानात्प्रसञ्जनं शास्त्रकृतां विरुध्येत तथा च वह्न्यनुमितित्वेन जन्यतायामनुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकं वह्नित्वादिकं तु तादृशजन्यतावच्छेदकतायामवच्छेदकमतो नोक्तक्रमेण ज्ञानवृत्त्यादिपदस्य व्यावृत्तिरुचिता किं तु वह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यैव विनिगमनाविरहात्स्वावच्छिन्नविधेयताकत्वसंबन्धेन अ-

---

(१) 'जन्यत्वात्तादृशोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यतावच्छेदकान्तर्गतज्ञानत्वमादाय बुद्धिमात्रेऽतिव्याप्तिः'

नुमितित्ववह्नित्वस्यापि परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात् तादृशवह्नि-
त्वादिकमादाय वह्नयादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव ज्ञानवृत्तिपदम् सम-
वायसम्बन्धेनैव जन्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षया वह्नित्वादेर्वारण-
संभवाज्ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशे गौरवमित्याशयादेव च सामानाधिकर-
ण्येन चेति [कल्पान्तरमुक्तमिति] युक्तमुत्पश्यामः। [किंचित्तु स्वा-
वच्छिन्नविधेयतासम्बन्धेन वह्नित्वस्य संबन्धान्तरेण पर्वतत्वस्यापि
अवच्छेदकतया तदादाय वह्नयादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानवृत्तीति
ज्ञानसमवेतार्थकम् लाघवादाह समानाधिकरण्येनेति जन्यतायाः
समवायेनावच्छेदिका या जातिरित्यर्थ इत्याहुः।] यद्यपि पर्वतव-
ह्निव्याप्त्योभय[वैशिष्ट्यावगाहि]निश्चयोत्तरज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
लाघवात्तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वे पर्वतधर्मिकवह्न्यनु-
मितित्वादेः कार्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वादनुमितिमात्र एवोक्तलक्ष-
णस्यासम्भवः। तथापि तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशोभयवैशि-
ष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं वाच्यमन्यथा भ्रमत्वेन गृ-
ह्यमाणादपि परामर्शादनुमितिप्रसङ्गात् न च परामर्शधर्मिकतत्तद-
प्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणैवानुमितिहेतुत्वमिति नोक्तदोषः
तथा सति गृहीताप्रामाण्यकस्यैव परामर्शस्योत्तरं परामर्शान्तरो-
त्पादेऽनुमित्यनुत्पत्त्यापत्तेः. एवं च [पर्वतवह्निव्याप्त्योभयवैशिष्ट्या-
वगाहिनिश्चयोत्तरज्ञानत्वमात्रस्य तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेद-
कत्वे गृहीताप्रामाण्यकात्] पर्वतवह्निव्याप्त्योभयवैशिष्ट्याव-
गाहिनिश्चयादनन्तरं स्वसामग्रीवशाज्जायमानायां पर्वते द्रव्यत्वस्य,
चत्वरे वह्नेर्वह्निमत्पर्वतस्य एव वा द्रव्यत्वादेरनुमितौ पर्वते वह्नि-
विधेयकान्यबुद्धौ धूमेन पर्वते वह्नेरापत्तौ च व्यभिचारः स्या-
दित्यतस्य पर्वतवह्निव्याप्त्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोत्तरपर्वतधर्मि-
कवह्निविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्क-
न्दिततादृशोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् इत्यनु-
मितित्वस्यापि कार्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशादसंभवः न च तत्त-
दप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपर्वतवह्निव्याप्त्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्च-
योत्तरज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशवै-
शिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यमतो न व्यभिचारः पर्व-
तधर्मिकवह्निविधेयकानुमितित्वापेक्षया गुरुत्वेन तत्तदप्रामाण्यज्ञाना-

भावकूटस्य तादृशनिश्चयकार्यतावच्छेदककोटावप्रवेशात् अत एव दिशाग्रिमलक्षणेऽप्यसम्भवो वारणीय इति परैरपरिशीलित पन्था । ननु पूर्वोक्तयुक्त्या व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय[त्वस्य दुर्घटत्वात्तद्रूप]त्वेनानुमितावपि न हेतुत्वम् अत कल्पान्तरमाह व ह्निव्याप्यवदिति । [केचित्तु व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थं एतेन व्याप्यवत्तानिश्चयत्व घटकदलद्वयापत्त्या लाघवाद्व्याप्यधर्मिकपर्वतनिश्चयत्वेनैव पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ हेतुत्वाद्सम्भवोऽपीत्यपास्तम् निश्चयत्वे व्याप्यस्याप्रवेशादिति ध्येयम्] । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वप्रवेशेऽनुमितावसम्भवोऽनुमितिमात्रे ज्ञानत्वेन वह्न्याद्यनुमितौ च वह्न्यादिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्य स्वयं वक्ष्यमाणत्वादतस्तत्परित्याग । यद्यपि वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव [समानविषयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन] समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमुचितम् पर्वतत्वचत्वरत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकनिखिलानुमितिसाधारण्यात्तत्तदात्मव्यक्तीनामपि कचित्पक्षतया परेषां विपयविधयेवास्माकं स्वरूपतस्तत्पुरुषीयत्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशेऽपि गौरवानवकाशात् न च पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यवत्त्वानुमितौ तदवच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमुक्तक्रमेण हेतुताया तदनिर्वाहादिति वाच्यम् तावतापि पक्षतावच्छेदक[सामानाधिकरण्येनानुमितौ समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या परामर्शस्य हेतुताया बाधकाभावात् साध्यतद्व्याप्यवत्तानतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टप्रकारतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वस्य] प्रत्यासत्तित्वे पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेनानुमितावप्युक्तक्रमेण हेतुतासम्भवाच्च [वस्तुत पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ न तदवच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चय कारणं किं तु तदवच्छेदेन बाधाद्यनिश्चय एवेति एतेन पर्वतत्वावच्छेदेन प्रमेयत्वाद्यनुमिते प्रमेयत्वानतिरिक्तत्वावगाहने भ्रमत्वापत्तिरित्यपि प्रत्युक्तमेतावतापि वह्न्यादिसाध्यकानुमितौ समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या वह्न्यादिपरामर्शस्य हेतुत्वे बाधकाभावात्] तथापि साध्यव्याप्यस्य धूमालोकादेरननुगमात्तादृशैकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तावन्यालिङ्गिकाया पर्वते धूमस्य चत्वरे चालोकस्य समूहालम्बनपरामर्शा-

वा बोध्यम् । व्याप्तिभानेऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमित्यविषयस्तद्विषयत्वमात्रं वा ग्राह्यम् । या काचिदनुमितिव्यक्ति-

---

उज्जायमानायां साध्यस्यानुमितौ व्यभिचारः स्यादतः पक्षीभूतस्य पर्वतादेरपि विशेष्यतावच्छेदकत्वाद्यनुप्रवेशः कृतः । यदि च तत्पुरुषीयवह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं तत्पुरुषीयवह्न्यनुमितित्वेन च कार्यत्वं तत्र कारणस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वमेव सम्बन्धः कार्यस्य तु तत्पुरुषनिष्ठज्ञानीयवह्निव्याप्यधूमवत्ताप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वविशिष्टमेव विशेष्यतावच्छेदकत्वं सम्बन्धः तादृशविशेष्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यं तु स्वनिरूपकज्ञानोत्तरज्ञानीयत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन ग्राह्यमित्युच्यते तदा समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यापि परामर्शानुमित्योः कार्यकारणभावः सम्भवत्येव । परं तु विषयतया ज्ञानसमानकालतया भिन्नदेशवर्तिपुरुषपरामर्शेन जनितायाः अनुमितेर्विशेष्यतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वादौ तदानीं तादृशपरामर्शविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यासम्भवादेवमुपेक्षितमस्माभिरिति ध्येयम् । व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावतिव्याप्तिवारणाय व्याप्त्यविषयकेति । न च व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनामात्रस्यैव जन्यतावच्छेदकतया परामर्शजन्यतावच्छेदकजातिविरहादेव न तत्रातिप्रसङ्गः । तथापि विशिष्टस्मरणत्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकतया तद्वति स्मरणेऽतिव्याप्तिवारणार्थं व्याप्त्यविषयकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । तद्व्याघातापत्त्या वारणासिध्यज्ञानमादायातिव्याप्तिवारकं तदित्यपि कश्चित् ॥ ननु यत्र [वह्नि]-व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ धूमत्ववह्नित्वादिना व्याप्यगुञ्जादिकमेव भाति तस्याः सखण्डव्याप्त्यविषयकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरतो लाघवाच्चाह व्याप्तिभाने इति । तादृशानुमित्यविषयीभूतघटादिविषयत्वविषयकत्वस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावपि सत्त्वाद्भासमानान्तम् । व्याप्तिभानेऽवश्यं भासमानं साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वादिकमिति तद्विषयकत्वं चानुमितावसम्भवीत्यत उक्तं तादृशानुमित्यविषय इति । तथा च तादृशं यद्भावत्वधूमत्वादिकं तदविषयकत्वमेव विवक्षितं वक्तव्यमिति भावः ॥ ननु वह्निव्याप्यालोकपरामर्शजन्यायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ व्यभिचाराद्वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्च-

मादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्मसमवा-

यत्वेन नानुमितिहेतुत्वमित्युक्तलक्षणासंभवः न च पर्वतधर्मि-
कवह्निव्याप्यधूमवत्तादिनिश्चयविशिष्टानुमितिं प्रत्येव तादृशनिश्चय-
त्वेन हेतुत्वं वैशिष्ट्यं चाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तच्च क्षणद्व-
यसाधारणम् तेन विनश्यदवस्थधूमपरामर्शस्थलीयानुमितावपि तद-
पेक्षेति वाच्यम् अव्यवहितोत्तरत्वस्य संबन्धत्वे मानाभावात् ताह-
शनिश्चयसामान्याव्यवहितोत्तरत्वाप्रसिद्ध्या, तत्तत्परामर्शाव्यवहितो-
त्तरतत्तद्व्यक्तीनामननुगतानामेव निवेश्यत्वेऽननुगतकार्यकारणभा-
वासंभवाच्च नापि धूमलिङ्गकपर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितिं
प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं धूमलिङ्गकत्वं तु धूमान्यमात्रलि-
ङ्गिका यावत्योऽनुमितयस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वमतो न व्यभिचार इति
वाच्यम् तथा सति तावद्भेदकूटानां विशेष्यविशेषणभावभेदादनन्त-
कार्यकारणभावध्रौव्ये लाघवेन तत्तदनुमितिव्यक्तित्वावच्छिन्नं
प्रति तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वस्यैवोचितत्वादित्यतः स्वयं
लक्षणमाह यां काञ्चिदित्यादिना। न च वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनि-
श्चयत्वेन कारणतायां संस्कारान्यतादृशनिश्चयनाशकविशिष्टा-
नुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकमित्युक्तलक्षणमेव सम्यगिति वाच्यम्।
धूमपरामर्शगोचरकामिनीजिज्ञासानन्तरोत्पन्नतादृशपरामर्शेन स्व-
विनाशदशायामुत्पादितानुमितेरसंग्रहापत्तेः। कामिनीजिज्ञासायाः प्रति-
बन्धकत्वेनेष्टसाधनताद्विज्ञानविरहेण च तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे
संस्कारभिन्नस्य ज्ञानेच्छाकृत्यादेरुत्पत्त्यसंभवात्। एवं सिद्ध्या-
त्मकधूमपरामर्शोत्तरमुत्पन्नेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकालोकपरामर्शेन जनि-
तायां वह्न्यनुमितौ व्यभिचारात्। ज्ञानादिनाशं प्रति लाघवेन
स्वोत्तरोत्पन्नत्वेनैव जनकतया धूमपरामर्शोत्तरजातसंयोगादेरपि
तन्नाशकतया तद्विशिष्टायामालोकादिलिङ्गकानुमितावपि व्यभिचा-
राच्च। अत एव धूमपरामर्शनाशकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव वह्नि-
व्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं [न च विनश्यदवस्थधूमपरा-
मर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तत्र विशिष्यैव तत्तत्परामर्शानुमितिव्य-
क्तीनां कार्यकारणभावस्वीकारात्तदतिरिक्तस्थले एवोक्तानुगतरू-
पेण हेतुत्वसंभवात्] न च विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमितिदशा;

यामपि परामर्शनाशकानुमित्यापत्तिः सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं कार्यमहवृत्तित्वेनैव धूमपरामर्शनाशकानुमितौ तादृशपरामर्शत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादित्यपि निरस्तम् । धूमपरामर्शव्यधिकरणानुमितिव्यक्तीनामपि स्वोत्तरोत्पन्नत्वेन तादृशपरामर्शनाशकतया तत्रैव व्यभिचारादिति । नव्यास्तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयविशिष्टानुमितिं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् वैशिष्ट्यं च तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् वृत्तिरपि कालिकी निवेश्येति नोक्तलक्षणस्यासंभवः न च विनश्यद्‌स्वपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तत्तदनुमितौ परामर्शव्यक्तीनां विशिष्यैव हेतुत्वान्तरस्य वक्तव्यत्वात् वस्तुतो वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयविशिष्टकृतिमदनुमितिं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तेन विनश्यद्‌वस्थपरामर्शस्थलीयानुमितेर्नासंग्रहः अत्र च निश्चयस्य वैशिष्ट्यं पूर्ववत् स्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन निवेश्यम् तादृशकृतिमत्त्वं तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वाच्यमतो न कोऽपि दोषः सर्वत्र जीवनयोनियत्नमादायैव कार्यतावच्छेदकसत्त्वे न च यत्र धूमपरामर्शोत्तरं तद्धर्मिकाप्रमाण्यग्रहात्मकालोकपरामर्शस्योत्पादद्दशायां बाधादिनिश्चयस्य ह्रासः तदुत्तरवह्न्यनुमितेरपि निरुक्तकृतिमदनुमितित्वात्तदव्यवहितप्राक्काले चाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शस्यासत्त्वाद्व्यभिचार इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनामपि विशेषतः पक्षोत्तेजकतया तत्रत्यतद्व्यक्तेरुत्तेजकत्वेपि क्षत्यभावादेव च परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावकूटस्य स्वातन्त्र्येणानुमितिप्रयोजकत्वमेवं वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयविशिष्टकृतिमत्त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वाद्नुमितित्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् जातिघटितस्योक्तलक्षणस्यासम्भवः स्यादतः स्वयं लक्षणमाह यां कांचिदित्यादिनेतिप्राहुः । यत्तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वपदेन मानसत्वव्याप्यपरामर्शत्वजातिरूपलक्षितेति तदवच्छिन्नकारणतामन्तर्भाव्यैवोक्तलक्षणसंभवः मानननुभूतसाध्यादिपरामर्शादनुमित्युत्पत्त्या च परामर्शत्वजातेः स्मृतित्वव्याप्यत्वशङ्कापीति मतम् तत्तुच्छम् । निश्चयत्वान्तेन परामर्शत्वजात्युपलक्षणे व्याप्यविषयकवृत्तीत्वस्य ज्ञानवृत्तित्वे

(१) ,त्पत्तीया (२)' व्याप्यवत्तया तादृशनिश्चय (३) लमते'

स्यादेश्च व्यर्थतापत्तेः। न वा परामर्शत्वस्य जातित्वे प्रमाणमस्ति। तुल्य-
न्यायतयापीच्छाप्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धेष्टसाधनता-
ज्ञानत्वादिजात्या साङ्कर्यात्। किं चानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञान-
त्वेनैव हेतुत्वसम्भवात्तादृशजातौ मानाभावः। घटादावरण्यस्थदण्डा-
देरिवानुमितौ ज्ञानमात्रस्य स्वरूपयोग्यत्वेपि क्षतिविरहात्। किं चानु-
मितिसामान्यं प्रति परामर्शत्वजात्या हेतुत्वस्वीकारेपि वह्न्यनुमि-
तित्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यनुगतनियामकालाभः। वह्निविषयकपरामर्शत्वेन
तत्र हेतुत्वे वह्निविषयकाद्द्रव्यादिसाध्यकपरामर्शादपि वह्न्यनुमिति-
प्रसङ्गात्। न च पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वस्य कार्यतानवच्छेदक-
त्वात्तदवच्छिन्नस्योत्पत्त्यापादनाभावः। तादृशानुमितिरपि प-
रामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पक्षताविशेषस्य वा कार्यता-
वच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नस्यापादनसम्भवात्। इदं त्ववधातव्यम् पर्व-
तधर्मिकवह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकतावच्छेदकतया धूमा-
लोकादिनानाहेतुकवह्नि[व्याप्य]परामर्शसाधारणी भ्रमत्वज्ञानास्कन्दि-
तव्याप्यवत्तानिश्चयावृत्ति]मानसत्वव्याप्या परामर्शत्वजातिः [कदा-
चित्] कल्पयितुं शक्यत एव यदि चाक्षुषादिपरामर्शात् क्षणविलम्बेनै-
वानुमितिर्द्रव्यत्ववह्न्योः साध्ययोः समूहालम्बनपरामर्शाद्वा द्रव्यत्व-
वह्न्योर्नानुमितिः किं तु प्रत्येकस्यैव परामर्शादन्यथा तदुभयजनकता-
वच्छेदकजात्योस्तत्रैव सङ्करापत्तेः [एतेन धूमादिलिङ्गकत्वमेव धूमा-
दिपरामर्शजन्यतावच्छेदकं तथानुमितित्वव्याप्यैव जातिरित्यपि मत-
मपास्तम्] इति दिक्। केचित्तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चय-
त्वेनैव हेतुत्वं जन्यता च तादृशधूमविशिष्टपर्वतधर्मिकवह्न्यनुमिति-
त्वेनैव न च धूमवत्पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वेनैव लाघवादस्तु जन्य-
तेति वाच्यम् नानाविधव्याप्त्यनुमित्युपयोगितया जनकज्ञानवि-
षयीभूतव्याप्तिना विशिष्टानुमितौ कार्यतावच्छेदकत्वादेकविधव्या-
प्तेरेवानुमितिप्रयोजकत्वे च धूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यनुमि-
तित्वेनैव जन्यत्वं वक्तव्यम् लिङ्गोपधानस्याचार्यसम्मतत्वेन तस्यैव
परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् तथा च पूर्वोक्तलक्षणमपि
सम्यक् न चानुमितिमात्रस्य पक्षे हेत्वयोगादित्ये वत्र [बाधकाली-
न]परामर्शोत्तरं पक्षे हेत्वभावस्य योगजलौकिकप्रत्यक्षे तत्रा-
नुमितिर्न स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् न चैव सति तदानीं तन्मते

प्रत्यक्षानुत्पादेन साक्षात्कारादिकं प्रत्यनुमितिसामग्र्या विरोधितायां सिद्ध्यभावस्येव पक्षधर्मिकहेत्वभावनिश्चयाभावस्यापि प्रवेशे गौरवं स्यादिति वाच्यम् मणिकृन्मतेपि यत्र सिद्ध्यंशे भ्रमत्वज्ञानात्मकस्यैव परामर्शस्योत्तरं पक्षे हेत्वभावस्य निश्चयस्तदुत्तरमनुमितेरुत्पत्त्यर्थं सिद्धेरनुमितिविरोधितायां तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य प्रवेशे गौरवस्य तुल्यत्वादस्माकं मते हेत्वभावनिर्णयेन प्रतिबन्धात्तत्रानुमितेरनुत्पत्त्या सिद्धेर्विरोधितायां [घटादेर्विरोधितायां] तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्याप्रविष्टत्वात् यत्तु लिङ्गोपधानमते [पक्षे]ऽनुमितिमात्रस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वेन तन्निष्ठ साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यत्वं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वेनैवावच्छिद्यते तादृशप्रत्यक्षादिसाधारण्येन कॢप्तत्वान्न तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वेन कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवादिति कुतः परामर्शजन्यतावच्छेदकीभूतमनुमितित्वमादाय प्रागुक्तलक्षणमन्वयः न च तत्तत्साध्यकानुमितित्वस्य परामर्शजन्यतानवच्छेदकत्वे वह्निव्याप्यविशिष्टपर्वते वह्नेरनुमितिदशायां घटादेरपि तादृशपर्वतेऽनुमित्यापत्तिः पर्वतविशेष्यक[घटविधेयकानुमितित्वस्यापि घटसाध्यकपक्षताजन्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नस्यापादनसंभवादिति वाच्यम् लिङ्गोपधानपक्षे पर्वतधर्मिकघटानुमितिमात्रस्यैव घटव्याप्यवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वनियमेन तदवच्छिन्नं प्रति हेतोर्घटव्याप्यवत्तया पर्वतनिश्चयस्य विरहादेव तदानीं] घटविधेयकानुमित्यसंभवात् व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीसहिताया एव विशेषधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः कार्यजनकत्वादिति तत्तुच्छम् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्याप्यवत्तापरामर्शात्तदवच्छेदेन साध्यानुमित्यनुत्पत्त्या तदवच्छेदेन साध्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यं तदवच्छेदेन साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुत्वादनुमितित्वस्याप्यवश्यं परामर्शजन्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात्पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्वाविशिष्टसंयोगसंबन्धेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितिं प्रति पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्निव्याप्यधूमवत्ता[परामर्श]निश्चयत्वेन हेतुतायाः सुवचत्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। नद्याकीत्यादि। अनुमितिसमवेतत्वोक्तावनुमितित्वप्रवेशे [गौरवमतस्तदप्रवेशे] लाघवं सूचयितुं [प्रथम] व्यक्तिपदम्। जातीतरस्यापि स्वरूपतः प्रकारतायाः क्वचिदिष्टतया व्यक्तिगतधर्मान्तरस्याभानेपि क्षत्यभावात्। यत्तु अनुमितिसमवेतत्वोक्तावनुमिति-

यित्वमिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे तु तद्व्यक्ति-

---

त्वप्रवेशे लघुनस्तस्यैव लक्षणत्वसम्भवे वैयर्थ्यापत्तेरतस्तद्व्यक्तित्वेन प्रवेश इति तत्र । स्वरूपतोऽनुमितित्वस्य प्रवेशेऽपि हेतुतावच्छेदक रूपेणाप्रविष्टतया लक्षणत्वासम्भवात् प्रत्यक्षत्वमादायातिव्याप्तेर्वारणार्थं [साध्य समवेतान्तम् । प्रत्यक्षत्वस्याप्यनुमितौ कालिकादिसम्बन्धेन सत्त्वात्समवेतेति । अनुभवत्वमादाय प्रत्यक्षाद्यतिव्याप्तेर्वारणार्थं]मनुभवत्वान्येति । यद्यप्यनुभवत्वप्रतियोगिकभेदस्यानुभवत्वेऽपि सत्त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् अनुभवत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्योक्तौ च तदन्तर्भूत यत्सकलानुभववृत्तित्व तदवच्छिन्नभेदस्यैव सम्यक्त्वे ज्ञानत्वादिवारकस्यानुभवान्यासमवेतत्वस्य वैयर्थ्यम् । तथाप्यनुभूतिरित्याकारकयत्किञ्चिद्बुद्धिप्रकारत्वावच्छिन्नभेदस्यैवानुभवत्वान्य पदेनोक्तत्वाददोषः । सकलानुभववृत्तित्वस्य तत्राप्रविष्टत्वात् । साध्यनिर्णयादिप्रतिबध्यतावच्छेदकतया परोक्षत्वजाते प्रामाणिकत्वे सकलानुभववृत्तिभिन्ना तादृशजातिमादाय शाब्दबोधादावतिव्याप्तिवारणार्थमनुभवान्यासमवेतपदस्यावश्यकत्वमिति ध्येयम् । [ज्ञानत्वादिवारणार्थमनुभवान्यासमवेतेति(१) ।] अनुमितित्वस्यापि कालिकादिसम्बन्धेनानुभवादन्यत्र वृत्तेः समवेतत्वप्रवेशः । तादृशधर्मात्मकस्यानुमितित्वस्य कालिकादिसम्बन्धेनेतरभेदव्यभिचारित्वात्समवायेन तस्य हेतुत्वलाभार्थं समवायित्वमुक्तम् ॥ ननु स्वर्गाद्यनुमितौ स्वर्गमनुभवामीत्यनुव्यवसायविरहात्साक्षात्कारत्वमेवानुभवत्वं तथा चानुभवत्वान्येत्यस्य वैयर्थ्यमेव तद्व्यक्तिसमवेतत्वदलेनैव प्रत्यक्षत्व वारणात् तत्परित्यागेऽप्यनुमितित्वमप्यनुभवान्यसमवेतमित्यसम्भव तत्र अनुभवपदस्य स्मृत्यन्यज्ञानपरत्वे च स्मरणान्यज्ञानभिन्नासमवेतत्व फलितार्थमपेक्ष्य स्मरणासमवेतत्वमेव लघुतया निवेशयितुमुचितमित्याशयेनाह अनुभवत्वेत्यादि । नव्यास्तु या काचिदनुमितिव्यक्तिर्मित्यस्यानुमितिः स्मृतिभिन्ना इत्याकारकानुमितिव्यक्तिरित्यर्थः तद्व्यक्तिसमवेतत्वस्य च अन्याश्रयत्वादेतादृशानुमितिव्यक्तयो स्मृतिविषयतासम्बन्धेन साध्यपक्षसमवेतत्वार्थं तथा चानुभवत्वमादाय प्रत्य-

---

(१) अनुभवान्यासमवेतेति क्वचित् ।

समवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वं वक्तव्यम् । व्याप्तिज्ञानत्वाव-
च्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या विशि-
ष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यता तत्समानाधि-
करणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यपि केचित् । परे तु

ज्ञानादावतिव्याप्तिवारणायानुभवत्वान्येति सकलानुभववृत्तिभिन्नमात्रा-
र्थकम् तादृशानुमितिविषयानिमुक्तस्य स्मृतित्वस्य वारणार्थमनुभवा-
न्यासमवेतेति यथानुभवत्वं न जातिः किं तु स्मृत्यन्यज्ञानत्वं तथा च
तदन्यत्वस्य निवेशो व्यर्थः एवं स्मृत्यन्यज्ञानभिन्नासमवेतत्वस्वरूपम-
नुभवान्यासमवेतत्वमपेक्ष्य स्मरणासमवेतत्वं लघुतरं तावतैव स्मृति-
त्वस्य वारणसंभवादत आह अनुभवत्वेत्यादीति प्राहुः । ज्ञानत्वादिवा-
रणाय स्मरणासमवेतेति । यद्यपि प्रत्यक्षासमवेतेत्युक्तावपि तद्वारणा-
संभवः । तथापि प्रत्यक्षासमवेतत्वघटितनिरुक्तेरनुभवत्वजात्यङ्गी-
कारेऽनङ्गीकारे चोभयथैव सम्यक्त्व[मितस्य तु तदनङ्गीकारे एव स
म्यक्त्व]मिति विशेषः ॥ [प्रकृतवर्तिलक्षणमाह] व्याप्तीत्यादि । व्याप्य-
विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिवारणार्थमवच्छिन्नान्त कार्यताविशेषणम् । व्याप्ति-
विशिष्टबुद्धिवारणाय परामर्शत्वावच्छिन्नेत्यादि । यद्यपि धूमलिङ्गक-
वह्न्यनुमितित्वमेव धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं तदव-
च्छिन्नं प्रति च न वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वं धूम-
लिङ्गिकायां महानसं वह्निमदित्याद्यनुमितौ व्यभिचारात् किं तु पर्वत-
पक्षकतादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तथात्वेन हेतुत्वं तथा चैका-
वच्छेदेन व्याप्तिज्ञानपरामर्शोभयजन्यत्वाभावादनुमितावसंभवः ।
तथापि धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शद्वारानुमितिकारण-
तायां धूमलिङ्गकपर्वतपक्षकवह्न्यनुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदक-
त्वादेकावच्छेदेनोभयजन्यत्वसंभवः । अन्यथा धूमगतव्याप्यत्वमवगा-
हिना वह्निव्याप्यालोकपरामर्शेन जनितायां पर्वतो वह्निमानित्यनु-
मितौ व्यभिचारेण स्वजन्यपरामर्शद्वारा धूमीयव्याप्तिज्ञानस्यानु-
मितिकारणत्वानुपपत्तेरित्याशयः । जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तभा-
गस्य तादृशव्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्मघटितरूपावच्छिन्नार्थक-
त्वाददोष इत्यप्याहुः । अत्र पूर्वोक्तयुक्त्यानुमितौ परामर्शत्वेन-

पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणम् तथाच पक्षतासहकृततादृश-परामर्शजन्यत्वमर्थः यथोक्ताया विशेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परामर्शस्योपादानम् तत्त्वेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वञ्च विवक्षितम् तेन बाधादि-

---

हेतुत्वासम्भवो न वा व्याप्तिज्ञानत्वेन तथात्वमनुमितिसामान्ये ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वादित्यस्वरस केचिदित्यनेन सूचित ॥ मिश्रमतमाह परे त्विति। पक्षताजन्यत्वस्य शब्दाल्लाभार्थमाह विशेषणमिति। ज्ञानरूपविशेष्यान्वयि यज्जन्यत्वं तेनान्वितमित्यर्थ । पक्षधर्मताज्ञानेत्यत्र पक्षतावद्वृत्तित्वघटकतया सहकृतत्वसम्बन्धेन साक्षादेव वा पक्षस्य ज्ञाने विशेषणमिति भाव. । यथोक्ताया इति । विशिष्टाभावरूपाया पक्षताया प्रत्यक्षस्य वारणायेत्यर्थ. । ननु विशिष्टाभावरूपाया पक्षताया कालाद्यतीन्द्रियघटितत्वान्न स्वगोचरप्रत्यक्षहेतुत्वमत आह विशेष्येति । विशेष्य सिद्धि-स्तथा च यत्पक्षसाध्यस्थले सिद्धिदशायां कदाप्यनुमितिर्न जाता तत्र सिद्ध्यभावमात्र पक्षता सा च योग्यत्वात्प्रत्यक्षहेतुरेवेति तत्रैवातिव्याप्तिरिति भाव । ननु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिर्णयत्वमेव निविश्य तदवच्छिन्नाभावश्च न योग्यो निश्चयत्व-स्यातीन्द्रियेश्वरज्ञानादिघटितत्वात्तादृशनिश्चये चाप्रमाण्यज्ञानाद्यना-स्कन्दितत्वप्रवेशे सुतरामयोग्यत्वमत आह आदीति । विशेषणा-भावरूपाया वेति तदर्थ । तथा च यत्र स्थलविशेषे सिद्धिकाली-नपरामर्शसमानकालीनैकविधानुमित्सयैवानुमितिर्जनिता तत्र विशेष-णाभावरूपा तादृशानुमित्सैव पक्षतेति तत्प्रत्यक्षे तत्र व्याप्तिवारणार्थं परामर्शोपादानमिति भाव । तत्त्वेनेति । परामर्शत्वेनेत्यर्थ । तत्त्वेन जनकतया फलमाह तेनेति । बाधादीत्यादिना सत्प्रति-पक्षग्रह । तथा च तदानीमनुमितिसामान्याभावान्न तत्संभा-वनापीति । प्रतियोगीति । पक्षताया प्रतियोगिनी या सिद्धिस्तद्वि-षय इनेत्यर्थः। तथा च[सिद्ध्यभाव]लौकिकप्रत्यक्षत्वरूपेण धर्मावच्छिन्न प्रत्यय विपर्ययतया सिद्ध्यभावस्य सिद्धिस्वरूपप्रतियोगिताव-च्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान[त्वेन च परामर्शस्य हेतु]त्वमिति भाव ।

कालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः प्रसक्ते तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः ।तच्चिन्त्यम्॥

पक्षावच्छेदेनेत्यस्य फलमाह तदुभयेति । पक्षतापरामर्शोभयेत्यर्थः । न च परामर्शप्रत्यक्षे विषयत्वादिनैव तस्य हेतुत्वम् न तु परामर्शत्वेनेति प्रागुक्तम् तथा च तस्यैव जनकत्वविवक्षयैव समूहालम्बनव्युदासः संभवतीति वाच्यम्। वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतं जानामीत्याकारकस्य परामर्शानुव्यवसायस्य ज्ञानधर्मिकव्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धितया तत्र पर्वतधर्मिकव्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् । यद्यपि पक्षताजन्यतावच्छेदकं तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वम् तच्च न परामर्शजन्यतावच्छेदकं तल्लिङ्गकत्वस्याप्यधिकस्य तत्र प्रवेशादित्येकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वमनुमितावप्रसिद्धं तथापि पक्षताजन्यतावच्छेदकघटितधर्मावच्छिन्नं परामर्शजन्यत्वं विवक्षितम् पक्षताया अपि लिङ्गविशेषानियन्त्रितत्वमग्रे वाच्यमतो वा नोक्तदोषः। वस्तुतो विषयतासंबन्धेनैव तदुभयजन्यतयोरवच्छेदकस्यैक्यं वाच्यम् तथा च विषयविधया परामर्शजन्यतावच्छेदकस्य वह्निमत्पर्वतस्य पक्षताजन्यतायामपि विषयतयावच्छेदकत्वान्नोक्तदोषः । एतेन पक्षताजन्यत्वेऽत्राभावजन्यत्वमेव लाघवात्प्रवेशयितुमुचितं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य प्राग्भावनिश्चयाभावजन्यत्वेऽपि धर्मितावच्छेदकानियन्त्रितस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतानवच्छेदकत्वादेकावच्छेदेनाभावपरामर्शोभयजन्यत्वाभावादेव तत्रातिव्याप्त्यसंभवादिति परास्तम् । विषयविधया भावनिश्चयाभावजन्यतावच्छेदकस्यैव विषयतया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदकतया तत्रातिप्रसङ्गापत्तेरिति दिक्। नाव्याप्तिरिति । अन्यथैकसाध्यादिकमन्तर्भाव्य परामर्शद्वयोपादानेऽन्यसाध्यकानुमितावव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । तच्चिन्त्यमिति । पूर्वोक्तयुक्त्या परामर्शत्वेनानुमितिहेतुत्वमेव नास्ति पक्षतायाश्च हेतुत्वमग्रे स्वयं निराकरिष्यमाणमित्यादिकमत्र चिन्तावीजम् ॥

तत्करणमिति । न च व्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानमेव वा गमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धवारणमात्रप्रयोजनत्वादिति वाच्यम्। फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात्।करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशज्ञानत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वात्।व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाच्चेति॥

न चेति । वाच्यमित्यग्रिमेणान्वयः । व्याप्तिज्ञानत्वमिति । व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वमित्यर्थः । न च परामर्शजन्यज्ञानकरणत्वरूपेऽनुमानलक्षणे व्याप्तिज्ञानत्वत्वेन तस्याप्रवेशाच्च वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितनिरुक्तेस्तद्घटितमूर्तिकत्वात् । व्यापकताविशेषात्मनः कारणत्वस्य तादृशनिश्चयत्वत्वेन निश्चयत्वग्रहं विना दुर्ग्रहत्वादिति भावः । तादृशनिश्चयवद्व्यावृत्तित्वकत्वरूपव्याप्तेः कारणताघटकत्वे त्वाह व्याप्तिज्ञानमेवेति । व्याप्तिप्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः । ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्विभिन्नतया व्याप्तिज्ञानत्वादिकमनुमानमात्रस्य पक्षत्वे भागासिद्धमतो व्याप्तिविशिष्टज्ञानजन्यवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं हेतुः कर्तव्यमत आह व्याप्तेरिति । अधिकस्य तादृशजातिमत्करणत्वस्य । भागासिद्धीति । तथा च व्यभिचारावारकत्वाद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ फलेति । अनुमितिरूपं यत्फलं तदुपधायकस्यैव लक्ष्यतया स्वेतराभिन्नत्वेन साध्यतया व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमित्यनुपधायकवृत्तित्वेन व्यभिचारित्वाच्च हेतुरयमतस्तादृशजातिमत्फलोपहितकरणत्वमेव हेतूकृतमिति भावः ॥ स्वरूपयोग्यस्य लक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह करणत्वेति । तथा च धर्मिभेदाच्च वैयर्थ्यमिति भाव ॥ ननु [अनुमिति]करणत्वं करणतावच्छेदको धर्मः स च प्रकृते व्याप्तिज्ञानत्वमेवेति न धर्मिभेदसंभव इत्यत आह व्यतिरेकेति । व्यतिरेकिस्थले साध्याभावस्यैव हेत्वभावव्याप्यताग्रहाच्च वैयर्थ्यशङ्केति भावः ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृश्यमाणं लिङ्गमिति वक्ष्यते ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

लिङ्गस्य निरस्तेप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तच्चेति । अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षमितिमध्यनिवेशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति तच्चेत्यपि कश्चित् ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

तच्चेत्यादि मूलस्य लक्षणपरीक्षयोरनुपयोगादन्यथा नत्र्युत्पादयति लिङ्गस्येति । अनित्यलिङ्गानामदृष्टादिद्वारा कदाचिदिन्द्रियोपजीवकत्वसंभवान्निरपेक्षेपीति पर्यन्तमनुसृतम् । अनुमितिकरणस्य तत्सामान्यस्य । ज्ञानेति ॥ ज्ञानाकरणकज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः । तेन निर्विकल्पकादिप्रत्यक्षे नाव्याप्तिः । साक्षात्कारत्वादिस्वरूपलक्षणान्तरस्य ज्ञानहेतुकत्वघटितस्यानुमानस्य च संभवार्थं युक्तमित्यस्यपरत्वेन कश्चिदित्युक्तम् । ननु मानसज्ञातिमत्करणत्वंदनुमेतरसद्भावे जातिमद्व्यत्यासो ह्ययं चक्षुरादेरप्यनुमानतया करणत्वमात्रस्यैव हेतुत्वसंभवादित्यतस्तच्चेत्यादिसूत्रमिति तत्त्वाः । केचित्तु लिङ्गस्य करणत्वे ज्ञानं व्याप्त्यनुमानतया सदितरामसिद्धा करणभूतसाधारण्येनाभेदानुमानकत्वमसम्भवेदित्यादीनि प्राहुः । तच्चिन्त्यम् । कार्यमात्रे प्रत्यक्षादिपरिमाणत्वादावेवानुमितिकारणतरस्य प्रसिद्धमीमांसकादीनामनुमानेपि गहेतुकानुमितौ परामर्शत्वेन कारणतासिद्धेरिति दिक् ॥

---

(१) ज्ञानकरणकज्ञानत्वम् । (२) [illegible] ।

अथ अनुमानप्रामाण्यम् ।

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं वह्न्यादिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च

अथ अनुमानप्रमाण्यम् ।

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापयति अथेति । अनुमानमनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम् असद्रूपत्वादुपनीतमनुमानमेव वा । संवादेन संवादाभिमानेन । सम्भावितस्यासतोऽनुगताकारस्य परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रसाक्षिणाध्यक्षेणानुल्लेखाद् अध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः । अनुमानाप्रमाण्ये च

अथ अनुमानप्रमाण्यम् ।

बौद्धस्यानुमानप्रामाण्यसिद्धौ तद्रूपेण पक्षधर्मताबाधाच्च अनुमानत्वेनेति । अनुमानप्रामाण्यसिद्धौ तदभिमतत्वमपि तथ स्यात विशिष्याह धूमेति । अनुमानशब्दस्य लाक्षणिकत्वापत्त्यातस्माद् प्रमादीति । पारमार्थिके धूमादिज्ञानेऽसतोऽनुमानत्वस्य सम्बन्धायोगात् अनुमितिकारणत्वविशिष्टस्याप्रामाण्येऽयेद्यामसतामिति भाव ॥ निर्विकल्पकसमानाधिकरणपक्षस्वरूपसाधनस्य सम्भावनायामसंसर्गादाह संवादाभिमानेनेति ॥ संवादाभाव वाऽऽह सम्भावितस्यासत । असत इत्यत्रैव हेतुरनुगताकारस्येति । पद्धितिस्वलक्षणम् इत्यर्थः । स्वलक्षणानुगताकारस्यानुल्लेखे

---

(१) नास्ति चिह्नम्

प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रामाणमिति। न । अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानुमानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात्। तयोश्च परकीययो-

---

तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः प्रत्युतरामप्रामाण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह इतीत्यादि ॥ अप्रमाणसाधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य

हेतुगर्भविशेषणमाह परमार्थेत्यादि । परमार्थसत्त्वमेव लक्षणं व्यावर्तकं यस्य तन्मात्रसाक्षिणेत्यर्थः । परेषामभेदेनैव धर्मधर्मिभावादिति भावः॥ विकल्पद्वयेपि परस्परमेवाद्व्यवहारात्प्रकारान्तरेण संवादप्रदार्थे निरुच्याह अध्यक्षेत्यादि । संभावितस्य [इत्यर्थ इ]त्यनुपज्यते । तथा च संभावितस्याध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वात्ध्यक्षमूलकविकल्पविषयकत्वरूप. संवादः संभावनायामस्त्येवेति भावः । विरुद्धप्रमानविषयकत्वस्यानादिवासनामूलके पदाम्बुद्धादिविकल्पेऽतिप्रसक्तत्वादध्यक्षमूलकत्वेन विकल्पो विशेषितः ॥ समयादीनां ज्ञानमात्रस्योपयोगे तत्संभावनामहकारेणैव शाब्दे. प्रामाण्य स्यादित उक्तं निर्णयेति । आदिना तात्पर्यनिर्णयादेः परिग्रह ॥ अप्रमाणसाधर्म्येण हेतुनायां चक्षुरादौ व्यभिचारादाह प्रमाणेनेति । न चेन्द्रियस्यामिव व्याप्तिनिश्चयत्वमपि प्रमाणताप्रयोजकम् अनन्तसामान्यशून्यत्व पक्षे स्वरूपासिद्धमिति वाच्यम् । गौरगेपाधीनामित्यादिग्रन्थोक्तकमेण क्वचिदपि , व्याप्तिनिश्चयस्याप्रमात्वेन तत्त्वस्य प्रमाणताप्रयोजकत्वाप्रमत्वादिति भावः ॥

---

(१) 'मात्यवादे '

रप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामण्याप्रामाण्ययोर्व्याघातश्च । अपिचानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तिः। प्रामाण्य-

---

साधर्म्यदर्शनस्य वा ॥ नन्वभिहितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भावनां भावयति सम्भावनेनैव च बहुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह अनुमानमिति । ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयबाधाधीनतया प्रामाण्यं सम्भाव्येतापि परन्तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति ॥ स्वत इति। न चानुगताकारासंस्पर्शिनि परमार्थसत्त्वलक्षणसाक्षिणि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं मन्दिह्यते परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालोकानुगताकारे

मणिकृता लिङ्गस्यानुमानस्यनिरासात्तन्मते पूरयति साधर्म्यदर्शनस्येति ॥ अभिहितमेवेत्येवकारः संभावनामित्यनन्तरं योज्यः । तथा चाभिहितं यत्साधर्म्यदर्शनं प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वदर्शनरूपं तत्संभावनमनुमानेऽप्रामाण्यस्य संभावनामेवोत्पादयति ॥ त्वनुमितिम् । यतोऽनुमानेनैव तदप्रामाण्यसाधने व्याघातः स्यादिति भावः । बहुश इति । तथा च परकीयसन्देहादिकमपि संभाव्यैव तदुच्छेदाय शब्दः प्रयोक्तव्य इति न द्वितीयोऽपि दोष इति भावः ॥ यावदसत्ख्यातिर्न व्यवस्थाप्यते तावदेव भ्रमजनकत्वरूपमप्रामाण्यं नोच्यते तस्याः सिद्धौ तु भ्रममात्रस्यैवासत्ख्यातिरूपत्वादनुमानं न प्रमाणमिति वाक्यस्य भ्रमजनकत्वसिद्धावप्यनुमानस्य ॥ प्रामाण्यसिद्धिरित्याशयेनोक्तमापाततः इति ॥ न चेति। वाक्यमिति परेणान्वयः ।

---

(१) 'भावनाम्'

स्यानुमेयत्वात् । स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संश-
यानुपपत्तेः ॥
व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते ।

सविकल्पक एवेति वाच्यम् । निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बन-
त्वसविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिकत्वात् ॥
सर्वमिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न संभवत्युपाया-
भावादित्यत आह व्याप्तीति ॥

सन्मात्रावलम्बनत्वम् सद्व्याप्तिविषयकत्वम् प्रामाण्यावगाहित्व [स-
द्विषयकत्वावगाहित्वम्] न च सन्मात्रावलम्बनत्वादेरपि स्वातिरिक्त-
कार्योदनेनैव स्वग्रहसंभवः । तस्यास्तदर्दितमूर्तिकार्येनातिरिक्त-
त्वात् । संभावनया चाप्यक्षानिष्ठस्य सन्मात्रावगाहित्वादेर्ग्रहे तेषा-
मप्रामाणिकत्वापत्तेः । संभावनामात्रस्यैवाप्रमात्वादिति भावः ॥
[इदम् अनुमानप्रामाण्यदूषणाभिप्रायकम् । व्याप्तिनिश्चये सतीति ।
व्याप्ति निश्चयत्वं प्रमाणतायाः प्रयोजकरूपम् । तच्छून्यत्वे पक्षे नास्तीति
स्वरूपासिद्ध्यानुमानप्रामाण्यं न साधयितुं शक्यत इति भावः ॥]
इति जगदीशतर्कालंकारविरचितानुमितिदीधितिटिप्पणी ॥

---

(१) 'स्यात् स्वतश्च ग्रह' (२) 'च साध्यमिति' (३) इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचितायामनुमानदीधितिटीकायामनुमानप्रामाण्यादि समाप्तम् ॥

चिन्तामणेः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः । न ताव-
दव्यभिचरितत्वम् । तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं
साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिका-

शिरोमणिकृतदीधित्याः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षणकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपाय-
प्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ॥
साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाश-
ङ्क्याह साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृ-

जागदीश्याः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

समारब्धेति । समारब्धं यदनुमानप्रामाण्यपरीक्षणं तत्कार-
णीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्निदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूप-
णमित्यर्थः । तथा च प्रामाण्यव्यवस्थापनोपोद्घातसङ्गत्या व्याप्ति-
स्वरूपनिरूपणमिति भावः ॥ अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी एतद्वृ-
क्षत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः । इदं च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च
साध्यत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशमाहत्य । अ-
न्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो
बोध्यः। अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽप्याकाशादिहेतावव्याप्त्यभावादाह स-
द्धेताविति। वृत्तिमद्धेतावित्यर्थः॥ननु साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववा-
नित्यर्थे साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यं साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्यैव सम्य-

त्वमर्थः । कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह

त्त्वात् न चावृत्तित्वेन समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात्साध्याभाववता सममेव तादात्म्येनान्वयविवक्षणाच्च वैयर्थ्यमिति वाच्यम् तथा सति साध्यवद्भिन्नात्मको यो मत्वर्थ सम्बन्धी तद्वृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वेन साध्याभावपदस्यार्थताप्रत्ययात् अत सप्तमीसमास समर्थ्य व्याचष्ट साध्यवद्भिन्न इति । तथा च साध्यवद्भिन्नस्यावृत्तावनन्वयाद्यथासन्निवेशो न वैयर्थ्यम् । साध्याभावे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषण त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेत्वर्थमेवेत्याशय । साध्यवद्भिन्नवृत्तिद्रव्यत्वादिमति धूमादे सत्त्वादव्याप्तिरसम्भवो वा स्यात् अत साध्याभावेति । न च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादे सद्धेत्वर्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमादायैव लक्षणमिद कार्यम् तथा च साध्यवद्भिन्ने योभावस्तद्वदवृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात्साध्य पद व्यर्थमिति वाच्यम् प्रतियोगिनासंसर्गेण साध्यीयत्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेश न त्वभावत्वेनापीति तद्वैयर्थ्यशङ्कानवकाशात् । वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेण साध्यवद्भिन्ने वर्तते य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यीयोऽभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थ । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यीयत्वार्थकस्य साध्यपदस्यानुक्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसंसर्गेण वह्न्यादिमताऽन्यस्मिन्पर्वतादौ वर्तते य समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावस्तद्वति धूमादे सत्त्वादव्याप्ति स्यादतस्तदुपात्तमिति न्या । केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासात्संयोगाद्यभावस्यैव द्रव्यगुणाद्यधिकरणभेदेन भेदो न तु गगनाद्यभावस्यापि मानाभावात् तथा च साध्यवद्भिन्नगगनाद्यभाववति धूमादे सत्त्वादव्याप्तिरत साध्यपदमित्याहु । तन्मन्दम् । गुणे गगनाद्यभावे गुणत्वादिसामानाधिकरण्य न तु द्रव्ये गगनाद्यभावे तथात्वमित्यादिप्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वसामानाधिकरण्यतदभावयोर्विरुद्धधर्मयो सम्भवादिति दिक् । न च घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्ति साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त-

न्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठा-

साध्यवदिति । हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तावृत्तित्वेनाव्याप्तेराह सकलेति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यम् । साध्याभावो

मानस्य गगनघटसंयोगात्मकस्य साध्याभावस्याधिकरणे गगनत्वहेतोः सत्त्वादिति वाच्यम् । अभावाभावस्यातिरिक्ततामते एवैतल्लक्षणकरणादिति भावः ॥ भिन्नत्व इति । द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावतो भिन्नत्वे इत्यर्थः । मानाभावादिति । तथा चाव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति भावः ॥ हेतोरिति । न च साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वादसम्भव एव वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्निमान् गगनादित्यत्र अवृत्तिगगनादिहेतौ लक्षणसम्भवात् । तस्या[illegible] सद्धेतुतायाः स्वयं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । साध्यपदस्य सिद्धिकर्मतत्तद्द्रव्यक्तिपरतया तत्तद्व्यक्तत्वावच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपपर्यवसितार्थस्य द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावेव लक्षणसम्भवाद्गन्धवती पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिकथनमित्यपि वदन्ति ॥ ननु सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यं तदा वह्निमान्धूमादित्यादिसद्धेतावव्याप्तिः तत्रापि तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा साध्यप्रतियोगिकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह साकल्यं साध्याभाववतीति । तथा च साकल्यं न साध्याभावविशेषणमतो नाप्रसिद्धिरिति भावः [केचित्तु ननु धूमवान् वह्नेरित्यादिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तिकाखिलनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादत आह साध्याभाववतीत्याहुः ।] ॥ नन्वेवमपि साध्याभाववन्निखिलान्तर्गते महानसादौ वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादौ नास्तीत्यव्याप्तितादवस्थ्यमत आह साध्ये चेति । तथा च सपक्षो महानसादिर्न सकलसाध्यस्याभाववान् इत्यदोषः । प्राञ्चस्तु व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-

वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः । न वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणायाभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् । हेत्वभावोऽपि

वारणार्थं साध्याभाववति यावत्त्वविशेषणे दत्ते एव साध्ये यावत्त्वमव्याप्तिवारकतया सार्थकं भवतीत्यतः साध्याभाववत्येव साकल्यं प्राग्योजयति साकल्यमित्यादिनेत्यवतारयन्ति। तन्मन्दम्।साध्याभाववति साकल्यानुक्तावप्यतिव्याप्तिवारकतयैव साध्ये साकल्यविशेषणस्य प्रथमतः सार्थक्यसम्भवात् । अन्यथा गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पटत्वादिलक्षणतत्तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि द्रव्यत्वादावतिप्रसङ्गादिति ध्येयम् [इत्थं च प्रथमतः साध्ये साकल्यविशेषणोपादाने गुणत्वादेरपि संग्रहात्सदभाववान्न गुणादिः किं तु गगनमात्रं तत्र हेतोर्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः]॥ ननु साध्यवत्स्वपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्यप्रतियोगिकाभावस्य सत्त्वादसम्भवः किं च सकलपदोत्तरनाम्ना सकलसाध्यप्रतियोगिकाभाववतोऽनुपस्थापनात्तेन समं सकलपदस्य कर्मधारयोऽप्यनुपपन्न इत्यत आह साध्याभावो वेति । तथा च साध्याभाववत्येव साकल्यं देयम् । न तु साध्येऽपीति भावः ॥ साध्याभाववति साकल्यप्रयोजनमाह तेनेति । विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः॥ साध्यनिष्ठसाकल्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य वा विवक्षायाः फलमाह न वेति । एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्योक्तावप्यव्याप्तिरग्रे स्फुटीभविष्यतीत्याशयेन नानेत्युक्तम् [न चैकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायासम्भव एव सम्भवति न त्वव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणेनैव तद्वारणसम्भवात्] ॥ अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादावित्यर्थः । यद्यप्यग्रे हेत्वभावस्यापि प्रतियोगि-

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः । तत्प्रतियो-
गित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् । तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये वि-
शिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः । न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभाव-

---

वैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैव निवेशः करणीय इत्यव्याप्यवृत्तिहे-
तावप्यव्याप्तिः सम्भवति । तथापि यथाश्रुतमूलस्य न तत्राव्या-
प्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवृत्तिहेतूक्तिः । व्यभिचारिणीति । एतद्वृक्ष-
त्ववान् कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः । अभावद्वय इति । साध्याभावे
हेत्वभावे चेत्यर्थः । अत्र च साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं सा-
ध्यताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वम् । तेन
धूमाद्यभाववतोऽयःपिण्डादेः कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिमत्त्वेपि
नातिव्याप्तिः । हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितं वाच्यम् । तेनायमात्मा
ज्ञानादित्यादौ साध्याभाववतो घटादेर्विषयतया हेत्वभावप्रतियोगि-
मत्त्वेपि नाव्याप्तिः ॥ हेत्वभावोपीति । अपिना साध्याभावसमुच्चयः ।
तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि साध्या-
भावोपीत्येव क्रमानुरोधाद्वक्तुमुचितम् । अपिशब्दादेव हेत्वभावस्य
लाभसम्भवात् । तथापि तत्प्रतियोगित्वं चेत्यग्रेतनतत्पदेनानिर्दि-
ष्टहेत्वाभावपरामर्शासम्भवाद्धेत्वाभावप्रतियोगित्वं चेत्यभिधाने च
ग्रन्थगौरवं स्यादितीत्यमभिधानम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगीति । प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धे-
नावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय । तेन ह्रदादौ कालिकादिसम्बन्धेन
धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य काष्ठादेः संयोगसम्बन्धेन सत्त्वेपि नाव्याप्तिः ॥
तत्प्रतियोगित्वं हेत्वभावप्रतियोगित्वम् । हेतुतावच्छेदकरूपेणेति । हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यपि बोध्यम् । तेनात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादौ
साध्याभाववत्यात्मनि वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्यधिकरणस्य कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्ववत्त्वावच्छि-
न्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः । न च हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्त्यैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात्

भावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा । केवलान्वयिन्यभावात् ॥

प्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः। यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वह्नित्वादौ चाव्याप्तिस्तत्र हेत्वभावस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह साध्यवदिति। अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम्। नहि भवति नीलो घटो घटान्य इति ॥

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वविवक्षा स्वर्थैति बोध्यम् । तथा सति निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यादौ निर्वह्नित्वभेदमादायैव लक्षणसम्भवे निर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणाव्याप्त्यलग्नकतापत्तेरिति ध्येयम् ॥ हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षाया फलमाह तेन द्रव्यत्वादाविति । अन्यथा साध्याभाववति गुणादौ विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भाव । अत्र द्रव्यत्वस्य साध्यतायां सकलसाध्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरुक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारादादिपदम् । तेन गुणवत्त्वादिसाध्यस्योपसङ्ग्रह । द्रव्येतरासमवेतमात्रया प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयम् ॥ हेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभावप्रतियोगित्वविवक्षाया फलमाह न वेति । सत्त्वादाविति । द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुवर्तते ॥ यत्रैकव्यक्तिकमिति । तथा च द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्ति तत्र सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थ । नन्वितोऽप्यस्वरसात्साध्यसामान्याभावस्यैव निवेशितत्वात्साध्ये साकल्य न देयमेवेत्यत आह विपक्षो वेति । एकव्यक्तिक इत्यनुषज्यते । तथा च यत्रैकव्यक्तिरेव साध्याभाववती तत्र गगनावृत्तिधर्मवान् गगनान्यत्वादित्यादावव्याप्ति । साध्याभाववत साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थ । ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदात्तत्रैक एव विपक्षस्तत्रत्यलक्षणे साध्या-

भावचति साकल्यविशेषण न देयमशेषत्वरूप वा साकल्यं निवेश्य-मतो दोषान्तरमाह निर्धूमत्वव्याप्य इति। निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे य-त्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादतो व्याप्यपर्यन्तम्।निर्धूमत्व-व्याप्यस्यापि स्नेहादे' स्नेहत्वादिना साध्यत्वे वह्न्यभावस्य व्यभि-चारित्वादसद्धेतौ'न दोषायेत्यत उक्तम् तत्त्वेन साध्ये इति। निर्धूम-त्वव्याप्यत्वेन साध्य इत्यर्थ । प्रत्येकमिति। तथा च हेत्वभावस्य म-हानसीयवन्हे साध्याभाववत्सकलान्तर्गतपर्वताद्यवृत्तित्वादव्याप्ति-रिति भाव । अत्र निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभाव-व्यापकतावच्छेदक निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयद्धर्माव-च्छिन्नाभाव'य तद्धर्मवत्त्व व्याप्तिरित्युक्तौ तु नैव दोष इति ध्येयम् ॥ ननु साध्यवत्प्रतियोगिकान्यत्वस्य धूमादिमति सत्त्वादव्याप्तिरत आह अत्रेति । तथा च साध्यवत्पदेन निरुक्तलक्षणघोपस्थापितस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्यप-दार्थैकदेशेऽन्यत्वे तादात्म्येनान्वयात्साध्यवति च विशिष्टसाध्यव-त्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासत्त्वान्नाव्याप्ति गुरुधर्मस्यावच्छेद-कत्वोपगमाच्च द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्वा-वच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति भाव ॥ तद्धर्मविशिष्टबोधक-पदसमभिव्याहृतेनान्यादिपदेनोपस्थापितेन्यत्वादौ तद्धर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैव तादात्म्येनान्वयो न तु तद्धर्माश्रयप्रति-योगिताकत्वेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ प्रमाणमाह न हीति । तथा च तादृ शव्युत्पत्त्यस्वीकारे नीलघटे घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वान्नीलो घटो घटान्य इत्यपि व्यवहार स्यादिति भाव । अत्र च द्रव्य घटान्यदि-त्याद्यप्रयोगात् यन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वेनान्यादिपदेन भेदो बोध्यते तद्वृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् तत एव घटो घटान्य इत्यस्य धारणसम्भवात् नील'घटत्वस्यानुयोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावन-मिति मन्तव्यम् ।नीलो घटो घटान्य इत्येव सम्यक् पाठ'।तथैव प्रकृतो-पयोगित्वसङ्गते । घटादन्य इति पाठस्तु साध्यवदन्येत्यत्र पञ्चमी-समासे लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छि-न्नत्वस्य संसर्गमर्यादया भानमादाय कथ चित्सङ्गमनीय । घट पटो नेत्यादौ तु पटपद मुख्यार्थपरमेव न तु प्रकृत इव पटत्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकपरम् । निपातातिरिक्तस्थले एव नामार्थयोर्भेदा-

न्वयस्यानुपपन्नतया नञोपस्थापिते भेदे पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणैव पटस्यान्वयसम्भवात्। पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तु पटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं चेति त्रितयमेव विशेष्यविशेषणभावापन्नं संसर्गः। न तु वस्तुगत्या पटत्वावच्छिन्नं यत्प्रतियोगित्वं तन्मात्रम्। पटो नेत्यत्र पटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यनुभवसिद्धत्वात्।अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव तत्तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ पटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात्।मानाभावात्।अत एव केवलान्वयिग्रन्थे वह्निर्नास्तीत्यत्र वह्नित्वं तदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं च संसर्गमर्यादया भासत इति स्वयमप्युक्तम्। इत्थमेव च प्रमेयं नास्ति कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिशाब्दबोधानां संसर्गकोटावेव प्रतियोगितायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वम्। संसर्गप्रकारसाधारणविशेष्यविशेषणभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात्। अन्यथा स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाऽखण्डतत्सम्बन्धेन प्रमेयस्याभावे धर्मिण्यन्वयासम्भवेन भ्रमत्वानुपपत्तेः। सदुपरागेणाप्यसतः संसर्गमर्यादया भानस्यानङ्गीकारात्। फलेन पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घाभावे प्रमेयस्य सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। पटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च। अन्यथा घटवत्यपि घटो नास्तीत्यादेः प्रमाणत्वापत्तेः। तत्तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटविशिष्टस्य घटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात्। एतेन सत्तासमवायिन्यपि गुणादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य समवायेनासत्त्ववत् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नवतोपि घटाद्यभावस्य न तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नवत्त्वमतः प्रमेयं नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रमत्वमित्यपि प्रत्युक्तम्। घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन प्रमेयत्वविशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षतया तथाज्ञानस्यासम्भवादिति ध्येयम्। नीलो घटो नास्तीत्यादौ तु नीलघटत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गः।न तु नीलत्वघटत्वादिप्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगित्वम्। नीलपटस्य पीतघटस्य वाधिकरणे तादृशप्रयोगापत्त्यापत्तेः।नीलोपलक्षितस्य

घटत्वमात्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव तथा । संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तु तृतीयाविभक्तेरवच्छिन्नत्वमर्थः । संसर्गीभूतप्रतियोगितायां तदन्वयासम्भवात् । किं त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । प्रतियोगित्वमात्रं वा । अवच्छिन्नत्वसंसर्गेण संयोगादेः तत्रान्वयादेव विशिष्टलाभसम्भवात् । न चैवं संयोगेन घटाभावस्यैव समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावतया समवायेन कपाले घटो नास्तीति व्यवहारापत्तिः । तृतीयान्तसमभिव्याहारस्थले तदुपस्थाप्यप्रतियोगित्वस्यैव संसर्गतया व्युत्पन्नत्वात् । समवायावच्छिन्नघटप्रतियोगिताकाभावस्य च कपाले विरहात् । अस्तु वा घटत्वावच्छिन्नत्वस्येव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगित्वांशे संसर्गमर्यादयैव भानम् । तृतीयान्तसमभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्च नातिप्रसङ्गः । घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ तु लक्षणयाधिकरणपदमेव घटाधिकरणार्थकम् । घटपदं तात्पर्यग्राहकम् । अन्यथानधिकरणपदेनाधिकरणसामान्यभिन्नत्वोक्तौ भूतले तस्य बाधः स्यात् । न च घटान्वितस्यैवाधिकरणस्य भेदस्तत्र नञा बोधनीयः । समासान्तर्गतनञामुत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः । अन्यथा नीलाघटो घट इत्यादौ नीलघटान्यस्य घटत्वं नीलाप्रमेयः पट इत्यादौ च नीलप्रमेयान्यस्य पटत्वं प्रतीयेत । वस्तुतः ससम्बन्धिकपदस्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ घटाद्यन्वितस्यैवाधिकरणादेर्भेदो भासते अन्यत्र त्रिपदतत्पुरुषानुपगमेऽपि घटस्य नाधिकरणं प्रतियोगितायाः नावच्छेदकमित्यादिरीत्या त्रिपदतत्पुरुषेण विशिष्टलाभसम्भवादिति तु परमार्थः । पीतः शङ्खो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधस्तु न शङ्खत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्वमवगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात् । शङ्खत्वस्य निश्चिते धर्मिण्यपि तादृशप्रयोगात् । परं तु पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वमवगाहते । नञादिपदानां यद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्वोपस्थाप्याभावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितासंसर्गकान्वयबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः । इयांस्तु विशेषः यद्घटो नास्तीत्यादिशब्दे सांसर्गिकी प्रतियोगित्वावगाहिता प्रसिद्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन निरूपिता पीतः शङ्खो नास्तीत्यादौ तु पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनाप्रसिद्धेनैवेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् ॥ इति जागदीशी पञ्चलक्षणी सम्पूर्णा ॥

चिन्तामणेः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्य-

शिरोमणिकृतदीधित्याः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति। साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधि-
करणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम्

जागदीश्याः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्य-
वैयधिकरण्येत्याद्युत्तरलक्षणेन पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे साध्य-
मसमानाधिकरणं यस्येति। तत्त्वमिति परेणान्वयः। वह्निमात्रस्यैव व्य-
धिकरणतत्तद्धूमसमानाधिकरणत्वात् वह्निमान्धूमादित्यादावव्या-
प्तेराह यदधिकरणेति। यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या
यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः। तत्तद्धूमाधिकरणन्तु
न वह्निसामान्यानधिकरणमतो नाव्याप्तिरिति भावः। ननु घटादि-
स्वरूपयत्किञ्चिद्द्रव्यत्वाधिकरणं साध्याभूतधूमाद्यनधिकरण तद्द्रव्य-
कित्वानधिकरणत्वं वह्न्यादेरप्यतो धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः
यद्यद्द्रव्यत्वाधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्तद्द्रव्यकित्वानधिकरणत्वो-
क्तौ तु महागौरवमत आह साध्यनिष्ठेति। साध्यनिष्ठाभावप्रतियो-
गित्व सद्धेतोरप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्याभाव उक्तः। न च
साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य प्रतियोगित्वं सामानाधि-
करण्य एव न तु वह्न्यादावित्यसद्धेतावतिव्याप्तिः। साध्यनिष्ठा-
भावप्रतियोगिवृत्तित्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। व-
स्तुतः असामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाभाव इति य-

वैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तदुभयमपि साध्यान-

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् तदन-
धिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
कत्वात् तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
त्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षः ।

रमार्थः । [तदनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वं स्वाश्रयाधिकरणत्व-
सम्बन्धेन ग्राह्यम् तेन सामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वस्य सा-
मानाधिकरण्याभावनिष्ठतया साक्षात्सम्बन्धेन तदनधिकरणत्वस्य
व्यभिचारिसामान्ये सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति तु नव्याः ।] न चैवं
द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः । सामानाधिकरण्याभावस्य व्या-
प्यवृत्तित्वेन साध्येऽसत्त्वात् । एतदस्वरसेनैव वा कल्पान्तरानुस-
रणमित्यपरे । नन्वेवमपि वह्निमान्धूमादित्यादिविषमव्याप्तहेता-
वव्याप्तिः महानसीयवह्निनिष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाभावस्य प्रतियो-
गिभूतं यदाधेयत्वं तन्निरूपके पर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वात् सा-
ध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ
च महागौरवमत आह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति । अत्राधेयत्वं साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन रूपवान्महाकालत्वादित्यादौ सम्बन्ध-
सामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपके गगनादौ हेतोरवृत्तित्वेऽपि नाति-
व्याप्तिः ॥ तद्वृत्तौ साध्यवद्भिन्नवृत्तौ ॥ ननु साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
काधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमन्यथा वह्नि-
निष्ठाधेयत्वानिरूपके स्वावयवे समवायादिना धूमादेः सत्त्वादव्या-
प्त्यापत्तेः तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वाद्धूमाद्वेत्यादावव्याप्तिः साध्यनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपके जात्यादौ समवायेन संयोगेन वा वृत्त्यप्रसिद्धेः
किं च द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानि-
रूपकगुणादिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादित्यत आह साध्य-
निष्ठेति । धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वह्न्याद्यधिकरणत्वाभा-
वसत्त्वादव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो व्यापकेति । व्यापकत्वं तु प्रति-
योगिवैयधिकरण्याघटितमेव ग्राह्यम् । तेन संयोगेन वह्न्यधिकरण-

तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः । साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वम् ॥ चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेकोक्त्या अनूद्य दूषयति तदुभयमपीति ।

त्वस्याव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य तत्तदयःपिण्डवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः । वन्ह्यधिकरणत्वगगनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्यपदम् । तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तद्धर्मवत्त्वमर्थः । तेन वन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ कालिकसम्बन्धेन धूमाधिकरणतायाः सत्त्वेपि नाव्याप्तिः । न वा वन्ह्यधिकरणत्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेधिकरणत्वाभावपर्यन्तानुप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । अस्माकं तु तादृशसम्बन्धेन यद्धेतुसम्बन्धित्वं तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाय लक्षणसम्भवात् । किं चाधिकरणत्वाप्रवेशे वह्न्यादेः साध्यत्वे संयोगादिसम्बन्धेन रूपादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तिः संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितया वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भाव. ॥ साध्यवद्भिन्नेति । अत्रापि साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । तेन सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ ननु प्रागुक्तस्यार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमनुवादः स चाघासम्भवी साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वानधिकरणत्वस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य च प्रागुक्तस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देनाबोधनादत आह चरमेति । तत्त्वाधिकरणत्वाभावे तत्त्वाभावस्याप्रवेशाद्वैयर्थ्यमसम्भवीस्यत उक्तम् अनतिप्रयोजनकतयेति । तथा च प्रकृतलक्षणवाक्यस्य साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावे साध्यस्य

-धिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चासिद्धम् ॥

साध्येत्यादेः साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः ॥ तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चापि। द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ॥ केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे

यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव एव च तात्पर्यात् प्रागभिप्रेतार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमेवानुवादः स चात्र सम्भवत्येवेति भावः ॥ साध्यमित्यादि । साध्यानधिकरणेत्यादौ मध्यवर्तिनञो व्यत्यासेन चरमाधिकरणत्वांशेन सहान्वयादेव तल्लाभ इत्याशयः ॥ केवलान्वयिनीति । अव्याप्तिरिति परेणान्वयः। अव्याप्तेर्हेतुमाह । साध्यनिष्ठेति । नानाव्यक्तिसाध्यके चेति मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्य [अथ वा नानाव्यक्तिसाध्यके नानासाध्यआधेयके चेत्यर्थ.]। तेन शब्दवान् गगनत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः। न्यूनतां परिहरति । क्वचिदिति। विशिष्टसत्तावान् जातेरित्याद्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव तदवच्छिन्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादिति भाव.॥ यत्किञ्चिदिति। साध्यवत्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः । नानाधिकरणसाध्यके इति । यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं नाना तत्रेत्यर्थः । तेन कस्याञ्चिदपि वह्निव्यक्तेर्नानाधिकरणवृत्तित्वाविरहेऽपि न वन्हिसाध्यकधूमाद्यसंग्रहः । सर्वत्र केवलान्वयिनि तद्भिन्ने च ॥ सार्वभौममतमुत्थापयति

तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाभावस्तदधिकरणाभिन्नत्वमर्थः तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः

के चिदित्यपि । हेत्वधिकरण इति । सप्तम्यर्थोऽवच्छेद्यत्वम् । तच्च साध्यवदवृत्तित्वाभावेऽन्वितम् । तेनैवेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः । तस्य च साध्यवदवृत्तित्वेन सहान्वयः । साध्यवत्त्वमपि येन सम्बन्धेन येन रूपेण साध्यता तत्सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं बोध्यम् । तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे विशिष्टसत्त्वसाध्यके सत्त्वादौ नातिव्याप्तिः । तदधिकरणभिन्नत्वमिति । तद्‍त्यन्ताभाववत्त्वोक्तौ द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । गुणाद्यवच्छेद्यद्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैव द्रव्याद्यवच्छेदेन सत्तायामभावसत्त्वादतो भिन्नत्वपर्यन्तानुसरणम् । भेदस्तु नाव्याप्यवृत्तिः । तदव्याप्यवृत्तित्वे तु तादृशवृत्तित्वाभाववती यावती व्यक्तिस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वं वक्तव्यमिति भावः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरण इत्यस्य फलमाह स्वावयवे संयोगेनेति । अवृत्तावपि न क्षतिरित्यन्वयः । तथा च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणस्याप्रसिद्धेः स्वावयवाद्यवच्छेदेन धूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यान्न पुनरसम्भवः । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिनि लक्षणसम्भवादिति भावः । अत्र चोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वे रूपवदवृत्तित्वं नेत्यादिप्रतीत्या घटाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वादौ रूपवदवृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनिष्ठमवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति ध्येयम् । तेनैवेत्यस्य फलमाह वह्निमति च समवायेनेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वानुक्तौ सम्बन्धसामान्येन हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवदवृत्तित्वसामान्याभावो न निवेश्यः । साधनाधिकरणावच्छेद्यतादृशाभावस्याप्रसिद्धेः । किं तु यत्किंचित्सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाभावः प्रवेशनीयः । तथा च हेत्वधिकरणपर्वताद्यवच्छेदेन धूमादौ वह्निमत्समवेतत्वाद्यभावसत्त्वादसम्भव एव स्यात् यदि तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वप्रवेशो न स्यादिति भावः । ननु हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यव-

तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु

यद्वृत्तित्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणमिदमसम्भवि तदधिकरणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वह्निमत्पर्वतसंयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतानवच्छेद्यत्वादत आह तादृशाभावश्चेति । हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभावश्चेत्यर्थः । सम्बन्धान्तरेण हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन । तथा च हेतुमत्पर्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्याधिकरणत्वं पर्वतीयरूपादावेव प्रसिद्धमिति भावः । यद्यपि रूपादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं भावाभावयोरेकत्र वृत्त्यर्थमेवावच्छेदकभेदस्वीकारादित्यप्रसिद्धितादवस्थ्यम् न च महानसादिसंयुक्ते कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतादिनिष्ठघटादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्वतावच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्यम् इत्थमपि एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावेतद्रसाधिकरणावच्छेदेन एतद्रूपवत्समवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् तथापि पर्वतावच्छेदेन तदीयरूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकावस्वीकारादित्यमभिधानम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वे वा ग्रन्थतात्पर्यम् तथा च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वासत्त्वेपि साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य तस्याधिकरणत्वमादायैव लक्षणसङ्गतिः। न च वस्तुगत्या साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वोक्तौ वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमस्याधिकरणतायाः साधनवत्पर्वतादौ सत्त्वात् साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टयद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं हेतुमतस्तदन्यत्वोक्तौ तु वह्निमान् धूमादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रैवासम्भवः साध्यवदसंयुक्तत्वादिविशिष्टतत्तद्रूपादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया [प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया इव] तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः केवलस्यातिप्रसङ्ग एव विशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिति वाच्यम्। सार्वभौमानां मते प्रतियोगिताया इवाधिकरणताया अपि

व्यभिचारानिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वम्, सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात्, न चैवं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्, अनति-

---

गुरुधर्मावच्छेद्यत्वोपगमात्। अन्यथा समवेतत्ववत्त्वादिकमपेक्ष्य सत्तावत्समवेतत्ववत्त्वस्य गुरुतया साध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या सत्तावान्द्रव्यत्वादित्याद्यव्याप्तिप्रसङ्गात्। ननु साध्यसमानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह व्यभिचारिणस्त्विति। तादृशीति। हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः। तादृशाभाववत्त्वं साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वम्। अत्रैवानुभवं प्रमाणयति सत्तायामित्यादि। एवं सत्तायामपि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यविरहे। विशिष्टसत्त्व इति। विशिष्टसत्त्वशब्दप्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः। यथाश्रुते गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताव्यापकाव्याप्त्याशङ्कायामुत्तरग्रन्थेन तन्निरासादसङ्गत्यापत्तेः। अतिरिक्तत्वादिति। विशेष्यविशेषणाभ्यां भिन्नत्वादित्यर्थः। तथा च गुणादिकं न हेत्वधिकरणमतो नाव्याप्तिः। उभयत्वमपि एकविशिष्टापरत्वमेव। तच्चातिरिक्तमेव। नातः स्पर्शवान् मूर्तत्वभूतत्वोभयस्मादित्याद्यव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपि विशिष्टसत्तादिहेतौ नाव्याप्तिः न च धूमाधिकरणमहानसावच्छेदेन पर्वतीयादिधूमे वह्निमत्त्वयुक्तत्वाभावस्य चालनीन्यायेन सत्त्वादव्याप्तिः महानसादेरपि कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतीयधूमाधिकरणत्वात् तत्र साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववद्वृत्तिधर्मवत्त्वमित्यस्यैव फलितार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वधर्ममादायैव धूमादौ लक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वेऽपि क्षत्यभावात्। तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् तत एवाव्याप्तिवारणसम्भवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशे गौरवम्। असमर्थो वा। विशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः। एवं धूमत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वे ताद्रूप्येण कथायां हेतोरुपन्यासो न स्यादित्यत्र-

१ 'त्याधिकरणताया इव

रिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात् केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः । त-

---

यः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुणो विशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यभाव एव मानम् गुणस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेव तादृशप्रतीत्यसम्भवात् न च विशिष्टनिरूपितमधिकरणत्वं यद्यतिरिक्तं तदा विशिष्टमेवातिरिक्तमस्तु विशिष्टाधिकरणतायाः क्लृप्ताधिकरणस्वरूपत्वाभ्युपगमात् किं च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामपि द्रव्यं न सत्तावदिति प्रत्ययप्रसङ्गः सत्ताभावबुद्धिं प्रति सत्तानिश्चयस्यैव विरोधितया तदसत्त्वात् स्वातन्त्र्येण विरोधितान्तरकल्पने गौरवात् एवं विशेषणविशेष्योभयग्राहकसामग्रीविरहेपि विशिष्टग्रहप्रसङ्गः तदुभयग्राहकसामग्र्या विशिष्टस्य ग्रहे हेतुत्वकल्पनेपि गौरवान्तरं स्फुटमेवेत्यत आह अनतिरिक्तत्वे त्विति । गुरवस्तु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादितिग्रन्थस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः तथा च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशावृत्तित्वाभाववत्त्वमपि निवेश्यमतो नाव्याप्तिरित्याशयः ननु विशिष्टाधिकरणत्वं यदि नातिरिक्तं विशिष्टसत्तावानितिप्रतीतेः प्रत्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयैवोपपत्तेः अन्यथा विशेषणाभावनिर्णयदशायामपि विशिष्टसत्तावत्त्वप्रतीत्यापत्तेः विशिष्टसत्ताबुद्धौ विशेषणाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायाः स्वातन्त्र्येण कल्पनापातादित्युच्यते तदाप्याह अनतिरिक्तत्वे त्वितीति प्राहुः । विशेषणेति । विशेषणं गुणकर्मान्यत्वं विशेष्यं सत्ता । तयोः सामानाधिकरण्यात्मकसम्बन्धस्यैवेत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन तस्य व्यभिचारित्वादाह परम्परयेति । अवच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । सत्त्वगुणकर्मान्यत्वयोर्द्रव्ये एव सामानाधिकरण्यमिति प्रतीत्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदुभयसामानाधिकरण्यस्य द्रव्य एव सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । नन्वेवं ज्ञेयत्वाधिकरणपटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववदवृत्तित्वाभावस्य पटीयरूपादावेव सत्त्वात्तदधिकरणभिन्न-

चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावं परम्परासम्बन्धेन सा

स्वमस्त्येव ज्ञेयत्वादिहेतोरित्यग्रे केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसङ्गतमत आह केवलान्वयिनीति । द्वितीयेति । तत्र साध्यवद्भिन्नस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः । यद्यपीदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन केवलान्वयिनि प्रथमलक्षणव्याप्तिः सम्भवति प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यवत्त्वविरहिणोऽप्रसिद्धेः न च घटावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरहो घटत्वादौ सुलभः तथा सति घटत्वं घटे न वाच्यमिति प्रतीत्यापत्तेः । तथापि स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावोऽत्र लक्षणघटक इत्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणाभिधानम् । स्वपदस्य तत्तत्साधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन पटात्मकहेत्वधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्यवत्त्वाभावस्य पटावच्छेदेन पटत्वादावेव प्रसिद्धेः । वस्तुतस्तु केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमात्रम् । न त्ववच्छेदकगर्भम् । तथा च तादात्म्येन किञ्चिदपि प्रमेयं न केवलान्वयीति द्वितीयलक्षणे एव तादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्तिसम्भवात् यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम् । नव्यास्तु केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरिति केवलान्वयिसामान्येऽव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्यर्थः प्रथमलक्षणे यस्मिंश्चित्केवलान्वयिनि तादात्म्येन प्रमेयादिहेतावव्याप्तावपि न क्षतिरित्याहुः ॥ सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतिः सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावं गुणादाववगाहते इत्यत्र समानाकारकप्रतीतिं दृष्टान्तयति द्रव्यत्वे गुण इति । न तूक्तप्रतीतेर्गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वे पृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः । गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वासम्भवात् । किं तु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वाभाव एव गुणे विषय इति तद्वदियमपि इति भावः ।

मानाधिकरण्यस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते । न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावम् । सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनासिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् । बाधकाभावात्तु संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः।

अवच्छेदकत्वाभावमिति। प्रात्यक्षिकप्रत्ययाभिप्रायेणेदम्। सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिशाब्दस्थलेऽवच्छेदकत्वोपस्थापकपदान्तरविरहात्तदभावस्य गुणादौ बोधयितुमशक्यत्वात् । किन्तु सत्तानिष्ठं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेद्यमित्याकार एव तत्र बोधः । गुणादावित्यत्र सप्तम्यर्थस्य नञर्थेऽन्वयादिति ध्येयम् । नन्वेवं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं विरुध्येत सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिश्च स्यादत आह परम्परासम्बन्धेनेति । निरूपकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । न त्ववच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः। तथा सति सत्तायां द्रव्ये न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिप्रसङ्गात् । सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया कुत्राप्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तस्यासत्त्वात् ॥ न त्विति । तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः ॥ ननूक्तदृष्टान्तस्थले बाधकसत्त्वादवच्छेदकत्वाभावोऽस्तु प्रतीतेर्विषयः प्रकृते तु साक्षात्सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वे न किञ्चिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमाह सत्ता नेति । तथा च सत्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भिन्नत्वधीस्तत्र न स्यादिति भावः। ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽव्याप्यवृत्तिरेवेति तदवच्छेदोप्यव्याप्यवृत्तिर्वाच्यः तथा च द्रव्यगुणात्मकविभिन्नावच्छेदेन तयोः सत्तायां समवेशात्कुतो विरोध इत्यत आह द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति ॥ नन्वेवं मूले न कपिसंयोगीति प्रतीत्या वृक्षादौ कपिसंयोगाभावोपि न सिद्ध्येत् तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मूलेऽवगाहनसम्भवादत आह बाधकाभावादिति । कपिसंयोगाभावो न वृक्षवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्यासम्भवादिति भावः॥ ननु द्रव्यवृत्ति-

अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च। तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रसक्तत्वासम्भवेनासिद्धेः। नच तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयम्। तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात्। किञ्च इदमिदानीमितिप्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः। तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः॥

त्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिरेवासिद्धा द्रव्यवृत्तित्वाभावो गुणाद्यवच्छेदेन सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययात् एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादतो दोषान्तरमाह अतीन्द्रियेति। मनस्त्ववदणुत्वादित्यादाविदत्यर्थः॥ तत्र अतीन्द्रियसाध्यके अतीन्द्रियामन्हेतौ॥ ननु प्रत्यक्षासम्भवेऽप्यणुत्वं मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्मनस्त्वाभाववद्वृत्तित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुमानेनैव तत्र सामानाधिकरण्याभावः सेत्स्यतीत्यत आह न चेति॥ तद्वद्वृत्तीति। साध्यवद्वृत्तिभिन्नत्वस्येत्यर्थः। तथा चोक्तानुमाने मनस्त्ववद्वृत्तिभिन्नत्वमुपाधिः। तस्य च साध्यव्यापकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ मात्रमाभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तु साध्यवद्वृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूट उपाधिर्बोध्यः॥ ननूक्तोपाध्यप्रतिसन्धानदशायामुक्तानुमानादेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावसिद्धिस्तत्र भविष्यति अन्यथा व्याप्त्यन्तरस्यापि तत्रातिप्रसङ्गादित्यत आह किञ्चेदमित्यादि। तथा च कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः। कालिकसम्बन्धेन हेतुमति महाकाले तेन सम्बन्धेन कालवृत्तित्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वात्। न च कालावच्छेदेन गगनादावेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः। कालस्य गगनाद्यनधिकरणत्वेन तन्निष्ठवृत्तित्वाभावे कालावच्छेद्यत्वासम्भवात्। कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वस्वीकाराभावाद्यद्यपि गोत्वाद्यधिकरणतत्तत्क्षणावच्छेदेन कालवृत्तित्वाभावस्य तत्तत्क्षणासमानकालीने तत्तत्क्षणगोचरज्ञाने प्रसिद्धिः तत्तत्क्षणस्यापि विषयतया स्वविषयकज्ञानाधि-

करणतया तन्निष्ठतादृशवृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वसम्भवात् । तथापि महाकाल एव कालिकसम्बन्धेनाधिकरणम् उपाधीनां तत्तद्वृत्तितायामवच्छेदकत्वमात्रमिति प्राचीनसिद्धान्तमनुसृत्येदम् । महाकालनिरूपितविशेषणतया वा हेतावव्याप्तिर्द्रष्टव्या । इदमिदानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषणतायां यो विशेषस्तेन हेतुतायामिति व्याख्यया तादृशविशेषणतायाः प्राप्तेः । सामान्यत एव विभिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाव इति मते नानुपपत्तिगन्धोऽपि । क्षणानां स्वसमानकालीनविषयतयाप्यधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने साध्यवद्वृत्तित्वाभावप्रसिद्धिसम्भवादिति ध्येयम् । अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे स्वनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य विवक्षायां न कोऽपि दोषः साधनीभूतगोत्वाधिकरणमहाकालावच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य घटाश्रयेव प्रसिद्धत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यत्वं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यहेतुवृत्तिकालत्वाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वं वा विवक्षितम् इत्थं च वाच्य प्रमेयादित्यादौ प्रमेयव्यक्तीनां भेदेऽपि न व्याप्तेर्भेद इत्यस्मद्गुरुचरणाः । कश्चित्तु स्वनिष्ठं यत्साध्यवद्वृत्तित्वं हेत्वधिकरणावच्छेद्यतदभावाधिकरणभिन्नत्वमित्यर्थः तादृशाभावाधिकरणत्व सद्धेतुस्थले स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतो नाव्याप्तिरित्याहुः । साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वसामान्ये यन्निष्ठत्वयदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयाभावस्तत्त्वं व्याप्तिः पर्वतीयरूपनिष्ठं यत्पर्वतावच्छेद्यं वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं न तद्धूमनिष्ठं यच्च धूमनिष्ठं न तद्धूमाधिकरणावच्छेद्यमधिकरणभेदेन तस्य नानात्वात् अन्यथा पर्वते तदीयरूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमितिवत्पर्वते धूमे न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यापत्ते अतो वह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदक चास्वीकारे तु तादृशाभावाधिकरणत्वसामान्ये यदधिकरणावच्छेद्यत्वसामान्याभावस्तत्त्वमित्येव वाच्यमित्यादिकं पुनरुदक्षरत्वादुपेक्षितम् । वाच्यत्वादिसाध्यके तादात्म्येन हेतावव्याप्तेश्च । वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धेः । एतेन सत्तायां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मण इव कर्मसत्त्वयोः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भासते अन्यथा इदानीं

सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः एतत्कालस्य कर्मानतिरेकात् एवं च यद्धेतुव्यक्त्यधिकरणीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धे साध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमित्यर्थः कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वादिनिष्ठात्मसमवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसम्बन्धे विरहाद्याप्तिरित्यपि निरस्तमिति सङ्क्षेपः ॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणद्वयविवरणं समाप्तम् ॥

चिन्तामणेः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-

---

शिरोमणिकृतदीधित्याः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

समवायितयेति । वाच्यत्वं न यथा समवायि तथा वक्ष्यते । घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावानाम् अभावत्वेन भावानां वह्नित्वेन निर्वह्नौ अवृत्तिमात्रवृत्तिग-

---

जागदीश्याः व्यधिकरणप्रकरणम् ॥

नन्वीश्वरेच्छारूपस्य वाच्यत्वस्य गुणत्वादिसमवायित्वात् समवायित्वं न तद्व्यधिकरणधर्म इत्यत आह वाच्यत्वमिति । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थान्तरं वा वाच्यत्वम् । न तु तादृशेच्छामात्रमतिप्रसक्तत्वात् । तच्च न कस्यापि समवायीति भाव । समवायितयेति मूलस्य समवायिकारणतयेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ नन्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावरूपस्य साध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादिकेवलान्वयिनि तदप्रसिद्धेरनुद्धारात् मूलस्य न्यूनत्वमत आह प्रमेयेति । भावत्वेनाभावानामभावः सर्वत्र सुलभ इत्यन्वयः । ननु भावत्वेनाभावो नास्तीति प्रतीतिरभावस्यैवाभावत्वेन भावो नास्तीति प्रतीतिर्भावस्यैव प्रतियोगित्वमवगाहते न चैतावता प्रमेयमात्रप्रतियोगिकाभावसिद्धिरत आह वह्नित्वेनेति । वह्नित्वेन निर्वह्नौ सर्वेषामभावः सुलभ इति योजना । ननु जले वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिर्वह्निमात्रप्रतियो-

तियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् न चैवं घट एव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घट इति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्या-

---

गनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्याञ्च सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः ॥ ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं तथाहि यत्समाना-

---

गिकाभावमवगाहते न तु प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकं वह्निमति तादृशप्रतीत्यनुरपत्त्या वह्निप्रतियोगिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वादत आह अवृत्तीति । तथा च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकाभावसिद्धिः। न हि तत्रापि गगनमात्रप्रतियोगिकत्वं भासते इति वक्तुं शक्यते । विनिगमनाभावेन प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वावगाहने बाधकाभावात्। कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाभावः सम्भवतीत्यत उक्तम् अवृत्तिमात्रेति। तथा च वाच्यतासम्बन्धेन गगनत्वादेर्वृत्तिमद्वृत्तित्वं तादृशसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताको गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावो वाच्य इति भावः । ननु कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यके तेन सम्बन्धेन साध्याभावस्यैव प्रसिद्धिः कार्या सा च कालिकसम्बन्धेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या न सम्भवति तत्सम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वमते तादृशप्रतीतेर्गगनप्रतियोगिकत्वावगाहितयैवोपपत्तौ प्रमेयान्तरप्रतियोगिकत्वे मानाभावादत आह विरुद्धेति। तथा च घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या निखिलप्रमेयप्रतियोगिकस्तत्साध्यभावः सुलभ इति भावः। इदमुपलक्षणमासंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वादिकमपि प्रमेयत्वव्यवच्छेदकवृत्ति इति तत्सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावोपि बोध्यः ॥ अप्रसिद्धिदोषस्यापि सत्त्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिदोषान्तरं किमित्युपादानमनुपपन्नत्वपरिहारार्थमाशङ्कते नन्विति । पारिभाषिकमेवेत्येवकारेण

न व्यभिचारोऽव्यभिचार इति योगार्थो व्यवच्छिद्यते। अव्यभिचरितत्वमिति। अथेदं वाच्यमित्यादिग्रन्थाभिप्रेतमिति शेषः। तथा च न चैवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचरितत्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वान्न पूर्वमूलासङ्गतिरिति ध्येयम्।यदित्यादि। अत्र यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि सम्बन्धेनावृत्तित्वादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति। न चात्मत्वाद्यभावोऽपि समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः। तथाविधसम्बन्धानां वृत्त्यनियामकत्वात्। क्वचिदपि तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रतीतेः। इत्थं च हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणाधेयत्वं ग्राह्यम्। तेनात्मत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणसम्बन्धित्वात्प्रोक्तदोषतादवस्थ्यम्। न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपहाय साध्यसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः स्वविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वमित्येव कुतो लक्षणं न कृतमिति वाच्यम्। द्रव्यमात्मत्वादित्यादौ महाकाले साध्यसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात्। [दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तित्वोक्तौ च गौरवात् वस्तुतो द्रव्यं सत्तावद्वा आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः। पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य वा दैशिकविशेषणतया साध्यसमानाधिकरणस्य केनापि संबन्धेन हेत्वधिकरणेऽवर्तमानत्वात्।] यत्तु यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येवास्तु लक्षणं स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य प्रवेशो बीजाभावादिति तत्तुच्छम्। तथा सति यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः। तन्मात्रोक्तौ च विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादेरवतारकत्वानुपपत्तिः। यदपि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाः—

धिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियो-
गिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वम् सर्वत्र

यावन्तोऽभावा दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्त्वमित्येव लक्षणम-
स्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्तर्भावे गौरवात् हेतुसमा-
नाधिकरणस्य तत्तद्योगोलकान्यत्वाभावस्यैव दैशिकविशेषणत-
योभयवृत्तित्वाभावाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति तन्म-
न्दम् । हेतुसमानाधिकरणस्य वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावस्य दैशि-
कविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहेण वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिप्र-
सङ्गात् । न च भावभिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रवेशा-
न्नैव दोष । तद्घटभिन्न घटत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । तद्घट-
भिन्नत्वाद्यभावस्य तद्घटत्वादिस्वरूपत्वेन भावत्वात् । घटत्वावि-
ना तद्घटभिन्नत्वाद्यभावस्य चोभयवृत्तित्वाच्चेति । [अत्र च हेतु-
समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरो-
धितावच्छेदकसम्बन्धेनोभयवृत्तयस्तत्त्वमिति कृते न काप्यनुपपत्ति-
रित्यलं पल्लवितेन ।] अत्र च यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरम् । अग्रे च
तत्त्वमित्यस्य हेतुतावच्छेदकीभूततद्धर्मवत्त्वमित्यर्थः । तेन सक-
लधूमव्यक्त्यनुगताया वह्निव्याप्तेर्नालाभः । न वा ज्ञानवा-
न्मनोऽन्यत्वे सति आत्ममनःसंयोगादित्यादौ मनसि हेतुसमा-
नाधिकरणस्यात्मसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नहेत्वधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिः । यत्तु द्रव्य गुण-
कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्य-
भावस्यातथात्वादव्याप्तिरतो यत्पदस्य यद्धर्मावच्छिन्नपरत्वमिति
तन्न । द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वविशिष्टयद्धेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणं जन्यद्रव्यादि तदवच्छेदेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यात्तेनाव्याप्तिविरहात् । साध्यतेत्यादि । साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदिका यद्भाव-
प्रतियोगिता तादृशाभावा इत्यर्थः । अत्र च विशिष्टसत्तावान्‌ जा-
तेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यैव सत्तास्वरूपसाध्यव्या-

पकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाव-
च्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नेति । तथा च द्रव्यत्वाद्यभावस्यैव निरुक्तयावदन्तर्ग-
तस्यातथात्वान्नातिव्याप्तिः । साध्यवत्त्वं चात्र साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन निवेश्यम् । तेन वस्तुमात्रस्यैव विषयतासम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वा-
द्घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्यैव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेपि समवायेन ज्ञानस्य साध्यत्वे द्र-
व्यत्वादिहेतौ नातिप्रसङ्गः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानवन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्यन्ताभावस्यैव प्रति-
योगिसमानाधिकरणत्वात् । अत्र च साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः । तेन साध्यवन्मात्र एव समवायि-
त्वावच्छिन्नस्यान्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावसत्त्वेपि न सा-
ध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसि-
द्धिः । इत्थं च तत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदको यो यस्तदन्यत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्ना-
धेयतावच्छेदकत्वरूपतासम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं नि-
रुच्य तादृशव्यापकतावच्छेदिका यदभावप्रतियोगिता तादृशाभा-
वाः प्रवेशनीयाः । न च तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतेत्यादिकं व्यर्थम् ।
द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितायामपि संयोगसम्बन्धेन वह्न्यादिव्याप-
कतावच्छेदकत्वापत्त्या यावदन्तर्गतस्य तत्सम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभा-
वस्य साध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्याप्रसिद्ध्या सद्धेतुमात्र एवासम्भवस्य वारणार्थं तदुपादा-
नात् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्रव्यत्वाद्यसत्त्वेन द्रव्य-
त्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाधेयतानवच्छेदकत्वात् । तत्सम्बन्धेन
स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं च तत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसा-
मान्यभेदः । तेन वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणग-
तोभयभेदस्य घटत्वादिना वह्न्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधि-
करणभेदस्य च वह्न्यादिसाध्यवति सत्त्वेपि न क्षतिः । अत्राभावा इति
स्वरूपकथनम् । वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव तत्सम्बन्धेन
साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वम-

वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्यावत्त्वोपादानम् अत एव भूतलमू-

भावस्य स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन स्पन्दः कालत्वादित्यादौ स्पन्दत्वाद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवति वृत्त्या यावदन्तर्गतत्वात् समवायित्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य च तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः । इत्थं च जातिसामान्याभावादेरपि बहुव्याप्यव्यापकतया तत्प्रतियोगिकस्य जात्यादिस्वरूपस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसम्भवापत्तिरतोऽभावा इत्युक्तम् । भावभिन्ना इति च तदर्थः । यथा च सामानाधिकरण्यनानवच्छेदकत्वघटितायां व्यापकतायां न दोषस्तथाग्रे प्रपञ्चयिष्यते । नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकेत्यादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानि यावन्ति तत्प्रत्येकवृत्तिवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थः न चैकमात्रवृत्तिसाध्यकसद्धेताबव्याप्तिः तत्र यावत्त्वस्यानुपादेयत्वात् शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वात् यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणा यावन्तो धर्मास्तत्प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थं इति प्राहुः । यत्तु साध्यवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थं इति तन्न । केवलान्वयिसाध्यकसद्धेतौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः गगनस्वरूपाभावस्य तादृशत्वेपि हेतुसमानाधिकरणत्वासम्भवादिति । अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यत्र व्यापकताया अवच्छेदा यथेति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः तेन प्रतियोगितया समम् अवच्छेदिकापदस्य समासे कोपपत्त्वेपि पुनर्न्नाव । तद्धितबुन्कोपधस्येत्र पुंवद्भावनिषेधादित्यभियुक्ताः । सर्वत्रेति । सद्धेतावसद्धेताविस्यर्थः । तथा च यावत्त्वानुक्तावतिव्याप्तिरेव स्यान्नाव्याप्तिरिति भावः । सकलव्यभिचारिणामित्यर्थं इत्यन्ये । केचित्तु सर्वत्रेति सकलहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थं इत्याहुः । वाच्यत्वाद्यभावस्येति । घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्य चेत्यर्थः । तथात्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । तथा च धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदोपादानमिति भावः । ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोक्त्यैव वाच्यत्वाद्यभावमादायोक्तस्यातिप्रसङ्गस्य व्युदास-

सम्भवात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां यावत्त्वोपादाने गौरवप्रसक्तमत आह अत एवेति । निरुक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः । अन्यथा भूतत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्वाद्भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किञ्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु कृत यावत्त्वगर्भनिरुक्त्या धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटत्वेन धूमाभावस्यापि तादृशहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिव्युदासादित्याशङ्क्यात एवेत्यादिकमवतारयन्ति तत्तुच्छम् । तादृशशङ्काया धूमवान्वह्नेरित्यादिप्रसिद्धस्थल एव वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसम्भवे भूतत्वमूर्तत्वोभयवानित्याद्यनुधावनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । यदपि यादृशाभावस्य प्रतियोगितायां व्यापकं साध्यतावच्छेदकं तादृशः कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्त्यैव साध्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवाद्यावत्त्वगर्भलक्षणे गौरवप्रसक्तमत उक्तमत एवेत्यादीति तदप्यसङ्गतम् । प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसिततया वह्निधूमोभयत्वादेस्तदव्यापकतया सम्भवाद्वह्निधूमोभयवान्धूमादित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशनिरुक्ते शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोग्यधिकरणत्वं साध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यमित्यलं यावत्त्वनिवेशेनेत्यत आह अत एवेत्यादीत्यपि वदन्ति । नव्यास्तु ननु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताको यत्किञ्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे यावत्त्वगर्भलक्षणारम्भो गौरवग्रस्त । प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ विरुद्धघटत्वपटत्वोभयगगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादाय लक्षणसम्भवात् गगनादेर्वृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मस्याभावात् सामान्याभावीयान्यप्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धेन प्रत्याश्रयं विभिन्नमुपेयमतो विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयमात्रस्याभावप्रमा-

र्तत्वोभयवान्मूर्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य* प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप-

ह्यायैव धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिप्रसङ्गः न चानवच्छिन्नान्तवैयर्थ्यं
वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्या-
प्तेर्वारकत्वात्साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमेव अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकघटत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्त्याप-
त्तेरित्यत आह अत एवेति इत्थं च भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्य
साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तस्य प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं सम्पादयतीत्याशयेन द्वि-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमपि साधु
सङ्गच्छते परं तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिताको यः
कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तत्त्व-
मेवाव्यभिचरितत्वं कुतो नोक्तम् भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताव्यक्तेस्तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव
तादृशोभयाभावमादायातिव्याप्त्यसम्भवादिति विभावनीयमिति
प्राहुः। [केचित्तु ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपदस्य व्यर्थतया सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभाव एव यावत्त्वविशेषणमुचि-
तमित्यत आह अत एवेति उक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः इति
प्राहुः।] भूतत्वमात्मभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्त्वम् तच्च न व्याप-
कतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य
व्यापकं तादृशोभयवति घटादावुत्पत्तिक्षणावच्छेदेन विशेषगुण
त्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वादत उक्तं मनोन्यत्वेति। साध्यस्यैवाभाव-
मादाय नातिव्याप्तिः सुतरां वस्त्वन्तरस्यैवेति कैमुतिकन्यायेनोक्तं
मनोन्यत्वेतीत्यपि वदन्ति। अतथात्वादिति। स्वविशिष्टहेत्वधिक-
रणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः। मनस्येव व्यभि-
चारादिति भावः। ननु यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः प्रतियो-
गिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नेत्यादि व्यर्थम् न च [साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य
हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसंभव इति वा-

सङ्गः साधनसमानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्य-क्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि येन सम्बन्धेन हेतुः तेनैव तदधिकरणं बोध्यम् तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतो-र्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्तमानस्य साध्याभावस्या-तथात्वेऽपि न क्षतिः एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिबन्धनो

च्यम्] तस्यापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमा-नाधिकरणत्वात् [न चैवंरीत्या] व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् धूमाद्यभावस्य स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वकीयप्रतियोगिताश्र-यसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताया एव व्याप्यवृत्तितानिरूपक-तया धूमाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावनिष्ठप्रतियोगिता-या अतथात्वेन धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्ययोगादत आह साधने-त्यादि।गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः। तथाच तद्दलानुक्तावस-म्भव एव स्यादिति भावः।नन्वेवं यत्समानाधिकरणा यावन्तः साध्य-प्रतियोगिकाभावाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमाना-धिकरणास्तत्त्वमित्येवोच्यतां तावतैव गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य व्युदासादत आह तत्तदिति। तथा चोक्तविवक्षायां द्रव्यत्वाद्येक-व्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ लक्षणसम्भवेऽपि वह्निमान् धूमाज्जातिमान् सत्त्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्वह्न्यभावानामात्मत्वाद्य-भावानां च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति भावः। न च साध्यव्यापकप्रतियोगिका इत्यस्यैव सम्यक्त्वे व्यापकतावच्छे-दकप्रतियोगिताकपर्यन्तं व्यर्थमिति वाच्यम्। तत्तत्साध्यव्यक्तीनां गगनादीनां ■ प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभावमादा-यासम्भवापत्तेः। न च वृत्तिमत्त्वे सति स्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठा-भावाप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं निरुच्य तत्प्रतियोगिकाभाव एव निवेश्यतामिति वाच्यम्। तस्य लक्षणान्तरत्वेऽप्युक्तलक्षणस्या-दुष्टत्वादिति भावः। यत्समानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं विशिनष्टि येनेत्यादिना। तदधिकरणमिति। तत्सम्बन्धीत्यर्थः। तेन तादात्म्येनाधिकरणाप्रसिद्धावपि तत्सम्बन्धेन सद्धेतौ नाव्याप्तिः।

दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः रूपादिसामान्याभावे साध्ये

अतथात्वेपीति । प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेपीत्यर्थः । यद्यपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमवश्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनापि विवक्षणीयम् तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणानुक्तौ कालिकसम्बन्धेन धूमस्याधिकरणे महाकाले वर्तमानस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः सम्भवति। तथापि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तावनुक्तौ चोभयथैव अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः वह्निमान् धूमादित्यत्र स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावेव तथेत्याशयेन प्रसिद्धोदाहरणं परित्यक्तम् । यत्तु महाकालस्यैव प्रलयान्यत्वाद्यभावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसम्भवात् स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः महाकालस्य हेतुताघटकसंयोगसम्बन्धेन धूमाधिकरणत्वाभावेपि हेतुसम्बन्धित्वानपायात् तादात्म्येन हेतोः सङ्ग्रहार्थं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यो हेतुसम्बन्धी तद्वृत्तियावदभावानामेव निवेशितत्वादिति मतं तत्तुच्छम् । संयोगमात्रेण धूमहेतोः प्रभामण्डलादौ वह्नेर्व्यभिचारितया पर्वतादिनिरूपितसंयोगेनैव तस्य हेतुत्वात्तादृशसंयोगेन च धूमस्याधिकरणे पर्वतादौ प्रलयत्वादिस्वरूपस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य वैशिष्ट्याप्रसिद्धेरावश्यकत्वात् । विभिन्नकालीनयोर्विषयतान्यसम्बन्धसामान्येनैवाधाराधेयभावविरहादिति दिक् । ननु पृथिवीत्ववान् महाकालकपालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह एवमिति । दलान्तरेपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यदलेपीत्यर्थः । एकसम्बन्धेन व्यापकत्वमन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्येवं सम्बन्धभेदनिबन्धनः प्रोक्तातिव्याप्तिरूपो दोषः साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेन सार्द्धं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसम्बन्धस्यैक्यविवक्षया निरसनीय इत्यर्थः । यत्सम्बन्धेन यावच्छिन्नानाधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं

यद्यदन्यप्रतियोगिताकः साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकान्यप्रतियोगिको वा यो-
ऽभावस्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तदवृत्तित्वं विव-
क्षितमिति फलितोऽर्थः । पृथिवीत्वाभावप्रतियोगित्वं तु न कालिक-
सम्बन्धेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्यां व्यभिचा-
रात् । किं तु समवायेनैव । तेन च सम्बन्धेन पृथिवीत्वाद्यभावस्य हे-
त्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावा-
न्नोक्तातिव्याप्तिरिति भावः । यत्तु येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तावपि नित्यज्ञानमीश्वरस-
विषयकत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्येच्छाभिन्न-
त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकविषयितासम्बन्धेन; यावद्धे-
त्वधिकरणे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न च येन येन सम्बन्धे-
न व्यापकत्वं तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्ष-
णान्नोक्तदोषः तथा सति यावत्पदवैयर्थ्यापत्तेः विशेषणतासा-
मान्येनैव साध्यवन्निरूपितविशेषणतयापि वाच्यत्वादेः साध्यव्या-
पकतया घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेत्व-
धिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् धूमवान्
वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहात् इति तन्मन्दम् । विष-
यितासम्बन्धेन व्यापकताया पयासत्त्वाद्विषयितासम्बन्धेन स्वाव-
च्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठे-
त्यादिव्यापकतायास्तेन सम्बन्धेनासम्भवात् । न च तेन सम्बन्धेन
स्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वमेव व्यापकतायां निवेशनीयम् । त्वदुक्ता-
तिप्रसङ्गभयेनैव तस्यानिवेशनीयत्वात् । न च तत्सम्बन्धावच्छिन्ना-
याः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छे-
दकधर्मवत्त्वलक्षणं व्यापकत्वं विषयितासम्बन्धेन सुलभं साध्यवति
नित्यज्ञाने वस्तुमात्रस्यैव विषयितासम्बन्धेन सत्त्वेऽपि नित्यज्ञानान्य-
त्वादिविशिष्टघटादेर्विषयितासम्बन्धेनाभावस्य तत्र सत्त्वे बाधकाभा-
वादिति वाच्यम् । विषयिताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । यदपि मनस्त्ववत् अणुत्वादित्यत्रातिव्या-
प्तिः परमाणुत्वसमानाधिकरणस्य मनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्या-
पकताघटकदिक्कृतविशेषणतया सर्वत्रैव परमाणौ प्रतियोगिसमा-

नाधिकरणत्वादिति तदपि तुच्छम् । नित्यानामव्यावर्तकत्वाज्जन्यानामेव मूर्तानां दिगुपाधितया परमाणौ दिक्कृतविशेषणतया कस्याप्यसत्त्वात् तेन सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वविरहात् । अन्यथा वस्तुमात्रस्यैव कालोपाधित्वसम्भवात्तदपि जन्यमात्रस्य न स्यात् । अत एव प्रलयदशायां दिग्देशविभागो नास्तीत्यादिसिद्धान्तः सङ्गच्छते । अन्यथा परमाणूनां सत्त्वात्तदानीमपि दिग्विभागप्रसङ्गादिति दिक् । यदि च स्पन्दो महाकालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटककालिकसम्बन्धेन महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न चायं स्पन्द इत्याकारकयत्किञ्चिद्बोधव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेनैव स्पन्दत्वव्यापकत्वात् यावदन्तर्गतस्य तदभावस्यैव साध्यव्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणमहाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः न हि तादृशबोधव्यक्तौ कालिकसम्बन्धेनापि स्पन्दत्वव्यापकत्वं भाविभूतेषु स्पन्देषु व्यभिचारादिति वाच्यं विषयताया ज्ञानसमानकालीनतया तद्बुद्धिव्यक्त्यभावदशायामेव स्पन्दत्ववति विषयतासम्बन्धेन तत्तद्बुद्धिव्यक्त्यभावस्य सत्त्वाद्विषयतासम्बन्धेनायं स्पन्द इत्याकारकजन्यबुद्धेः साध्यव्यापकत्वासम्भवात् किं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय केवलान्वयिसाध्यकस्थले लक्षणसमन्वयाय प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलस्य तद्रूपकत्वानुपपत्तेः न च साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायासामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्यापकतायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भववारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य व्यर्थतायामेव तन्मूलग्रन्थस्य तात्पर्यमिति वाच्यं सामान्यधर्मेण विशेषाभावमादाय व्यापकत्वस्याप्रसिद्धेर्वारणार्थमेव सामानाधिकरण्यदलस्य व्यापकतायामवश्यं निवेशनीयत्वादित्याकं विभाव्यते तदा सम्बन्धैक्यविवक्षयेति ग्रन्थस्य साध्यव्यापकत्वस्य तदवच्छेदकप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वस्य चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षयेत्यर्थः । तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभात् यावदन्तर्गतस्य समवायादि-सम्बन्धेन नित्यज्ञानवमनस्त्वस्पन्दत्वाद्यभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसम्बन्धेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् नित्यज्ञानं नित्यमविषयकत्वात् मनस्त्ववत् अणुत्वात् स्पन्दो महाकालत्वादित्यादौ कुत्रापि नातिव्याप्तिः। नचैवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्यैव तत्र घटकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसत्त्वे मानाभावादिति वाच्यम्। स्वरूपसम्बन्धेन घटत्वादिना वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्वीकारात्। अन्यथा भूतले संयोगेन पटत्वावच्छिन्नघटवविरहस्य निर्णयदशायामपि भूतले संयोगेन पटत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययप्रसङ्गात्। न चैवमपसिद्धान्तः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोपि येदभावः प्रामाणिकस्तदा सर्वे सम्बन्धेनात्मप्रतियोगिता अवच्छिद्यन्तामिति ग्रन्थकृतैव सामान्याभावे वक्ष्यमाणत्वात्। केचित्तु सम्बन्धस्याविवक्षये-त्यस्य साध्यस्य साध्यव्यापकं व प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वं चैकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयमित्यर्थः तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभान्न कुत्राप्यतिव्याप्तिः न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यम् तदनुक्तौ वाच्यत्वाभिधेयत्वादावेव केवलान्वय्यादौ लक्षणासम्भव प्रतियोग्यवृत्तित्वेत्यादिमूलतन्निराकरणस्यासङ्गतत्वापत्तेः न चैवमपि सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रन्थविरोधः वाच्यत्वादेः संयोगादिसम्बन्धेन धूमाद्यव्यापकत्वान्निति वाच्यम् वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिपदसत्त्वात् यत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता तत्र वाच्यत्वाद्यभावमादाय संयोगादिसम्बन्धेन साध्यतायां च द्रव्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिपरत्वैव तत्सङ्गतेरित्याहुः। तन्मन्दम्। मनोन्यत्वाद्यभावस्येत्याद्युक्तग्रन्थविरोधात्। भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य समवायेन साध्यतायां मनोन्यत्वस्य तत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वासम्भवात्। ग्रेरयनियामकसम्बन्धेनाधिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्धा

तेन साध्यतायां धनी चैत्रत्वादित्यादिसद्धेतावव्याप्तिः । तद्रूपान्यरूपं रूपत्वादित्यादावतिव्याप्तेश्च । साध्यताघटकसमवायेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नगुणत्वाद्यभावानां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । यत्तु विशेषणताविशेषेण साध्यव्यापकत्वं तेनैव च प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं च सम्बन्धैक्यविवक्षेत्यस्यार्थमाह तदपि गवाद्यभावस्यात्मत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रन्थस्यालग्नकतापत्तेरुपेक्षितमिति । नन्वेतावताप्ययमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरेव घटत्वादिनात्मत्वसामान्याभावस्यापि स्वविशिष्टस्य हेतोर्विषयतयाधिकरणे घटादौ व्यापकताघटकसमवायेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादत आह दलान्तरेति पश्चादुक्तहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधिकरणदलेपीत्यर्थः [सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः एकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यत्रान्यसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वनिबन्धनोऽव्याप्तिरूपो दोष इत्यर्थः] सम्बन्धैक्यविवक्षयेति हेतुसमानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं येन सम्बन्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं तेनैव सम्बन्धेनेति विवक्षयेत्यर्थः इत्थं च दलान्तरपदमपि साधु सङ्गच्छत इति तु नव्याः । यद्वा धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमसामान्याभावस्यापि हेत्वधिकरणायोगोलकावच्छेदेन स्वप्रतियोगित्वस्य कालिकसम्बन्धेनाश्रयीभूतवह्न्यादेः समानाधिकरणत्वादत आह दलान्तरेपीति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोगिताश्रयदलेपीत्यर्थः । सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्यैकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्यान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयीभूतवह्न्यादेः सामानाधिकरण्यनिबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया यत्सम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्रापि तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिताश्रयत्वविवक्षयेत्यर्थ इति संक्षेपः । अत्र सम्बन्धैक्याविवक्षायां रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वाज्जन्यपृथिवीत्वाद्वेत्यादिविरुद्धहेतावप्यतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणपृथिव्यवच्छेदेन जन्यपृथिव्यवच्छेदेन वा दिक्कृतविशेषणतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् मूर्तमात्र:

पृथिवीत्वादिकं सद्धेतुरेव प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि तत्सत्त्वात् नच प्रतियोगिवद्ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वम् मानाभावात् अतएव अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति

इत्येव दिगुपाधित्वोपगमात् न च तस्यालक्ष्यत्वे नीरूपमित्याकारक-
यत्किञ्चित्प्रमाव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वाद्यद्यदन्तर्ग-
तस्य तदभावस्यैव हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्यविरहादव्याप्तिः तादृशबुद्धिव्यक्तेर्विभिन्नकालीनघटादौ के-
नापि सम्बन्धेनासत्त्वादिति वाच्यम् विषयताया ज्ञानसमानका-
लीनतया तादृशबुद्ध्यभावदशायामेव रूपशून्ये गगनादौ विषयता-
सम्बन्धेन तद्बुद्ध्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्तादृशज्ञान-
व्यक्त्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात्
स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतायास्तद्बुद्धिव्यक्तौ
सत्त्वेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वस्य तद्बुद्धि-
व्यक्त्यावसत्त्वेनोक्तस्थलेऽतिव्याप्तेरापद्यमानत्वादिति भ्रमं निराकुरुते
रूपसामान्येत्यादिना । पृथिवीत्वादिकमिति । नित्यपृथिव्या दिगुपा-
धित्वे मानाभावादादिपदम् । तेन जन्यपृथिवीत्वाद्युपग्रहः । सद्धेतु-
प्रतिकूलविरोधं निरस्यति प्रलय इति । महाप्रलय इत्यर्थः खण्डप्रल-
ये तु पार्थिवपरमाणौ रूपमस्त्येव अन्यथोत्तरसर्गे पार्थिवद्व्यणुकस्य
रूपोत्पत्त्यर्थं परमाणौ पाकान्तरकल्पनापत्तेरिति प्राञ्चः। प्रलय इत्यस्य
पाकेन रूपादेः प्रलयदशायामित्यर्थः तेन महाप्रलयानभ्युपगमेपि
न क्षतिः उत्पत्तिकाले चेत्यत्र चकारेण निरुक्तप्रलयस्यानुकर्ष-
णादवयविन्यपि पाकदशायां तत्सत्त्वात् न ग्रन्थन्यूनतेत्यपरे ।
ननु विरोधविरहे घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारित्वात्कुतः सद्धेतुत्वमत
आह उत्पत्तीति । यद्यपि पाकेन श्यामादिरूपनाशकालेपि अव-
यविनि रूपसामान्याभावसत्त्वं तथापि पीलुपाकवादिमते तदस-
म्भवात् अपच्यमानावयव्यनुरोधाच्च उत्पत्तिकालमात्रानुस-
रणम् । तत्सत्त्वादिति । रूपादिसामान्याभावसत्त्वादित्यर्थः । प्रति-
योगिवदिति । प्रतियोगिन इवेत्यर्थः । विरोधित्वं पक्षैकदेशाप्र-
सिद्धम् । मानाभावादिति । प्रलयाद्यवच्छेदेन परमाण्वादौ रूपादि-

प्रत्ययः न चैष रक्तिमध्वंसाद्यवगाही पूर्वापररक्तिमध्वंसप्राग-
भाववति रक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसङ्गात् तत्सामानाधिकरण्यश्च

सामान्याभावे तु योग्यसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षासम्भवेऽप्यनुमा-
नादिकमानमस्तीत्याशयः । यत्तु घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूप-
सामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव सम्भवति तदानीं चक्षुःसंयुक्तविशे-
षणतायास्तत्रासत्त्वेऽपि द्रव्यसमवेतद्रव्याभावप्रत्यक्षहेतोश्चक्षुःसंयु-
क्तसमवेतविशेषणताया सत्त्वेन सन्निकर्षसम्भवादिति तत्तुच्छम् ।
चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्या
चक्षुर्योग्यसंयुक्तसमवेतविशेषणताया एव अभावग्राहकत्वेन द्र-
व्यान्यद्रव्यसमवेतद्रव्याभावचाक्षुषत्वेन तत्र कारणत्वकल्पना-
त् । अन्यथा त्रसरेणुद्रव्याभावचाक्षुषे व्यभिचारापत्तेः । वस्तुतः
स्योत्पत्तेः पूर्वं चक्षुःसंयुक्तसमवेतस्य घटादेरभावात्तद्विशेषणताया
अपि तदानीमसत्त्वात्तदुक्तक्रमेण हेतुनैव नास्तीति ध्येयम् । अत
एवेति । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावादित्य-
र्थः । रक्तिमध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वमावेदयितुमन्तरापदम् । रक्त-
रूपमिति । न च गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यनुशासनात् रक्तो नास्ती-
त्येव प्रयोगो युक्त इति वाच्यम् । वस्त्वन्तरविशेषणतानापन्नत्वेन शु-
क्लादिशब्दस्य पुंस्त्वानुशासनात् । अत एव शुक्लं रूपमिति प्रयोगः
समासे मणिकृतैव वक्ष्यत इति ध्येयम् । एवं रक्तं रूपं नास्तीति प्र-
त्ययः । पूर्वेत्यादि । पूर्वरक्तस्य ध्वंसवति उत्तररक्तस्य प्रागभाववति
इदानीं रक्तेऽपीत्यर्थः । न च रक्ततादशायां वर्तमानस्यापि रक्तान्तर-
ध्वंसादेस्तदानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाविरहान्न तादृश-
प्रत्ययस्तस्याव्याप्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् । ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्य
किञ्चिद्धर्मानवच्छेद्यत्वात् । तत्तदनन्तध्वंसप्रागभावादिषु रक्तत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनामपेक्ष्य रक्तत्वावच्छिन्नात्यन्ताभाव-
सम्बन्धस्यैवानन्तध्वंसादिषु कल्पनाया लघुत्वाच्च । न च यावन्ति
रक्तरूपाणि तत्तद्व्यक्तित्वान्यधर्मानवच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियो-
गिताकाभावकूटस्य रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियते प्रकृते च वि-
द्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावस्यासत्त्वान्न तथा प्रतीतिरिति

स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनबोध्यम् तेन गोत्व जन्यद्रव्यत्व—प्र-

---

वाच्यम् । तथा सत्यन्तरा श्यामे रक्तं रूप नास्तीत्याकारकनिर्णयेपि तत्र रक्त रूपमस्तीति प्रत्ययापत्ते । विरोधिन सामान्याभावस्यानिश्चयात् । विशेषाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सामान्याभाव एव न सिद्ध्येदिति भाव । प्राञ्चस्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन रूपत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताक ससर्गाभावविशेष्यक प्रत्यया रूपत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेर्विरोधीति रूपत्व प्रतियोगितावच्छेदकमत्र नेति श्यामताद्शायां रूपत्वावच्छिन्नाभाव एव रूप नास्तीतिप्रतीतेर्न विषय किमनुरोधेन रूपध्वसादिमति तदत्यन्ताभावसिद्धिरित्याहु । तन्मन्दम् । अन्तरा श्यामे समवायेन रक्त रूप नास्तीतिप्रतीत प्रामाण्यानुरोधेनैव ध्वसात्यन्ताभावयोर्न विरोध । अन्यथा समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वसाप्रसिद्धा तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेरिति तु परमार्थ । तत्सामानाधिकरण्य चेति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्य चेत्यर्थ । स्वविशिष्टेति । स्वपद लक्षणघटकतत्तदभावव्यक्तिपरम् । तथा च तत्तदभावाश्रयीभूत यद्धेतुताघटकसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरण तदवच्छेदेन तत्तदभावे स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्य ग्राह्यमित्यर्थ । तेन हेतुसमानाधिकरणस्य घटत्वादिना वह्न्याद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन धूमाद्यधिकरणस्पन्दादौ व्यापकताघटकसयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्ति । न वा द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्येपि क्षति । गुणादीनां विशिष्टसत्त्वानाधिकरणत्वात् । यद्यपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकमत्र मानाभावाद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन यत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्य तदवच्छेदकत्व न हेत्वधिकरणस्येत्यसम्भव कथितातिव्याप्तितादवस्थ्य च न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकीभूतप्रतियोग्यधिकरणतावद्वृत्तित्व वाच्य स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यापत्ते प्रतियोग्यकरणीभूतस्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वस्योक्तौ द्रव्य तद्घटत्वादित्यादावव्याप्ति· यावद्धेत्वधिकर-

लयाद्वृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्म्यवच्छेदेन तद्वति काले महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौर्यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यम् मलयाद्वृत्ति वेत्यादौ नातिप्रसङ्गः हेतुमति

णामसिद्धेः। तथापि यावन्तो हेतुमद्वृत्तिधर्माः हेत्वधिकरणत्वानि वा यावन्ति तत्प्रत्येकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाददोषः। एकमात्रवृत्तिहेतोरपि तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य बहूव्यधिकरणत्वानि सन्तीति न तत्राव्याप्तिः।न च प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणत्वाकत्वमात्रं सम्यक् स्वविशिष्टपदस्य हेतुसमानाधिकरणा इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। प्रागुक्तमपि स्वविशिष्टपदं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे पदार्थवद्घटति इत्यतः पश्चादुक्तस्यापि तस्य प्रथमं प्रयोजनमाह तेनेति। गोत्वादिना गवाद्यभावस्य तद्वति काले वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति योजना । इदमुपलक्षणम्। तत्तद्योगोलकाग्यत्वाद्यभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः। गवाद्यभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे दैशिकसम्बन्धेनापि वृत्तित्वमुपपादयितुमाह गवाद्यनधिकरणेति । इदानीं घटादौ गौर्नास्तीतिप्रत्ययात् गोमत्यपि काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवाद्यभावस्य गवानधिकरणकालाद्यवच्छेदेन वृत्तौ न विरोधः। न चैतत्प्रत्ययस्य घटादौ एतत्कालावच्छेदेन गवात्यन्ताभावो विषय इति वाच्यम्। देशो वृत्तौ कालस्येव काले वृत्तौ देशस्याप्यवच्छेदकत्वानुभवादेकदोषस्य कर्तुमशक्यत्वात्। इदानीं गगने गौर्नास्तीतिप्रतीतेर्गवाद्यभावस्यैतत्कालावच्छेदेन गगनवृत्तित्वावगाहितायां भ्रमत्वापत्तेश्च। गवाद्यभावस्य गगनादौ सार्वदिकत्वेन व्याप्यवृत्तितया कालावच्छेद्यत्वासम्भवादिति भावः। तद्वतीति। गवादिमतीत्यर्थः। काले जन्यकाले। ननु चरमध्वंसात्मकस्य प्रलयात्यन्ताभावाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्प्रातिव्याप्तिरत आह महाकाले वेति। तथाच तस्यापि महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तस्य कालिकसम्बन्धेन जगदाधारत्वादिति भावः। ननु गोत्वादिजातेः प्रलये कालिकसम्बन्धेन

प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् स्वविशिष्टेति विशेषणात्कपि-

सत्त्वे प्रमाणाभावाद्यदा गोत्वं तदा गौरिति सद्धेतुरेवेति यदि ब्रूया-
त्तदाप्याह यत्र कालत्वमिति। उक्तविवक्षानादरे घटादिसाधारणरूपे-
ण गोः साध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेन साध्यान्तरमाह जन्यद्र-
व्यमिति । द्रव्यस्य साध्यतायां कालत्वं सद्धेतुरेव प्रलये कालिक-
सम्बन्धेन परमाण्वादेः सत्त्वात् कार्यद्रव्यानधिकरणीभूतत्वे सति
द्रव्यत्वस्यैव धर्मिग्राहकप्रमाणेन तत्सिद्धेरतो व्यभिचारित्वसम्प-
त्तये जन्यपदम् । ननु महाप्रलयानङ्गीकारे प्रागुक्तहेतुद्वयमेव लक्ष्य
खण्डप्रलयेपि ब्रह्माण्डान्तरे जन्यद्रव्यसत्त्वात् अतः साध्यान्तरमाह
प्रलयावृत्ति वेति । खण्डप्रलयावृत्ति वेत्यर्थः । यद्यपि प्रतियोगिनो
यदधिकरणं तद्वृत्तित्वस्य दैशिकसम्बन्धेन विवक्षायामपि यदा
गोत्वं तदा गौरित्यादावतिव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रलयाद्यवृत्तित्वा-
वच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे महाकालादौ दैशिकविशेषण-
तासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहात् न च द्रव्यं महाकालत्वादित्यादाव-
व्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन महाकालनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्व-
प्रतियोग्यधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति वाच्यं हे-
तुसमानाधिकरणत्वस्यापि तादृशविशेषणतया विवक्षणीयत्वात् त-
थापि रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपान्य-
त्वाद्यभावस्य रूपभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य च रूप-
त्वादिस्वरूपतया दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहेण या-
वदन्तर्गतत्वात् घटत्वादिना रूपभिन्नत्वाद्यभावस्य च सर्वस्यैव
तादृशाभावस्य महाकालादौ स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादति-
व्याप्तिरतः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादिविवक्षानुसरणमिति वद-
न्ति । वस्तुतो दैशिकविशेषणताघटितस्य लक्षणान्तरस्यादेकेनापर-
स्यान्यथा कर्तुमशक्यत्वात्प्रागुक्तलक्षणे न वैयर्थ्यमिति परमार्थः । यत्तु
हेत्वधिकरणे विशेषणतया वर्तमानानां निरुक्तयावदभावानां प्रति-
योगिवृत्तित्वमेव विशेषणतासम्बन्धेनोचितं प्रतियोग्यधिकरणवृत्ति-
त्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्र व्यभिचारित्वलाभ्यत्वाद्यभावमादायाति-
व्याप्त्यभावादिति तत्तुच्छम । स्ववृत्तित्वविशिष्टानां केवलान्वयिधं-

संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभाव-स्य सकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिवृत्तित्ववि-शिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभा-वो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् यत्समानाधिकरणानां

र्मोणामत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासम्भवापत्तेः । न हि वाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादि-रूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक् । प्राचां मते संयोगसामान्याभाव-साध्यकं मेयत्वं द्रव्य एव व्यभिचारीत्यतः कपिपदम् । प्रतियो-गिव्यधिकरण्यघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र प्रवेशितम् । यथा-सन्निवेशे वैयर्थ्यविरहादतत्तदवच्छेदकत्वस्य संयोगाभावनि-ष्ठप्रतियोगित्वेऽव्यक्ततेरित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधान-म् । तदघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेश तु गगनत्वादिविशि-ष्टवाच्यत्वाद्यभावगगन यवाच्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावादेर्यावदन्तर्ग-तत्वात्तस्य च हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधि-करणत्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् । एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्या-त्मकाभावेत्यभावपदमुपात्तम् । वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुण-त्ववान् रूपत्वात् इत्यादौ काले जन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि सम्बन्धेनात्मगग-नादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वाद्देशाधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्त-र्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्यादिति स्ववि-शिष्टपदं न स्यादिति दिक् । ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्व-विशिष्टगोत्वाभावस्याभावो धूमाभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावा-धिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तथा च धूमादौ साध्ये वह्न्यादिहेतावतिव्याप्तिर्धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गो-त्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह जलादिवृत्तीति । न च तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादेर्न तादृशाभावत्वा-वच्छिन्नाधिकरणत्वम् किन्तु धूमाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति न प्रत्ययातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणा-भेदप्रसङ्गात् । उक्तक्रमेणैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति भावः । ननु

तथापि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्या-
द्धूमाभावस्य वह्निधूमोभयाभावादभिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावा-
देश्चायोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावादभिन्नस्य हेत्वधिक-
रणावच्छेदेनैव वह्न्यादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादि-
ति चेदत्राहुः यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्य-
व्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहे-
त्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विव-
क्षितम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियो-
गिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणाव-
च्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः न च यत्समाना-
धिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यम् आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगि-
ताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्या-
त्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविर-
हाद्द्रव्यमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात् जलादिवृत्तित्व-
विशिष्टेत्यादिग्रन्थस्तु वस्तुगतिमनुरुध्यैवोक्तस्तेन तादृशाभावस्य
धूमाभावस्वरूपत्वेपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकता-
वच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्त्याश्रयसामानाधिकरण्यविर-
हादेवातिव्याप्त्यसम्भवेपि न क्षतिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूम-
निष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसा-
मान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं लाघवान्न तु तद्भिन्नं प्रतियोगित्वान्तरं गौरवा-
दित्युक्तविवक्षयाप्यप्रतीकार इति वाच्यम् स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः
प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्यैक्येपि प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति
साम्प्रदायिकाः । वस्तुतः साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्यूनवृ-
त्तिधर्मानवच्छिन्नाया यादृशप्रतियोगितायाः निरूपकोभावस्तस्य
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधि-
करण्यमेव वक्तव्यम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना
प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीयं प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगि-
त्वं स्वन्यूनवृत्तिनैव धूमत्वधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगि-
ताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्याम । य-
त्तु समनियताभावानामैक्यमते धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणा-
र्थं येन येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन तेन प्रत्येकं प्रतियोगिसामाना-

संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभाव-स्य सकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिवृत्तित्ववि-शिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभा-वो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् यत्समानाधिकरणानां

र्मोणामत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासम्भवापत्तेः । न हि वाच्यत्वादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादि-रूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक् । प्राचां मते संयोगसामान्याभाव-साध्यकं मेयत्वं द्रव्य एव व्यभिचारीत्यतः कपिपदम् । प्रतियो-गिवैयधिकरण्यघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र प्रवेशितम् । यथा-सन्निवेशो वैयर्थ्यविरहादतत्तदवच्छेदकत्वस्य संयोगाभावनि-ष्ठप्रतियोगित्वेऽव्यक्षतेरित्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधान-म् । तदघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशे तु गगनत्वादिविशि-ष्टवाच्यत्वाद्यभावगगन एवाव्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावदेर्यावदन्तर्ग-तत्वात्तस्य च हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधि-करण वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् । एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्या-त्मकाभावेत्यभावपदमुदाहृतम् । वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुण-त्ववान् रूपत्वात् इत्यादौ काले जन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि सम्बन्धेनात्मगग-नादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वादेऽवधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्त-र्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः स्यादिति स्ववि-शिष्टपदं न स्यादिति दिक् । ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्व-विशिष्टगोत्वाभावस्याभावो धूमाभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावा-धिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तथा च धूमादौ साध्ये पर्वतादिहेतावतिव्याप्तिर्धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गो-त्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह जलादिवृत्तीति । न च तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादेर्न तादृशाभावत्वा-वच्छिन्नाधिकरणत्वम् किंतु धूमाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति न प्रत्ययातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणा-भेदप्रसङ्गात् । उक्तक्रमेण वातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति भावः । ननु

तथापि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः समनियताभावानामैक्या-द्धूमाभावस्य वह्निधूमोभयाभावादभिन्नस्यायोगोलकान्यत्वाभावा-देश्चायोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावादभिन्नस्य हेत्वधिक-रणावच्छेदेनैव वह्न्यादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादि-ति चेदत्राहुः यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्य-व्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहे-त्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विव-क्षितम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियो-गिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणा-वच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः न च यत्समाना-धिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यम् आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगि-ताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियोगिताकस्या-त्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविर-हादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात् जलादिवृत्तित्व-विशिष्टेत्यादिग्रन्थस्तु वस्तुगतिमनुरुध्यैवोक्तस्तेन तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि तस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यव्यापकता-वच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्त्याश्रयसामानाधिकरण्यविर-हादेवातिव्याप्त्यसम्भवेपि न क्षतिः न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूम-निष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसा-मान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं लाघवात्तत्र तु तद्भिन्नं प्रतियोगित्वान्तरं गौरवा-दित्युक्तविवक्षयाप्यप्रतीकार इति वाच्यम् स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्यैकेपि प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति साम्प्रदायिकाः । वस्तुतः साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्यूनवृ-त्तिधर्मानवच्छिन्नाया यादृशप्रतियोगिताया निरूपकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधि-करण्यमेव वक्तव्यम् तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीय प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगि-त्वं स्वन्यूनवृत्तिनैव धूमत्वधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगि-ताश्रयसामानाधिकरण्यमादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्याम । य-त्तु समनियताभावानामैक्यमते धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणा-र्थं येन येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन तेन प्रत्येकं प्रतियोगिसामाना-

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-

---

धिकरण्यं विवक्षितम्, तथा च व्यभिचारिमात्र एव यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वस्य स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेनापि साध्यव्यापकत्वात्तदभावस्य च हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः अत एव विषयितासम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वेऽपि नित्यज्ञानं नित्यत्वविषयकत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकताघटकीभूतसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादिति मतं तत्तुच्छम् । घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव घटत्वादिनावच्छिन्नान्यत्वाद्यभावरूपतया तस्य व्यापकताघटकाय पिण्डान्यत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेव धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहाद्यावत्पदस्य स्वविशिष्टेत्यस्य यत्समानाधिकरणा इत्यस्य च व्यर्थतापातादिति दिक् । ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्वीकारेऽपि सर्वत्र सद्धेतौ घटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावं गगनवाच्यत्वोभयाभावं वा समादाय प्रोक्तलक्षणसम्भवात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिमूलावतारानुपपत्तिः। न च वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगिताया विशेषणीयत्वान्नैवमिति वाच्यं व्यभिचारावारकत्वेन तादृशविशेषणस्य व्यर्थत्वात्, अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसमानकालीनत्वेनापि हेतुं विशिष्यैव ग्रन्थावतारणं कुतो न समर्थयेदतो लक्षणान्तरमाह यत्समानाधिकरणानामिति। वह्निमान्धूमात्सत्त्वाद्वा द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यव्यापकप्रतियोगिकानां जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावगुणत्वविशिष्टसत्त्वाद्यभावानां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादत उक्तं रूपावच्छिन्नेति । तथा च जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाददोषः । यत्तु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन घटाभावस्य - यावद्धेत्वधिकरणे घटत्वाव-

भावो व्याप्तिः तथा चाप्रसिद्धिः । प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः । तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतु-

---

धिकरण्यं तत्त्वं वा तत् ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ एव शेषं दर्शितदिशावमेयम् अत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चे-

---

च्छिन्नसामानाधिकरण्याभावाद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति त-द्वृत्यन्तमसत् । घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव वह्नित्वेन घटाभावतया तस्या-पि यावद्धेतुमति स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नसमा-नाधिकरणत्वात् । ननु समवायित्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदक-त्वात्तदवच्छिन्नस्य वाच्यत्वाद्यभावस्य मूलोक्तस्यैतल्लक्षणाघटक-त्वादाह ज्ञेयत्वत्वादिनेति । शेषमित्यादि । येन सम्बन्धेन हे-तुस्तेन सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावे ग्राह्यम् । तेनायमात्मा ज्ञानात् घटान्यत्वविशिष्टात्मघटसंयोगा-द्वेत्यादावात्मत्वसामान्याभावस्यात्मवृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः । एवं येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्व-प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-मानाधिकरण्यं बोध्यम् । अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-सत्त्वेऽपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षण-सम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः । न वा ज-लत्वादेः समवायेन साध्यतायां महाकालत्वादावतिव्याप्तिः । प्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं स्वविशिष्टहेत्वधिकर-णावच्छेदेन बोध्यम् । तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य काले हेतुमति प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि नातिव्याप्तिः । इद-न्त्ववधातव्यं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-नानवच्छेदकत्वरूपमेव व्यापकतावच्छेदकत्वमत्र पूर्वत्र च निवे-श्यं न तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं तथा सति व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि सर्वं प्रमेयमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यबुद्धिवि-षयत्वसामान्याभावमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्ति-

ध्येत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्ति· जन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्य तादृशबुद्धिदशायामेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशज्ञानविषयताभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् एवं चात्र स्वविशिष्टपद न कपिसंयोगात्मकाभावं गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावं वादाय कपिसंयोगाभाववान्प्रमेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारकं कपिसंयोगाभावत्वादेरुक्तव्यापकतावच्छेदक त्वाभावात् किं तु हेतुमति काले वर्तमानस्य सत्त्वसामान्याभावस्यापि निरुक्तरूपशालित्वात्तस्य चात्मादावसत्त्वेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात्सत्त्वावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदम्। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको यत्किञ्चिदभावो यद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तत्वमित्येन सम्यक् वाच्यत्वत्यादिना घटाभावमादायैव वाच्य ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वयादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्ति । गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादाव याप्ति । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन गवादे साध्यतायामव्याप्तिश्चेति दिक् । ननु वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिसामान्याभावो धूमीयसंयोगसम्बन्धेन द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव तथायोगोल्कभेदतदभावान्यतरत्वेनायोगोल्कावृत्तेरभावोऽयोगोलकान्यत्वस्वरूपसम्बन्धेन भेदसामान्याभावो वाऽयोगोलकभेदाभाव एव समनियताभावानामैक्यात् तथा च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिताव च्छेदक वह्नित्वादिक तदवच्छिन्नेन सम यावद्धेत्वधिकरणे धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् धूमवान्वह्निरित्यादावति'याप्ति सामान्यधर्मेण विशेषाभावाभ्युपगमे तु सुतरां तथा धूमत्वेन धूमाद्यभावानामेव प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादिति चेत्। अत्रापि यावत्त्वस्य फलत प्रतियोगित्वस्य विशेषणतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताको यत्समानाधिकरणोऽभाव स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्र

ति। केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्र-

---

तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वमिति पर्यवसितार्थः तथाच धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमादिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नेन सार्धं हेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति साम्प्रदायिकाः। वस्तुतोऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताया निरूपकोऽभावस्तादृशप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नेन सामानाधिकरण्यं वक्तव्यम्। धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्तु न प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावः सामान्यधर्मेण विशेषाभावानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे तु यादृशप्रतियोगिताकाभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नयद्वृत्तित्वस्य जगद्वृत्तिभिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यमतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयम्॥ चक्रवर्तिलक्षणमाह केचित्त्विति। अनवच्छेदकमिति यत्साध्यतावच्छेदकमिति परेणान्वितम्। वह्न्यादिना वह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसङ्गतिः। व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः। कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तेरिति। वह्नित्वादिना घटाभावमादायाव्याप्तिरतः साध्येति। अत्र च प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्या। तेन समवायादिसम्बन्धेन वह्न्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वादेर्नासम्भवः। प्रतियोगिव्यधिकरणप्रवेशो वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तत्परित्यागः। व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यद् भावव्यक्तित्वं तत्त्वं वा। एवं चैतद्विशेषणार्थमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तम्। न तु स्वातन्त्र्येण

तियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामाना-
धिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना-

तद्विशेषणं वैयर्थ्यात्। यत्किञ्चित्त्वनिवेशाच्च संयोगाभावस्य हेत्व-
धिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि संयोगि सत्त्वादित्यादौ-
नातिव्याप्तिः। ननु समनियताभावानामैक्यात् घटत्वेन वह्न्यभाव-
स्यैव वह्नित्वेन घटाभावतया हेतुसमानाधिकरणस्यैव तादृशसाध्य-
प्रतियोगिकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिकमित्यव्या-
प्तिः अतः समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरण-
स्येति। व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येना-
नवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना। नन्वत्रापि हेतुसमा-
नाधिकरणस्य वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावस्य वह्नित्वेन पर्वतावृत्ते-
रभावस्य च प्रतियोगितायाः समानाधिकरणं सदेव वह्नित्वमवच्छे-
दकमित्यव्याप्तिः तादृशप्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति यदव-
च्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि तथा पर्वते वह्नित्वेन तार्णातार्णवह्न्युभयं
नास्तीतिप्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
द्वह्नित्वस्य न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न वह्नित्वमात्रे
पर्याप्तं किं तु तार्णातार्णोभयत्वेऽपि अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्ग इति
वाच्यम् सोऽन्द्रमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्र-
स्याभावाविरोधित्वात् अन्यथा घटवति घटत्वेन पटाभावस्यापलापा-
पत्तेः किं तु प्रतीतिबलाद्व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नेनैव सार्धमनायत्याऽभावस्य विरोधित्वं वाच्यं तदेत-
द्वह्नित्वादिना तार्णातार्णोभयाभावादिसत्त्वेऽपि न क्षतिकरम् अत एव
च द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्ति वह्नित्वेन तद्वह्निर्नास्तीति प्रतीत्या सामान्यध-
र्मेण विशेषाभावोऽभ्युपेयते न च तत्र वह्नित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वं भासते द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यम् वह्नि-
मानयमित्येवं निर्णयसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीतिप्रत्ययात् द्रव्य-
त्वस्यैवावच्छेदकतया भानात् अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्र-

तियोगिताकत्वेन वह्न्यभावबुद्धिं प्रति वह्नित्वेन वह्निविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यसम्भवापत्तेः अस्माकं तु द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वह्न्यभावबुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन वह्निविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात्तदसत्त्वादेव तादृशाभावप्रतीतिसम्भवात् इत्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति। केचित्तु सामानाधिकरण्यमभेदः तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावीयस्वाभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्वं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितं प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः स च सामान्याभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रतियोगिस्वरूपः अननुगमादभेदेनाधाराधेयभावानुपपत्तेश्च सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्थले च प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो विशेषधर्म एव तथा न तु सामान्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले च प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किं त्वतिरिक्तमेवान्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनैव सार्धमभावस्य विरोधात् तदवच्छिन्नवति तादृशाभावस्यासत्त्वप्रसङ्गात् विवादोप्यतिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव अन्यथा समनियताभावैक्येन निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावात्मकतया गगनाभावस्वीकर्तॄणां चिन्तामणिकाराणां तदनङ्गीकारानुपपत्तेः इत्थं च पर्वते वह्नित्वेन तार्णतार्णवह्नी न स्त इति प्रतीतिबलात्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेपि तादृशप्रतियोगित्वं न वह्निस्वाभिन्नं किं [illegible] तादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेवेतिस्वाभिप्रायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वान्न तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः नन्वत्र लक्षणे हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य सम्बन्धमात्रेण न वाच्यम् वह्निसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन धूमवति सत्त्वादव्याप्त्यापत्ते. नापि दैशिकविशेषणतया घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः घटत्वरूपस्य साध्याभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहादित्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति प्राहुः । अपरे तु प्रागुक्तं व्याप्यवृत्तित्वं यत्किञ्चित्त्वघटितत्वेन दुर्वचमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्येत्यादिलक्षणान्तरमुक्तमित्यप्याहुः । अन्ये [illegible] कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाकाशाभावाभावादौ साध्ये आत्मत्वे

हेतावव्याप्तिः आकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य निरवच्छिन्नवृत्ति-
कतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतः प्रतियोगि-
व्यधिकरणस्य वेति लक्षणान्तरमित्याहुः । हेतुसमानाधिकरणस्य
प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-
नानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना । अथात्र प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वे न स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं समनियता-
भावानामभिन्नतया घटाभावादेरपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभाव-
स्वरूपस्यास्य च प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्य-
त्वासम्भवात् एवं स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधि-
करणो यो यस्तदन्यत्वमपि न तथा घटत्वेन घटाभावादेरपि प्रमे-
यत्वादिना घटाद्यभावस्य द्रव्यत्वेन घटवद्वृत्तेरभावस्य वा तादा-
त्म्योपगमात् अप्रसिद्ध्यापत्तेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि
सत एव वारणसम्भवेऽव्याप्तिवारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वै-
यर्थ्यापाताच्च न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगि-
ताश्रयानधिकरणे तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तार्थः तथा च
वह्नित्वेन घटाभावीयं घटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तदवच्छेद-
कत्वं वह्नित्वेऽप्यस्तीति सामानाधिकरण्यपदं तेन तादृशप्रतियोगि-
तायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्भिन्नप्रतियोगि-
तैव लक्षणघटकेति वाच्यं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्या-
प्तेर्गुणादीनामपि विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात्
घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गाच्च हेतुमतो महाका-
लस्य साध्यताघटककालिकसम्बन्धेन घटाद्यभावप्रतियोगिताश्रया-
धिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेदत्राहुः सा-
ध्यताघटकसम्बन्धेन स्वाश्रयवृत्तित्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकर-
णयावद्वृत्त्यधिकरणिका यावत्यः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्र-
तियोगितान्तार्थः तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्यापि घटा-
दिनिष्ठा प्रतियोगिता तादृशीति तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वेऽप्यस्ती-
त्यतः सामानाधिकरण्यपदम् घटवान् महाकालत्वादित्यादौ ग-
गनाभावीयं गगननिष्ठमेव तादृशं प्रतियोगित्वं सुलभमिति
न कोऽपि दोषः । वस्तुतो धूमवति वह्नित्वेन घटो नास्तीतिवद्धूमवा-
न्वह्नित्वेन न घटवान् किं तु घटत्वेनेति प्रतीतिबलाद्व्यधिकर-

णधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकान्योन्याभावोऽप्यस्ति अत एव समवायितया वाच्यत्ववद्भेदो घटादौ पक्षधरमिश्रैः स्वीकृतः तथा च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधेयत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणान्यत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं वा साध्यतावच्छेदके विवक्षितं तथा च घटादिनिष्ठस्य वह्नित्वेनैव घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्यापि तादृशत्वेन वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वादव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तम् तथा च वह्नित्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्यन्ताभावस्य तत्र सत्त्वान्नाव्याप्तिः कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्याभावप्रतियोगिताया असत्त्वात्वेऽपि घटत्वेन पटाद्यभावप्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वयः कालः पटत्वेन पटवान् न तु घटत्वेनेत्यनुभवात् वह्नित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयवह्न्याद्यभावसत्त्वे तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकेऽवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं ग्राह्यम् तच्च तदतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणं यद्यत्तदन्यत्वं। नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत एव वारणसम्भवे सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यमित्यस्मद्गुरुचरणाः। यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगिताश्रयस्य च द्वयोः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तार्थः तथा च वह्नित्वेन घटाद्यभावस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाद्वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिः अतः सामानाधिकरण्येनेति प्रागुक्तार्थकम् एतन्मते च सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगमः नातो वह्नित्वेन तद्वह्न्यभावमादायाव्याप्तिः न च स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः वह्निसामान्याभावीयं यन्महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिताश्रयीभूतमहानसीयवह्नेश्च द्वयोरनधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वते सत्त्वादिति वाच्यं प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लाघवेनैक्यस्वीकारादिति न च कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः गगनाद्यभा-

धिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतापि सङ्गच्छते हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वस्यैव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारित्वात् अनवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम् तेन विशिष्टवह्न्यभावस्य ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य

धीयप्रतियोगिताश्रयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावस्य तादृशविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽप्यविरोधात् यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्प्रतियोगिताश्रयोभयत्वं वा हेत्वधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतावच्छेदकं तादृशप्रतियोगिताया एव निवेश्यतया गगनाभावादिकमादायैव लक्षणसम्भवाच्चेति तत्त्वम्। प्रतियोगिभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगिताया यद्यभेदस्तदा वह्नित्वेन घटाभावस्य या वह्नित्वावच्छिन्ना घटनिष्ठप्रतियोगिता सैव वह्नित्वादिना वह्निधूमोभयाभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्ना धूमादिनिष्ठा प्रतियोगिता लाघवात् तथा च सामानाधिकरण्येनान्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारं वह्नित्वेन घटाभावीयं यद्घटनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयीभूतवह्निधूमादेश्च द्वयोरधिकरणत्वस्य सर्वत्रैव हेतुमति सत्त्वेन वह्नित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वादिति दिक्। एवं चेति। तथा चास्य पारिभाषिकत्वानादरेऽपि न क्षतिरिति भावः। वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभाववति धूमादेर्वर्तमानत्वादुक्तं साध्याभाववतीति। अत्र साध्याभावो व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः। एवं परत्रापि। विशिष्टेति। महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः। ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्महानसीयत्ववह्नित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैव वा परंपरया तदवच्छेदकत्वान्नैव दोष इत्यत आह ह्रदत्ववह्नित्वेति। ननु व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणयोः संयोगिसत्त्वादिरूपव्याप्तिः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्याव-

च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः सत्त्ववति गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम् भवति च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-

---

च्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य संयोगाभावेऽसत्त्वादत आह सत्त्ववतीति । तथा च हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यन्तेन निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वं हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वा ऽभावस्य विवक्षितमिति भावः । गुणधर्मेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृतनिरुक्तावप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह वक्ष्यमाणं वेति । यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौ सत्त्वाभावात् जातिमत्त्वादिसाध्यकाव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तानानतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्वस्येत्यतो वक्ष्यमाणमिति । सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीयपरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकम् तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति भावः । ननूत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवति घटादौ सत्त्वाद्गुणत्वस्य संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहात्तमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसम्भावनापीत्यत आह गुणावृत्तित्वेति । गुणासमवेतत्वेत्यर्थः । घटाद्युत्पत्तिदशायामपि गुणासमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वान्न तदभाव इति भावः । संयोगी गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणावृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सम्भवति गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वसमानाधिकरणत्वात् अतः संयोगसाध्यकव्यभिचारिमात्रे यद्धर्ममादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं तद्धर्ममाह द्रव्यमात्रेति । द्रव्या-

गिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृ-
त्त्येव संयोगत्वमित्याहुः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामा-
नाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं यत्स-

व्यासमवेतत्वेत्यर्थः । उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्व-
प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वेन कदाचिद्गुणत्वादिरूपाणां तत्प्रतियो-
गितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वं न स्यात् तदेव नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तितया संयोगा-
त्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वादेतावन्मात्रं सूचयितुमुक्तं व्या-
प्यवृत्तीति ॥ प्रगल्भलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति साध्यतावच्छेदकेति।
स्वपदं विशिष्टहेतुपरम् । तथा च यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसा-
ध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिक-
रण्यं तद्धर्मपरत्वं पर्यवसितमवच्छेदकत्वं वा[न्यूना]नतिरिक्तवृत्तित्वं
व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव
साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्गः। विशिष्टसत्त्वावान् जाते-
रित्यादौ यावत एव हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य सत्तारूपसा-
ध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः अतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने-
ति। तथा च विशिष्टसत्त्वाभावस्यैव तादृशस्य विशिष्टसत्तारूपसाध्य-
समानाधिकरणत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः।अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं
येन सम्बन्धेन साध्यता तेन सम्बन्धेन साध्यस्याधिकरणे दैशिक-
विशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं ग्राह्यम् । तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकर-
णस्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाद्यधिकरणे वृत्तावपि समवा-
येन ज्ञानसाध्यके द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः । न वा कालः प्रमेय-
त्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्याभावानां साध्यवति काले कालिकस-
म्बन्धेन वृत्तावप्यतिप्रसङ्गः । साध्याभावनिष्ठं हेतुसामानाधिकर-
ण्यमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतहेतोर्यदधिकरणं तत्र विशे-
षणतया वृत्तिमत्त्वरूपं बोध्यम् । तेनायमात्मा ज्ञानादित्यादौ विष-
यतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्यात्मत्वाभावस्य द्रव्यं वि-
शिष्टसत्त्वादित्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्या-
भावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः । न वा कालः

मानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति

कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वर्तमानस्य
कालत्वादिसामान्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्ति-
मत्त्वविरहेऽपि क्षतिः। साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः।
तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि साध्यस्य विशिष्टाभावा-
दिपक्षमादायैव लक्षणसम्भवान्न प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारा-
सङ्गतिः। कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ तु कपिसंयोगाद्यभावस्य सा-
ध्यसामानाधिकरण्येऽपि द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः। कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनाभावस्याभावे साध्ये यत्र
प्रमेयत्वादिकं हेतुस्तत्र हेतुमति दैशिकविशेषणतया वर्तमानस्या-
काशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया
वृत्तावपि हेतुसमानाधिकरणस्य नित्यत्वादिसामान्याभावस्यापि नि-
रुक्तसाध्याभावतया तस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नाति-
व्याप्तिः। यत्समानाधिकरणेति। यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्र-
मासामान्य इत्यर्थः। तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेः साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वेऽपि साध्य-
सामान्याभावप्रमाया एव साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया नातिव्याप्तिः।
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य साध्यसामान्याभावत्वभ्रम-
दशायां पर्वतो वह्निमानित्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादस-
म्भवः स्यादतः प्रमात्वोपादानम्। प्रमात्वं चात्र भ्रमसामान्यभिन्न-
ज्ञानत्वम्। नातस्तादृशाशुद्धेरपि अंशतः प्रमात्वादुक्तदोषतादव-
स्थ्यम्। ह्रदादौ वह्निसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधि-
त्वादव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणेति फलतः प्रमाविशेषणम्। तथा
च यद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्ये इत्यर्थः। तेन
वृक्षत्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुणं धर्मिणि
प्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि संयोगी वृक्षत्वादित्यादौ ना-
व्याप्तिः। यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं वाच्यं तथा

तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तम्। सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात्।

च गुणो न संयोगीति प्रमाया गुणः संयोगीत्याकारकबुद्धिविरोधि-
त्वेऽपि तादृशी साध्यवत्ताधीर्न हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यि-
का गुणत्वादेर्हेतुमदन्यवृत्तित्वादतो नोक्तदोष इति तत्तुच्छम् । य-
त्समानाधिकरणत्वस्य व्यर्थत्वापत्तेः । साध्याभावप्रमासामान्ये वह्नि-
मन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वं नास्ति
तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् । जलादिधर्मिकवह्निसामान्याभावप्रमा
या साध्यवत्ताधीविरोधित्वेऽपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यकवह्निमत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वाभावादेव वह्निमान् धूमादित्या-
दावव्याप्त्यसम्भवादिति दिक् । अत्र च साध्यतावच्छेदकेन सम्ब-
न्धेन तेन रूपेण च साध्यवत्ताज्ञानं बोध्यम् । तेन पर्वतो न समवायेन
वह्निमानित्यादिप्रमाया समवायेन वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति पर्वतो महा-
नसीयवह्निमानिति प्रमायाश्च संयोगेन महानसीयवह्निमत्ताबोधं प्रति
प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । प्रतिबन्धकत्वं
चावच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानव्यावृत्तं ग्राह्यम् । तेन वह्निसामान्याभा-
वावच्छेदकतया गृहीतस्य महानसीयवह्न्यभावादेः पर्वतादौ प्रमा-
या संयोगसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवह्निमत्ताबुद्धिविरोधित्वेऽपि
नासम्भव ॥ सर्वत्रेति । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य समा-
नाधिकरणत्वघटकत्वमित्यत एव प्रथमस्य द्वितीयस्य च यत्समानाधि-
करणप्रमासामान्यं साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यत एव
सामञ्जस्यादिति भावः । यत्तु यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वाव-
च्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं त-
त्त्वमेव प्रथमलक्षणार्थः तथा च धूमसमानाधिकरणस्य घटादिसा-
मान्याभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भवः स्यादतः सा-
ध्याभावपदं न चैवमपि प्रतियोगिपदं व्यर्थमेवेति वाच्यम् अन-
तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्याभावस्याखण्डस्यैव निवेश्यत्वात् एवं द्वितीय-
लक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्ताप्रमाविरोधित्वं

यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति

निवेश्य साध्याभावपदस्य सार्थक्यं बोध्यमिति तन्मन्दम् । प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुरोधेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयरीत्यैव वक्तव्यतया हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन घटाभावादेरेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशपदप्रक्षेपेऽप्यसम्भवतादवस्थ्यात् । न च घटत्वेन घटाभावो वह्नित्वेन घटाभावात्मकः समनियताभावानामैक्यात् तथा च तस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवह्निस्वरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यम् । तथा सति घटसामान्याभावादेरपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तमादायासम्भववारकस्य साध्याभावपदस्य व्यर्थताया वज्रलेपत्वादिति ॥ प्रगल्भस्यैव लक्षणान्तरमुपन्यस्यति यत्त्विति । यद्वृत्ताविति । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्य इत्यर्थः । तेन वह्निनिष्ठस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । धूमादिनिष्ठेन्धनत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्यापि इन्धनत्वादिप्रकारेण वह्न्यनुमितेर्विरोधित्वादसम्भवः स्यादतः प्रकृतेति । साध्यतावच्छेदकेन सम्बन्धेन रूपेण च प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः । तथा च तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य वह्नित्वेन वह्न्यनुमितिं प्रत्यविरोधित्वाद्दोषः । प्रकृतानुमितिविरोधित्वं न प्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वमात्रं धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापि वह्न्यनुमितिविरोधिनो व्यभिचारभ्रमस्य विषयत्वसम्भवात् किं तु विषयितया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् तथा च वह्निनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूमसाध्यकानुमितिविरोधितावच्छेदकत्वाभावाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति । तथा च यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं तत्त्वमर्थः । न च घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववृत्तितात्वभ्रमदशायामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या वह्निनिष्ठनिर्धूमवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाद्व्यभि-

तत्त्वं व्याप्तिरिति तन्न । अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वम् साजात्यञ्च

चारिण्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यत्किञ्चित्साध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्र मित्वस्योक्तत्वात् साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रवेशनीयः । तेन न पूर्वोक्तदोषः ॥ अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्येति । अनुमित्यविरोधित्वं हि न साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं व्यभिचारधियः साक्षात्तत्त्वाभावेन व्यभिचारिमात्रेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । किं त्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम् । तज्जनकं च यदि निरुक्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति न साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विरोधि किं तु साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधीत्याकारकज्ञानमेव तथेति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । यदि तु साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं तदा निरुक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानमर्थान्तरग्रस्तमिति भावः । एतेन यदि प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वानुमितिपरं [न तु प्रकृतसाध्यकानुमितिपरं] विरोधित्वं चात्र साक्षादेव निवेश्यते तदा व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्यपास्तम् । तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधानेऽर्थान्तरतादवस्थ्यमिति ॥ मिश्रलक्षणमेव परिष्कृत्योपन्यस्यति केचित्त्विति । केवलान्वयिनि प्रसिद्धावपि वह्न्यादिसाध्यके व्यतिरेकिणि यावन्तः साध्याभावास्तत्तत्सजातीयत्वं तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावे तादृशान्यतररूपात्मकमप्रसिद्धमत उक्तं प्रत्येकमिति । यावन्तः साध्याभावास्तेषां प्रत्येकमपि सजातीयत्वं एकस्मिन्नभावे नास्त्यत उक्तं तत्तत्सजातीया इति । तदधिकरणवृत्तित्वाभावा इत्युक्ते तत्पदेन यावत्साध्याभावपरामर्शे वह्निमान् धूमात् रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभाववद्रूपाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतस्तत्पदाधिकरणेति । तथा च प्रातिस्विकरूपेण साध्याभावाननुपादाय तत्तु-

समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रवेतव्यो व्याप्यवृत्तिश्च प्रति-

---

त्सजातीयस्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावो ग्राह्य इति भावः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयं घटत्वादिना तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावन्त इति । तथा च साध्यसामान्याभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य तत्रासत्त्वाददोष । साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो व्यभिचारिण्यप्यस्तीत्यत सजातीया इत्युक्तम् । ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वस्याभावोपि अभावत्वादिना धूमसामान्याभावसजातीय एवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह साजात्यं चेति । यद्यपि साध्याभावनिष्ठं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपं तेनैव रूपेण साजात्यं वाच्यम् तथा च वह्निसामान्याभावादिनिष्ठं यत्साध्यान्यतररूपं वह्निनिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूप तस्य निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावेऽसत्त्वादसंभव तथापि यावन्त समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावदन्यतमत्वतद्भिन्नत्वान्यतररूपेण साजात्यं वाच्यमित्यदोष । समनियताभावानामैक्यात् गगनाभाव एव निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते तु गगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव साजात्यं वाच्यम् । तेन घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया धूमसामान्याभावसजातीयत्वेपि नातिव्याप्ति । साध्याभावश्चेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽत्र साध्याभावपदेनोक्त इत्यर्थ । साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधाने घटत्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्यापि साध्याभावपदार्थतया तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यापि हेतावसत्त्वादसम्भव स्यादतस्तत्परित्याग । अत्र साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकस्याभावो ग्राह्य । तेनैव सम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति हेतोर्वृत्तावपि न क्षति । यत्तु साध्यतावच्छेदकस-

योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो वा तेन तत्तत्सा-

म्बन्धेन साध्यव्यापकत्वं तेनैव साध्यव्यापकस्याभावो निवेश्य इति मतं तत्तुच्छम् । यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र तेन सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या तत्र सद्धेतावव्याप्तिः । प्रमेयत्वेन घटपटोभयमेदस्वीकारेण कथंचित्तत्राव्याप्तिवारणेपि वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । किं चैवं धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । संयोगेन धूमसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तितया धूमत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य यावदन्तर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वात् । अस्माकं तु स्वरूपसम्बन्धेनाय:पिण्डभेदस्यापि धूमव्यापकतया वह्नेस्तदभाववदवृत्तित्वाभावादेवातिव्याप्तिनिरासादिति बोध्यम् । ननु कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गततया तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतावभावादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति । व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वम् । संयोगी सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया हेतोस्तदधिकरणवृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिः।ननु रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्तयावत्साध्याभावान्तर्गतत्वात्तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि हेतावसत्त्वात् सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे तु रूपत्वेन तद्रूपाभावमादायाप्यव्याप्तिरत आह प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणस्यावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वं बोध्यम् । तेन नित्यरूपात्मकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यविरहेप्युक्ताभावस्य न संग्रहः। न वा वाच्यत्वत्वेन प्रमेयत्वाद्यभावस्यैव ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाद्यभावतया

ध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः तद्वद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्व-

---

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तद्सङ्ग्रहः । अत्र च निरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । तेन संयोगात्मकस्यैव साध्याभावस्य समवेतसामान्याभावनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्त्वेऽपि कपिसंयोगाभाववान्वात्वत्वादित्यादौ रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यैव नित्यरूपसामान्याभावतया तत्र नित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताकत्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्त्वेऽपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । समवेतसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपानवच्छिन्नत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयरीतेः प्रवेशफलमाह तत्तत्साध्यव्यक्तेरिति । अभाववति हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरित्यन्वयः । व्याप्यवृत्तित्वादेः फलमाह अव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्येति । तत्तत्साध्याभावेत्यादि । सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकेरयुक्तौ वह्निसामान्याभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकिमात्रेव्याप्तिरतस्तत्तदिति साध्याभावस्य विशेषणम् । तथा च निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभाव एव निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्र साध्याभावसजातीयत्वमस्तीत्यदोषः । नन्वेवमपि जलवृत्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य निरुक्तरूपशालिनो वह्नौ सत्त्वादव्याप्तिः न च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं परित्यज्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगिताया विशेषणं वाच्यमतो नोक्तदोषः तथापि गुणभेदाभावसजातीयस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्य हेतौ सत्त्वाद्गुणभिन्नं सत्त्वादित्या

त्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यः
तेन साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य

दावतिप्रसङ्गादत आह तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वत्वातिरिक्तसमा-
नाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्य इति । अयं पाठः
क्वाचित्कः । तत्र त्वातिरिक्तान्तेन निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावादेः सं-
ग्रहः । अन्यथा वह्निसामान्याभावसजातीयस्य समानाधिकरणध-
र्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । न
च निर्धूमत्वादिसजातीयस्य निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना वह्न्यवृत्तेरभा-
वस्य हेतौ सत्त्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्हेतुताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगिताया निवेशनीयत्वेऽपि नि-
र्धूमवृत्तित्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायाति-
व्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । एतदस्वरसेनैव यद्वेत्यादिलक्षणा-
न्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वत्वाव-
च्छिन्नाभाव इत्यस्यैव सम्यक्त्वे सामानाधिकरण्यधर्मादिकं प्रक्षिप्य नि-
षेधद्वयप्रवेशो निरर्थकः सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
ववदवृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य साध्याभावसजातीयस्य
सम्भवात् । तथापि यथासन्निवेशो न वैयर्थ्यम् । यत्र तादात्म्येन स-
म्बन्धेन हेतुता तत्र सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ता-
दात्म्यस्य अगत्स्वरूपतया तादृशतादात्म्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन
तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतो वा निषेधद्वयगर्भता ।
यत्तु तत्तत्साध्याभाववदवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तावसम्भ-
वः स्याद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-
भावाप्रसिद्धेः तादृशवृत्तितात्वमपेक्ष्य लघुवृत्तित्वत्वमादायैवोक्ता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति तत्तुच्छम् । गुरोः प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव लक्षणकरणात् । अन्यथा महाकालभेदे
साध्ये अन्यत्वविशिष्टघटादेः कालिकसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । महाकालभेदाभाववदवृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघुना वृत्तित्व-
त्वमात्रेणैव महाकालभेदाभाववदवृत्तित्वाभावप्रतियोगिताया अ-
वच्छेदात् । महाकालभेदाभावसजातीयस्य तद्वदवृत्तित्वत्वा-

द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यम् तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः इत्थञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः

तिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरिति ध्येयम् । तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकेत्यस्य प्रयोजनमाह साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति । अभावमादाय नातिप्रसङ्ग इत्यन्वयः । ननु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणव्यक्तृत्वस्याभावस्यापि साध्याभाववतया तद्वद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वात् कुतोऽतिव्याप्तिरत आह पार्थिवत्वादीति । पार्थिवत्वविशिष्टं यद्वह्निधूमवृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति वह्नेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः । आदिना जलत्वादिपरिग्रहः । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वेति । निर्धूमवृत्तित्ववह्निभेदोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्य वेत्यर्थः । न दोष इति । अन्यथा निर्वह्निसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात् निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमे सत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनोक्तौ चेत्यर्थः । तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वानुप्रवेशे गौरवमतः कस्य चिदित्युक्तम् । तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वं साध्याभावविशेषणमित्यर्थः । सत्त्वादित्यादावित्यादिपदेन वह्निमान् धूमादित्यादेः परिग्रहः । तत्रापि जातिसामान्याभावादेः साध्याभाववतया तद्वति संयोगसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धेरव्याप्तिसम्भवात् । ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वस्य केवलसत्त्वानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववति वृत्त्या द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वात् नचैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्तमान एव साध्याभावो गृह्यतां तावतैवोक्तदोषव्युदासादि-

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम्,

---

ति वाच्यम् तथापि धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिर्निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य महानसीयवह्नौ सत्त्वात् न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभावत्वं विवक्षितम् तथा सत्यपि निर्धूमत्वादिसजातीयं निर्धूमवृत्तित्वत्वेन रूपेण वह्न्यवृत्तेरभावं ताद्रूप्येण जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावं चादायातिव्याप्तितादवस्थ्यादत आह यद्वेति वह्नित्वावच्छिन्नधूमाभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इति। तथा च धूमादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया यावदन्तर्गतत्वात्तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः तत्तद्वह्न्यभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना धूमादिकं प्रति व्यापकत्वाभावादसम्भवः स्यादित्य स्तादृशाः साध्याभावा इति[1]। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इति तदर्थः। तत्तद्वह्नित्वादिकं तु न साध्यव्यापकतावच्छेदकमतस्तदवच्छिन्नाभावमादाय नोक्तदोषः। तादृशयावत्साध्याभावसाजात्यं तादृशसाध्याभाववृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्त्वम् तच्च व्यतिरेकिण्यप्रसिद्धमतः प्रत्येकमिति। यद्यपि तादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितमपि साजात्यं न कुत्राप्यभावेऽस्तीति व्यतिरेकिण्यव्याप्तितादवस्थ्यम्। तथापि तेषामित्यत्र तस्य तस्य तस्येत्येकशेषकरणात् यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्य तत्तद्व्यापकीभूताभावस्य लाभाददोषः। धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वह्नित्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्न्यन्याद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति। साजात्यन्तु

(१) 'धूमत्वादिना'

प्रागुक्तदिशा ग्राह्यम्। तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वह्न्यादिव्यापकत्वसत्त्वेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। तादृशाभावस्य धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहादिति ध्येयम्। धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य च वह्निसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्निसंयोगत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति। वस्तुतो वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वेन वह्निं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय व्याप्यवृत्तिपदम्। तेन यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वान्नोक्तदोषः। धूमाद्यभावसजातीयस्य वह्न्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति। यद्यपि तत्तद्व्यभिचारस्थलान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तत्समानाधिकरणस्य तत्सजातीयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण तत्तदयोगोलकभेदत्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तौ साध्याभावसजातीयाभावे साध्याभावसामानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतया न व्यापकीभूतपर्यन्तस्य व्यर्थतेति ध्येयम्। यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकताया यद्यवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभावोऽत्र साध्याभावपदार्थः तथा चायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः किं तु धूमाद्यभावः एवं च तत्समानाधिकरणस्य वह्न्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः समानाधिकरणत्वेऽप्यपहाय व्यापकीभूतस्येत्युक्तम् न चैवं वह्निमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिः संयोगेन वह्न्याद्यभावस्यापि साध्याभावतया तस्य केवलान्वयितया तत्सजातीयतद्व्यापकीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् यावन्तो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेव प्रवेश्यतया वह्नि-

साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनताव-

सामान्याभावस्य निरवच्छिन्नग्रहे वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्ति-त्वविरहेण यावदन्तर्गतत्वात् धूमाद्यभावस्तु वह्निमदयोगोलक एव तादृशाव्याप्यवृत्तिरिति तन्न । तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य साध्यतायामव्याप्ते । तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापक-तावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । अन्ये [1] यावन्त साध्याभावा प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिष्ठ यद्रूपावच्छिन्नप्र-तियोगिताकाभावत्व तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमर्थः तत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्यभावसमानाधिकर-णवृत्ति योक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-सत्त्वाभावादित्यत्रातिव्याप्ति गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीये समाना-धिकरणे च सत्तास्वरूपेऽभावे वर्तते यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव त्वस्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्व तेन द्रव्यान्यत्ववि शि-ष्टसत्ताभावस्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकताव-च्छेदात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशि-ष्टसत्ताभाव वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्व न गुणान्यत्वविशिष्ट-सत्ताभावाभावाद्यात्मकस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्या-भावस्य व्यापकतावच्छेदकं द्रव्य एव व्यभिचारादतो नोक्तदोष इति प्राहु । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्र-तियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना [गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट]सत्ता-दिकं प्रति व्यापकतानवच्छेदादव्याप्तेराह यद्रूपावच्छिन्नेति । न चेदं गमन स्पन्दत्वादित्यादौ तादृशगतित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिता-वच्छेदकीभूतगतित्वत्वादिनापि कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वव्यापक-त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभावस्य यत्सम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अवच्छेदको यो धर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-न्धेन हेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वादिति भाव । परे परिष्कृत निरस्ति-

(१) इत्येन [धर्मेण] गुणकर्म-न्यत्व[विशिष्टसत्ता] तादृशा

च्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेर्गुण-
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रति-
योगित्वादतिव्याप्तेः ज्ञेयं प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगि-

तुमाह साधनस्येत्यादिना । तादृशेति । यावन्तः साध्याभावाः
प्रत्येकं तत्तत्सजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः। तदवच्छेदकत्वमिति।
तत्तत्साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वं चेत्यर्थः। प्रथमे दूषणमाह द्रव्यमित्यादि। तादृशाभावेति। सा-
ध्याभावसजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः। द्वितीये दूषणमाह ज्ञेयं
प्रमेयादित्यादि। प्रमेयत्वादेरिति। नच सामान्यधर्मेण विशेषाभाव-
स्यापि व्यवस्थापितत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावस्यैव प्रागुक्तक्रमेण
साध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मेयत्वमादाय ना-
व्याप्तिरिति वाच्यम्। वह्नित्वेन महानसीयवह्न्यभावमादाय धूमसा-
ध्यकवह्न्यावतिव्याप्तिभिया स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियो-
गितायाः प्रवेश्यत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावप्रतियोगिताया अतथा-
त्वात्। तथापि विषयत्वाद्यपेक्षया गुरोः प्रमाविषयत्वस्य प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वेनोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः। नव्यास्तु यावन्तः
साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयो यस्तत्तत्समानाधिकरणो व्याप्य-
वृत्त्यभावः तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः। व्याप्यवृत्तित्वं तु प्रकृतहेतुसामा-
नाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वम् तेन
धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्तत्सजातीयस्य वह्निधूमोभय-
त्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेऽपि धूमसाध्यकवह्न्यादौ नातिव्या-
प्तिस्तादृशोभयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् एवं च यत्रा-
भावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि-
न्नत्वोभयाभावः स एव साध्याभावपदार्थः तेनाऽभाववान् प्रमेयत्वा-
दित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधिकर-
णे घटादौ वर्तमानस्य तत्तत्सजातीयहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्ति-
त्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः। इत्थं च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्य-

त्तस्यामसिद्धेः, यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमव-
च्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः । परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो या-

---

त्याद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तदधिकरणे गुणादौ वर्तमा-
नस्य तत्सजातीयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्ध्यैव नातिव्या-
प्तिः वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्य-
भावसमानाधिकरणस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्य घट-
त्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव वा निरुक्तव्याप्यवृत्तिताशालि-
नः प्रतियोगितामादाय लक्षणसम्भव इति यथाश्रुतमेव मिश्रलक्ष-
णं सम्यगिति प्रतीमः [न च वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः
यावत्साध्याभावान्तर्गतद्रव्यसामान्याभावसजातीयनिरुक्तव्याप्यवृ-
त्तिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य धूमादावसत्त्वात् संयोगेन
धूमस्याव्याप्यवृत्तितया धूमाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वा-
च्यम् संयोगेन द्रव्यस्य व्याप्यवृत्तित्वाद्धूमद्रव्यान्यतराभावस्य नि-
रुक्तरूपशालितः प्रतियोगित्वस्य धूमादौ सत्त्वाच्च मिश्रलक्षणम्]
इति प्राहुः । व्यापकीभूतस्य सजातीयस्येत्यादिपरित्यागेन लघुलक्ष-
णमाह यद्वेति । तादृशा इति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इत्यर्थः । अत्रापि येन सम्बन्धेन साध्य-
व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मैस्त-
त्सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसि-
तार्थः । तेन गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ गमनत्वाद्यभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकैर्गमनत्वत्वादिभिः कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वादिहेतुव्यापक-
त्वेपि नातिव्याप्तिः । न वा वाच्यत्वादिमदप्रतियोगितावच्छेदकतामादा-
यैव केवलान्वयिस्थले लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थाव-
तारानुपपत्तिः । न च धूमत्वेन धूमाभावस्यैव वह्नित्वेन धूमवद्भे-
दाभावत्वादयःपिण्डान्यत्वाभावस्य चाय पिण्डान्यत्वनिरूपितस्वरू-
पसम्बन्धेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतध-
ह्नित्वभेदत्वादिभिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदात् धूम-
वान्वह्नेरित्याद्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वा-

वन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वं बोध्यम् तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्न्यभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्तमा-

---

यच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नयोरुभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया यथावच्छेदकधर्मस्य लक्षणघटकत्वादिति सङ्क्षेपः ॥ परे त्विति। साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटाद्यादिमाऽभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इत्युक्तम्। तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमत्र दैशिकविशेषणतया ग्राह्यम्। तेन निर्धूमवृत्तित्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वह्न्यादिवृत्तित्वाद्यभावस्योपादानेपि नातिव्याप्तिरिताद्दृश्यम्। वह्निमान् धूमाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वात् अतो वृत्तिमद्वृत्तय इत्युक्तम्। तदनुक्तावसम्भवस्तु नास्ति तादात्म्यसम्बन्धेन सद्धेतावेव निरुक्तलक्षणसङ्क्रमणात्। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तथाविधयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयम्। येन सम्बन्धेन हेतुता वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं तेन बोध्यमिति पाठः। तदभावस्येति। तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः। जात्यादाविति। समवेतत्वघटितजातित्वोक्त्या सम्बन्धान्तरेण यो वृत्तिमान्तद्वृत्तित्वमुपदर्शितम्। न क्षतिः नाव्याप्तिः। हेतुताघटकसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तदवृत्तित्वेन तादृशाभावस्य यावदन्तर्गतत्वादिति भावः। अत्र वृत्तिमद्वृत्तिता दैशिकविशेषणतया ग्राह्या। तेन वाच्यं द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य समवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुताघटकसमवायसम्बन्धेन वृत्तिमति स्पन्दादौ कालिक सम्बन्धेन वर्तमानस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यत्वादिहेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः। इत्यत्रापीत्यपिकारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुताघट-

त्तस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च पूर्ववद्बोध्यः

कसम्बन्धेन वाच्येति व्यञ्जितम् । तेन तत्तद्धूमावयवान्यत्वाभावस्यापि पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्याभावत्वेन तद्वति सम्बन्धसामान्येन या वृत्तिस्तदभावस्य तत्तद्धूमावयवासामानकालिकद्रव्यवृत्तेर्धूमहेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । ननु साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रस्य प्रवेशे धूमस्य तत्तद्वह्न्यभाववद्वृत्तित्वेन वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशे तु गगनादेः साध्यत्वे द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः साध्याभावस्य केवलान्वयित्वात् एवं घ्राणग्राह्यगुणवान् प्रमेयत्वान्वा पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह साध्याभावश्चेति । पूर्ववदिति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिश्चाभावोऽत्र साध्याभावपदार्थः इत्यर्थः । [यथाश्रुते साध्याभावत्वप्रवेशेऽनासङ्गत्यापत्तेः] अत्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावो ग्राह्यः । तेन ज्ञानवानात्मत्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः कालिकसम्बन्धेनाभावाधिकरणसमवेतत्वाभावस्य स्पन्दत्वनिष्ठस्य हेतावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावनां विवक्षणात् ज्ञानवानात्मत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघटकसमवायसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात् इत्थं च व्यापकतापि तेनैव ग्राह्या तेन विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघटकसमवायेनाभाववति हेतोर्वर्तमानत्वेऽपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः इति तन्तुच्छम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या सद्धेतावव्याप्तेः । धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च । संयोगेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव व्याप्यवृत्तितया तद्वद्वृत्तित्वाभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् । प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्तेश्च । साध्यताघटकतादात्म्येन प्रमेयत्वादेरेव सा-

तद्वद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-

---

व्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे-
रिति दिक् । वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः वह्निसंयोगाभावस्या-
पि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकवह्निसंयोगवद्वृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य घटादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादतो व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो
विशेषितः । वस्तुतो निरुक्तसाध्याभावाधिकरणत्वमवश्यं विशेषण-
ताविशेषसम्बन्धेन प्रवेश्यम् । अन्यथा द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्य-
त्वाभावस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे गुणस्य वृत्तेर्द्रव्यत्वाभाव-
त्समवेतत्वसामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तेः । त-
था च वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावस्य तादृशसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसि-
द्धेस्तमादायाव्याप्तिवारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदम् । परं तु रूपवान्
पृथिवीत्वादित्यादौ नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्माव-
च्छिन्नाभावतया तद्वत्समवेतत्वाभावस्य नित्यरूपादिनिष्ठस्य हेताव-
सत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदम् । न च तस्यापि व्याप्यवृत्ति-
त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नयद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावभिन्नत्वस्य द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि-
न्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्योक्तत्वान्नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नस्य स्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वाद्य-
वच्छिन्नयद्वृत्तित्वादेव व्युदासः । एतेन संयोगाभावत्वादेः साध्य-
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिवैयधिकरण्याघ-
टितसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेपि न व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति
ध्येयम् । ननु वह्निमान् धूमादित्यादावालोकाद्यवृत्तित्वादिनालोका-
वृत्तिसामान्याभावोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतः
संयोगादिसम्बन्धेन वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यालोकावृ-
त्तिमध्ये निवेशात् एवमिन्धनत्वावच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूत-
महानसवृत्तित्वादेर्महानसवृत्तित्वत्वादिना योऽभावः सोपि साध्या-
भाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतस्तयोर्धूमादावसत्त्वादसम्भव इत्य-
त आह तद्वद्वृत्तित्वाभावोपीति । मिश्रलक्षण इवात्रापि तत्तत्सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वासम्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि-

व्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन वृत्तित्वत्वृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियो-

---

ताकत्वप्रवेशे आलोकावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य हेतावसत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरतोऽन्यथा व्याचष्टे स्वव्यापकेति। स्वं प्रतियोगिता। तद्व्यापकीभूतं यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत उक्तं तत्तदिति । तथा च निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तस्य घटादावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। स्वनिष्ठवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वात् सद्धेतुमात्रेऽसम्भवापत्तेः कल्पान्तरमाह तत्तदिति । समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदभावस्यैव व्यभिचारिण्यतिप्रसञ्जकत्वादतिरिक्तान्तम् तत्रापि निर्धूमवृत्तित्वत्वस्यापि सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नसामान्याभावमादायातिव्याप्तिवारणायोगात् तत्तदित्युक्तम्। नचैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटवृत्तित्वजातित्वान्यतराभावं घटावृत्तेरभावमादाय द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् । अत एव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्ने यद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तिप्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धत्वादिति निरवद्ययगर्भता । तेन घटत्वादिना तादृशावृत्तित्वाभावमादायैव लक्षणसङ्गतिः । केचित्तु यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्ना यावन्तोऽभावा इत्येव लाघवाद्वक्तुमुचितं तथापि वाच्य

प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन हेतौ जगत एव साध्याभाववत्तादा-
त्म्यतया तादृशतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरतो नि-
वेशद्वयगर्भता इत्थं च विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामेव तादृशवृत्ति-
त्वाभावः सुलभ इति प्राहुः । यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वाच्य-
त्वाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया केवलान्वयिन्य-
व्याप्तिभिया तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा नोक्ता
इति तदुक्तम् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाश्रित्यैव लक्ष-
णकरणात् । अन्यथैतत्कल्पे वृत्तिमद्वृत्तिपदद्वैयर्थ्यापत्तेः । वृत्तित्व-
त्वमादायैव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणध-
र्मतयैव तदवच्छिन्नाभावमादायाव्याप्त्यभावात् । किं चैवं गुरुध-
र्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादाव-
तिव्याप्तिरपि स्यात् । तद्घटवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्घटभे-
दाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । तद्घटवृत्तित्वत्वस्य सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्ना-
भावस्य लक्षणाघटकत्वात् । एवं स्नेहवत्त्वं द्रव्यत्वादित्यादौ स्नेह-
वत्त्वाभाववद्वृत्तित्वत्वाज्जलवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छि-
न्नाभावाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति दिक् । यस्य कस्य चित्सामाना-
धिकरणधर्मस्यावर्तकमतत्तत्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यनिवेशा-
पेक्षया लाघवमनुसृत्याह वृत्तित्ववृत्तिना येनेति। [तत्तत्साध्याभाव-
वद्वृत्तितात्वातिरिक्तेनेति पूर्वेणान्वयः। तथा च तत्तत्साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यर्थः] साध्याभाववद्वृ-
त्तित्ववृत्तिना येनेति पाठे साध्याभाववत्पदं सम्पातायातम् । यद्यपि वृ-
त्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादिसामान्याभावस्य
प्रत्यासन्नत्वाभावस्य वा हेत्वावत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रा-
सम्भवः तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविरहे-
ऽपि घटभेदत्वेन घटभेदनिर्वाह्यवृत्तित्वान्यतमाभावस्य तादृशस्य हे-
त्वावत्त्वात् तथापि पूर्वपदस्यापि कल्पे [हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्न] वृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं विशेषणीयमित्यदोषः ।
स्वरूपवृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव तादृश-
वृत्तित्वपर्याप्तिरिक्तवृत्तित्वनिष्ठधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षितमिति केचि-
त् । वृत्तित्ववृत्तिना धर्मेण येनेति पाठे तु धूमन्याभावमादायासम्भ-

गिताको बोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण यो व-
ह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावा-
धिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वविरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वास्मिन्नसत्त्वेऽपि न क्ष-

---

यापत्तेरेव धर्मेण वेति कल्पान्तरोल्लेखः । तथा च धूमत्वघटत्वभे-
दत्वादेस्तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेव तदवच्छिन्नाभावमादाय
नासम्भवः । वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु तादात्म्येन हेतौ विरुद्धघटत्व-
पटत्वाभ्यामवृत्तिगगनादिना वा वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय
इति ध्येयम् । स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेत्यस्य फल-
माह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति । निर्वह्निवृत्तित्वस्येति प्रतियोगितायाः
स्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थम् । न च स्वव्या-
पकवृत्तित्वत्वकेत्युक्तावपि आलोकावृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वा-
रणसम्भवात्प्रतियोगिताव्यापकत्वदिशि तत्तत्साध्याभाववत्त्वप्रवेशो
व्यर्थ इति वाच्यम् । आलोकावृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं त-
स्यावश्यकत्वात्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगितत्तत्साध्या-
भाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिताकत्वरूपपर्य-
वसितार्थे तत्तत्साध्याभाववतः सकृदेव निविष्टतया वैयर्थ्यशङ्कानव-
काशाच्चेति भावः । तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगि-
तेत्यस्य फलमाह यश्चेति । आदिना वाच्यत्वत्वादेः परिग्रहः । घटत्वा-
देः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छिन्नवह्न्यभावस्य ल-
क्षणाघटकत्वादत उक्तं इन्धनत्वादीति । इन्धनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य
महानसादावसत्त्वात्तमादाय क्षतिविरहादाह वह्न्यभावेति । तादृ-
शवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्यानुक्तावसम्भव एव स्यादि[illegible]
वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिमात्रम् । प्रमेयमात्रस्य हेतुतास्थले तत्तत्प्रमे-
यनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयान्तरवृत्तेस्तत्तत्प्रमेये विरहादित्येवमावे-
दयितुं सर्वसाधारण्येनाह स्वनिष्ठेति । स्वनिष्ठं यत्साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वं तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः । अत्र घटत्वादौ साध्ये स्वीयविशे-
षणतया घटान्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः साधनस्यैव हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धेन वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वात् न

तिरित्याहुः । अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमु-
दायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वम् तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्या-

---

वैतस्य विरुद्धत्वात्साध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणादेव
नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् तथापि द्रव्यत्वादौ साध्ये स्वीयस-
मवायादिना सत्त्वादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशसम्बन्धेन हेतोरे-
व वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य
च हेतौ सत्त्वात् एवं महाकालान्यो घटादित्यादौ कालिकसम्ब-
न्धेन हेतावतिव्याप्तिः वृत्तिमन्मात्रस्यैव हेतुताघटककालिकसम्ब-
न्धेन महाकालवृत्तेस्तेन सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वाभावासंभवात् न च
महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि प्रलयावच्छेदेन पटादावेव वृ-
त्तिमद्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् सामानाधिकरण्यस्य व्या-
प्यवृत्तित्वात् अन्यथा घटादिहेतावपि खण्डकालावच्छेदेन महाकाल-
वृत्तित्वाभावसत्त्वादुक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् एवं द्रव्यत्वादेः साध्य-
तायामवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिर्विशिष्टसत्तायामव्याप्तिः द्रव्यान्य-
स्मिन् गुणादौ विशिष्टसत्ताया वृत्तिमत्त्वादिति वदन्ति।यदि च वृत्तिम-
द्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधि-
करणतासामान्यकधर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति विवक्ष्यते तदा नैतेषामे-
कोपि दोषः पदमादधाति वृत्तिमद्वृत्तय इत्यादौ सर्वत्र दैशिकविशेष-
णतासम्बन्धेन वृत्तेर्निवेशनीयत्वात् अन्यथाधिकरणत्वमात्रस्यैव
संयोगादिसम्बन्धेनावर्तमानत्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरि-
ति ध्येयम् ॥ [कूटपदप्रवेशेन सार्वभौमीय लक्षणं परिष्कुर्वन्नाह]
अन्ये त्वित्यादि । अत्र साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वा-
दिनाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा
च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिप्रसङ्ग । न च ता-
दृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वोक्तावपि तादृशातिव्याप्तिव्युदासः
सम्भवतीति वाच्यम् । तथापि तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादा-
याव्याप्तितादवस्थ्यात् तादृशवृत्तित्वत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभा-
वाप्रसिद्धेश्च । अत एव तादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपि न विवक्षि-
तम् केवलान्वयिन्यव्याप्तेः । साध्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वसामान्याभा-

वस्य हेतावसत्त्वादिति भावः। इत्थमपि वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्ति-त्वसामान्याभावस्यैव यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वादिहेतावसत्त्वाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वृत्तय इत्युक्तम्। तथा चैत-स्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाच्च तस्य निरुक्तयावदन्तर्गतत्वं किं तु घटत्वादि-ना तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव स च ज्ञेयत्वादिहेतौ वर्तते इति नाव्या-प्तिः। अत्र वृत्तिमत्त्वादिकं पूर्वलक्षणदिशावसेयम्। तेन न प्रागुक्त-दोषः। ननु प्रलयभिन्नं गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेताव-तिव्याप्तिः महाकालस्य कालिकसम्बन्धेन प्रलयान्यत्वाभावकूटव-त्त्वेन तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या वृत्तिस्तस्याः व्यधिकरणधर्माव-च्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् न च दैशिकविशेषणतया सा-ध्याभावकूटवत्त्वं विवक्षितमतस्तादृशकूटवत्प्रलयवृत्तित्वसामान्याभा-वस्याधुनिकघटादिवृत्तेर्गोत्वहेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावभावसाध्यकेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् सा-ध्याभावकूटान्तर्गतस्य घटत्वस्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतयाधि-करणाप्रसिद्धेः दैशिकविशेषणतया वृत्तिमतामेव साध्याभावानां प्रवेशे तु घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्व्यधिकरणध-र्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्तया तत्कूटवद्वृत्तित्वस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्ति-त्वात् एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनत्वाभाव-स्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः गगनत्वाद्यभावघटितकूटस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन यदधिकरणं तद्वृत्तित्वसामान्याभा-वस्य वृत्तिमति शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ता-बुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन वृत्ति-मतः साध्याभावकूटस्य तादृशसम्बन्धेनैवाधिकरणत्वस्योक्तत्वात्सं-योगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपसाध्याभावो न तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमान् निरवच्छिन्नसमवायादिसम्बन्धेनैव सं-योगादिनिश्चयस्य तद्विरोधित्वमतो न तत्राव्याप्तिः। केवलान्वयिनि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धिर्भ्रमरूपैव सु-लभा। सत्यां हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धौ जात्वपि घटत्वेन वा-च्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात् घटत्वाद्यभाववत्ताबुद्धिं प्रति च समवा-

पकताद्दशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयोजनञ्चो-

याद्विना घटत्वादिमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादेर्वोक्ताव्याप्त्यादेर्व्यु-
दासः।ताद्दशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वप्रवेश एव समुदायपदं
सार्थकं भवत्यतः प्रागेव वृत्तित्वाभावं व्याचष्टे ताद्दशेति । स्वेति । स्वं
प्रतियोगिता।तद्व्यापकं यत्साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्व तद्व्यापकप्र-
तियोगिताकेत्यर्थः।प्रयोजनं चेति।वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकावृत्ति-
सामान्याभावस्य साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताक-
स्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिरतः स्वव्यापकेति । तथा
चालोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य व्यापकं न निर्वह्निवृत्तित्व-
त्य धूमत्वादौ व्यभिचारादित्ययमभावो न लक्षणघटक इति नाव्या-
प्तिः । प्रतियोगितायां ताद्दशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वानुक्तौ वाच्यं ज्ञेय-
त्वादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्व-
त्वकस्य घटवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात्
तदुपादाने च ताद्दशाभावप्रतियोगित्वं न वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्ति-
त्वत्वव्यापकं पटवृत्तित्वे व्यभिचारादित्येतस्य लक्षणाघटकत्वान्ना-
व्याप्तिरिति भावः । अत्र च प्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं
ग्राह्यम् ।तेनेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य घटान्यत्वादिवृत्तेर्हेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः । सार्थभौममते
पकयिशिष्टापरत्वमेवोभयत्वम् ।तेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभया-
भावमादाय नाव्याप्तिः । ताद्दशप्रतियोगितायास्ताद्दशवृत्तित्वत्वाव्या-
पकत्वादिति ध्येयम । स्वव्यापकत्वदलस्य पूर्वोक्तलक्षणोक्तेष
व्यावृत्तिः ताद्दशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वदलस्य तु न प्रागिव वह्निमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिः तत्र महानसादेः साध्याभावकूटानधिक-
रणत्वात् किं तु केवलान्वयिस्थल एवेत्याशयेनाह उक्तमायमिति । न
च स्वव्यापकेत्याद्यपेक्षया लाघवात् साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वा-
वच्छिन्नाभावा एव यावन्तो निवेश्यन्तां ताद्दशवृत्तित्वत्वेन घटादेर-
भावमादाय केवलान्वयिनि लक्षणसम्भवादिति वाच्यम । वह्निमान्
धूमाद्वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रासम्भवापत्तेः।निर्वह्निवृत्तित्वत्वा-
द्यपेक्षया गुरुत्वेन वह्न्यभावकूटवद्वृत्तित्वत्ववाच्यत्वाभावकूटवद्-
वृत्तित्वत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसि-

क्तमायम साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति साध्याभावश्च साध्यातावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन. वह्नेः साध्यत्वे धूमे संयो-

---

ग्रेरिति भावः। ननु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावास्तद्वत्त्वमेवोच्यतां कृतं कूटपदनिवेशेनात्यत आह साध्याभावेति। साध्यप्रतियोगिकाभावेत्यर्थः। व्यधिकरणेति । साध्यप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यावृत्तिमात्रनिष्ठत्वादिति भावः। अत इति। तथा च धूमाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव वह्न्यादिहेतावसत्त्वान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। न चैवं गगनाभाववान्वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनस्यापि साध्याभावतया तदधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्। वृत्तिमत्त्वेनापि साध्याभावस्य विवक्षणीयत्वात्। नव्यमते गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावाच्चेति भावः । अत्र साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्यत्र कूटपदस्य फलं ग्रन्थकृतैवोक्तम् प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वमित्यत्र कूटपदस्य फलं तु नालोकावृत्तेरभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणं तादृशाभावस्य स्वव्यापकवृत्तित्वत्वकप्रतियोगिताकेष्वेकावपि वारणसम्भवाद्भूमत्वादावपि तदभावप्रतियोगितासत्त्वात् पर स्वालोकावृत्तिवृत्तित्वस्याभावमादायाव्याप्तिवारणमेव तत्फलमिति प्राञ्चः। तत्तुच्छम्। स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन' साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वस्याश्रये वर्तमानस्याभावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिताकाभावेनैव तादृशवृत्तित्वाभावानां निवेशात्। तत्र च सकृदेव कूटपदस्यान्तर्भावेणोभयथा तन्निवेशे फलानुसन्धानस्य वायसदन्तानुसन्धानसमानत्वात् । अन्यथा साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वत्वाभावादेव व्युदासात्तमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं ग्रन्थकृता कूटपदोपन्यासानौचित्यापत्तेरिति ध्येयम्। धूम इति।

गेन च तथात्वे वह्न्यवयवत्वे पर्वतवह्न्यवयवसंयोगे च पर्वतस्य वह्न्यवयवस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि

नातिव्याप्तिरिति परेणान्वयः । एवमग्रेऽपि । इदमापाततः साध्यताव-च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रवेशेऽप्यत्रातिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात् । सा-ध्याभाववत्संयुक्तत्वसामान्याभावस्य कुत्रापि संयोगेन वृत्तिमत्त्वास-त्त्वात् । वह्न्यवयवमात्रसंयुक्तवस्तुनोऽसत्त्वादिति ध्येयम् । ननु सम्ब-न्धविशेषाविवक्षायां प्रलयेऽपत्रकर्मतद्ध्वंसनित्यरूपादिकमेव वह्न्य-भावकूटाधिकरणं वाच्यम् अन्यविभुमूर्तानां यथायोगं कालिकसं-योगादिकृतविशेषणताभिर्वह्निमत्त्वेन द्रव्यस्य वह्न्यभावकूटवत्त्व-विरहाद्वह्न्यसमानकालीनस्य धूमसंयोगिद्रव्यस्यासत्त्वात् तथा च तत्र साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसक्त्यैव न धूमेऽतिव्याप्तिः समवायेन धूमस्य हेतुत्वं तु विरुद्धत्वादेव तद्व्यु-दासासम्भवादत आह संयोगेन चेति । तथात्वे वह्नेः साध्यत्वे । त-था चात्र वह्न्यभावाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्र हेतुतावच्छेद-कसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वादौ प्रसिद्धस्याभावो वर्तत एव व-ह्न्यवयवत्वे इत्यतिव्याप्तिः स्याद्यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावस्य प्रवेशो न स्यादिति भावः । ननु समवायेन व-ह्न्यभावस्य वह्न्यवयवत्वासमानाधिकरणत्वात् अग्रे वक्ष्य-माणेन साध्याभावानां हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव न तादृशाभावमन्तर्भाव्योक्तहेतावतिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह प-र्वतेति । अत्र समवायेन वह्न्यभावस्य पर्वते संयोगेन वह्न्यभावस्य च वह्न्यवयवे हेतुसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभाव-कूटाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्समवेतत्वाभावस्य तादृशसंयोग-हेतौ सत्त्वाद्भवत्यतिव्याप्तिः । यत्तु संयोगेन वह्नेः साध्यत्वे वह्न्य-वयवत्वस्य विरुद्धत्वात् हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव वारयितुं शक्यत्वात् पर्वतेत्यादि हेत्वन्तरमिति तत्तुच्छम् । वह्न्यव-यवेऽपि वह्न्यन्तरस्य संयोगेन वृत्तौ विरोधविरहात् । तादात्म्येन सा-ध्यत्वानुरोधात्सम्बन्धितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्ये प्रवेश्यत्वाद्-दिति भावः । सम्बन्धद्वयेति । पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नवह्न्यभावान-

नातिव्याप्तिः तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत्र सद्धेतौ पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-

---

धिकरणत्वात् वह्नयवयवस्य च समवायाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावानधिकरणत्वादिति भावः । [नातिव्याप्तिरिति ।] प्रागुक्तरीत्या साध्याभावकूटघति नित्यरूपादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र च वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एवेदमुक्तम् । तेन धनी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन साध्यतायां नाव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो ग्राह्य इति तु न युक्तम् । धनी द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धेन साध्याभावस्यैव तादृशत्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । ननु साध्याभावो यदि साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षितस्तदा प्रमेयं वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्याप्रसिद्धेः न च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवाभावो वक्तव्यः तथा चावृत्तिगगनादिना प्रमेयादेरभाव एव तत्र सुलभ इति वाच्यं घ्राणग्राह्यगुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशगुणत्वस्य ग्राह्यगन्धत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेव तादृशसाध्याभावत्वादत आह तथेतिस्वं प्रतियोगिता । प्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह पृथिवीत्वाभावादाविति । तत्तद्विपक्षो घटादिः । तथा च घटाद्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या पृथिवीत्वाभाववज्जलत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । प्रतियोगितायाः पटत्वादावपि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकतया तादृशाभावानां लक्षणाघटकत्वात् । प्रतियोगिभेदेऽपि पक्षधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एकत्वादिति भावः । सद्धेतावित्वि । नाव्याप्तिरित्यन्वयः । वह्निमान्धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विपक्षीभूतजलजलाद्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य

वति सामान्यादावर्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभाववृत्त्यधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्याहुः । तत्र ।

गुणादौ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ च विपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासम-
वेतसामान्याभावकूटस्य जात्यादावधिकरणतासत्त्वात्तदप्रसिद्धिनि-
बन्धनाव्याप्तेरप्रसक्तेः विरहात्तदुभयं नोदाहृतम् । ननु यावतामे-
काधिकरण्यं तावत्समुदायस्य विवक्षायां नाव्याप्तिरत आह पृथि-
वीत्यादावपीति । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य विशेष-
णीयत्वेन जातित्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिसम्भव इत्यादि-
पदमुपात्तम् । तथा च जलासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तेजोऽसमवे-
तत्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटित-
साध्याभावकूटवति जात्यादौ प्रकृतहेतोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भा-
वः । द्रव्यत्वस्य समवायेन हेतुत्वे तादृशसाध्याभावकूटवति जात्या-
दौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिः स्यादत उक्तं
द्रव्यत्वप्रकारकेति । सामान्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिर्विषयतादा-
वेव सुलभा । प्रमाविशेष्यत्वादावपीति । नातिव्याप्तिरित्यन्वयः । तादृश-
प्रतीतिविषयत्वभ्रममादाय जात्यादावपीत्यत उक्तं प्रमेति । अत्र प्रतियोगि-
व्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन नित्य-
ज्ञानवत्तादात्म्येन साध्यतायामीश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य पटा-
न्यभेदस्य च द्वयोर्विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिताव्यापकीभूतनित्यज्ञा-
नात्मकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयोरेकाधिकरणाप्रसि-
द्धावपि नाव्याप्तिः । न वा तादृश एव साध्ये द्रव्यत्वप्रकारकप्रमावि-
शेष्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनव-
द्रव्याणां प्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदस्य कूटवति गुणादौ हेतोरसत्त्वेऽप्यति-
व्याप्तिः । न चैवं वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः प्रतियो-
गितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन तां प्रति पर्याप्त्याख्यसाध्यताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकतया निरुक्तसाध्याभावाप्र-
सिद्धेरिति वाच्यम् । एकविशिष्टापरत्वानतिरिक्तस्योभयत्वस्य सार्वभौ-
ममते पर्याप्तिभिन्नसम्बन्धेनैव साध्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । सा-

ध्यतावच्छेदकव्यापिका प्रतियोगितेत्यस्य फलमाह नापीति। घटत्वाभाववत्त्वेन साध्यत्वे साध्याभावकूटवत्त्वं घटस्यैव सुलभमत उक्तम् अभावत्वादिनेति। आदिना प्रमेयत्वादेरुपग्रहः। तथा चाभाववान् प्रमेयवान्वा घटत्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरणस्य तत्तद्घटान्यत्वाभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतः साध्यतावच्छेदकव्यापकेति। साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वादिव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तत्तद्घटान्यत्वाभावानां लक्षणाघटकत्वादिति भावः। अत्र स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यं वाच्यम्। तेन घटत्वाभावत्वेन घटत्वाभाववेन त्वाभावप्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यम्। घटत्वाभावत्वादेः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितान्यूनवृत्तित्वेन तादृशप्रतियोगिताकाभावानां लक्षणाघटकत्वात्। एवं साध्यसामानाधिकरण्यमपि हेतौ वक्तव्यम्। तेन सत्तावत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तादृशस्य च यावत एव हेतौ सत्त्वेऽपि जात्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादिविरुद्धहेतौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयम्॥ यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य घटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य च द्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकम् तदपेक्षया लाघवाद्घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वस्यैव तथात्वात् तादृशवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावानां साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदास घटवृत्तित्वविशिष्टवस्तुमात्र एव तत्प्रतियोगितासत्त्वादिति वाच्यम् वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसम्बन्धेन घटान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य च द्वयोस्तथाप्येकाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यात् न चाधेयताविशेषेण घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावः तस्य त्वयाप्यवश्यं वाच्यत्वात् अन्यथा घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः गुरुतरतादृशवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या घटवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव घटवृत्तित्वविशिष्टवा-

द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादिरसादौ तदुभयान्यतरत्वाव-च्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः । अपि च इदं पृथि-व्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादिरसादौ द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधि-करणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः । द्रव्यत्वत्वा-द्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्त-त्वात् । किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिवे-

---

शत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वात् तथापि दूषणमिदं स्फुटतयोपेक्ष्या-ह द्रव्यत्वेत्यादि ॥ ननु सार्वभौमानां मते विरुद्धयोरुभयत्वस्यातिरि-क्ततायामपि समानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तथा च पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वं द्रव्यत्वविशिष्टपृथिवीत्वत्वमेव साध्य-तावच्छेदकं पर्यवसितमिति तत्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादे-तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः तत्प्रतियोगिता-याः पृथिवीत्वेपि सत्त्वेन निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकत्वा-दत आह अपि चेति । उद्देश्यविधेयस्थले समानलिङ्गकत्वस्यौत्सर्गिकत्वात् पृथिव्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य साध्यताभ्रमं निराकर्तुं पक्षमुल्लिख-ति इदमिति । पृथिवीति । पृथिव्यन्यत्वे सति द्रव्यान्यासमवेतसक-लद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः । न च सकलद्रव्यवृत्तित्वान्तर्भावेण द्रव्य-त्वस्य साध्यत्वे द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यता-वच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद्गुरुतरसकलद्रव्यवृत्ति-त्वघटितद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य चाप्रसिद्धत्वादग्रे द्रव्यत्व-त्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेरसङ्गत्यापत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्व-त्वादीत्यत्र द्रव्यत्वत्वपदेन द्रव्यमित्याकारकतद्बुद्धिप्रकारत्वस्यैवाग्रे वक्तव्यत्वात्तस्य च द्रव्यान्यासमवेतत्वमपेक्ष्यापि लघुत्वेन प्रति-योगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः । द्रव्यत्वत्वादीत्यत्रादिना पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य च द्वयोरेवावच्छेदकयोः परिग्रहः ॥ ननु साध्यतावच्छेदकान्यसमा-नाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थो वाच्यः तथा च विशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यतायां द्रव्यत्वसामान्याभा-

प्टसकलरूपव्यत्तयधिकरणाप्रसिद्धेः। यावतामभावानामैकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षितेऽपि इदंपृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वात् रूपवदन्यत्वाद्वेत्यादावति-

---

घस्यातयात्वाघ्रातिव्याप्तिः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमाच्च ताद्रूप्येण साध्यतायामपि नातिव्याप्तिरत आह किं चेति। ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तमादाय नातिव्याप्तिरत आह किं चेत्यादीति प्राञ्चः। सद्धेतौ वायुत्वादौ। अप्रसिद्धिरिति। कालस्य सकलरूपवत्त्वेऽपि साध्यवत्ताधीविरोधिताघटकसमवायसम्बन्धेन तदनधिकरणत्वादिति भावः॥ शङ्कते यावतामिति। तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावैरैकाधिकरण्यापन्नस्य तद्रूपस्याधिकरणे वृत्तित्वप्रसिद्ध्यैव नाव्याप्तिरिति भावः। विवक्षितेऽपीत्यपिना तदविवक्षायामपि वक्ष्यमाणातिव्याप्तिः सूचिता। ननु यावतां मिथः सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः किं वा यावतां साध्याभावानामभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायोऽभिमतः प्रथमे इदमिति। अत्रेदमिति पृथिव्याः विशेषणम्। न तु पक्षनिर्देशः। तथासति घटतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वकुड्यतद्वायुद्वित्वादीनामेव तद्वायौ मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावानामधिकरणे तद्वायौ वृत्तित्वादेव वायुत्वादिहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेः। एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य साध्यत्वे वायुत्वादेः सद्धेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यैव साध्यतायोगाद्गुणपदम्। नन्वेतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकमपि वायुत्वादिकं सद्धेतुरेव प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि वायौ तत्सत्त्वात् अतः साध्यान्तरमाह सत्तान्येति। अत्र पृथिवीपदमेतत्पृथ्वीपरम्। अन्यथा प्रागुक्तद्वित्वादिव्यक्तीनां तद्वायौ मिथःसामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावतया वायुत्वादेस्तत्कूटाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वेनैवातिव्याप्त्यसम्भवापत्तेरिति ध्येयम्। अत्राप्येतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयितया तत्साध्यकवायुत्वादेः सद्धेतुत्वात्समवेतत्वा-

व्याप्तिः। तत्र तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः। वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभाव- सहस्रसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणयावदभावाधिकरणाप्रसि- द्धिर्दुर्वारैव। किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति

पेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या साध्यत्वायोगात्सत्तान्यपदम्। न च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वा- वच्छिन्नाभावोऽप्यप्रसिद्धः द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति वा- च्यम्। सकलद्रव्यवृत्तित्वादिघटितद्रव्यत्वत्वस्यैव तादृशसमवेतत्वा- पेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वात्सत्तान्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्या- प्रसिद्धत्वात्। समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे समवेतमात्रस्यैव तदभावत्वेन मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतकूटवति वायौ हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरतः पृथिवीपदम्। ननु वायुत्वस्योक्त- साध्यसामानाधिकरण्याभावादेव न तत्रातिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमा- ह रूपवदिति। अयं हेतुर्गुणादौ साध्यसमानाधिकरणः। रूपात्यन्ता- भावस्य पृथिव्यामुत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्यसम्भ- वाद्रूपवदन्यत्वानुधावनम्। रूपवद्भेदस्यापि तदानीं पृथिव्यामुपगमे स्यादृ इत्याद्वायिति। आदिना वायुरूपान्यतरत्वादेः परिग्रहः॥ ता- दृशेति। मिथः सामानाधिकरण्यापन्नेत्यर्थः॥ द्वितीये स्यादृ वस्तुत इति। तादृशाभावेति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः। सहस्रेति। अवच्छेदकभेदेनाभावभेदमभ्युपेत्योक्तम्। दुर्वारैवेति॥ ननु यावतामेकव्यक्तिवृत्तित्वं तावत्कूटवत्त्वोक्त्या नाप्रसिद्धिः न वा प्रागुक्तातिव्याप्तिः किं च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यत्वाभावो द्र- व्यत्वस्वरूप एव लाघवात् ननु सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतमात्रं बहूनां तथात्वे गौरवादतः परस्परसामानाधिकरण्यापन्नतादृशद्रव्यत्वादि- स्वरूपसाध्याभावस्तोमवति हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरिति यदि ब्रू- यात्तदा दोषान्तरमाह किं चेति। यत्तु रूपसामान्याभावस्याभावोऽनुग- तप्रतीतिबलादतिरिक्त एवेति तद्वति हेतोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां नोक्ताति- व्याप्त्यव्याप्त्योः सम्भव इत्यतः किञ्चेति। तत्तुच्छम्। इदानीमेवाभावा- भावस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्य दोषनिरासे मूर्तत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छि-

वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः। अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा। तथा च सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः । साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः। साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति

साभावाभावस्यातिरिक्तत्वादग्रे भूतत्वमूर्तत्वेत्यादिनातिव्याप्त्यभिधानस्य तद्ग्रन्थविरोधापत्तेः। साध्याभावकूटवदवृत्तित्वस्य संयोगसमवायादिप्रत्येकसम्बन्धेन प्रवेशमभिप्रेत्याह धूमादाविति। अव्याप्तिरिति। निर्वह्निसमवेतत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गतस्य धूमादावसत्त्वादिति भावः। सम्बन्धसामान्येन तादृशावृत्तित्वस्य प्रवेशमभिप्रेत्याह साध्यतेति। कालादावित्यादिपदेन दिशः परिग्रहः। व्यभिचारिणि पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ। ननु धूमवान्वह्नेरित्यादौ। तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वविवक्षायामप्यतिव्याप्तेर्ध्रौव्यात् धूमाभाववत्कालदिगादौ मूर्तमात्रस्यैव संयोगसम्बन्धेन वृत्तेः तत्सामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तदवृत्तित्वेन लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयम्॥ सत्तादीत्यादिना समवेतादेः परिग्रहः॥ शङ्कते साधनेति। तथा च सद्धेतुस्थले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव साधनसमानाधिकरणत्वात् तत्कूटवदवृत्तित्वस्यापि तादृशाभावमादायैव लक्षणसङ्गतिः। इत्थं च वृत्तिमदवृत्तिपदस्य सार्थक्यं व्यतिरेकिण्यपि सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। यथा चैवं साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्य सार्थक्यं तथोपपादितं प्रागेव। यद्यपि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवेशे तादृशसाध्याभावकूटवदवृत्तित्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलं वह्निमान् धूमादित्यादावालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिप्रसङ्गस्य तादृशाभावे साधनसमानाधिकरणे साध्याभावकूटवदवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासात् न चात्र कल्पे तादृशावृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं न देयमेवेति वाच्यम् तथा सति हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवदवृत्तित्व-

चेद्विशेष्यन्ताम् । तथापि भूतत्वमूर्तत्वाद्योरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः । तादृशसाध्याभावसमुदायवृत्ति पृथिव्या-

---

स्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव स्पर्शवदन्यत्वहेतावसत्त्वाद्ग्रे भूतत्वमूर्तत्वेत्यादिनातिव्याप्तेरसङ्गत्यापत्तेः । तथापि वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वस्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्धूमहेतावसत्त्वेन तमादायाव्याप्तिवारकत्वादेव तस्य सार्थक्यम् । न च पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया विशेषणीयेति तत एव वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्य व्युदासात्तादृशवृत्तितावे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफलमिति वाच्यम् । पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयात्वावच्छिन्नाभाववारणाय वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया वाच्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकस्य च वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावेपि सत्त्वादिति ध्येयम् ॥ भूतत्वमूर्तत्वान्यतरप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्त्वेन साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिकं सद्धेतुरेवेत्यत उक्तम् अन्यतरत्वेनेति ॥ तादृशेति । हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभावस्तोमस्तद्वतीत्यर्थः । पृथिव्यादावित्यादिना जलतेजोऽनिलानां परिग्रहः । अत्र भूतत्वं विशेषगुणवत्त्वे सत्यात्मभिन्नत्वम् । न तु बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वम् । मूर्तत्वं स्पर्शवन्मनोऽन्यतरत्वं जातिविशेषो वा । न त्ववच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् । तथा सति मनःपरिमाणशब्दयोरेव साधनसमानाधिकरणतादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ ननु साधनाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावकूटस्य निवेशात्सैव दोषः क्वचिदपि स्पर्शवद्भिन्ने भूतत्वमूर्तत्वोभयोरसत्त्वात्तदुभयान्यतरघटितसाध्याभावकूटवत्याकाशे मनसि च हेतोः सत्त्वात् वस्तुतः समनियताभावानामैक्यमते भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभाव एव भूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य मूर्तत्वगगनत्वावच्छिन्नस्य चाभावः तथा च मनस्त्वगगनत्वयोरपि भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वा-

दौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः । तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

वच्छिन्नाभावस्य साध्यस्याभावत्वात् हेतुसमानाधिकरणतदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः अस्तु वा यावन्ति निरुक्तसाध्याभावत्वानि तावतां प्रत्येकावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमेव व्याप्तिः तथा च भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नस्याधिकरणे मनस्येव हेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह किं चेति । ननु भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावोऽनुगतव्यवहारादतिरिक्त एव न तु भूतत्वमूर्तत्वोभयस्वरूपः तथा च साधनसमानाधिकरणतादृशाभाववति गगने मनसि हेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत किं चेतीत्यपि वदन्ति । गुरुचरणास्तु ननु हेतुसमानाधिकरणा यावन्तः पदार्थाः साध्यावद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववन्तस्तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वं विवक्षितं तथा च हेतुसमानाधिकरणयोर्गगनत्वमनस्त्वयोरेव तादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः निरुक्तोभयाभाववतां घटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतो हेतुसामानाधिकरण्योपादानमित्यत किं चेतीति प्राहुः । कालान्यत्वसाध्यकस्य कालिकसम्बन्धेन हेतोर्विरुद्धत्वादेव तत्र नातिव्याप्तिरत उक्तं महेति । तथा च महाकालान्यो घटादित्यादावित्यर्थः । वृत्तिमन्मात्रस्यैवेति । तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च यावत एव हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । अत्र केचित् सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् खण्डकालावच्छेदेन पटादावेव वृत्तिमति वर्तमानस्य महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशवृत्तित्वाभावा यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् अत एवंतद्रूपाभिन्न गुणत्वादित्यादावे-

तद्रूपभिन्नसमवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमदवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः एतद्रूपावच्छेदेन गुणत्वादावेव वर्तमानस्यैतद्रूपभिन्नसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेत्वधिकरणीभूतगुणान्तरावच्छेदेन हेतावसत्त्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। यत्तु वृत्तिमदवृत्तय इत्यस्य वृत्तिमदवृत्तित्वसाध्यावदवृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयानधिकरणत्वमर्थः तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेण निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेतावसत्त्वात् महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः न च महाकालवृत्तित्वत्वापेक्षया लघोः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वस्यैव महाकालवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य न निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वम् वृत्तिमदवृत्तेस्तस्य साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वादिति वाच्यम् यावन्ति कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वानि तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य तावद्धर्मिकयत्किञ्चिद्बुद्धिविशेष्यत्वावच्छिन्नाभावस्य वा निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेतावसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वमपेक्ष्य तावदन्यतमत्वलक्षणाखण्डमेदस्यैव लाघवेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यादिति तन्मन्दम्। तथापि नित्यज्ञानभिन्नं घटादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात्। नित्यज्ञानविषयतासामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वात्। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशविषयत्वाभावस्य यावत एव हेतौ सत्त्वात्। नव्यास्तु साधनसमानाधिकरणा व्याप्यवृत्तयो यावन्तः साध्याभावाः साध्यसामानाधिकरण्यापन्नतावत्कूटवद्वृत्तित्वाभावो विवक्षितः तथा च व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावघटितकूटस्य साध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः तत्कूटाधिकरणस्य वा साध्यवत्त्वं विवक्षितम् लाघवात् तादृशवृत्तित्वाभावस्य च वृत्तिमद्वृत्तित्वं यावत्त्वं वा नापेक्षितं वैयर्थ्यात् इत्थं च साधनसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः साध्याश्रयीभूततावत्कूटवद्वृत्तित्वमपि लक्षणं सार्वीय इति प्राहुः। वस्तुतः पूर्वलक्षण इवात्रापि वृत्तिमदवृत्तयो यावन्तः साध्याभावकूटवदवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वमेव व्याप्तिर्वाच्या तत्र वृत्तिमदवृत्तित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वं च दैशिकविशेषण-;

एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगा-

---

तस्यैव घटकद्वयमतो न कोऽपि क्षोभ इत्यादि पदमात्रघातीत्यवधातव्यमिति दिक्॥

एतेनेति । महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । परास्तमिति परेणान्वयः । अत्र वाच्यत्वज्ञेयत्वात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादिना व्यक्तिवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य च द्वयोः साधनसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या साधनाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिकूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावाना हेतावसत्त्वेनाव्याप्तिरत प्रतियोगिकान्त यावदभावविशेषणम्। विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणस्य साध्यीभूतसत्त्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वनियमाद्वृत्तिमद्वृत्तेस्तत्कूटवद्वृत्तित्वाभावस्य यावत एव हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरत साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति । तथा च गुणान्यत्वाभावकर्मान्यत्वाभावयोरनुक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः । अत्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकता तेनाभावो ग्राह्यः । तेन समवायावच्छिन्नवह्न्यभावघटितकूटवद्वृत्तित्वाभावस्य वह्न्यवयवत्वादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान् तत्पर्वतत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । न च विशेषणताविशेषेणैव साध्यव्यापकत्व तेन सम्बन्धेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावश्च ग्राह्यः । साध्यस्य गुणसामान्यस्याभाव इत्याद्युत्तरग्रन्थविरोधात् । गुणस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन गुणाव्यापकत्वात् । यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकत्व तादृशरूपावच्छिन्नाभाव च निवेशयन्ति तत्तुच्छम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यताया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च । संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामपि संयोगेन द्रव्याभावानां व्याप्यवृत्तित्वात् तत्कूटवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमत्यवृत्ते । तादात्म्येन प्रमेयव्यापकताव-

घभावस्याभावाः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः कश्चिदप्रसिद्ध्या-

---

च्छेदकं यत्प्रमेयत्वादि तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तादात्म्येन प्रमेयसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेरसकृदावेदितत्वाच्च । न च द्रव्यं घटादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतायतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाभावकूटस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणमहाकाले हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तावपीति वाच्यम् । दैशिकविशेषणतया तादृशयावदभावाधिकरणत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः । तद्घटभिन्न घटत्वादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो घटत्वेपीत्यत उक्तं यावन्त इति । न च दैशिकविशेषणतया तद्घटभिन्नान्याभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः कथं यावत्त्वविशेषणमिति वाच्यम् । तथापि तद्घटान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतस्य साध्याभावस्य तादृशसम्बन्धेन तदधिकरणीभूततद्घटवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटत्वहेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । वह्निसंयोगसामान्याभाववान् संयोगसामान्याभाववान् वा धूमादित्यादावव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्निसंयोगाद्यात्माभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेरतो व्याप्यवृत्तिपदमित्याह केवलेत्यादिना । केवलान्वयिन इत्यनेन साध्यव्यापकत्वमाविष्कृतम् । संयोगादीत्यादिना वह्निसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्योपग्रह । तेन प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्यासत्त्वेपि न क्षति । दैशिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रयोजनमुक्त्वा कालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके तदाह एवमिति । ननु तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां वास्तवाभावानामेव लक्षणघटकत्वात्संयोगाद्यात्मकाभावमादाय नाव्याप्तिरत उक्तम् एवमितीत्यपि केचित् । न व्याप्यवृत्तिरिति । तथा च गुणसामान्याभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेपि व्याप्यवृत्ति-

दिसम्पादकाः पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदाया-धिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रसेतव्यानीत्या-दिकमपास्तम्॥

त्वाभावादेव गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। अन्यथा गुण-सामान्याभावस्यापि साधनसमानाधिकरणसाध्याभावतया तद्घ-टितकूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति निखिलकार्यादौ प्रसिद्धस्य द्रव्यत्वहेतावसत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः। स्वसमा-नाधिकरणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह उक्तरूपेति। साध्यव्यापकतावच्छेद-करूपावच्छिन्नेत्यर्थः। क्वचिदिति। वह्निमान् धूमादित्यादौ घटपटा-द्यात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यापि निरुक्ताभावत-या तदधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिवारणायैव स्वसमानाधि-करणेत्युक्तमिति भावः। तद्घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ वाच्यं ज्ञेय-त्वादित्यादौ च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभावकूटस्यैव तद्घट एव प्रसिद्धमतस्तत्राव्याप्त्यसम्भवात् क्वचि-दित्युक्तम्। अत्र च हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषण-तया वर्तमानत्वमेव हेतुसामानाधिकरण्यं बोध्यम्। तेन पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जले तेजसि च साधनसमा-नाधिकरणस्य जलावृत्त्यभावस्य तेजोऽवृत्त्यभावस्य च निरुक्तरूपाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तदुभयघटितकूटवज्जात्यादौ हेतोरवृत्ति-त्वेपि नातिव्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटं त-दधिकरणजलादौ हेतोः सत्त्वादिति भावः। उक्तसमुदायेति। ता-दृशाभावकूटवद्वृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्। तेन द्रव्य-भिन्नं सत्त्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणे महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन धृतावपि नातिव्या-प्तिः। तादृशवृत्तित्वाभावस्तादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताको ग्राह्यः। तेन पर्वतवृत्तित्वादिसामान्याभावस्य वृत्तित्वालोकाग्न्यन्यतरयोभ-यत्वावच्छिन्नाभावस्य च हेतावसत्त्वेपि वह्निमान्धूमादित्यादौ वा-च्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ नासम्भवः। अधिकमग्रिमदिदितं प्राक्। वृत्तिमदवृ-त्त्य इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम्। तेन

त्वात् । अन्यथा निर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरप्रसिद्धेः । शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः ॥

तद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् । अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते । न स्वातन्त्र्येण । घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः । तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं

संयुक्तत्वसामान्याभावस्यापि तादृशस्य समवायेन वृत्तिमति आत्मादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यर्थः । साध्यवत्ताधीविरोधितावटकसम्बन्धेन कूटाधिकरणतायाः पूर्वमुक्तायाः प्रकृतलक्षणाघटकत्वात्तथोक्तम् । इत्यादिकमित्यादिपदेन गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते तादृशवृत्तित्ववत्त्वावच्छिन्नाभावा वृत्तिमवृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमित्यादेः सूचनम् ॥

अभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुतायाः स्वयमनङ्गीकाराद्भावार्थमाह विशेषणेति ॥ ननु घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिबुद्धेः घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवासिद्धमत आह अभावेत्यादि ॥ न स्वातन्त्र्येणेति । न घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमपि पर्याकृत्येत्यर्थः।तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गकाभावप्रत्ययस्य तादृशसम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमादिति भावः ॥ ननु तद्घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे व्यभिचारात्प्रोक्तनियम इत्यत आह घटो नास्तीत्येवेति । तथा च विशेषधर्मेण सामान्याभावोऽप्यसिद्ध एवातद्व्यक्तित्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेः घटे तद्व्यक्तित्वाभावमात्रावगाहित्वादतस्तत्र हेत्वभावादेव न व्यभिचार।अन्यथा सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यापि स्वीकारापत्तेर्वाच्यत्वेन घटो नास्तीत्यपि प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः॥ प्रकृते योजय-

नावगाहते नावगाहत एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्। अथावगाहते तर्हि भ्रम एवानच ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः। यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति मन्तव्यम्॥

ति तदिहेति। इह घटत्वेन पटो नास्तीत्यभिलापस्थले। तस्य व्यधिकरणधर्मस्य॥ अथावगाहत इति। व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनमित्युक्तेनान्वयः॥ न च तत इति। प्रमाया पदार्थसाधकत्वादिति भावः। ननूक्तव्याप्तावप्रयोजकत्वाद् घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमनवगाह्यापि तदवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययसम्भवाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सेत्स्यतीत्यत आह यदि पुनरिति। स्वरसवाही यथार्थः। स च पटे घटत्वानवगाहन एव सम्भवतीति भावः। घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिपदेन घटत्वेन द्रव्यं नास्ति द्रव्यत्वेन घटो नास्ति इत्याद्यनुभवस्योपग्रहः। तुल्ययुक्त्या तदवृत्तिधर्मेण तस्यैव विशेषरूपेण सामान्यस्य सामान्यरूपेण च विशेषस्याभावे बाधकाभावादिति ध्येयम्। घटत्वेन घटो नास्तीतिपाठे घटत्वेनेत्यस्य घटत्वत्वविशिष्टेनेत्यर्थः। तेन तद्रूपेण प्रतियोग्यंशे घटत्ववत्तामनवगाह्य जातेः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्ष एवोक्तनियमस्य व्यभिचारो दर्शितः। तादृशाभावेति। स्वसमनियतान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववारणमित्यर्थः। तेन सामान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण च सामान्यस्याभाव संगृहीतः। यत्तु द्रव्यत्वेन घटो नास्तीतिप्रतीतेर्घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावेनैवोपपत्तौ सामान्यरूपेण च विशेषाभावादौ मानाभाव इति तत् प्रागेव दूषितमिति। यदपि संयोगसंसर्गकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन लाघवात्तादृशसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य विरोधित्वकल्पनात् संयोगेन घटादिमति घटत्वादिना पटाद्यभावस्यासम्भव इति केश्चिदुक्तं तदपि मन्दम्। तावतापि गगनत्वादिना घटादेर्वाच्यत्वत्वादिना ज्ञेयत्वादेश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य दुर्वारत्वादिति। गगनादेरधिकरणस्य स्वरूपसंसर्गकवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या तत्र विरोधस्य कल्पयितुमशक्यत्वादिति दिक्॥

चिन्तामणेः पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निराधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

शिरोमणिकृतदीधित्याः पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

साध्येति । साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वम् । तदभाववत्त्वमिति यावत् । तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् । सति सप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् ।

जागदीश्याः पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

ननु साध्यासामानाधिकरण्यं न साध्यानधिकरणावृत्तित्वम् केवलान्वयिनीत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः नापि साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः साधिकरणपदवैयर्थ्याच्चेत्यतो व्याचष्टे साध्यस्येति ॥ साध्यासमानाधिकरणस्य गगनादेरधिकरणाप्रसिद्ध्या केवलान्वयिन्यव्याप्तेराह तदभाववत्त्वमिति ॥ तस्मिन् साध्यासमानाधिकरणपदार्थाभाववत्त्वे । साध्यासमानाधिकरणधूमत्वाद्यभावस्य धूमादिसद्धेतावसत्त्वादाह तदवच्छिन्नेति । साध्यवदवृत्तिपदार्थाभाववत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ अवच्छेदकत्वांशस्योपादेयतां निरस्यति सतीति । साध्यवदवृत्तिपदार्थाभाववत्त्वे हेत्वधिकरणतावच्छेदकत्वं न तदनतिरिक्तवृत्तित्वम् वाच्यं मेयत्वादिसाध्यादौ हेत्वधिकरणत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदनतिरिक्तवृत्तित्वाप्रसि-

(१) पूर्वपक्षशेष इति नामोचितम् पूर्वस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणमिति ।

तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् । एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्व यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः । यथास निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेना भाव वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवदवृत्तिः तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः । एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि सा ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां सा

वे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेश्च वह्निमदवृत्तिपदार्थावैर हवत्त्वस्य धूमाधिकरणत्वाभाववत्त्वस्य पिण्डे सत्त्वात् एव धूम वान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरपीत्यत आह तच्चेति ॥ ननु धूमवदवृ त्तिजलत्वाभावस्य वह्न्यधिकरणताव्यापकत्वात् धूमवान्वह्नेरित्या दावतिव्याप्तिरत आह एव चेति । सकलेति । तथाच धूमवदवृत्ति सकलान्तर्गताय पिण्डत्वाभावस्यैव वह्न्यधिकरणताव्यापकत्वविर हान्नातिव्याप्तिरिति भाव ॥ ननु तादृशाभाववत्त्व यदन्यूनवृत्ति त त्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे अधिकरणताप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह य थेति । हेत्वधिकरणताव्यापकत्वे हेतुव्यापकत्वाप्रवेशान्न वैयर्थ्य मित्यर्थ ॥ नन्वेवमप्यनतिप्रयोजमकत्वमेवेत्यत आह हेतुतावच्छे दकेति । तत् अधिकरणत्वम् । अन्यथा हेतुमति कालादौ साध्यव दवृत्तिस्पन्दत्वादे सत्त्वेन तदभावस्य हेतुव्यापकत्वानुपपत्तिरिति भाव ॥ ननु काल प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यवदवृत्तिरवृत्तिरेव तथाच तदभावस्य हेतुव्यापकत्वात्तत्रापि व्याप्तिरत आह येन येनेत्यादि । तथाच कालत्ववति समवायादिसम्बन्धेनावर्तमानस्य घटत्वादे स मवायेनाभावस्य प्रमेयत्वाव्यापकत्वाधात दोष ॥ एतेनेति । प्रत्युक मिति परेणान्वियम् । साध्यवदसमवेतस्येति । प्रमेयत्वादेरिति शेष । साध्यवदवृत्तिपदार्थस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धेनाभावप्रवेशे द्र व्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्ति द्रव्यासमवेतस्य गुणत्वादेरपि स योगादिसम्बन्धेनाभावस्य सत्त्वव्यापकत्वादत सम्बन्धसामान्येनैव साध्यवदवृत्तित्वार्थस्याभावो वाच्य इत्याशयेनाह । सकलतच्छून्या प्रसिद्धिरिति । तथाच द्रव्य पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भाव ।

ध्यवदसमवेतस्य सार्वत्रिकत्वात्सकलतच्छून्यत्वासिद्धिः अथ तद-भावोपि तेनैव सम्बन्धेन वाच्यः तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादा-वतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयि-त्वात् अत एव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमज्जाति-त्वादित्यादौ साध्यवदसमवेतत्वाप्रसिद्धेश्च नापि साधनतावच्छेदक-सम्बन्धेन इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः नापि वि-षयतया घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयकमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात् घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात् नापि

तदभावोपि साध्यवदवृत्तिपदार्थस्याभावोपि। तेनैव साध्यतावच्छेद-कसम्बन्धेनैव । तथाच द्रव्यत्ववदसमवेतस्य समवायेनाभावो द्रव्यादावेव सुलभ इति नोक्तदोष । केवलान्वयित्वादिति । तथाच सुतरां तस्य हेतुव्यापकत्वमिति भाव । अत एव उक्तातिव्याप्तेरेव। समवायेनेति । साध्यवदवृत्तित्व तदवच्छिन्नाभावश्च समवायेनेत्यपि नेत्यर्थ । ननु हेतुनिरूपितसमवायेन साध्यवदवृत्तित्वादिक वाच्यम् तथाच प्रमेयत्वसमवायाप्रसिद्धेरेव नोक्तातिव्याप्तिरत आह इद न जा-तिमदिति । समवेतादीत्यादिना संयुक्तसंग्रह । नापीति। साध्यवदवृ-त्तित्व तदवच्छिन्नाभावश्च साधनतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यपि नेत्यर्थ । जात्यभाववति हेतुताघटकस्वरूपसम्बन्धेनावर्तमानस्य द्रव्यगु-णान्यतरत्वादेस्तेन सम्बन्धेनाभावस्य हेतुव्यापकत्वादुक्तव्याप्त्यस-म्भवादाह एतद्रूपभिन्नमिति । एतद्रूपभिन्नासमवेतानां समवायेना-भावस्य केवलान्वयितया सुतरां गुणत्वव्यापकत्वादिति भाव । इत्य-त्रापीत्यपिना तद्रूपभिन्न गुणत्वादित्यस्य संग्रह ।सविषयकमात्रस्येति। तथाच घटभिन्नाविषयक निर्विषयकमेव । तस्य विषयतासम्बन्धे-नाभाव प्रमेयत्वस्य व्यापक एवेति भाव । ननु घटभिन्नाविषयकस्य घटनिर्विकल्पकस्यैव विषयतासम्बन्धेनाभावो न प्रमेयत्वव्यापको घटे व्यभिचारादित्यत आह घटनिर्विकल्पकेपीति । इदमापाततः । तद्व्यक्तित्वेन तद्घटस्मरणस्यैव घटभिन्नाविषयकत्वेन विषयतया ता-दृशस्मरणाभावस्य हेत्वव्यापकत्वात्तद्व्यक्तित्वस्य तद्घटव्यक्तिस्वरू-

सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वा-दिति प्रत्युक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं वक्तव्य-म् । सर्वत्रैव तत्तद्व्यक्तित्वे तत्तदन्यान्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति ।

पत्त्वात् तद्घटीयरूपरसादिस्वरूपत्वे तद्घटोत्पत्तिदशायां तद्व्य-क्तित्वाभावापत्तेः । न च जातीतरस्य तद्व्यक्तित्वस्य स्वरूपतः प्रकारताविरोधात्तादृशस्मृतौ धर्मान्तरमानमावश्यकम् । घटोऽस्ति तद्व्यक्तिरस्तीत्यादिप्रत्ययानां वैलक्षण्याननुभवेन तादृशविरोधास्वी-कारात् । न च विशेष्यतया साध्यवदवृत्तित्वाद्युक्तौ न कोऽपि दोषः घटभिन्नाविशेष्यकस्य घटमात्रविशेष्यकज्ञानस्य विशेष्यतासम्बन्धे-नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वादिति वाच्यम् । यन्मात्रविशेष्यकं ज्ञानम-प्रसिद्धं तद्भेदसाध्यकप्रमेयत्वादावतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः ॥ येन येन सम्बन्धेनेत्यत्र विशेषणताविशेषस्यापि निवेशात्तत एवाति-प्रसङ्गादिभङ्गे सम्बन्धान्तरप्रवेशो व्यर्थ इत्याशयेनाह विशेषणतावि-शेषेण वेति॥नन्वेवं व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः विशेषणतया धूमादिम-त्यवर्तमानस्यायःपिण्डत्वादेर्विशेषणतया अभावस्य वह्न्याद्यव्याप-कत्वादित्यत आह सर्वत्रेति । व्यभिचारिणीति शेषः । तत्तद्व्यक्तित्व इति । व्यभिचारनिरूपकतत्तदधिकरणव्यक्तित्व इत्यर्थः । तथाच त-दभावस्यैव हेत्वव्यापकत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु तत्तद्व्य-क्तित्वं तत्तदयोगोलकादिस्वरूपं तदीयरूपादिस्वरूपं वा तस्य च विशेषणतयाऽभावो वह्न्याद्यव्यापक एवेत्यत आह तत्तदन्यान्यत्व इति । ननु तत्तदन्यान्यत्वं नमायःपिण्डादिस्वरूपमेवेत्युक्तदोषताद-वस्थ्यमत आह तत्प्रकारकेति । तत्तद्व्यक्तित्वप्रकारकेत्यर्थः । तादृ-शप्रमाविषयत्वस्य साध्यवत्यपि सत्त्वात्प्रमेति । तत् साध्यवदवृत्ति-त्वम् । नच साध्यवदन्यत्व एव तत्सौलभ्यादेतावत्पर्यन्तानुधाव-नमफलम् । भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वे सर्वत्र व्यभिचारिणि तत्सौल-भ्यासम्भवादिति भावः । साध्यवदवृत्तितत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-कूटप्रवेशे गौरवादाह तेनैव सम्बन्धेनेति । तदवच्छिन्नेत्यादि । विशे-

व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन सा-ध्यताया समवायेन हेतौ सत्त्वादौ नातिप्रसङ्गः न वा संयो-गेन वह्न्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशेषादेः कालि-कसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः स-मवायेन तदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चातिप्रसङ्गः सम्ब-

---

दे कालिकेन हेतुमति महाकालेऽवृत्तित्वविरहान्नातिव्याप्तिः । अन्य-था प्रत्यादेरपि पृथिवीत्ववन्महाकालादिवृत्तित्वात्[पृथिवीत्ववद्-वृत्तित्वमवृत्तिगगनादावेव तत्र हेत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वा]दति-व्याप्तिः स्यादेवेति भावः । पूर्वदलप्रविष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाव-च्छिन्नवृत्ते फलमाह द्रव्यत्वादेश्चेति । द्रव्यत्ववत्यसमवेतस्य गुण-त्वादेरेव हेत्वसामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्गः । अन्यथा वृत्ति-मन्मात्रस्यैव द्रव्यत्ववति महाकाले वृत्त्या द्रव्यत्ववदवृत्तित्वमवृत्ति-गगनादावेव स्यात्, तच्च सर्वं हेत्वसमानाधिकरणमेवेत्यतिव्याप्ति-रिति भावः । द्रव्यत्वे साध्ये गुणत्वस्य विरुद्धतया साध्यसामानाधि-करण्यविवक्षयापि निरासः सम्भवतीत्यत सत्त्वपर्यन्तमनुधावनम् । सत्त्वगुणत्वादावपि क्वचित्पाठः । तत्र सत्ताया हेतुत्वे हेत्वसामाना-धिकरण्यस्य साध्यासामानाधिकरण्यव्यापकत्वाभावो हेतुभिन्न ए-वानुसरणीयः । गुणत्वस्य हेतुतायां तु तदभिप्रायः सुगम इत्याशयेन गुणत्वस्य पश्चादुक्तिः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्त्वोक्ते फल-माह ॥ न वा संयोगेनेति । स्पन्दत्वादेरिति । वृत्तावपीति परेणान्वयः । तथाच वह्निमान्पर्वतरूपादित्यत्र वह्निमदसमवेतस्य कालपरिमाणादे कालिकसम्बन्धेन पर्वतीयरूपवति काले समवेतत्वेपि हेतुताघटकस-मवायसम्बन्धेन तादृशरूपवति पर्वतादावसमवेतत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । कालस्यापि संयोगेन वह्निमत्त्वात्साध्यवदसमवेतत्व न काल-परिमाणस्येति स्पन्दत्वमनुधावनम् । क्वचित्तु महाकालस्य कालिक-सम्बन्धेन रूपाद्यधिकरणत्वे मानाभावः इदानीं तदानीमित्यादि-प्रत्ययेन कालोपाधीनामेव तथात्वावगाहनादिति मतेप्यव्याप्तिसम्प-त्तये स्पन्दत्वपर्यन्तमित्यप्याहुः । नैव यस्य प्रयोजनमाह समवायेनेति । तदधिकरण इति । वह्निव्याप्यस्य रूपविशेषादधिकरणे पर्वतादावित्य-

साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः ॥

नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकण्यम् पर्वतीयवह्नेर्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । द्रव्यत्वादेरव्याप्यवृत्त्यव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रतियोगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देयम् । संयोगादौ साध्ये स-

---

न्धविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि ॥

नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति ॥ प्रतियोगिविरोधित्वं प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वम् । व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् ॥ अधिकरणेति । तथा सत्यभाव एव न सिद्ध्येदिति भावः । संयोगाद्यस-

---

र्थः ॥ तच्चिन्त्यमिति । एतद्रूपाभिन्नं गुणत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणस्ययदसमवेतत्वस्यैतद्रूपाभिन्नासमवेतत्वव्यापकत्वात् एवं वाच्यत्वसाध्यके तादात्म्येन विषयतया वा ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः वाच्यात्मकत्वस्य वाच्याविषयत्वादेश्चाप्रसिद्धेः । न च साध्यस्य हेतोश्च सामानाधिकरण्यं विशेषणताविशेषेण प्रवेश्यमतो न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । तस्य व्याप्तिग्रहोपाये स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ यथाश्रुतमिति । अन्यथा साध्यवदवृत्तित्वस्यैव लक्षणघटकतया साध्यानधिकरणवृत्तित्वमादाय दोषप्रदर्शनस्यासङ्गत्यापत्तेरिति भावः ॥

प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठत्वरूपस्य प्रतियोगिविरोधित्वस्य निरवच्छिन्नहेतुमद्वृत्तिताकत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रवेशो वक्ष्यमा-

त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगि-विरोधी संयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति । अधिकरणभेदे-नाभावभेदाभावात् ॥

नापि साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगि-साध्यवत्कत्वं व्याप्तिः । मूले वृक्षः कपिसंयोग-वान्नेत्यबाधितप्रतीतेः । तदन्योऽन्याभावस्यापि तत्र स-त्त्वात् । न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्यु-पगमात् । साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगि साध्य-

---

न्ताभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् अव्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ता-भावप्रतियोगित्वम् गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्ति-त्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुण-निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । एतानि च न भेदकान्यविरोधात् ।

पातिव्याप्त्यसङ्गतेराह प्रतियोगीति ॥ तथा सतीतिनास्तीत्यनुगतप्रती-तेरननुगताधिकरणव्यक्तिभिरसम्भवादेवातिरिक्तोऽभावः सिध्यति-सोऽपि चेदधिकरणभेदाद्भिन्नस्तदा अधिकरणव्यक्तिभिरेवाभावव्यव-हारोऽस्त्विति कृतमतिरिक्ताभावेनेति भावः ॥ ननु प्रतियोगिसामाना-धिकरण्यतदसामानाधिकरण्यव्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वलक्षण-विरुद्धधर्माध्यास एव द्रव्यगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदकोऽस्त्वत आह संयोगेति । द्रव्यनिष्ठेति । प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानव-च्छिन्नं ग्राह्यम् । अतो न द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय गुणेऽपि संयोगाभा-वस्याव्याप्यवृत्तित्वम् एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥ अविरोधादिति । संयो-गाधिकरणद्रव्यवृत्तित्वतदनधिकरणगुणवृत्तित्वयोर्गगनाद्यभावे स-

वह्निमत्पर्वतस्येति षष्ठ्यर्थव्याप्यव्यापकभावानिरूपणात्। साध्यसाधनत्वयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात्। वह्निमत्पर्वतस्य धूमव-

---

सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः॥

नन्तु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेतव्यः स चाधिकरणत्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेसतो दूषणान्तरमाह साध्येति। साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे॥ यत्तद्भ्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येसत

स्यादिति भावः॥ ननु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वतत्सामान्याभावादिलक्षणविरुद्धधर्म एव भेदको वाच्य इत्यत आह सामान्यत इति। न तथात्वव्यतिरेक इत्यन्वयः। तथा चाव्याप्यवृत्तित्वसामान्याभावः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्याभावः संयोगाभावे नास्त्येव को भेदकः स्यादिति। इदं च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितामनुसृत्य। अन्यथा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यतत्सामान्याभावयोर्द्रव्यगुणात्मकावच्छेदकभेदेन संयोगसामान्याभावे वृत्तावपि क्षत्यभावादिति ध्येयम्॥

साध्यवानिति। साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगीति प्रकृतम्। साध्यवतीति। समस्यमानपदार्थे एवान्वयस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः। स चेति। तथा च साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत् यस्याधिकरणं तत्त्वं वाक्यार्थः। अधिकरणत्वं च सम्बन्धित्वम्। अतस्तादात्म्येन गगनादिहेतौ नाव्याप्तिः। यस्य साध्यवान् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगीत्येवमन्वयेऽपि न क्षतिः साधनसामानाधिकरण्यरूपस्यैव यत्पदार्थसम्बन्धस्य साध्येऽनुप्रवेशादित्याशयेनाह साध्यसाधनयोरपीति। सामानाधिकरण्यमेवेति। सम्बन्ध इत्यनुषज्यते॥ निर्द्धर्मकत्वादिरूपस्य साध्यत्वादेर्व्याप्यनिरूप्यत्वादन्यथा व्याचष्टे साध्यत्वेति॥ यत्तद्भ्यामिति। तथा च यदधिष्ठान्योन्याभावाप्रतियो-

न्महानसनिष्ठान्योऽन्याभावप्रतियोगित्वाच। विशेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावात्॥

आह वह्निमदिति॥ ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः न च धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः धूमवान् वह्निमान्नेसप्रतीतेरत आह विशेषेति। य एव प्रत्येकं वह्निमद्भेदाः धूमसमानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिं जनयन्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरिति भवत्यव्याप्तिः॥

गी यद्वांस्तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितम्॥ प्रतियोगितावच्छेदकमिति भावप्रधानो निर्देशः। प्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्येव वा पाठः। तेन वह्नित्वावच्छिन्नस्य वह्निमात्रस्यैव धूमसमानाधिकरणतत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वेनानवच्छेदादिति ध्येयम्। ननु तत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नं वाच्यमित्यव्याप्तिरेवेत्यत आह न चेति। वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निर्यावान्वह्निः। तथाच यावद्वह्निनिष्ठभेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वावच्छिन्नमित्येकवह्निनिष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वावच्छेद्यत्वविरहान्नाव्याप्तिरतस्तत्रैव युक्तिमाह धूमवान्वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरिति। केचित्तु यद्रूपावच्छिन्नं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणं तदन्यरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितमित्याहुः॥ ननु सामान्याभावासत्त्वेऽपि लक्षणस्य को दोष इत्यत आह य एवेति। वह्निमद्भेदाः तत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदाः। एकाधिकरणेति। अन्यथा वह्निमत्यपि वह्निमान्नेति प्रतीत्यापत्तेरिति भावः॥

नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसामानाधिकरण्यम् । साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः । महानसादौ

साधनेति । वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वमात्रञ्च केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धम् अतिप्रसञ्जकञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ अतः समानाधिकरणोपादानम् । धूमादेरपि न वह्न्यादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति । यद्यपि पृथिवी-

---

तदधिकरणावृत्तित्वरूपस्य वैयधिकरण्यस्य प्रवेशे प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरितिमूलासङ्गतिर्गगनादायेव तत्प्रसिद्धेरतो व्याचष्टे वैयधिकरण्यमिति ॥ ननु साधनवैयाधिकरण्यानधिकरणत्वप्रवेशेनैव सामञ्जस्ये समानाधिकरणपदं व्यर्थमत आह तच्चेति । साधनसमानाधिकरणोक्तावपि केवलान्वयिसाधनवैयधिकरण्याप्रसिद्धिरेव साधनस्यापि स्वसमानाधिकरणयावद्धर्मान्तर्गतत्वादतो दूषणान्तरमाह अतिप्रसञ्जकं चेति । पृथिवीत्वस्य द्रव्यत्वानधिकरणवृत्तित्वानाधिकरणत्वादिति भावः । अत इति । तथाच द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणीभूतजलत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वस्य पृथिवीत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च येन येन सम्बन्धेन यो यः साधनसमानाधिकरणस्तेन तेन सम्बन्धेनैव तत्तदनधिकरणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वृत्तिमत्त्वं तादृशवैयधिकरण्यान्तार्थो ग्राह्यः । तेन साधनसमानाधिकरणस्याव पिण्डत्वादेः सम्बन्धसामान्येनानधिकरणे गगनादौ धूमादेरवृत्तित्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । न वा ज्ञानवानात्मत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्यात्मत्वादेरनधिकरणे कालिकादिसम्बन्धेन साध्यस्य ज्ञानादेर्वृत्तावप्यव्याप्तिः ॥ धूमादेरपीति । समवायेन साध्यतामभिप्रेत्य । संयोगेन तथात्वे द्रव्यत्वानधिकरणसंयुक्तत्वाप्रसिद्ध्या द्रव्यत्वमादायातिव्याप्त्यसम्भवादिति ध्येयम् । नच समवायेन धूमस्य

त्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेः तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च निखिलघटपटादिरूपाणाम् । तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यम् । नहि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं रूपत्वादि । धूमत्वादिकञ्च वह्न्यादिसमानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकम् । तदवच्छेदकत्वञ्च तदनतिरिक्तवृत्तित्वम्, तच्च तच्छून्यधर्मावृत्तित्वम् । तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्ति-

---

साध्यतायां वह्न्यादिहेतोर्विरुद्धत्वात् साध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिर्यावत्त्वोपादानमफलमिति वाच्यम् । तथापि संयोगेन धूमस्य साध्यतायामपि स्वसमानाधिकरणस्य वह्न्यादेः साध्यमाधिकरणवृत्तेरनधिकरणं जलादौ तादृशसंयुक्तत्वप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिरतो यावदिति ॥ द्रव्यत्वादेरिति । तथाच द्रव्यं पृथिवीत्वादित्याद्यावव्याप्तिरिति भावः । ननु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमेव वैयधिकरण्यं वाच्यम् तथा च द्रव्यत्वस्य घटत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावान्नाव्याप्तिरत आह तदनधिकरणेति । तथाच मात्रपदमध्येऽपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्याद्यावव्याप्तिरिति भावः ॥ तादृशेति । साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मेत्यर्थः । बोध्यं मूलस्यसाध्यान्तभागेन ॥ रूपवान् पृथिवीत्वादित्याद्यावव्याप्तिमुद्धरति न हीति ॥ धूमवान्वह्नेरित्याद्यावतिव्याप्तिं निरस्यति धूमत्वादिकं चेति ॥ नन्ववच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसम्बन्धविशेषः मानाभावात् गुरुधर्मे तदभावेन प्रमेयधूमत्वादिना साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेश्च नाप्यन्यूनवृत्तित्वम् प्रमेयवान् धूमादित्याद्यव्याप्तेः पर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वान्न्यूनवृत्तित्वात्प्रमेयत्वस्येत्यत आह तदवच्छेदकत्वमिति । तदनतिरिक्तेति । तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्यावृत्तित्वमित्यर्थः । तादृशवृत्तिताशून्यवृत्तित्वं च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन वह्निसमानाधिकरणायःपिण्डत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वशून्येऽयःपिण्डीयवह्न्यादौ धूमत्वादेः कालिकसम्बन्धेन वृत्ता-

तानधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वे नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यम् । तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान्

यपि न तादृशावच्छेदकत्वहानिः॥तच्चेति । तदपीत्यर्थः । तच्छून्येति । तदनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्येत्यर्थः ॥ तेन धर्मपदप्रवेशेन । नातिव्याप्तिरिति । तादृशवृत्तिताशून्यो यः सत्तादिरूपो धर्मस्तद्वृत्तितामादायैव द्रव्यत्वस्यावच्छेदकत्वसम्भवादित्याशयः । न च गगनादेरपि कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम् । सम्बन्धसामान्येनैव तेषामवृत्तित्वोपगमात् । वस्तुतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वरूपमेवात्र धर्मत्वं वाच्यम् । अन्यथा तादात्म्येन गगनसाध्यकशब्दत्वादावव्याप्त्यापत्तेः । साधनसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्ये वृत्तिमति घटादौ गगनत्वस्यावृत्तित्वात् तथा च गगनादेः कालिकतादात्म्यादिसम्बन्धेन धर्मत्वेपि समवायसम्बन्धेन तथात्वविरहाद्द्रव्यसाध्यकमेयत्वादिहेतौ नोक्तातिप्रसङ्गः । यद्यप्येवं संयोगेन द्रव्यसाध्यके सत्त्वादावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तत्वशून्ये गृहदण्डादौ वर्तमानतया द्रव्यत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वाभावात् गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रसंयुक्तताशून्यस्य संयोगेन वृत्तिमतोऽप्रसिद्ध्या साधनसामानाधिकरणगुणत्वादिकमुपादाय तद्वारणासम्भवात् । तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तिताशून्यधर्मिवृत्तिमत्त्वोभयाभाववत्त्वाश्रयसामान्यकत्वं विवक्षितमित्यदोषः । द्रव्यत्वावच्छेदेनैव गुणत्वानधिकरणमात्रसंयुक्तताशून्यत्वसंयुक्तत्वोभयाभाववत्त्वेन द्रव्यत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वादिति भावः ॥ ननु साधनसमानाधिकरणगुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तिताशून्ये सत्त्वादौ द्रव्यत्वसत्त्वोभयत्वादेः साध्यतावच्छेदकस्य वृत्तित्वाद्द्रव्यत्वसत्त्वोभयवान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह वस्तुतस्त्विति । तादृशेति । साधनसमानाधिकरणधर्माधिकरणावृत्तीत्यर्थः । पूर्वकल्पे विशिष्टाभावघटकतया सार्थकत्वेप्यत्र कल्पे तादृशधर्मानधिकरणवृत्तित्वांशस्य प्रवेशवैयर्थ्यात् । नचैवं प्रमेयत्वादेरित्यग्रिममूलास-

गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादिसाधौ नातिप्रस-
ङ्गः । सत्तायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाव-
च्छिन्नाधिकरणतायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् ॥ प्रमेयत्वादे-
रिति ॥ ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु यावत्पदं

हानिः प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तित्वरूपस्य तद्वैयधिकरण्यस्य गगनादौ
प्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तद्ग्रन्थस्य वैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्धि-
परत्वादिति भावः।अत्र स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं साध्यताघटकसम्ब-
न्धेन ग्राह्यम्।तेन समवायावच्छिन्नवह्न्यधिकरणतायाः साधनसमाना-
धिकरणपर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वेऽपि न वह्निमान् धूमादित्या-
दावव्याप्तिः । स्वरूपसम्बन्धात्मकस्याधिकरणत्वस्याधिकरणभेदाभ्यु-
पगमे साध्यताघटकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्यं नि-
वेशनीयम् । तेन महानसनिष्ठाया वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः
पर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वेऽपि नोक्तदोषः । न चैवं घटवान् म-
हाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां महा-
कालान्यत्वविशिष्टघटत्वादेः कथञ्चिदवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि महा-
कालनिरूपितविशेषणतया साध्यतायां कुत्राप्यवच्छेदकत्वाप्रसिद्धे-
रिति वाच्यम् । तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणत्वसामान्या-
भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणत्वं
तत्सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वर्तुलार्थे तात्पर्यादिति ध्येयम् ॥
ननु गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तिताशून्ये सत्त्वादौ द्रव्यत्वसत्त्वो-
भयत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वघटकपर्याप्तिसम्बन्धेनावृत्तेस्तस्याव-
च्छेदकत्वमक्षतमेवेत्यत आह गुणान्यत्वेति ॥ नन्वित्यादि । व्यतिरेकि-
त्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । तच्च साधनाधिकरणवृत्तिताघ-
टकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन गगनाभावसंयोगाभावादेर्व्युदासः । ननु
यावद्धर्मोक्तावपि तत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रातिस्विकरूपेण त-
त्तद्धर्मवैयधिकरण्यं वाच्यम् तथाच येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं
साधनसमानाधिकरणतत्तद्धर्माणामेव विशिष्य प्रवेशात् सर्वसामञ्ज-
स्ये व्यतिरेकित्वनिवेशो व्यर्थः तादृशयावदवच्छेदकभेदप्रापकतयैव
मूलोक्तयावत्पदस्य सार्थकत्वसम्भवात् अन्यथा व्यतिरेकिणोऽपि हे-

समवायितया वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावप्युक्तलक्षणाभावाच्च ॥

तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथा च साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यद्वह्निस्वधर्मवत्ता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्मवत्ता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितम् अतो दोषान्तरमाह महानसादाविति । तथा च तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्व-

---

त्समानाधिकरणयावद्धर्मान्तर्गतस्य द्रव्यत्वादेरनधिकरणे संयोगेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्त्यापत्तेरित्यतस्तथैवाह वस्तुत इति । तादृशस्येति । साधनसमानाधिकरणस्येत्यर्थः । तथा चेत्यादि । साधनसमानाधिकरणतत्तद्धर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकं यद्यदित्यर्थः । यद्यपि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदोक्तावपि न क्षतिः । तथापि यावत्पदसार्थक्याय भेदकूटोक्तिः । तद्भिन्नधर्मेत्यादौ धर्मपदं साध्यतावच्छेदकधर्मपरम् । ननु तादृशपर्वतत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकं महानसीयवह्नित्वमपि तद्भिन्नत्वं च न वह्नित्वे इत्यव्याप्तिरत आह यावत्तादृशेति । साधनसमानाधिकरणतत्तद्धर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकताकूटशून्येत्यर्थः । तथा च महानसीयवह्नित्वनिष्ठं यद्व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं तच्छून्यत्वं शुद्धवह्नित्वेऽस्त्येवेत्यदोषः । न चैव यावन्ति तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वानि तत्प्रत्येकावच्छिन्नभेदोक्त्या पूर्वकल्पोऽपि सम्यक् विशिष्टपर्याप्त यदवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य शुद्धवह्नित्वे सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य बहुतरावच्छेदकव्यक्तिघटितमूर्तिकतया गौरवेण तस्यानुक्तत्वादिति भावः ॥ मूलोक्तयोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सङ्गमार्थमाह तथा चेति । इत्यञ्च साधनसमानाधिकरणधर्मत्वेन वह्निरेवाभि-

अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावा-

---

त्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः । एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तम् । समवायितया महानसवृत्तित्वं वह्नौ नास्तीति प्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वाद् । सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायान्तु नोक्तदोष इति ध्येयम् ॥

उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह साध्यव्यापकेति। व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमत आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्याप्यवृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्भिन्नत्वमकारकप्रमाविशेष्यत्वा-

---

प्रेत इति ध्येयम् ॥ एतेनेति । विभिन्नसम्बन्धेन वैयधिकरण्यमादाय दोषेणेत्यर्थः ॥ दोषमेवाह समवायितयेत्यादिना । वह्नावियिति । यथाश्रुतं मूलमभिप्रेत्य निरुक्तलक्षणाभिप्राये तु वह्न्यधिकरणतायामिति बोध्यम् । तादृशेति । साधनसमानाधिकरणीभूतं यन्महानसत्वादिकं तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यवत्त्वादित्यर्थः ॥ सम्बन्धविशेषेणेति । प्रथमकल्पे येन सम्बन्धेन धर्मस्य साधनसमानाधिकरणत्वं तेनैव यत्तदनधिकरणं तन्मात्रवृत्तित्वस्य द्वितीयकल्पे च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धेन वा तदधिकरणावृत्तित्वस्य विवक्षायां न सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोष इत्यर्थः ॥

आत्माश्रयेति । साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारसम्बन्धेनाभावरूपायामनौपाधिकत्वव्याप्तौ साधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तेरपि साध्यसमव्याप्यत्वांशे प्रवेशादिति भावः॥ आत्माश्रयादिग्रस्तमिति । साध्यस्यापि साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वेन साध्यनिष्ठायामेव साध्वीयव्याप्तौ तादृशव्यापकत्वप्रवेशादात्माश्रयो बोध्यः ॥ ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रानौपाधिकत्वलक्षणातिव्याप्तिः तत्र संयोगादेरव्याप्यवृ-

प्रतियोगित्वम् व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणम् गोत्वाश्वत्वयोरत-थात्वात् अन्योऽन्याभावप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च किन्तु यथा-

---

भावादेरेवास्ति । यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिक-रणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्य-न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः । अ-नवस्थानिरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति । सहेति । एकदेशकालाव-

---

च्छिन्नतया सत्त्वापरिमाणादेश्चालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो-गित्वोपाधित्वाभावादत आह यत्रेत्यादि। यत्साध्यक इत्यर्थः ।यत्रा-धिकरणे व्यभिचारस्तद्भिन्नत्वादेरेवाखण्डस्य सर्वत्र सौलभ्यादन्तत इत्युक्तम् । तद्वद्भिन्नत्वेति । साध्यवद्भिन्नत्वप्रकारकेत्यर्थः । तद्धर्मप्र-कारकप्रमाविशेष्यत्वस्य विशेष्यभेदेन नानात्वादखण्डन्यासम्भव इ-त्यतोऽभावद्वयगर्भानुसरणम् ॥ विशेष्यवन्निष्ठस्य विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावपर्यवसायिनः प्रतियोगित्वं विशेषण एव न तु विशेष्य इति प्राचीनमतमनुसृत्य यदि चेत्युक्तम् । तस्यापि अखण्डस्यापि । तत्र साध्यवति । साध्यसमानाधिकरणेत्यादि । यद्यपि प्रतियोगिता-द्वय वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं ग्राह्यमित्येतावतैव मूलं स-मञ्जसम् तथाप्यार्द्रेन्धनत्वादिरूपेणोपाधिव्यवहारं समर्थयितुमव-च्छेदकपर्यन्तानुसरणम् ॥ सहानवस्थाननियम इत्यत्रानौपाधिकत्व-रूपनियमस्य प्रकृतसाध्यीयत्वाभावादात्माश्रयासम्भवादाह अनव-स्थामिति ॥ एकेति । तत्तदभाववत्त्वानवच्छेदकीभूततद्देशकालानव-च्छिन्ना यत्तत्तदभावाधिकरणवृत्तित्वं तदन्यत्वमर्थः । तेन गोत्वाद्यभा-वस्य व्याप्यवृत्तेर्देशकालानवच्छिन्नवृत्तिकत्वेऽपि न तत्प्रतियोगितायामव्याप्तिः । तदनवच्छेदकत्वं चेह अवच्छेदकतासम्बन्धेन तदभा-

च्छेदेनेति पूरणीयम् । तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगितायामव्याप्तिः । अन्योन्येति । अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना वह्न्यादेर्वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या । इत्थञ्च तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः । अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् । परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः । तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । तादृशस्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तितत्कत्वाभिधाने च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाण-

---

घयस्वमिति न कश्चिद्दोषः ॥ तेनेति । संयोगाद्यभावस्यैकदेशावच्छेदेन घटादिप्रागभावस्य चैककालावच्छेदेन प्रतियोगिना सावेद्याभावादिति भावः ॥ अभावविरोधित्वं भाभावविरहव्याप्यत्वं येनानवस्था स्यात् किन्त्वभाववदवृत्तित्वमेव तथा वाच्यमित्याशयेन स्वयं भेदप्रतियोगिनि तदव्याप्तिमुद्धर्तुमाह अत्रेति । यथाश्रुते तु मूलाभिप्रेतस्य नियमघटितप्रतियोगित्वस्याव्याप्तेरुक्तग्रन्थेनानुद्धाराच्च द्विरोधश्चिन्तनीयः । वक्तव्येति । अन्यथात्यन्ताभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिसम्भवेऽन्योन्याभावमात्रप्रतियोगिन्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतो विरुद्धमिति भावः ॥ इत्थं सम्बन्धविशेषस्य निवेशे । तद्वति समवायेन सत्त्वाभाववति ॥ तादृशेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदवृत्त्यभावकत्वमित्यर्थः । अत्रावृत्तित्वं तादृशप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन सत्त्ववति महाकालादौ तद्विरहस्य कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तावपि नाव्याप्तिः । नन्वेव सत्तारूपस्य सदन्यत्वाभावस्य प्रतियोगिन्यव्याप्तिः सदन्यत्ववति जात्यादौ तद्विरोधिताघटकेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । स्वसम्बद्धाधिकरणावृत्त्यभावाधिकरणतासामान्यकत्वस्याक्षतत्वात् । अभावमात्रस्यैव भावभिन्नत्वोपगमादेशि-

धिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः, तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावविरहात्मत्वं वेति चेत्। य-

---

रीत्या च खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपीति ध्येयम्। अभावविरहात्मत्वमिति। न चान्योन्याभावप्रतियोगितत्त्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्ताभावपदवैयर्थ्यम् सर्वत्र नित्यस्यनित्यसाधारणरूपाव-

---

च्छेदकस्वरूपसम्बन्धेनावृत्तित्वं वाच्यमिति तु भ्रमः। गगनाभावस्य कालिकसम्बन्धेन यो विरहस्तदभावप्रतियोगित्वाव्याप्तेः। तादृशविरहाभावस्य गगनाभावात्मकस्य तादृशविरहात्मकप्रतियोगिमति नित्यद्रव्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तेरिति ध्येयम्। व्यधिकरणेति। संयोगेन रूपाद्यभावस्थले संयोगेन रूपादिसम्बद्धाधिकरणाप्रसिद्धेरिति भावः। सिद्धान्तेति। यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदीयत्वयदभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तस्य तदभावप्रतियोगित्वमिति क्रमेणेत्यर्थः। तत्परिहार इति। संयोगसामान्य एव रूपीयत्वतादृशरूपाभावाधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वाद्व्यधिकरणसम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितायां नाव्याप्तिरित्यर्थः। यथाश्रुते घटत्वादेरपि द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तिः स्वीययदभावाधिकरणानुयोगिकत्वेत्युक्तौ च स्वप्रतियोगिकत्वपर्यवसायिन. स्वीयत्वस्य विनाऽतिरिक्तस्वप्रतियोगितां दुर्वचत्वमित्यादिदोषसम्भवाद्विर्दोषत्वासम्भवादाह अपीति॥ न चेति। वाच्यमिति परेणान्वयः। घटादिभेदस्य प्रतियोगित्वाव्याप्तिः। तस्य भेदविरहत्वाभावात्। एवं तत्प्रतियोगितावच्छेदके घटत्वादावव्याप्तिः। तस्य घटादिभेदविरहस्वरूपत्वादित्यर्थः। ननु प्रकृतानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिनिविष्टस्यैव प्रतियोगित्वस्य निर्वचनादन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्त्यादिकं न क्षतिकरम् साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावविरहान्यत्वे सति साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावविरहात्मकस्योपाधेर्यत्र विरहस्तत्रैवानौपाधिकत्वव्याप्तेः पर्यवसानादित्यत आह

च्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात् इतरथा तु भेदप्रतियोगितावार-
णाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् । विरह-
पदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात् । प्रतिबध्नाति हि

प्रकृतेति । लक्षणे मूलोक्तोपाधिलक्षणे । वैयर्थ्यमिति । साध्यवन्नि-
ष्ठो योऽभावस्तद्विरहान्यत्वेनैव धूमवान्वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनादेरुपाधि-
तया व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिव्युदासादिति भावः । ननु आर्द्रेन्धनादे-
र्धूमसमानाधिकरणध्वंसादिविरहस्वरूपतया तदन्यत्वाभावा-
दनुपाधित्वं स्यादतो ध्वंसप्रागभाववारकतयैवात्यन्तपदं सार्थकं
स्यादत आह सर्वेति । नित्यस्येति । व्यभिचारस्थलाभ्यन्तरस्वरूपस्या-
पि पिण्डभेदादेरित्यर्थः । नित्यस्यापि साध्यवन्निष्ठस्य स्वीयविशिष्टा-
भावाद्विरहस्वरूपतया अनुपाधित्वापत्तिरतो अवच्छेदकत्वप्रवेश-
ध्रौव्ये जन्यस्याप्यार्द्रेन्धनादेस्तत्साधारणरूपेणोपाधित्वं सम्भवतीत्याह
नित्यसाधारणेति । तथाच साध्यवन्निष्ठाभावविरहत्वानवच्छेदकी-
भूतसाधनवन्निष्ठाभावविरहत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वमेवोपाधित्वमिति त-
थाच पिण्डभेदार्द्रेन्धनान्यतरत्वादिनार्द्रेन्धनस्याप्युपाधित्वं सुवचमि-
ति भावः । इतरथेति । यद्यद्रूपेणोपाधिव्यवहारस्तद्रूपावच्छिन्नप्रति-
योगित्वस्य लक्ष्यत्व इत्यर्थः । भेदेति । तथा चाय पिण्डभेदत्वादेः सा-
ध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तद्रूपेणोपाधिव्यवहारो न
स्यादतोऽत्यन्तपदमुपाधिलक्षणे सार्थकं स्यादिति भावः । प्राञ्चस्तु
इतरथा भेदसाधारणप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे । तथा चाय पिण्ड-
भेदत्वादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादय पिण्डान्य-
त्वादिकमुपाधिर्न स्यादतस्तत्सङ्ग्रहार्थं भेदप्रतियोगितावारकमत्यन्त-
पदं सार्थकमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अय पिण्डभेदत्वादिरूपेणोपाधि-
त्वाभावेऽपि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूताय पिण्डभिन्नत्वरूपेणैवा-
र्द्रेन्धनादेरय पिण्डभेदादेश्चोपाधित्वसम्भवात् । न हि धूमवत्यय-
पिण्डभेदत्वावच्छिन्नस्य भेदसत्त्वेऽप्यय पिण्डभिन्नत्वावच्छिन्नस्य भे-
दसम्भवः । धूमवन्मात्रस्यैवाय पिण्डभिन्नत्वात् । नच घटाभाववान्यो वा-
च्यत्वादित्यादौ व्यभिचारस्थानस्य घटाभावस्य यदन्यत्वं तदवच्छिन्न-
भेदोऽपि घटाभाववान्य वस्य साध्यस्य समानाधिकरणस्तादृशभेदस्य च

तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्याभावबुद्धिम् । प्रतिबन्धकत्वञ्चा-
नैककालावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वम् । अभावपदस्य स्वाभाव-
परत्वात् । वस्तुतस्त्वेकसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्ना-

घटाभावस्वरूपत्वात्तत्रैव व्यभिचारस्थानान्यत्वप्रकारेणोपाधित्वा-
सम्भव इति वाच्यम् । घटाभावत्वस्यैव घटाभावान्यत्वावच्छिन्नभे-
दस्वरूपत्वात्तस्य च घटाभावान्यत्वरूपसाध्यासमानाधिकरणत्वा-
त्। अन्यथा घटाभावस्य तथात्वे निर्घटे भूतलादावप्ययं देशो न घटा-
भावान्य इति प्रतीतिप्रसङ्गादिति दिक् ॥ तज्ज्ञानेति । अभावज्ञानवि-
रोधिज्ञानप्रकारार्थकत्वादित्यर्थः ॥ भेदप्रतियोगिन्यव्याप्तिमुद्धरति
प्रतिबध्नाति हीति ॥ कारणीभूताभावप्रतियोगित्वलक्षणप्रतिबन्धक-
त्वस्य प्रतियोगिताघटितत्वेनात्माश्रयापत्तेराह प्रतिबन्धकत्वं चेति ।
तथा च तत्तदभावगोचरज्ञानेन सहैककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानस्य
ज्ञानस्य तेन सम्बन्धेन प्रकारत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्तदभावप्रतियो-
गित्वमिति समुदितार्थः । यत्र वस्तुविशेषतदभावयोरेकेनैव पुंसा
वेदनं तत्राभावज्ञानेन सह एकत्रावर्तमानस्य प्रतियोगिज्ञानस्याप्र-
सिद्ध्याऽव्याप्तिरत उक्तम् एककालावच्छेदेनेति । प्रतियोगिज्ञानमा-
त्रस्यैव परमेश्वरीयाभावज्ञानेन सहैककालावच्छेदेन वर्तमानत्वाद-
सम्भवः स्यादत उक्तम् एकत्रेति ॥ ननु भेदबुद्धौ प्रतियोगितावच्छे-
दकवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदवच्छेदकेऽतिव्याप्तिः घटत्वादिव्या-
प्यवत्ताज्ञानस्य घटत्वाद्यभावबुद्धिविरोधित्वात्तद्विषयेऽपीत्यत आह
अभावपदस्येति । घटादिभेदश्च न घटत्वादेरभाव इति नातिप्रसङ्ग
इति भावः ॥ प्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वेऽप्यत्यन्तपदं न देय-
मेव संसर्गविशेषस्य निवेशध्रौव्ये तत एव भेदप्रतियोगितावा-
रणादित्याशयेनाह वस्तुतस्त्विति । एकसम्बन्धेति । तथा च
साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वघटितोपा-
धिर्धूमवान्वह्नेरित्यादिव्यभिचारिण्यपि दुर्घटः तत्तायःपिण्डभे-
दत्वादेरपि धूमवन्निष्ठसंयोगसम्बन्धानवच्छिन्नाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वात् । न च भेदत्वस्यैव तथा संयोगादिसम्बन्धा-

याः तस्या अवच्छेदकम् । अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकं तद्वाच्यम् । तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव । वाशब्दोऽस्वरससूचनाय । स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावे-

---

घच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादय पिण्डभेदत्वस्य गुरोरनवच्छेदकत्वमेवेति वाच्यम् । अयोगोलकनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनाय पिण्डभेदत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य धूमवत्ययद्य वाच्यत्वात् न हि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदक भेदत्वमात्र शक्यते वक्तुम् । तादृशसम्बन्धेन भेदत्वावच्छिन्नस्याय पिण्डे सत्वात् तत्र तादृशसम्बन्धेनाय पिण्डभेदाभावस्यानुपपत्तेरिति भाव ॥ तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन साध्यव्यापकस्य द्रव्यत्वादे संयोगेन साधनाव्यापकत्वात्तस्योपाधितापत्तेरिति भाव । तत् उपाधित्वम् ॥ सदातनससर्गाभावस्वरूपस्यात्यन्ताभावत्वस्य सदातनत्वांशोऽत्यन्ताभाव निवेशयतामपि त्याज्य एव निष्प्रयोजनत्वादित्याशयेनाह ससर्गाभावत्वमित्यादि । प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वलाभार्थमेवात्यन्तपद मौलमिति तु वस्तुगति ॥ स चेति । अस्वरसश्चेत्यर्थ । मानाभावादित्यादिभि पञ्चम्यन्तैरन्वय । व्यधिकरणेति । अभावज्ञानासमानकालीनां प्रतियोगिमत्त्वप्रमामादायैव समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थले लक्षणसमन्वयाद्व्यधिकरणे युक्तम् । ननु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावज्ञानेन सह एककालावच्छेदेनैकत्रावर्तमानज्ञानविषयत्वमात्र विवक्षितम तच्च स्वाभावज्ञानासमानकालीनां यथाकथञ्चित्प्रतियोग्युपस्थितिमादायैव व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिन्यपि सुलभमित्यत आह स्वाभावेति । विशिष्टयोजनकत्वादिगर्भस्य स-

रिकञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धूमादौ । प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्ध्यसिद्धिभ्यां न निषेद्धुं शक्यः । यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न । व्यधिकरणत्वत् ॥

सादौ षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्य शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च अभाव-त्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥

म्बन्धत्वस्य प्रवेशे गौरवादाह स्वाभाववत्त्वेनेति । ननूक्तनिरुक्तार्थेतयोरप्रवेशाद्गौरवं न क्षतिकरम् अन्यथा घटत्वापेक्षया गुरुत्वेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वमपि लक्षणं न स्यादत आह स्वाभावेत्यादाविति । अभावेत्यंश इत्यर्थः । यत्तु लाघवात्तदेव तर्हि प्रतियोगित्वमस्तु इत्यतः तत्रापि दूषणमाह स्वाभावेत्यादावितीति तत्तुच्छम् । तथा सत्युक्तदोषेणैव मूलोक्तलक्षणस्य निरस्तत्वे अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोश्चेत्यादिना अग्रे पुनस्तत्र दोषोद्भावनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । तथात्वम् प्रतियोगित्वम् । ननु उक्तनिरुक्तार्थांशान्तरे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगित्वस्यानिवेशात्स्वाभावेत्यादावित्यादिपदमसङ्गतं मत आह अभावत्वेति । यद्यभावत्वं न भावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः किन्तु भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदाप्याह प्रतिबन्धकत्वेति । एकदैकत्र वर्तमानत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य घटकीभूतप्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धताध्रौव्ये सर्वत्रैव तादृशप्रतियोगित्वौचित्यादिति भावः । ननु स्वीयतया व्यवह्रियमाणतत्तदभावकत्व-

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न। सोपाधेरपि तथात्वात्। तथाहि। साधनस्य वह्नेरव्यापकं

यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य ॥ तथाहीत्यादि। यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम् यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकम् तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम्। प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशे-

---

मेव तत्तदभावप्रतियोगित्वं वाच्यमतस्तत्र प्रतिबन्धकत्वाद्यप्रवेशान्नोक्तदोष इत्यत आह तथाविधेति। स्वीयत्वस्य स्वप्रतियोगितानतिरेकात्तत्रापि प्रतियोगित्वानुयोगित्वघटितत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यमिति भावः॥

यदभिन्नसाध्यस्येत्यर्थे तत्त्वमित्यनेनापि साध्यस्यैवोपग्रहे व्यधिकरणत्वादिस्युक्तदोषतादवस्थ्यमतः अन्यथा व्याचष्टे यत्समानेति। यस्य साध्यं यत्साध्यमिति व्युत्पत्त्या तथार्थलाभादिति भावः॥ नोक्तदोषः सोपाधेरपि तथात्वादिति मूलोक्तदोषो नेत्यर्थः॥ प्रतियोगित्वयोः साधनवन्निष्ठाभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावस्य च प्रतियोगित्वयोरित्यर्थः। एकेति। रूपं गुणत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः साधनवन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकानां यावतामेव रूपत्वस्वरूपसाध्यवन्निष्ठाभावीयसंयोगलक्षणैकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं यत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यमित्युक्तौ चाननुगमो गौरवं चेत्यत आह विशेषणतेति। विशेषेति कालिकादिव्यावृत्त्यै। तेन नित्य-

पावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् । तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नवह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-

---

रूपं नित्यगुणत्वादित्यादौ कालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय नातिव्याप्तिः ॥ प्रथमनिरुक्तेः सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह तेनेति । प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्येति । तथा च धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । अयःपिण्डभेदत्वादेरयःपिण्डनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वादिति भावः । नचैवमपि तत्रातिव्याप्तिः विषयितासम्बन्धेनायःपिण्डभेदवतो ज्ञानादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य धूमवति सत्त्वादयःपिण्डभेदत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानाभावस्य केवलान्वयितया तत्प्रतियोगिताया भेदत्वादिनैव विषयितया अवच्छेदादयःपिण्डभेदत्वादेस्तदपेक्ष्य गुरुत्वादिति भावः । यत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं यावत्साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्मकं तत्त्वं व्याप्तिः अवच्छेदकत्वाप्रवेशेन लाघवादिति तु नव्याः । द्वितीयनिरुक्तेः सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह एकेति । सामान्यतः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोक्तौ धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः गुरुधर्माणामेव तादृशानवच्छेदकत्वादतो यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं निवेश्यम् । तथा च वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः ॥ लक्षणद्वयस्यैवातिव्याप्तिमुद्धरति व्यभिचारिणीति ॥ ननु नव्यमते गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वादुक्तलक्षणद्वयमेव धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तं विषयितया अयोगोलकभेदत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानादेः

यावदार्द्रेन्धनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य । द्वि-तीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं तद्व्यापकं महान-सीयवह्निः ॥

स्वत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रति-योगितावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु हेतुसमानाधि-करणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्यद्धर्मावच्छिन्नयत्स-मानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम् तद्धर्मावच्छिन्नसा-मानाधिकरण्यम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितान-वच्छेदकम् यावत्स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे-दकम् तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य धूमवति सत्त्वात् भेदत्वस्येयायोगोलक-भेदत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् प्रतियो-गितावच्छेदकत्वयोरप्येकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशे चातिगौरवादतः प्रतियोगित्वयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रवेशेन लघुतरं कल्पान्तर-माह वस्तुतस्त्विति । न च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वमेवान्योन्याभावत्वमित्यत्रापि प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषा-वच्छिन्नत्वं निविष्टमेवेति वाच्यम् । नव्यमते भेदत्वस्याखण्डोपाधि-त्वात् । अवच्छेदकत्वयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं पुनरत्रापि देयमेव। तेन साधनवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यायोगोलकान्यत्वादेः साध्यवन्निष्ठस्य स्वविषयकज्ञानभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि धू-मवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतोऽत्यन्ताभावग-र्भव्यापकत्वस्य प्रवेशे साधनाव्यापकं यावद्व्यापकं यस्येत्यादिमूले व्यापकादिपदस्य व्यापकतावच्छेदकादौ लक्षणा स्यात् अन्योन्याभा-वगर्भव्यापकत्वस्य प्रवेशे तु नैवमित्याशयेनैव वस्तुत इत्याद्युक्तमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

नापि साध्यं यावदव्यभिचारि तदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वम्। साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भवात्। तच्च दूषितम् ॥

नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः। एकव्यक्तिके तदभावात्। नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवह्नावभावात्। अत एव न कार्त्स्न्ये-

---

साध्यमिति। यावतां तेषामित्यर्थः॥ दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या। सा च यथोक्तलक्षणेऽपि। गौरवं परमतिरिच्यत इति॥

कार्त्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्यसमानाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणस्य वा। आद्ये कृत्स्नसाधनसामानाधिकरण्यं साध्ये, कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं वार्थः। प्रथमे एकेति नानेति च

साध्यमित्वं यावदित्यभेदभ्रमं निराकर्तुमाह यावतामिति। तदेवाव्यभिचारि यस्येत्यर्थे वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः यावदन्तर्गतस्य द्रव्यत्वादेः साधनाव्यभिचारित्वाभावादत आह तेषामिति। तथाच साध्यं यावतां अव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वं फलितार्थः॥ दूषितमित्यत्र मणिकृता हेत्वनुपन्यासात् स्वयं तमाह केवलेति॥ नन्वेवमव्याप्तिभयादेव साध्याव्यभिचारित्वस्य परित्यागेऽप्युक्तलक्षणे बाधकाभाव इत्यत आह सा चेति। प्रमेयत्वादिसाध्यं यस्याव्यभिचारि तादृशाप्रसिद्ध्या प्रकृतलक्षणेपि केवलान्वय्यव्याप्तिरित्यर्थः॥

वक्ष्यमाणदोषान्सङ्क्रमयितुं साध्याश्रयसमानाधिकरणयोः कार्त्स्न्यस्यानभिधानेन मूलस्य न्यूनतामपाकर्तुञ्च कार्त्स्न्याश्रयं वितर्कयति कार्त्स्न्यमित्यादिना। सकलधूमसम्ब-

न साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । विषमव्याप्ते तदभावाच्च ।

व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वम् । पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च । अत एव नेतरः ॥ अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अत एवेति । अतएव एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेव ॥ विषमव्याप्ते समव्याप्तेऽपि च संख्यापरिमाणादावेकत्र साधने सक-

---

ळधस्येति मूलमुपपादयितुमाद्यं विकल्पयति आद्य इति । साधनस्य कार्त्स्न्यकल्प इत्यर्थः ॥ अथाशेषसाधनस्य प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकधर्मत्वस्य विवक्षणान्नोक्तदोषद्वयावकाशः साधनस्याशेषत्वं च प्रकृतसाधनवद्वृत्तियावद्धर्माणां तादृशयावदधिकरणताव्यक्तीनां वा प्रत्येकाश्रयवृत्तित्वं तच्चैकव्यक्तिसाधनस्थलेपि न दुर्घटम् इत्यतः स्वयं दूषणमाह व्याप्तेश्चेति ॥ अथाशेषसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याधिकरणताकत्वं वाच्यमत आह पृथिवीत्यादि ॥ समवायावच्छिन्नस्वानधिकरणपृथिवीनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं वा पृथिवीत्वव्यापकत्वमसमवेतस्य गगनादेरपीति पृथिवीत्वे तत्समानाधिकरणत्वाभावादतिव्याप्तिर्न स्यादतो गगनादिव्यावृत्तये जातिपद समवेनार्थकम । द्रव्यत्वादिरूपायाः तादृशजातेः प्रत्येकं हेतुतायामेकव्यक्तिकं तदभावादित्यनेनैव गतार्थत्वमतोऽनुगतरूपानुधावनम् । न चैवं पृथिवीसमवेतादित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्यापकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । कृत्स्नसाधनैकाधिकरणवृत्तित्वप्रवेशेप्यतिव्याप्तिदानार्थं तदुपादानादिति भावः ॥ अत एवेति । उक्तातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः । नेतरः न कृत्स्नसाधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः ॥ एवमेकव्यक्तिसाधनस्यैवोक्तत्वात्तत्परामर्शकत्वासम्भवादन्यथा व्याचष्टे एकव्यक्तिसाध्यकेति ॥ वह्निमान्धूमादित्यादिविषमव्याप्ते इव संख्यावान्परिमाणादित्यादिसमव्याप्तेऽप्यव्याप्तिसम्भवान्मूलस्य न्यूनताभङ्गार्थं पूरयति समव्याप्तेपि चेति । संख्यापरिमाणादावित्यर्थः । संख्यासाध्यकपरिमाणादावित्यर्थः । तत्र-

नच यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः। साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकं वह्नेराश्रितत्वाभावात्। नापि

लसाध्यसम्बन्धस्याभावात्। भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ। तृतीये साध्याश्रययावद्वृत्तित्वम्, चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः। तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके वह्न्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ॥ अर्थपरिष्कारपूर्वकं पञ्चमं निरस्यति न चेति। एकमात्रवृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च॥ तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति। तादृ-

---

भावादिति मूलस्य सकलसाध्यसम्बन्धाप्रसिद्धेरिति नार्थः सत्त्वप्रमेयत्वादावेव तत्सौलभ्यादतस्तस्यान्यमर्थं व्याकरोति एकत्र साधने इत्यादि॥ ननु हेतुविशिष्टस्याशेषसाध्यस्य प्रत्येकाधिकरणं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणं तादृशधर्मवत्त्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषद्वयमित्यत आह भावाच्चेति। सकलसाध्यसम्बन्धस्येत्यनुपपत्तेः। कृत्स्नसाध्यस्यैकाधिकरणप्रवेशोऽप्यतिव्याप्त्यर्थं धूमवान्वह्नेरित्यादिकमुपेक्षितम्॥ स्वाशङ्कितयोस्तृतीयचतुर्थयोरर्थं परिष्कृत्य दूषणमाह तृतीय इत्यादिना॥ अत्र एतयोः एकमात्रवृत्तिसाध्यकं वह्न्यावागनत्वादित्यादौ तृतीयस्यैवाव्याप्तिः न चतुर्थस्य साध्यसमानाधिकरणयावद्धर्माणां सामानाधिकरण्यस्य तत्राप्यनपायादित्याशयेनोक्तं यथासम्भवमिति। वह्न्यादाविति। धूमस्य वह्निमदयःपिण्डावृत्तित्वेनोभयत्रापि वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरित्यर्थः। अतिव्याप्तिश्चेति। सत्तायां वह्न्यधिकरणयावद्वृत्तित्वस्य वह्निसमानाधिकरणयावद्धर्मसामानाधिकरण्यस्य च सत्त्वाद्वह्निमान्सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः॥ साधनाश्रयस्य कार्त्स्न्योक्तौ साधनाश्रयैर्यावद्भिः सम्बन्धो वाक्यार्थः स्यात्तत्र च सम्बन्धो नाश्रितत्वम् हेतुमात्रेऽतिप्रसक्तेः नापि सामानाधिकरण्यं साधनाश्रयैः पर्वतादिभिः सामानाधिकरण्यस्य धूमे विरहादव्याप्तेरत उक्तम् अर्थपरिष्कारेति।

साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वम् । तच्चाप्रसिद्धम् । साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः ॥

धानां सर्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ । अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते ॥

तथा चाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यमेव सम्बन्धपदस्य परिष्कृतोऽर्थ इति भावः ॥ ननु यद्धर्मावच्छिन्नाश्रयेयवति साध्यवत्त्वं तादृशधर्मवत्त्वं वाच्यमत आह एकमात्रेति । द्रव्यं शब्दादित्यादौ साधनाश्रयस्य यावत्त्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ उक्तक्रमेणासङ्गतेराह तथैवेति । परिष्कारपूर्वकमेवेत्यर्थः ॥ ननु साधनसमानाधिकरणयावद्धर्माणां प्रत्येकं सामानाधिकरण्यं निवेश्यमतो नाप्रसिद्धमित्यत आह तादृशानामिति । साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः । न कुत्रापीति । तथा चैकव्यक्तिसाध्यकसद्धेतौ लक्षणसम्भवेपि वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरेव । पर्वतीयादिवह्नेर्महानसीयधूमाद्यसमानाधिकरणत्वादिति भावः । नच साधनसमानाधिकरणयावद्धर्माणां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकस्य वक्तव्यमित्युक्तदोषायोग इति वाच्यम् । तथा सति रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वात् रूपवत्त्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः । साध्यतावच्छेदकीभूतनीलत्वादिजातेस्तादृशयावद्धर्मसमानाधिकरणवृत्तित्वाभावादिति भावः ॥ धूमादिसामानाधिकरण्यस्यापि प्रमेयत्वादिप्रकारेण व-

नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः । स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ वा व्याप्त्यतिव्याप्तेः ॥

नाप्यविनाभावः । केवलान्वयिन्यभावात् ॥

अविनेति । साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्तद्विरहः । साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति वा ॥

हृत्यादिसामानाधिकरण्यव्यापकत्वादतिव्याप्तिरत उक्तं सामानाधिकरण्यत्वेनेति । विवक्षितमिति । साधनसमानाधिकरणा यावन्तो धर्माः समानाधिकरणा यस्येति व्युत्पत्त्या तादृशार्थलाभात्तत्र यावत्पदस्य व्यापकतायामेव पर्यवसानादिति भावः । लघुतयेति । सामानाधिकरण्यघटकप्रवेशलाघवेनेत्यर्थः । इदमापाततः । सिद्धान्तलक्षणस्य स्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिघटितत्वेन विपरीतगौरवात् अन्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तिताया दुर्वचत्वाच्च । अत एव दीधितिकृद्भिरपि व्याप्तिग्रहोपाये स्वसमानाधिकरणा यावन्तो धर्माः यादृशसाध्यसमानाधिकरणाः तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः स्वीकरिष्यत इति ध्येयम् ॥

गगनेन विनाभावस्य वृत्तिमन्मात्र एव सत्त्वादव्याप्तेरतः पूरयति । साध्यमिति । विनाशब्दार्थस्याभावतत्तादात्म्येन भावान्वये प्रकृतासङ्गतिरतः सप्तमीमन्तर्भाव्य तदर्थमाह साध्याभाववतीति । भावपदस्योत्पत्तिपरत्वे द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह भावो वृत्तिरिति । पूर्वस्नञा विनाभावस्यान्वयेनाह तद्विरह इति । साध्याभाववद्वृत्तिभिन्नत्वमेव प्रागाशङ्कितमिति नाभेद इति भावः ॥ ननु साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्या तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेरतः कल्पान्तरमाह साध्यं विना अभाव इति । साध्याभाववत्त्वावच्छेदेनाभावस्यान्व-

अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति । तन्न । लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा । तद्बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः । नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदम् । सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् ॥

अथेति । सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिसम्बन्धस्येति केनचित्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन । धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वह्निव्यापकत्वात् ॥ तद्बोधादिति । न च व्यभिचाराग्रहसहकृतस्तद्बोधस्तथा । व्यभिचारतद्व्यतिरेकयोः अनुपस्थितावपि समानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्युत्पादस्य सर्वानुभवसिद्ध-

---

त्वात् साध्याभावव्यापकीभूतोऽभावो लभ्यते अवच्छेदकत्वस्य व्यापकत्वे पर्यवसानात् प्राग्वृत्तिनञा च पुनस्तथाविधाभावस्याव्यधादृशाभावाभावस्वरूपं प्रतियोगित्वं प्राप्यत इति न व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गशङ्कापीत्याशयेन फलितार्थमाह साध्याभावेति ॥

ज्ञानादेर्घटादौ विषयतासम्बन्धस्य व्याप्तित्वाभावादाह सामानाधिकरण्यमिति ॥ एकनिरूपितसामानाधिकरण्यस्यान्यदीयव्याप्तित्वायोगादाह किञ्चिद्रूपेति । तथा च वह्नौ धूमसामानाधिकरण्यमेव द्रव्यत्वावच्छिन्नधूमस्य व्याप्तिरिति भावः ॥ व्यापकसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति सिद्धान्तिमतेऽपि व्यभिचारिसम्बन्धेऽप्यवश्यं व्याप्तित्वमस्तीत्याशयेनाह धूमादेरपीति ॥ तद्बोधादिति मूलस्य व्यभिचारग्रहदशायामित्यादिरित्याशयेन ग-

स्यात् । हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्च । विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायाम् । व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधिकरण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेदकत्वमुचितम् । न च व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि

द्रुते न चेति । तद्बोधः सम्बन्धमात्रबोधः । तया अनुमितिहेतुः ॥ शङ्कां निरस्यति व्यभिचारतद्व्यतिरेकयोरिति ॥ तदानीमनुमित्यनुत्पाद सर्वजनसिद्धत्वं विवादग्रस्तमत आह हेत्वन्तर इति । हेत्वन्तरे व्यभिचारग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्चेत्यन्वयः ॥ ननु तद्धेतुकानुमितौ तद्धेतुगोचरव्यभिचारज्ञानस्याभावो हेतुर्वक्तव्य इत्यत आह तत्रैव रूपान्तरेणेति । तथा च द्रव्यत्वरूपेण धूमव्यभिचारग्रहेऽपि धूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिर्न स्यादिति भावः । ननु साध्यसमानाधिकरणवृत्तितद्धर्मावच्छिन्नपक्षताज्ञानजन्यानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानाभावो हेतुरस्त्वत आह हेतुतावच्छेदकेति । तथा च वह्निसमानाधिकरणद्रव्यवान् पर्वत इत्यादौ हेतुतावच्छेदकधूमत्वाग्रहादनुमितिर्न स्यादिति भावः ॥ साध्यसमानाधिकरणवान्पक्ष इत्यादिस्थलीयानुमितौ व्यभिचारज्ञानाभावस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः यदि च वह्निसमानाधिकरणो वह्निव्यभिचारीनिश्चयदशायां साध्यसमानाधिकरणपक्षताज्ञानाधीनानुमितिस्तदा तादृशानुमितौ साध्यसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्वक्तव्य इत्यत आह विवदन्ते चेति । तथा च सन्दिग्धव्यभिचारकत्वात्साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं नानुमितिहेतुरिति भावः ॥ ननु व्यापकसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानस्यानुमितिहेतुतावादिमते सामानाधिकरण्यज्ञानं निश्चिताव्यभिचारकमेवेति तन्मते तस्य हेतुत्वे बाधकाभाव इत्यत आह व्यभिचारेति । अव्यभिचारस्येति हेतु व्यापकत्वांशस्य साध्यांशे प्रकारतया अवच्छेदकत्वं युक्तमित्यर्थः । न च ममापि व्यभिचारज्ञानाभावसहितसहचारज्ञानत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारज्ञानाभावो अवच्छेदक

भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमितिजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तवैव गौ-

---

रवेति वाच्यम् । तथापि ज्ञानस्य द्वेधा प्रवेशेनावच्छेदकगौरवात् । विनिगमकाभावेन सहचारज्ञानसहितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेनापि हेतुत्वान्तरापत्तेश्चेति भावः ॥ गौरवमिति । यद्यपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाह्यनिश्चयस्यैवानुमितिहेतुत्वाद्व्यभिचारसंशयदशायां च विशेषणतावच्छेदकीभूतव्याप्यत्वप्रकारकनिश्चयाभावात्कारणबाधेन तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिर्णयानुत्पत्त्यैवानुमित्यनुत्पादसम्भवादव्यभिचारांशे निश्चयत्वं नापेक्षितम् । तथापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन परामर्शादप्यनुमितिर्जायत इति प्राचीनमतेनेदम् । अन्यथा धूमव्यापकतावच्छेदकेन तदन्येन वा वह्नित्वेनावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । न चाव्यभिचारनिश्चयत्वस्य प्रवेशेपि तद्घटितगुरुतरैकरूपेण हेतुत्वमेवोचितम् व्यभिचाराज्ञानसहचारज्ञानयोः कारणताद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघवादिति वाच्यम् । अव्यभिचारनिश्चयत्वघटकदलद्वयस्य विशेष्यविशेषणभावेन कार्यकारणभावद्वयस्य तवाप्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ तवैवेति । व्यभिचारज्ञानस्याप्रामाण्यं व्यभिचाराभाववद्विशेष्यकव्यभिचारप्रकारकत्वम् । तथाच तन्निश्चयत्वघटकस्य तदभावाप्रकारकत्वस्य व्यभिचारनिश्चयत्वघटकव्यभिचाराप्रकारकत्वापेक्षया गुरुत्वान्न भ्रमत्वनिश्चयानास्कन्दितव्यभिचारज्ञानाभावत्वेन हेतुत्वं किन्तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दिताव्यभिचारनिश्चयत्वेनैवेत्यर्थः । नच व्यभिचारज्ञानान्तरं भ्रम इति निश्चयेपि व्यभिचारसन्देहदशायामनुमित्यनुत्पादाद्भ्रमत्वनिश्चयविशेषाणामेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वमिति भ्रमत्वनिश्चयत्वेनाप्रवेशात् कुतो गौरवमिति वाच्यम् । व्यभिचारज्ञानत्वावच्छेदेन भ्रमत्वनिर्णयानां तादृशभ्रमत्वनिश्चयत्वेनानुगतरूपेणैव निविष्टत्वात् तथाविधानन्तनिर्णयानां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटस्योत्तेजकत्वे गौरवात् । यदि

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वं अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका नचातिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वनियमादिति केचित्।तदपि न।साध्यवदन्या-

---

ध्यग्रहं विना दुर्ग्रहमिति ।केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः । तच्च व्याप्तिमदसन्ता-

---

हेतेरित्यधिकं गौरवम् । अस्माकं तु हेतौ व्यभिचारव्याप्यवत्त्वादिग्रहदशायां व्याप्तिनिर्णयविलम्बादेवानुमितिविलम्बः । एतेन व्याप्तिनिर्णयस्य हेतुत्वे तद्धर्मिकाणां नानाविधभ्रमत्वज्ञानानामभावा अप्यनुमितिहेतवो वाच्या इति लाघवात् भ्रमत्वेनानिश्चीयमानव्यभिचारज्ञानाभाव एक एवानुमितिहेतुरित्यपास्तम् । तथापि व्यभिचारावच्छेदकनत्तद्धर्मवत्ताज्ञानाभावानामनन्तहेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति सङ्क्षेपः ॥ नानाविधेति । साध्यनिष्ठहेत्वव्यापकत्वसाधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपेत्यर्थः । आहुरित्यस्वरसबीजन्तु यादृशव्यभिचारज्ञाने हेतुत्वयोच्यते तद्विरोधिनो लघुतरस्यैव व्यभिचारस्य ज्ञानाभावो मयापि हेतुर्वाच्यः । लघुव्याप्तेर्ज्ञानसत्त्वे व्यभिचारान्तरज्ञानदशायामनुमित्युत्पत्तेस्त्वयापि स्वीकारादित्यादिक द्रष्टव्यम् ॥ ननु साध्यसामानाधिकरण्योपलक्षितहेतुमत्त्वज्ञानं नानुमितिहेतुः किन्तु पक्षे तद्विशिष्टहेतुमत्त्वनिश्चय एव तथेति तादृशज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानदशायामप्यनुमित्यङ्गीकाराद्व्यभिचारज्ञानाभावो न हेतुर्वाच्यः कुतो गौरवं दत्तमित्यत आह सामानाधिकरण्येति । साध्यग्रहं विनेति । पर्वते वह्निमत्त्वसन्देहदशायां वह्निवृत्तित्वविशिष्टधूमवान्पर्वत इत्याकारकज्ञानानुत्पत्त्या तद्धर्मिकतत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवत्ताबुद्धिं प्रति तद्धर्मिकतद्वत्ता-

वृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात् नच सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात् । सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्वतदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः । साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा । महानसीयवह्नौ तदभावात् । नच सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधयेदिति वाच्यम् । स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति ॥

भावाप्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । तथा च सर्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा इत्ये-

---

निश्चयत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । दुर्ग्रहमिति । तथाच तद्वय पक्षे साध्यनिश्चयप्राक्ये विनाऽनुमितेस्सामनुमितिः कुत्रापि न स्यादिति भावः॥ ननु साध्यवत्सामान्यभिन्नावृत्तित्वघटितलक्षणे मूलोक्तदोषाभावात् केषांचिन्मते स्वयं सिद्धान्तमाह केवलेति । सामानाधिकरण्यमात्रेति । मात्रपदेनाव्यभिचारग्रहनैरपेक्ष्यमुक्तम् । सहग्रहोऽपि केवलान्वयित्वग्रहोऽपि ॥ तच्च केवलान्वयित्वं च । यत्प्रतियोगित्वादिपमित्यादिपदेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वादेः संग्रहः । कपिसंयोगाद्यभावस्य केवलान्वयित्वार्थं वृत्तिमदत्यन्ताभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन विशेष्यतया तद्भेदेन [illegible] अन्योन्येति ॥ आद्यमभिप्रेत्याह साधनवत इति । वृत्तित्वविशेषणमनुचितमित्यन्वयः । अन्त्यमभिप्रेत्याह तद्वृत्तित्वस्य वेति । साधनपदं स्वरूपपरमित्यर्थः । अन्योन्याभावस्य विशेषणत्वमुचितमित्यन्वयः ।

रन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यम् । शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ॥

तथाच साधनाश्रयवृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधनवद्वृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा साध्ये निवेश्यैकविधैव केवलान्वयिव्यतिरेकिसाधारणी व्याप्तिरनुमितिप्रयोजिकास्तु केवलान्वयित्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वयोरुभयोस्तत्त्वापेक्षया लाघवादिति भावः ॥ ननु उक्तव्याप्तेः साधनभेदेन नानात्वादेकसाध्यकानुमितिस्थलेपि तज्ज्ञानस्यानेककार्यकारणभाव इति लाघवात् केवलान्वयिसाध्यसम्बन्धः साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा व्याप्तिरनुमितौ हेतुरस्त्वित्यत आह शेषमिति । केवलान्वयित्वाग्रहेपि अनुमितेरानुभविकत्वात्तज्ज्ञानं न हेतुः किन्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानमेव साधनभेदेप्यभेदादित्यादिकमित्यर्थः ॥

समाप्तोयं पूर्वपक्षग्रन्थः ॥

चिन्तामणेः सिद्धान्तलक्षणम् ॥

अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

अन्यानिष्ठवह्नेर्धूमवत्पर्वतवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिद्यते, धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः ।

दीधित्याः सिद्धान्तलक्षणम् ॥

प्रतियोग्यसामानाधिकरणेति । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-यद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो

जागदीश्याः सिद्धान्तलक्षणम् ।

वह्नित्वावच्छिन्नस्य सर्वस्यैव धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नत्वाद्व्याप्तिरित्यन्यथा स्यादत आह प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म इति । तथा च प्रतियोगितावच्छेदकेत्यस्य भावप्रधाननिर्देशतयाऽवच्छिन्नपदस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरतया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभिन्नत्वं लभ्यत इति मूले नाऽवच्छिन्नपदवैयर्थ्यमिति ध्येयम् ।

धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूप-विशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः । दण्डवा-

---

यद्यपि महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यव्याप्तितादवस्थ्यम्, न च तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं न वह्नित्वस्येत्यदोषः, प्रत्येकमुभयत्र पर्याप्तिसम्बन्धेनाऽसतोऽवच्छेदकत्वस्योभयत्र पर्याप्तिसम्बन्धेन सत्वायोगात्, तथापि साध्यतावच्छेदकतदितरोभयावच्छेद्यभिन्नाया एव प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वाददोषः। न च प्रमेयाश्रयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकेतरस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तदितरपदेन स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य विवक्षितत्वात् । साध्यतावच्छेदकभिन्नो यः साध्यनिष्ठो धर्मस्तदनवच्छेद्या प्रतियोगिता तु न निवेश्या । तथा सति तादृशप्रतियोगिताशून्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तित्वसम्भवे साध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुसरणवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । अपि च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, तथा हि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तं साध्यवृत्ति यद् घटत्वादिकं तदनवच्छेद्यप्रतियोगिताकस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्याप्रसिद्धेरिति तु नव्याः । द्रव्यत्वादिरूपेण धूमे वह्निव्याप्यत्वस्य धूमसामान्ये वा तत्तद्वह्निव्याप्यत्वस्य वारणार्थं विशिष्य लक्ष्यं निर्दिशति तद्रूपविशिष्टस्येत्यादिना । तद्धर्मावच्छिन्नहेतुकतद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितिजनकतायां विषयविधयावच्छेदिका इति तदर्थः । तेन व्याप्तिपदेनापि तादृशसामानाधिकरण्योक्त्या न पौनरुक्त्यम् । व्याप्तेः सामान्यरूपतालाभाय यावदिति ॥ ननु दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यत्राव्याप्तिः चालनीन्यायेन दण्डमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । न च शुद्धसाध्यतावच्छेदकस्थले प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नमिव निविशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले येन रूपेण साध्यतावच्छेदकस्य सत्तादितरोभयानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ग्राह्यम् । अन्यथा पर्वते महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमान्नास्तीत्यादिप्रतीत्या विशिष्टजातेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया वह्निमान् धू-

दौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो

मादित्यादाविव जातिमत्वात् घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात्, घटे पटसमवेतत्वविशिष्टजातिमान्नास्तीत्यादिप्रतीत्या विशिष्टजातेस्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्, तथा च तद्दण्डवान्नास्तीतिप्रतीत्या तत्ताविशिष्टदण्डव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वावगाहनात् शुद्धदण्डव्यक्तीनां दण्डत्वतदितरोभयानवच्छिन्नं यद्धेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदभावसत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यं। प्रमेयदण्डमान्नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वोपलक्षितस्येव तद्दण्डवान्नास्तीत्यादावपि तत्तोपलक्षितदण्डमात्रस्यैवावच्छेदकत्वकल्पनात् । केवलस्यावच्छेदकत्वासम्भव एव विशिष्टस्य तथात्वस्वीकारात् अन्यथा प्रमेयत्वविशिष्टदण्डादेरपि तथात्वापत्तेरत आह दण्ड्यादाविति । हेतुमति दण्डसामान्याभावसत्वात् दण्डत्वमपि तादृशावच्छेदकमेवेत्यत उक्तं परम्परासम्बद्धमिति। तथा च स्वाश्रयवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन दण्डत्ववत्तो दण्डिनः साधनवत्यभावविरहान्नाव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाया एव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाः प्रविष्टत्वात् । अन्यथा विषयितया रूपत्वाद्यिमतो ज्ञानस्य समवायेनाभावस्य हेतुमति सत्वाद्रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । यदि च शुद्धदण्डव्यक्तेरवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययान्तरासत्वात् तद्दण्डी नास्तीति प्रतीत्या तत्ताविशिष्टदण्डव्यक्तेरेवावच्छेदकत्वं युक्तं दण्डी नास्तीति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या दण्डत्वावच्छेदकत्वसिद्धौ प्रमेयदण्डवान्नास्तीत्यादेरपि तन्मात्रावच्छेदकत्वेनैव सामञ्जस्ये विशिष्टस्य तत्रावच्छेदकत्वाकल्पनात् तथा च कथमुक्ताव्याप्तिरित्युच्यते तदा रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्वात् रूपादित्यादावव्याप्तिः सर्वस्या एव नीलत्वपीतत्वादिरूपायाः रूपत्वन्यूनवृत्तिजातेः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वाद् रूपवति नीलो नास्तीत्यादिप्रत्ययादित्याशयेन दण्ड्यादावित्यादिपदमुपात्तम्। तथा च तत्रापि स्वन्यूनवृत्तिजात्याश्रयत्वसम्बन्धेन रूपत्वमेव साध्यतावच्छेदकमिति भावः । साध्यतावच्छेदकमिति । अनुमितिविधेयतावच्छेदकमित्यर्थः । तथा चोक्तव्याप्तिज्ञानादृण्डवंशे

नाव्याप्तिः। इत्यञ्च इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ

—————

दण्डत्वप्रकारिका दण्डत्ववत्वानित्येवानुमितिः न तु दण्डिमानिति दण्डप्रकारिकापि तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनाग्रहात् कारणबाधेन तदवच्छिन्नविधेयताकानुमित्यसम्भवादिति भावः। वस्तुतो दण्डत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वे दण्डिमानित्यनुमितिर्न स्यात् दण्डानां व्यापकतानवच्छेदकत्वादित्यस्वरसादेव दण्डत्वादिकमित्यादिपदमुपात्तम्। तेन तत्र दण्डव्यक्तीनामेव स्ववृत्तिदण्डत्वावच्छिन्नवत्तालक्षणपरम्परासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वलाभात् दण्डिमानित्यनुमितेर्नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयम्। केचित्तु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिग्रहानुमित्योः कार्यकारणभावभेदात् यत्र दण्डत्वादिविशिष्टं साध्यतावच्छेदकं तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिस्तद्विशिष्टावच्छिन्नविधेयकानुमितिप्रयोजिका एवं यत्र परम्परया दण्डत्वादिकमेवानुमितौ विधेयतावच्छेदकं तत्र हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः परम्परया तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिः प्रयोजिकेति सामानाधिकरण्यांशे दण्डादेः प्रवेशाप्रवेशकृत एव दण्डिमान् दण्डत्ववत्वानित्यनुमित्योर्दण्डादिविषयकत्वनियम इत्याहुः। यत्तु दण्डत्वधर्मिकनिरुक्तानवच्छेदकत्वज्ञानस्यैव कार्यतावच्छेदकं दण्डावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमित्यनुमितौ दण्डप्रकारकत्वं नानुपपन्नमिति। तत्तुच्छम्। परम्परया दण्डत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यापि तादृशज्ञानकार्यतावच्छेदकतया सर्वत्र दण्डिमान् दण्डत्ववत्वानित्युभयाकारानुमित्यापत्तेरुभयधर्मावच्छिन्नस्यैव सामग्रीसम्भवादिति दिक्। अपरे तु नोक्तव्याप्तिज्ञानं दण्डिमान् दण्डिसंयोगादि[वह्निसंयोगवान्वे]त्याद्यनुमितौ हेतुः किं तु वक्ष्यमाणान्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञानमत एव यथायथमित्यादिग्रन्थोपि सङ्गच्छत इत्याहुः। नव्यास्तु दण्डिमानित्यादौ न संयोगेन दण्डादेः प्रकारत्वं किं तु स्ववृत्तिपुरुषत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन। नचैवमनुमयापलापापत्तिः। दीधितिकृन्मतेपि दण्डस्य साध्यतावच्छेदकधर्मविधया संयोगस्य साध्यतावच्छेदकताघटक-

सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठासत्त्वाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादे-
र्नाव्याप्तिः । साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादावृत्तेः । सामाना-
धिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याऽधिकरणताव-

संसर्गविधयाऽवगाहितापलापापत्तेरिति प्राहुः ॥ यद्रूपविशिष्टेत्य-
स्य फलमाह इत्थं चेति । चोऽवधारणे । इत्यादौ । इत्यादि-
न्यायस्थलीयहेतौ । तथा च न्यायः पक्षनिर्देशं विना नास्त्यत इदंप-
देन तन्निर्देशः पथमप्रेऽपि । यत्तु द्रव्ये धर्मिणि तादात्म्येन गुणकर्मणोः
साध्यताभ्रमं निरसितुं इदमिति पक्षनिर्देश इति । तन्मन्दम् । एवमपि
इदंत्वविशिष्टद्रव्ये गुणकर्मणोः साध्यताभ्रमस्यानिरासादिति । गुणा-
दावृत्तेरिति । गुणादावभावादित्यर्थः । तथा च हेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाधिकरणत्वं न गुणस्येति भावः । यद्यप्ययमर्थ्यं कल्पनाभिः प-
र्वतत्वचत्वरत्वादितत्तद्धर्मविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताव्यक्ति-
भिरेव धूमवानितिप्रतीत्युपपत्तौ धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां मा-
नाभावात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकी-
भूतधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः, तथापि हेतुतावच्छे-
दकधर्मे स्वाश्रयाधिकरणीभूतयन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्व-
स्य सामान्यतोधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकत्व-
व्याप्तिर्हेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणमेव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना-
धिकरणेत्यनेन विवक्षितं वह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृशहेत्वधि-
करणं धूमस्याधिकरणमात्रं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ च तादृशं
हेत्वधिकरणं द्रव्यमेव न तु गुणादि विशिष्टसत्तात्वे तन्निष्ठाधिकर-
णतानवच्छेदकत्वस्य सामान्यतोधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोः
सत्त्वादिति ध्येयम् । साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदात् यत्र साधनता-
वच्छेदकं नाधिकरणतावच्छेदकं तत्र तदाश्रयसमानाधिकरण्यमेव
निवेद्यमित्यपि वदन्ति । ननु सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तस्य
प्रतिधूमं भिन्नत्वेन धूमसामान्ये वह्निसामान्यस्यैका व्याप्तिरिति
व्यवहारोऽनुपपन्न इत्यत आह सामानाधिकरण्येति । तथा च व-
ह्नित्वधूमत्वाद्यनुगमादेव तत्र व्याप्तेरैक्यव्यवहारो न तु वस्तुगत्या-

च्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वात् धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः । आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् । अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्ष-

---

पि व्याप्तेरैक्यमिति भावः । नन्वेवं [सामान्यलक्षणाऽस्वीकारे] महानसीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य स्मृतस्य पक्षवृत्तिधूमादावसत्वात् पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य च प्रागननुभवात् कुतः परामर्श इत्याशङ्कायामेकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शसिद्धान्तग्रन्थाऽसङ्गत इत्यत आह वस्तुतस्त्वित्यादि । रासभादीति । तथा च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवान् पर्वत इति ज्ञानाद्वह्न्यनुमितिः स्यादिति भावः । न च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसमानाधिकरणधूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिङ्गकानुमितौ हेतुत्वादुक्तव्याप्ते रासभादिसाधारण्येऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । पक्षधर्मांश विषयतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादेस्तत्र निवेशे तद्घटितस्यैव व्याप्तित्वादिति भावः । धूमत्वादिमतीति । तथा च तस्येति मूलस्थ तत्पदं लक्ष्ये लक्षणे चोभयत्र यथान्वितमिति भावः । ननु साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हीत्यादि ग्रन्थानुपपत्तिस्तदवस्थैव विशिष्टसत्वव्यापकीभूतद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवतः सत्त्वस्य गुणादौ परामर्शाद् गुणेऽपि द्रव्यत्वानुमितिः प्रमा स्यादत आह तद्वतीति । तादृशसामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः । तथा च तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमस्य व्याप्तित्वप्रकारकैव पक्षधर्मताधीरनुमितिहेतुः । तत्र च नीलघटत्वप्रकारकबुद्धौ घटत्वस्येव स्वरूपत एव धूमत्वस्य भानं न तु धूमत्वत्वेन यतो गौरवमिति भावः । आद्येति । तथा च तामुपादायैव पर्वतीयवह्निधूमयोरसन्निकर्षात्तयोः कथं व्याप्तिग्रह इति परामर्शीयपूर्वपक्षग्रन्थ इति भावः । द्वितीयेति । तथा च तामभिप्रेत्यैव एकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शीयसिद्धान्तग्रन्थ इति भावः । यत्रैकमेव साध्याधिकरणं तत्रैतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावव्याप्यभिन्नैव यत्र च द्रव्यत्वादौ साध्य रूपत्वव्याप्यजातिमतो हेतुत्वं तत्र हेतुतावच्छेदकी-

च्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यम् । वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारणत्वात् धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः । आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् । अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्ष-

---

पि व्याप्तेरैक्यमिति भाव । नन्वेव [सामान्यलक्षणाऽस्वीकारे] महानसीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य स्मृतस्य पक्षवृत्तिधूमादावसत्वात् पर्वतीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य च प्रागननुभवात् कुत परामर्श इत्याशङ्कायामकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शसिद्धान्तग्रन्थोऽसङ्गत इत्यत आह वस्तुतस्त्विति । रासभादीति । तथा च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणरासभवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमिति स्यादिति भाव । न च धूमादिव्यापकवह्न्यादिसमानाधिकरणधूमादिमत्तानिश्चयत्वेनैव परामर्शस्य धूमादिलिङ्गकानुमितौ हेतुत्वादुक्तव्याप्ते रासभादिसाधारण्येपि न क्षतिरिति वाच्य । पक्षधर्मांशे विषयतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिपदार्थतया धूमत्वादेस्तत्र निवेशे तद्घटितस्यैव व्याप्तित्वादिति भाव । धूमत्वादिमतीति । तथा च तस्येति मूलस्य तत्पद लक्ष्ये लक्षणे चोभयत्र यथान्वितमिति भाव । ननु साधननिष्ठसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एकैव हीत्यादि ग्रन्थानुपपत्तिस्तद्वत्त्वेन विशिष्टसत्वव्यापकीभूतद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवत सत्त्वस्य गुणादौ परामर्शाद् गुणेपि द्रव्यत्वानुमिति प्रमा स्यादत आह तद्वतीति । तादृशसामानाधिकरण्यवतीत्यर्थं । तथा च तादृशसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्व व्याप्तित्वप्रकारिकैव पक्षधर्मताधीरनुमितिहेतु । तत्र च नीलघटत्वप्रकारकबुद्धौ घटत्वस्येव स्वरूपत एव धूमत्वस्य भान न तु धूमत्वत्वेन यतो गौरवमिति भाव । आद्येति । तथा च तामुपादायैव पर्वतीयवह्निधूमयोरसन्निकर्षात्तयो कथ व्याप्तिग्रह इति परामर्शीयपूर्वपक्षग्रन्थ इति भाव । द्वितीयेति । तथा च तामभिप्रेत्यैव एकैव हि सा व्याप्तिरिति परामर्शीयसिद्धान्तग्रन्थ इति भाव । यत्रैकमेव साध्याधिकरण तत्रैतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावाप्यभिन्नैव यत्र च द्रव्यत्वादौ साध्य रूपत्वव्याप्यजातिमत्वो हेतुत्व तत्र हेतुतावच्छेदकी-

त्वादिसादिसंग्रहाय ऽसमानाधिकरणान्तम्। यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादिसत्त्वाव्याप्तिवारणाय तन्न, संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववत्त्वाविरोधात् तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात्परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इत्यादि नाध्यक्षमिति । तत्र । द्रव्ये संयोगसामान्याभावे

भूतानां नीलत्वादिजातीनां नानात्वेन द्वितीयापि कश्चिद्भिन्नैवेति मन्तव्य। [आद्या भिन्ना अनुमितेर्विषयविषया जनकतावच्छेदकाद्भिन्ना किन्तु व्यवहारौपयिकीति, द्वितीयात्वभिन्ना विषयतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकाद्भिन्नैवेत्ययं इत्यपि कश्चित्] कपिसंयोगिन्येतत्पदार्थस्य साध्यताभ्रमखण्डनार्थमयमिति पक्षनिर्देश । साम्प्रदायिकमते संयोगसामान्याभावस्य द्रव्येऽभावात् कपीति । वृक्षमात्रे कपिसंयोगाभावादेतदिति । न चाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्यैव हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तित्वरूपस्य निवेशादुक्ताव्याप्तिव्युदाससम्भवात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशो मूलकृतामनुचित इति वाच्यम्। अग्रे समाधास्यमानत्वादिति भाव । तत् । असमानाधिकरणान्तम् । ननु शाखामूलादिसर्वावयवावच्छेदेन सर्वत्र द्रव्ये गगनादिसंयोगस्य सत्त्वात्तु तत्तत्सामान्याभावस्य द्रव्ये सम्भव इत्यत आह। संयोगस्येति । वृक्षत्वेति । शाखाद्यवच्छेदेन तत्तत्संयोगसत्त्वेऽपि वृक्षत्वावच्छेदेन कस्याश्चिदपि संयोगव्यक्तेरसत्त्वात्तदवच्छेदेनैव संयोगसामान्याभावसम्भवः अवच्छेदकभेदेनैकत्र भावाभावयोः समावेशादिति भाव ।नन्वेव वृक्षे संयोगसामान्याभावस्य कुतो नाध्यक्षमित्यत आह तत्र चेति । तत्र संयोगसामान्याभाव सत्त्वादित्यस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्यादि। तथा च संयोगसामान्याभावस्यायोग्यप्रतियोगिकत्वान्नाध्यक्षमिति भाव।ननु प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्किञ्चित्प्रतियोगिनो योग्यत्वमत्यन्ताभावग्रहे तन्त्रं न तु योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वम् अन्यथा गुणेऽपि संयोगसामान्याभावस्य तादृशप्रत्यक्षं न स्यादित्यत आह परित इति । परितः सर्वावयवावच्छेदेन प्रतियोगिग्रहात्मकदोषादित्यर्थ । न चै-

मानाभावात् । न च यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्या-भाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थयोर-

---

यमपि प्रतियोगिग्रहोत्पत्तिदशायां प्रत्यक्षं दुर्वारं, प्रतियोग्युपल-म्भकसामग्र्या अपि दोषत्वोपगमात् प्रतियोगिन उपलब्धिर्यया इति व्युत्पत्त्या तस्या एव प्रस्तुतत्वादिति भावः । प्रतियोग्युपलम्भरूप-दोषाभावस्य संयोगसामान्याभावप्रत्यक्षे कार्यसहभावेन हेतुत्वोप-गमान्नोक्तदोष इत्यपि वदन्ति । न चेति । मानमिति परेणान्वयः । यो यदीयेति । यो यज्जातिसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्न-यत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववान् स तज्जात्यवच्छिन्न-तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानित्यर्थः । तेन न स्वरूपा-सिद्धिर्न वा सिद्धसाधनम् । जात्युपादानात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगि-तानवच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यापि न व्यभिचारः । न च सत्त्वगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय स्वरूपासिद्धेर्वारकस्योभया-वृत्तिपदस्य वैयर्थ्यम् । व्यभिचारवारकस्येवासिद्धिवारकस्यापि वि-शेषणस्य सार्थकताया पक्षधरमिश्रादिसम्मतत्वात् । अत एव नि-त्यत्वसाध्यकानुमाने सामान्यवत्वे सति विशेषगुणान्तरासमाना-धिकरणैकमात्रवृत्तिगुणत्वहेतौ शब्देतरार्थकस्यान्तरपदस्य शब्दम-ण्यालोके सार्थकत्वं तैः समर्थितम् । यद्वा यदीयानां यद्धर्माव-च्छिन्नप्रतियोगितानां यावतां विशेषाभाववान् प्रत्येकावच्छिन्नप्रति-योगिताक्यावदभाववान् स तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-वानित्यर्थः । तथा च संयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनां प्र-त्येकावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य पक्षे सत्त्वान्नासिद्धिर्न वा व्यर्थवि-शेषणत्वमिति ध्येयम् । यो यद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नयावदभा-ववान् स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थस्तु संयोगत्वन्यूनवृत्तिध-र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटावृत्तिसंयोगत्वादिवृक्षान्यासमवे-तत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वृक्षादौ पक्षे स्वरूपासि-द्धत्वादनुपादेयः । संयोगयावद्विशेषाभावा इति । न च सर्वावयवाव-च्छेदेन वृक्षे गगनादेरेव संयोगो लाघवादिति तस्यैवाभाववि-रहात्संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्व पक्षे स्वरूपासिद्धमिति वाच्यम् ।

ननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च । एतेन अयं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वा-दिति निरस्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपा-

---

अतिप्रसङ्गभङ्गाय शाखादितत्तदवयवावच्छिन्नवृत्तिकसंयोगं प्रति तत्तदवयवत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया वृक्षे व्याप्यवृत्तिगगनसंयोग-स्यासम्भवादिति भावः । प्राचां मते यत्तदर्थयोरननुगमादाह एका-वच्छेदेनेति । इदमुपाधेः साधनव्यापकत्वरक्षायै । न चैवं तत्तत्सं-योगाभावस्य गुणे व्याप्यवृत्तित्वादेकावच्छिन्नत्वेन साध्यव्याप-कत्वं दुर्घटम् [व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानङ्गीकारात्] इति वाच्यम् । ए-कावच्छेदेनेत्यनेन निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात् । न च तथापि कपिसंयोगसामान्याभाववति वृक्षे निरवच्छिन्नवृत्तिक-त्वविशिष्टस्य तदीययावद्विशेषाभावस्यासत्त्वादुपाधेः साध्याव्याप-कत्वमिति वाच्यं । जात्यवच्छिन्नाभावस्यैवोक्तव्याप्तौ साध्यविधया प्र-वेशात् कपिसंयोगाभावस्य जातयात्वेन तं प्रति तदीययावद्विशेषाभा-वस्योक्तरूपेणाव्यापकत्वेपि क्षत्यभावात् । न चाभिघातादिसामान्या-भावस्य वृक्षे सत्त्वात् तत्र च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टस्य तदीयया-वद्विशेषाभावस्यासत्त्वादयमप्युपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । गुणविभाजकजातेरेव हेतुसाध्ययोः प्रवेशात् । केचित्तु एकावच्छेदे-नेत्यस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदभावाधिकरणीभूतदेशस्यावच्छेद्य-तासम्बन्धेनाभाववत्त्वेनेत्यर्थः तथा च तद्विशिष्टयावद्विशेषाभाव-त्वमुपाधिरित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । यत्त्वेकावच्छेदेनेत्यस्य परस्परानव-च्छेदकानवच्छिन्नवृत्तिकत्वविशिष्टेत्यर्थमाह । तन्न । व्याप्यवृत्तिरूपादी-नां विशेषाभावस्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकत्वाप्यसम्भवेन तत्रैव साध्याव्यापकत्वतादवस्थ्यादिति दिक् । यत्तद्भ्यां विनाकृतम-नुगतानुमानमाशङ्क्य निषेधति एतेनेति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । व्यर्थे-ति । संयोगसामान्याभावस्य त्वन्मते केवलान्वयितया तत्साध्यतायां-ममाभाववत्त्वादित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः । अथास्त्वभाववत्त्वादिति तर्हि हेतुरत आह । अप्रयोजकत्वादिति । [अनुकूलतर्करहितत्वादित्य-र्थः] ननु निरुपाधिकत्वमेव प्रयोजकमत आह । निर्गुणत्वादेरिति । भा-

धित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । यथा च घटपूर्ववर्त्तित्वस्य प्रतिदण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमितरस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः । नवीनास्तूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य मूलाद्यवच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्त्तते,

विना द्रव्यभिन्नत्वादेरुपग्रहः । अत्र यद्यपि निर्गुणत्वोपाधेः स्वाभावेन साध्याभावोन्नायकतया न दोषत्वं संयोगस्यैव साध्याभावतया वृक्षादौ तस्येष्टत्वात् नापि व्यभिचारोन्नायकतया तत एव, तथापि स्वव्याप्यत्वेन साध्यस्य पक्षावृत्तित्वोन्नायकतया दूषकत्वं बोध्यम् । संयोगसामान्याभावो न वृक्षवृत्तिः निर्गुणत्वव्याप्यत्वादित्यनुमानेनापि वृक्षः संयोगसामान्याभाववानित्यनुमितेः प्रतिरोधादिति ध्येयम् । ननु यो यद्धर्मस्यानवच्छेदकः स तदभावस्यावच्छेदक इति व्याप्त्यैव वृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति । गुणादीति । तथा च व्यभिचारान्नोक्तव्याप्तिरिति भावः । ननु वृक्षत्वं संयोगसामान्याभावावच्छेदकं संयोगसामान्यानवच्छेदकत्वादिति विशिष्यैव व्याप्तिर्वाच्या प्रमेयत्वसत्त्वादेः पक्षसमत्वादतः स्वरूपासिद्धिमाह यथा चेति । प्रतिदण्डमिति । भिन्नत्वेऽपीति परेणान्वयः । नन्वव्यवहितपूर्ववर्त्तितायाः अवच्छेदकं न दण्डत्वमतिप्रसङ्गात् किं त्वव्यवहितपूर्ववर्त्तिजातीयतायाः सा चाभिन्ना अतः संयोगस्थलपयानुरूपं दृष्टान्तमाह वह्नीति । तत्सामान्यस्येति । घटपूर्ववर्त्तित्वसामान्यस्य वह्निसामानाधिकरण्यसामान्यस्य चेत्यर्थः । केचित्तु कथितव्याप्तावप्रयोजकत्वमन्यथा तदभावानवच्छेदकत्वहेतुना तदवच्छेदकत्वमेव कुतो न वृक्षत्वादेः साध्यते वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनामसत्त्वेऽपि संयोगसामान्यस्य सम्भवादित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः । गुणस्येति । सामान्याभाव इति परेणान्वयः । ननूत्पत्तिक्षणे घटे गुणा नास्तीति प्रत्यक्षमसम्भवि सन्निकर्षाभावात्

तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य, इह पर्वते नितम्बे हुताशनो न शिखर इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात्, वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वाच्च, एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छेदेन तदभावः तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत्। नोपादेयश्च सर्वथैव

प्रथमक्षणे घटे गुणो नास्तीत्यादिव्यवहारादिकं च सन्दिग्धप्रामाण्यकमतः स्थलान्तरमाह प्रलयावच्छेदेनेति। तदानीं जन्यभावसत्त्वे प्रलय एव व्याहन्येतेति भावः। ननु महाप्रलये मानाभावात्तदवच्छेदेनेत्ययुक्तमत आह तथेति। ननूक्तप्रतीतिः पर्वतवृत्तिहुताशनावच्छेदकस्याभावं शिखरे शिखरावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावं वा हुताशनेऽवगाहते न तु पर्वत एव हुताशनाभावमिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह वृत्तेरिति। वृत्तेः सम्बन्धस्य, वृत्तिमतः सम्बन्धवतः, तथा च यो यदवच्छेदेन यदीययत्सम्बन्धाभाववान्स तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववानिति व्याप्त्यापि शिखरावच्छेदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावसिद्धिरिति भावः। ननूक्तव्याप्तावप्रयोजकत्वमन्यथा तुल्यन्यायेन यो यदीययत्सम्बन्धवान् स तत्सम्बन्धेन तद्वानिति व्याप्त्याऽपि कुण्डादिसंयोगिनो बदरादेः संयोगेन कुण्डादिमत्त्वापत्तेरित्यरुचावाह एवमिति। भेदो विशेषः। घटवत्यपि काले इदानीं तन्तौ न घट इति प्रतीत्या तन्त्ववच्छेदेनैतत्काले घटाभावः तथा घटवत्यपि कपाले घटनाशदशायामिदानीमिह कपाले न घट इत्यनुभवात्तत्कालावच्छेदेन घटसामान्याभावः सिद्ध्यति। न चेदानीं तन्तुषु न घट इत्यादिप्रतीतेरेतत्कालावच्छेदेन तन्तुष्वेव घटाभावो विषयो न तु तन्त्ववच्छेदेनैतत्काले तथेति वाच्यम्। तन्तुषु घटाभावस्य व्याप्यवृत्तितयैतत्कालस्य तदवच्छेदकत्वावगाहने उक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वापातात्। न च तथाप्येतत्कालवृत्तिघटस्याभाव एव तन्तुषु भासतां तत्रेति वाच्यम्। कालस्य प्रतियोगिकुक्षावप्रवेशेऽपि तादृशप्रतीतेस्तन्त्ववच्छेदेन समये घटाभावावगाहित्वस्याऽनुभविकत्वादिति भावः। तथा चेति। गुणवत्संयोगवद्वा द्रव्यत्वात्, वह्निमान् धू-

व्याप्यवृत्तिसाध्यके, साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति।

मात्, समयो घटवानेतत्कालत्वात्, कपालं घटवत् घटध्वंसादित्या-द्यावव्याप्तिवारणायेत्यर्थः। तदिति। असमानाधिकरणान्तदलमित्यर्थः। नोपादेयमिति। येन सम्बन्धेन येन रूपेण च यद्व्याप्यवृत्ति तेन सम्बन्धेन तेन रूपेण च तत्साध्यतायां नोपादेयमित्यर्थः। तेन संयोगत्वेनाव्याप्यवृत्तेरपि संयोगस्य समवेतत्वेन रूपेण साध्यतायां कालिकतयाऽव्याप्यवृत्तेरपि द्रव्यत्वस्य समवायेन साध्यतायां च न प्रतियोगिव्यधिकरणपदमिति परं तु समवायेन व्याप्यवृत्तेरपि द्रव्यत्वसत्त्वादेः कालिकेन साध्यतायां तूपादेयमेव। अव्याप्यवृत्तिसाध्यके संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादौ कचिदेव न देयम् व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रयोजनविरहात् सर्वत्रैव न देयमित्यावेदयितुं सर्वथैवेत्युक्तं। साध्यसाधनभेदेनेति। साध्यताघटकसम्बन्धादेरप्युपलक्षणम्। यद्यपि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले तदप्रवेशे सत्तावान् जातेरित्याद्यव्याप्तिः साधनयति स्पन्दादौ समवायेन सत्ताभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेः न चाभावे हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य विशेषणतया विवक्षणान्नोक्तदोषः। तथा सत्यपि द्रव्यत्वशून्यं सत्त्वादित्याद्यतिव्याप्तेः द्रव्यत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतया वृत्तित्वविरहात् द्रव्याभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि द्रव्यत्वानतिरिक्तत्वात्। न चाभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वरक्षार्थमभावाभावस्यातिरिक्ततयोक्तातिव्याप्तिवारणमिति वाच्यम्। अभावत्वं चेत्यभिमन्येन भावाभावसाधारणस्याभावत्वस्य निर्वचनविरोधापत्तेः, घटत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे स्वरूपसम्बन्धेन साध्ये गगनत्वादिहेतावव्याप्तेस्तथाप्यनुद्धाराच्च। विशेषणतया गगननिष्ठस्य घटत्वाभावस्यैव तादृशघटत्वाभावाभावाभावत्वकल्पनात्तथाऽभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात्। अत एव साध्यताघटकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वबुद्धेर्विपर्ययविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यमभावस्य ग्राह्यमित्युक्तावपि न निस्तारः तथाविधसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या प्रागुक्तगगनत्वादिहेतौ द्रव्यत्वाभावत्वजातित्वादिसाध्ये चा-

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं, तेन अयं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः

व्याप्तेः । तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विषयतया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य विवक्षितमित्यदोषः । तथा च द्रव्यत्वाभाववज्जातित्वादिव्याप्तौ विशेषणता विशेषेण जातित्वाभावबुद्धेर्विषयविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः स्वरूपसम्बन्धस्तेन जातित्वरूपाभावस्य प्रसिद्धेरिति भावः । वस्तुतो व्याप्यवृत्तित्वमत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यस्याधिकरणं तद्वृत्त्यभावस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावरूपं ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतं, तादृशसाध्यकञ्च समवायादिनात्मत्वादेः साध्यतायां ज्ञानवत्त्वादिकं समवायेनात्मत्ववति समवायावच्छिन्नात्मत्वाभावस्य केनापि सम्बन्धेनावृत्तेः । तथाच तादृशसाध्यकमेव नोपादेयम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ पुनरुपादेयमेव सत्त्ववति स्पन्दादौ समवायावच्छिन्नसत्त्वाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वर्त्तमानतया सत्तादेर्भिरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात् व्याप्यवृत्तितायटकस्य स्वाधिकरणवृत्तित्वस्य सम्बन्धसामान्येन प्रविष्टत्वात् । एतल्लाभार्थमेव सर्वथैव व्याप्यवृत्तेरित्युक्तं, तस्य सम्बन्धविशेषानियन्त्रितत्वात् । व्यभिचारादिस्तु सम्बन्धो न वृत्तिनियामकस्तेनात्मत्वादेरपि न व्याप्यवृत्तिताहानिरिति ध्येयम् । सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तानिश्चयोत्तरानुमितौ नोपादेयम् प्रतियोग्यसमानाधिकरणांशो जनकतावच्छेदके नोपादेयः साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभेदेन व्याप्तेः कारणताघटकव्याप्तेर्भेदात् भिन्नत्वादित्यपि वदन्ति । एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेऽप्यैक्यमिति नव्यमते वह्न्यादिसामान्याभावमादायाव्याप्त्यसम्भवादतिव्याप्तिवारणमेव प्रयोजनमाह तेनेति । न च विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । जातौ विशिष्टसत्त्वव्यभिचारज्ञानदशायामपि विशिष्टसत्त्वधर्मिकजातिमन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानाद्विशिष्टसत्त्वसाध्यका-

भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादिसाध्ये नातिव्याप्तिः । न चोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् । उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावाद्, वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। न च तत्र व्याप्तेरेवोभयत्वाधिक-

---

नुमितिप्रसङ्गस्यैव प्रकृतेऽतिप्रसङ्गपदार्थत्वात् विशिष्टसत्वस्याप्युक्तरीत्या व्याप्यवृत्तित्वविरहाच्च । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते तत्राप्तिव्याप्त्यसम्भवादाह भूतत्वेति । प्राञ्चस्तु विशिष्टसत्वस्य व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात् भूतत्वेत्यादिसाध्यान्तरम् तत्र च भूतत्वमात्मान्यत्वे सति विशेषगुणवत्त्वम् मूर्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तदुभयं चाव्याप्यवृत्त्येव घटाद्युत्पत्तिकालावच्छेदेन तदुभयस्याभावसत्वादित्याहुः । सार्वभौममतमाशङ्कते न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । तदभावः । भूतभूतत्वमूर्तत्वोभयाभावः । सहजत एवेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रवेशेऽपीत्यर्थः । ननूभयत्वस्य विशिष्टत्वातिरिक्तत्वेऽपि सहजतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेवोभयत्वमतो नातिव्याप्तिः विशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्योभयाभावानतिरेकादत आह न चेति । तदवच्छिन्नाभावः । उभयत्वावच्छिन्नाभावः । तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावात् । लिङ्गव्यत्ययेन नातिरिक्त इत्यनुषज्यते तथा चातिरिक्त एवेति भावः । न चान्यत्रोभयाभावस्य विशिष्टाभावातिरिक्तत्वेऽपि प्रकृते भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाभावस्यैव तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं समनियताभावयोर्लाघवेनैकत्वादिति वाच्यम् । तावतापि हेतुमतो यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वेऽनपायादतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः । उभयत्वस्येति । प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति परेणान्वयः । तथा च विरुद्धयोरप्युभयत्वमतिरिक्तमेव । उभयत्रैवो-

रणस्य मूर्तत्वस्य मनसिसत्त्वादिति वाच्यम्। तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात्। अत्यन्त-पदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभाय, अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, स-

---

भयत्वप्रतीत्योः समानाकारत्वात् मूर्तत्वमूर्तत्वयोर्विरुद्धत्वभ्रमदशायामप्युभयत्वप्रत्ययाच्चेति भावः। न चेति। वाच्यमिति परेणान्वितम्। तत्रामूर्तत्वमूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वादित्यादौ। व्याप्तिरेवेति। तथा च तस्य लक्ष्यतया तद्वारणप्रयासोऽनुचित इति भावः। तथात्वेपीति। उभयत्वाश्रयस्य मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेपीत्यर्थः। तथा च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वस्थल एव व्याप्तिरतो नैतल्लक्ष्यमिति भावः। वृत्तिमति व्याप्यभावस्य व्यभिचारनियतत्वाद्व्यभिचारं ग्राहयति नेति। अत्रेत्यर्थः। मूर्तत्वाश्रयं मनसीत्यर्थः। ननु घटत्वादिभेदमादायाव्याप्तेः प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनैव वारणादत्यन्तपदं व्यर्थमत आह अत्यन्तपदं चेति। अत्यन्ताभावत्वनिरूपकं यत्प्रतियोगित्वं तदाश्रयत्वैवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह अन्यथेति। तद्भेदस्य। स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभेदस्य। स्वरूपानतिरिक्ततयेति। भनवस्थाभयेनेत्यादिः। दुर्लभत्वापत्तेरिति। हेतुसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैव स्वात्मकभेदप्रतियोगि यदभावान्तरं तत्समानाधिकरणत्वादिति भावः [न च भावस्वरूपाभावस्यैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं सुलभमिति वाच्यम्। तस्यापि स्वसमानाधिकरणाभावभिन्नत्वादभावमात्राधिकरणक इवाभावमात्रप्रतियोगिको विशिष्टाभावाद्यनात्मकोऽभावोधिकरणभिन्नो नेष्यते लाघवात्] अग्रे विवक्षणीयस्य साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य वह्निमान्धूमादित्यादौ घटाद्यभावे सत्त्वाच्च सर्वत्राप्रसिद्धिः किं तु स्वरूपसम्बन्धेन[अभावस्य] साध्यतायामेवेति सूचयितुमप्रसिद्धिमपहाय दुर्लभत्वमुक्तम्। अत्यन्ताभावत्वानिरूपकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाविवक्षायाः फलमाह

वैषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो-
ग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभा-
वसाध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः । अथ यदा गोत्वं तदा गौ-
रित्यत्राऽतिव्याप्तिः । प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावान-

सर्वेषामिति । भावभेदस्यातिरिक्ततास्वीकारादाह अभावसाध्यके-
ति । तथा च घटभिन्नः पटत्वादित्यादौ पटत्वसमानाधिकरणनिरुक्त-
प्रतियोगिव्यधिकरणगोत्वाद्यभावस्य घटभेदभिन्नत्वात्तादृशभेदस्य
च गोत्वाद्यभावरूपत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव घटभेदत्वमित्य-
व्याप्तिरिति भावः । सम्प्रदाय इत्यस्वरसः तद्बीजं तूक्तविवक्षायां सर्वे-
षां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकेन पूर्व-
क्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकेन प्रतियोगिनासम सामाना-
धिकरण्यादभावसाध्यकाव्याप्तितादवस्थ्यम् यादृशप्रतियोगिताव-
च्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वप्रवेशे तु व्यर्थमेवात्यन्तपदमिति ध्येयम् । गोध्वंसवत्त्वेने-
ति [प्राचीनमते] गवात्यन्ताभावस्य गोध्वंसाविरोधित्वादित्याशयः ।
न च दैशिकविशेषणतया यद्गोध्वंसस्याधिकरणं तत्रैव गवात्यन्ता-
भावस्य विरोधित्वात् कालिकसम्बन्धेन गोध्वंसवत्यपि प्रलये तद-
त्यन्ताभावसत्त्वे बाधकाभावान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्राचां मते
भूतलादिदेशस्येव कालस्यापि दैशिकविशेषणतया गोध्वंसवत्त्वात् ।
अत एव त्वक्संयुक्तकाले विशेषणतया वायुस्पर्शनाशस्य साक्षा-
त्कारः शब्दानित्यतायां मिश्रैरुक्तः । यद्यप्येवमपि नातिव्याप्तिः सम्भ-
वः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवात्यन्ताभावस्यैव प्रलये कालिकस-
म्बन्धेन वर्तमानत्वात् ध्वंसादिमति दैशिकसम्बन्धेन गवात्यन्ताभाव-
स्यानभ्युपगमात् । तथापि प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितस्य व्याप्य-
वृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणस्यावश्यं दैशिकविशेषणतयाऽभावे हेतु-
सामानाधिकरण्यघटितत्वात् तस्यैवातिव्याप्तिर्बोध्या । न च का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दैशिकसम्बन्धेन हेतुमन्नि-
ष्ठात्यन्ताभावस्याप्रसिद्ध्या तथापि नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । वृत्ति-

धिकरणत्वात्।संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्व्यणुकं, यदा अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा, यदा तस्याऽदृष्टं तदा तदीयं

कालवृत्तित्वविशिष्टगोत्वादेरत्यन्ताभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वादिति भाव.। मिश्रमतं निरसितुमाह संसर्गाभावेति। अत्यन्ताभावपदेनेत्यादिः। तथा च प्रलये गोत्वावच्छिन्नध्वंसवत्वादेव नातिव्याप्तिरिति भावः। न च गोध्वंसस्य गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धीभूतकालिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् कुतस्तमादायातिव्याप्तिव्युदास इति वाच्यम्। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धानवच्छिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य लक्षणे प्रवेशनीयत्वात् तस्य च ध्वंसप्रतियोगितासाधारण्यादिति भावः। यदा स्पन्द इति। स्पन्दघति खण्डप्रलये सर्गान्तरीयद्व्यणुकप्रागभाववत्त्वेन द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंसविरहादतिव्याप्तिः।[न च खण्डप्रलये स्पन्दसत्वे मानाभावः, ब्रह्मणो वर्षशतमायुरित्यागमप्रसिद्धेरेव मानत्वात्। न हि क्रियां विना मुहूर्तादिघटितस्य वर्षस्य सम्भव इति] ननु महाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्व्यणुकत्वावच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नातिव्याप्तिस्तदानीमपि चरमद्व्यणुकनाशानुगुणस्य परमाणुस्पन्दस्य सत्वात्तत्कालोत्पन्नपरमाणूत्तरसंयोगेन प्रलयपूर्वक्षण एव पश्चात्तस्य विनाश्यत्वात् तादृशपरमाणूत्तरसंयोगस्य च कार्यद्रव्येण सहैव स्वीकारादनित्यत्वमाश्रयनाशादेव तन्नाशासम्भवादत आह यदादृष्टमिति। केचित्तु स्वमते द्व्यणुकस्याभावात् स्पन्दस्य च खण्डप्रलये वृत्तौ बलवत्तरप्रमाणाभावाद्यदादृष्टमित्याद्युक्तमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। नित्यज्ञानमादाय सद्धेतुत्ववारणाय जन्यमिति। नित्यसुखाभिव्यक्तेर्मोक्षत्वमते सद्धेतुत्वमाशङ्क्य व्याख्यान्तरमाह दुःखं वेति। ननु कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुत्वात् प्रलयप्राक्क्षणेपि तस्य सत्वं तथा च तदानीमेव दुःखत्वावच्छिन्नध्वंससत्वान्नातिव्याप्तिः दुःखादेः स्वसाक्षात्कारनाश्यतया तदानीमसम्भवात् उत्तरक्षणे साक्षात्कारासम्भवाद्विदिते प्रमाणाभावाच्च, किं च यावद्ब्रह्माण्डानां युगपत्प्रलयानभ्युपगमे ब्रह्माण्डान्तरवर्तिदुःखमादाय सद्धेतुरेवायमत आह। यदा तस्येति। अत्र च तदीयसुखु-

ज्ञानमिसादात्रनिव्याप्तिः।द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिशून्यखण्डप्रलया-दिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न हि तयोः सा-मान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न। प्र-तियोगिमत इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वेऽविरो-धात्। अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वप्रसङ्गात्।

ध्यादिसमये तदीयज्ञानविरहाद्व्यभिचारः स्फुट एव। [द्व्यणुकत्वादे-रिति। खण्डप्रलये केषाञ्चित् ध्वंसस्य केषां चित्प्रागभावस्य सत्वा-त्तस्य प्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वेनानवच्छेदकत्वादिति भावः। ननु द्व्यणुकत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्तित्वविशिष्टस्यैव तद्ध्वंसस्य प्र-तियोगितावच्छेदकमेव द्व्यणुकत्वम्। अवच्छेदकत्वं चान्यूनवृत्तित्व-मेवेत्यत आह नहीति।] ध्वंसादिप्रतियोगितायां गोत्वादिधर्मा-वच्छिन्नत्वे मानाभावः गौर्नष्टेत्यादिप्रतीतेर्गोप्रतियोगिकध्वंसावगा-हितयैवोपपत्तेः बाधनिश्चयादिप्रतिबन्धकत्वाद्यनुरोधेनैव भेदात्यन्ता-भावयोर्गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोपगमात्। न चैवं तद्गोत्वाद्यव-च्छिन्नवत्ताबुद्धिं प्रति तद्गोत्वावच्छिन्नाभाववत्तानिश्चयत्वेन विरो-धितया तद्गवात्यन्ताभावस्येव तद्गोध्वंसस्यापि तद्गोत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-योगिताकत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। एकसम्बन्धेन तद्गवात्यन्ताभा-वग्रहेऽपि सम्बन्धान्तरेण तद्गोमत्ताबुद्ध्युत्पादात्सम्बन्धविशेषमन्तर्भा-व्यैवात्यन्ताभावग्रहस्य प्रतिबन्धकतया ध्वंसवत्ताग्रहसाधारण्या-सम्भवात् ध्वंसत्वस्याभावत्वाघटितत्वेन तदवगाहिबुद्धेरत्यन्ताभाव-साधारण्यायोगाच्चेत्याशयेनाह मते पीति। ननु प्रतियोगिमत इवे-त्यसिद्धं तत्रात्यन्ताभावानुपगमादत आह अन्यथेति। अत्यन्ताभा-वस्येति। गोत्वादिना गवादेरत्यन्ताभावस्येत्यर्थः। तेन गगनाद्यभाव-स्य गोविशिष्टगोत्वाद्यभावस्य वा अव्याप्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। कालमा-त्रेति। अत्र गवात्यन्ताभावस्य दैशिकविशेषणतया कालमात्रावृत्ति-त्वं प्राच्यैरिष्यत एव सदातनत्वव्यवहारस्य कालिकविशेषणतयैव स-म्भवादिति तु विभावनीयम्। ननु प्रतियोगिविशिष्टेऽपि काले तदत्य-

इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति । देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वा-

---

न्ताभाववत्त्वे गवाद्यवच्छेदेनेदानीं गोत्वं नास्तीत्यपि प्रतीतिः कथं न स्यादत आह इयांस्त्विति । एकस्य । प्रतियोगिमतः कालस्य। देशभेद.। प्रतियोग्यनाधारदेशः । तथात्वम् । अत्यन्ताभाववत्त्वम् । अपरस्येति । ध्वंसादिमतः कालस्येत्यर्थः। स्वरूपावच्छिन्नमिति । निरवच्छिन्नमित्यर्थः । तथात्वमिति । पूर्वेणान्वय ।नन्विदानीमश्वे न गोत्वमित्यादिप्रतीतेः कालवृत्तितयाऽश्ववृत्तितया च गोत्वाभावावगाहितयैवोपपत्तौ देशस्य कालवृत्तितावच्छेदकत्वे मानाभाव इत्यत आह देश इति। इत्यर्थः सादृश्यं तथानुभूयमानत्वेन। तथाचानुभव एव देशस्य कालवृत्तितावच्छेदकत्वे मानम् । अन्यथा गृहे नेदानीं गौरित्यादिप्रत्ययबलात् गृहादिदेशस्य गवात्यन्ताभाववत्तायामपि कालो नावच्छेदकः स्यात् तत्र गवाभावे गृहवृत्तित्वैतत्कालवृत्तित्वोभयावगाहितायाः सुवचत्वादिति भावः । नन्वेवमपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयव्याप्तिलक्षणस्य गोमान् गोत्वादित्यादावव्याप्तिरेव गवाद्यभावस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटकत्वादत आह तच्छून्येति।गवादिशून्ये चेत्यर्थ ।तथा च यत्किञ्चिद्देत्यधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं यद्भ्रे वाच्यं तस्य गवाद्यभावेपि सत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । न चेति ।.वाच्यमित्यन्वयः । संसर्गाभावविशेष इति । सदातनसंसर्गाभाव इत्यर्थः । संसर्गेति ।स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेण य.प्रतियोग्यारोपस्तज्जन्यप्रतीतिविषयो योऽभावस्तत्त्वमित्यर्थ ।संसर्गस्तु तादात्म्यभिन्नो ग्राह्यस्तेन भेदव्युदासः।ध्वंसप्रागभावयोरप्युत्तरकालपूर्वकालावेव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाविति ताभ्यामेव सम्बन्धाभ्यां प्रतियोग्यारोपः प्रागभावध्वंसयोः प्रत्यक्षहेतुरतस्तयोर्नाव्याप्तिरिति प्राचामाशयः ।

ध्यम् । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् । एवं नि-
यमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः । वक्ष्यते च नियमा-
घटितमेव संसर्गाभावादिलक्षणम् । अनुपदमेव च विवेचयिष्यते ।
संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहोऽव्याप्तिश्च । अथ ज्ञानवान्

घटितमिति । तथा च चक्रकादिप्रसङ्ग इति भावः । तत्र । जन्यत्वे ।
नियमान्तरस्य । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वादिस्वरूपस्येत्यर्थः ।
नन्वभावबुद्धौ प्रतियोग्यारोपस्य हेतुतास्वीकारे मानाभावादुक्तसंस-
र्गाभावत्वघटितव्याप्तिलक्षणस्यासम्भवः कथञ्चिदभावलौकिकप्रत्यक्षे
प्रत्यारोपस्य हेतुतास्वीकारेऽप्यतीन्द्रियसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्या-
प्तिः तत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्यातीन्द्रियतया निरुक्तसंस-
र्गाभावत्वविरहादत आह वक्ष्यते चेति । भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गा-
भावत्वं सदातनत्वविशिष्टं च तदेवात्यन्ताभावत्वं भेदत्वं तु संसर्ग-
विधया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमनुयोगिताविशेषो
वेत्याशयः । यत्तु भेदत्वादिवत्संसर्गाभावत्वमप्यखण्डोपाधिरिति ।
तत्तुच्छम् । भेदत्वादिवदखण्डस्य संसर्गाभावत्वस्यानुभवेना-
विषयीकरणात् तान्त्रिकव्यवहारस्य भेदभिन्नाभावत्वादिनाप्युपप-
त्तेः । वस्तुगतिमनुरुध्याह अनुपदमिति । विवेचयिष्यत इति ।
तदपि वा नोपादेयमित्यादिग्रन्थेनेति शेषः । साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितलक्षणमभिप्रेत्याह प्रयोजनविरह
इति । धूमादिसमानाधिकरणस्य वन्ह्यादिभेदस्य प्रतियोगिसमाना-
धिकरणत्वादेव तमादायाव्याप्तिविरहादिति भावः । व्याप्यवृत्ति-
साध्यकस्थलीयलक्षणस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताघटितत्वात् तदभिप्रेत्याह अव्याप्तिश्चेति । तादात्म्येन गवादेः
साध्यतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या सास्नावत्वा-
दावव्याप्तिरित्यर्थः । इदमप्यभाववृत्तिरभावो नाधिकरणस्वरूपो न वा
धर्मात्यन्ताभाव एव धर्मिणो भेद इति मतेन । अन्यथा पटभेदस्वरू-
पस्य घटभेदत्वात्यन्ताभावस्य पटत्वात्यन्ताभावस्य च पटनिष्ठप्रति-
योगितायामेव तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वादव्याप्तिविरहादिति ध्ये-

द्रव्यत्वाद्, विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वाद्, जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामतिव्याप्तिः । साध्यशून्यानामपि हेतुमता विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्यवत्त्वादिति चेत् । नैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् ।

यम् । ननु विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते ज्ञानाभावस्य गगनादौ सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरत आह विशेषगुण इति । अत्र व्यभिचारनिरूपकः कालो दिक् च । तत्र काले कालिकसम्बन्धेन दिशि दैशिकसम्बन्धेन विशेषगुणस्य सत्त्वात्तदभावो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भवत्यतिव्याप्तिः । विशेषपदं व्यभिचारित्वरक्षायै । द्रव्यत्वादित्युक्तौ सम्बन्धसामान्येन विशेषगुणस्य मनस्यसत्त्वान्नातिव्याप्तिसम्भवः, कालोपाधित्ववद्दिगुपाधित्वस्यापि मनस्यसत्त्वाद्व्याप्यसंयत्त्वात् अन्यथा मनसः कालोपाधित्वमपि स्यादत उक्तं मनोऽन्येति । यत्तु मूर्तमात्रस्य दिगुपाधित्वं महादिग्वृत्तितायामवच्छेदकत्वं तत्त्वाधिकरणत्वमिति प्राचां मतं सम्बन्धसामान्येनैव तस्य विशेषगुणानधिकरणत्वान्मनोऽन्यपदमिति । तन्मन्दम् । एवमप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनैव मनसा विशेषगुणवत्तायाः सम्भवेन मनोऽन्यपदवैयर्थ्यापत्तेः । ननु स्वमते दिक्कालयोरपीश्वरानतिरिक्तत्वादत्र व्याप्तिरेवेत्यत आह जातीति । न च जातेर्व्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकप्रतियोगिवैयधिकरण्याभेदादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । समवायेनाव्यापकत्वमदशायामपि सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकपक्षानां समवायेन जात्यनुमित्यापत्तेरेव प्रकृतेऽतिव्याप्तिपदार्थत्वात् जात्यादेरपि प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहाच्च । अतिव्याप्तिं योजयति साध्यशून्येति । विशेषणता दिक्कृता कालिकी च । एकार्थेति । समवायस्यापि स्वात्मक एव स्वरूपसम्बन्ध इति तत्रापि जात्येकार्थसमवायोऽस्तीत्याशयः । [जातिमानितिवत्समवायः सन्निति प्रतीतेरविशेषात्] भावत्वात् समवायत्वादित्यपि केचित् । प्रतियोगिवृत्तितया च

ज्ञानाद्यभावस्य तादृशेन समवायसम्बन्धेन घटादौ प्रतियोगिन्यधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याप्तिः। न च तादृशयत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावोक्तौ वह्निसामान्याभावस्यापि धूमवत्पर्वतावच्छेदेन महानसीयसंयोगेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः. स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसामान्येन तथात्वोक्तौ च जातिमान् जातित्वादित्यादावतिव्याप्तिः समवायेन जात्यभावस्यैव तादात्म्येन जातिमद्भेदस्यात् तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन यज्जातिसम्बन्धि तद्वृत्तित्वेन प्रतियोगिन्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम्। स्वप्रतियोगित्व यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् संयोगसामान्यावच्छिन्नवह्न्यभावप्रतियोगितायाः महानसीयसंयोगत्वादिविशिष्टानवच्छेद्यतया वह्न्यभावस्य पर्वतादौ महानसीयसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽप्यव्याप्त्यभावादिति ध्येयम्। ननु समवायावच्छिन्नवह्न्यभावमादाय धूमादावव्याप्तिवारणार्थमग्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्व निवेशनीय तथा च कपिसंयोगवत्त्स्तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्तिः भेदमात्रस्यैव स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिन्यधिकरण्याप्रसिद्धेरत आह सम्बन्धि चेति। न च तादात्म्येन वस्तुमात्रस्यैव व्याप्यवृत्तित्वात्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमयुक्तमिति वाच्यम्। मूलावच्छेदेन कपिसंयोगवद्भेदस्य वृक्षादौ स्वयमङ्गीकारात्तादात्म्येन कपिसंयोगवतोऽप्यव्याप्यवृत्तित्वात्। नचैव प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावेत्यग्रिमनिष्कर्षेऽप्यप्रतीकारः। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन ये प्रतियोगिसम्बन्धिनस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटावच्छिन्नहेतुमद्वृत्तित्वस्यैव तत्र वक्तव्यत्वात्। वस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेनापि न कस्य चित्प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वमतो यथाश्रुतमेव सम्यक्। केचित्तु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वयत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्यादिवक्ष्यमाणनिष्कर्षस्य तादात्म्येन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः प्रतियोग्यनधिकरणत्वं परित्यज्य प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमवश्यं तत्र निवेश्यमित्याशयेन सम्बन्धित्वमुक्तमित्याहुः। ननु कपिसंयोगाभावस्या-

दिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणमुक्तम् । आद्ये अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात् । द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः

वा संयोगाभावादावचगाहत इति भाव । वक्ष्यति । मूलकार । तच्च । तदपि । हेत्वधिकरण इति । तेन कपिसंयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकीभूतगुणाद्यवच्छिन्नत्वेऽपि कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । ननु हेत्वधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्व प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकीभूतहेत्वधिकरणवृत्तित्व तच्च व्याप्यवृत्तित्वच्छेदकत्वविरहादप्रसिद्ध गुरुतर चेत्यत आह प्रतियोग्यनधिकरणेति । कस्य चिदिति । अनधिकरणत्वमिति परेणान्वय ।तद्व्यक्त्यन्तरेति।प्रतियोगिव्यक्त्यन्तरेत्यर्थ ।स्वमते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयित्वात् तत्साध्यकसत्वादिक सद्धेतुरेवेत्यत साध्यान्तरमाह द्रव्यत्वाभावेति । यद्यपि द्रव्यत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशादिदमसङ्गतम् । न चात्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाव साध्य स च गुणाद्यवच्छेदेन काले एवाव्याप्यवृत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति तस्य केवलान्वयित्वात्तत्साध्यकसत्वाद सद्धेतुत्वेन तत्रातिव्याप्तेरुपन्यासस्यानौचित्यात् । तथापि सत्वहेतौ द्रव्यत्वाभावस्य व्यभिचारधीदशायामपि प्रतियोगिसामान्यानधिकरणसत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक द्रव्यत्वाभावत्वमिति याकारकव्यापकताज्ञानादनुमित्यापत्तिरेवात्रातिव्याप्तिशब्दार्थं । वस्तुतो द्रव्यत्वाभावस्यापि न प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वमिति ध्येयम् । प्रथमसाध्यातिव्याप्तिं ग्राहयति साध्याभाववत इति । तत्प्रतियोगीति । तस्य संयोगात्मन साध्याभावस्य य प्र-

साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरे-

---

तियोगी संयोगविशेषाभावस्तद्वत्त्वादित्यर्थः । द्वितीयेऽतिव्याप्तिं योजयति नित्यत्वादीति । नित्यत्वादिविशिष्टं यद्द्रव्यत्वं तदभावात्मको यः साध्याभावस्य प्रतियोगी तदधिकरणत्वात् साध्याभाववतो द्रव्यस्येति पूर्वेणान्वयः । ननु विशिष्टद्रव्यत्वाभावो न द्रव्यत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य प्रतियोगी किन्तु नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यैवेति द्रव्यस्य प्रतियोगिव्यधिकरणमेवेत्यत आह स्वाभावेति । स्व नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वम् । न च नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्याऽभावो न नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वं विशिष्टस्यानतिरिक्ततया जन्यद्रव्येऽपि नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वस्याभावो नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गात् किन्तु नित्यैकत्वादिकमेवेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टाधिकरणताया प्रतीतिनियामकतयैवातिप्रसङ्गभङ्गे द्रव्यत्वमपेक्ष्य नित्यानन्तसंख्यापरिमाणादौ तादृशाभावत्वकल्पनायां गौरवात् अभावाभावस्यैव प्रतियोगित्वमिति सिद्धान्तमर्यादाया । नन्वेवमपि निखिलाभावस्यैव स्वाश्रयतत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्वं तदभावात्मकस्वप्रतियोगिना सह समानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिः एकव्यक्तिमात्रवृत्तीनां गुणाद्यात्मकाभावानामपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य योऽभावस्तादृशप्रतियोगिना सार्द्धं सामानाधिकरण्यात् । न च वक्ष्यमाणखण्डश प्रसिद्धा गगनाभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरण, तस्यापि नित्यवृत्तित्वविशिष्टो यो गगनाभावस्तदभावात्मकेन स्वप्रतियोगिना समं समानाधिकरणत्वात् गगनाभावस्यैव संयोगादिसम्बन्धेनाभावत्वावच्छिन्नाभावतया खण्डश प्रसिद्धस्यापि तस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासम्भवाच्च । एतेन नित्यत्वादिविशिष्टस्य गगनाद्यभावस्य योऽभावस्तदभावत्वं न गगनाभावस्य, तस्य केवलान्वयितया अन्येऽपि नित्यवृत्तित्वविशिष्टस्य गगनाभावस्याभावो नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गात् किन्तु नित्यत्वादेरेव तथात्वमित्युक्तावपि

कात् । तृतीये कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः । साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्याऽऽत्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् ।

न निस्तार इति चेत् । अत्र नव्याः यथाश्रुतस्य प्रागुक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्याप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवः स्यादतो यस्मिंश्चित्स्वप्रतियोगित्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तादृशसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं यत्साधनाधिकरणं तन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव लक्षणे प्रवेशनीयं तथा च सद्धेतुस्थल इव द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्रापि संयोगेन घटाद्यभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरणः तदीयं हि घटनिष्ठप्रतियोगित्वं यादृशसंयोगसम्बन्धेनावच्छिन्नं तादृशसंयोगसम्बन्धेन साधनवतो द्रव्यस्य तदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणत्वमक्षतमेव । न चैवमपि तदीयस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्या न दोषसङ्गतिः, पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्य घटाद्यभावस्याभाव एव तत्प्रसिद्धेरित्याहुः । स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिसामान्यानधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव इत्यग्रिमलक्षणाभिप्रायेणेदम्, संयोगेन घटाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसौलभ्यादित्यपि वदन्ति । प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकमात्मत्वं विरुद्धमतः कपिसंयोगसामान्याभाव उक्तः । वृक्षादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणसामान्याभावसत्त्वाद् द्रव्यत्वादिकं परित्यज्यात्मत्वं हेतुरुक्तः । यद्यपि वृक्षादेः स्वसमवेतकपिसंयोगप्रतियोगिकेन समवेतसामान्याभावस्य द्रव्यमात्रसमवेताभावस्य चानधिकरणत्वाद्वृक्षत्वादेरपि हेतुतायामव्याप्तिः सम्भवत्येव, तथापि सत्ताद्रव्यत्वयोरिव समवेताभावद्रव्यमात्रसमवेताभावयोरभावत्वं लाघवाच्च तु कपिसंयोगाद्यात्मकसमवेतमात्रस्य तथात्वे गौरवादित्याशयः । गुणसामान्याभावस्य संयोगप्रतियोगित्वमाविष्कर्तुं गुणानामित्युक्तम् । तत्प्रतियोगितेति । कपिसंयोगीयप्रतियोगितावच्छेदक-

मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः

स्यर्थं । न च गुणसामान्याभावस्याभावो द्रव्यत्वमेव लाघवात् गुणो गौरवादतः संयोगप्रतियोगित्वं न गुणसामान्याभावस्येति वाच्यम् । घटाद्युत्पत्तिदशायां गुणसामान्याभावस्यैव सत्त्वेन द्रव्यत्वस्य तदभावत्वासम्भवाद्भावाभावस्य प्रतियोगित्वनियमाच्चेति भावः । यादृशेति । तथा च गुणसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकं यद्गुणसामान्याभावत्वं हेतुमतस्तदवच्छिन्नानधिकरणत्वेऽपि कपिसंयोगाभाववस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तद्रूपेण साध्यतायामासत्त्वहेतौ नाव्याप्तिः । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं यद्धेतुमन्निष्ठाभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमेव द्रव्यत्वसामान्यमतो नातिव्याप्तिरिति भावः । न च वह्निमान् तत्पर्वतत्वादित्यादौ तत्तद्वह्निसंयोगसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगिनः तेन सम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्त्वं हेतुमतस्तेन सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यस्यैव तत्तद्वह्निनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्य हेतुमति सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन घटाद्यभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भवात् । तादृशाभाववत्त्वं च हेतुमतो निरवच्छिन्नाधिकरणतयैव वाच्यमतः कपिसंयोगाधिकरणत्वाभावस्य वृक्षवृत्तित्वेऽपि तत्साध्यकसत्त्वादौ नाव्याप्तिः । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्यं तेनायःपिण्डस्य कालिकादिसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टतृणादिके संयोगेन तस्याधिकरणत्वेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वनिवेशे तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्वमपि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम् । अन्यथा विवक्षितसम्बन्धेन रूपत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानादेः पृथिव्यादौ समवायेनाभावस्य सत्त्वात्

रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः साध्यताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नं यत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तँ-
न्निरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावः
साध्यतावच्छेदकधर्मे वक्तव्यः । तेन वह्निमान् धूमादित्या-
दौ यत्र वह्नित्वादिनिरूपितसमवायादिसम्बन्धेन वह्नित्वादेः सा-
ध्यतावच्छेदकत्वं तत्र तादृशसम्बन्धावच्छिन्नस्य प्रतियोगिव्य-
धिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धावपि न
क्षतिरिति ध्येयम् । अत्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदकधर्मे तादृशप्र-
तियोगिताश्रयाधिकरणीभूतयावद्व्यक्तिनिष्ठाधिकरणतावच्छेदकत्व-
स्याऽधिकरणतावच्छेदकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्तद्व्यक्तिभेदकूट-
वत्त्वमेव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वमित्यस्या-
ऽर्थो बोध्यः । तेन धूमवदित्यादिप्रतीतेरवश्यं कल्प्याभिः पर्वतत्वचत्वर-
त्वादितत्तद्धर्मविशिष्टतत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेवोप-
पत्तौ धूमत्वाद्यखण्डधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावात् धूमा-
दिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वादिकं तदवच्छि-
न्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः धू-
माधिकरणतत्तद्व्यक्तिभेदकूटवत्त्वमादायैव धूमसामान्याभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यसम्भवादिति ध्येयम् ।
नन्वत्र प्रतियोगित्वं नातिरिक्तः पदार्थः प्रतियोगित्वादिकं तु स्वरूप-
सम्बन्धविशेष इत्याद्युत्तरग्रन्थविरोधात् किं तु स्वरूपसम्बन्धविशे-
षः स च यदि प्रतियोगिस्वरूप. तदा वन्हिमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रा-
सम्भवः घटादिस्वरूपस्यैकस्यैव घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य घटत्वस-
मवेतत्वेश्वरत्वावच्छिन्नतया तादृशावच्छेदकीभूतज्ञेयत्वावच्छिन्नस्य
हेतुमति सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । न च प्रतियोगि-
तावच्छेदकस्वरूपमेव प्रतियोगित्वमित्यदोषः,समवायेन वह्नेः साध्यत्वे
धूमादावतिव्याप्तिप्रसङ्गात् समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावस्य वह्नित्वरू-
पं यत् प्रतियोगित्वं समवायवत्संयोगस्यापि तदवच्छेदकसम्बन्धतया
स्वावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेन साधनवतः प्रतियोग्यनधिकरणत्वा-
भावात् । प्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रतियोग्यन-
धिकरणत्वोक्त्या तद्वारणे तु संयोगेन वह्निसाध्यके धूमादावव्याप्तिः
समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावस्यैव समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य

तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् । अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्त्त-

---

वह्नित्वस्वरूपं यत्प्रतियोगित्वं तस्यैव संयोगेनाप्यवच्छिन्नत्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति प्रतियोगित्वरूप तदवच्छेदकस्वरूप वा यत्प्रतियोगित्व तदपि कस्यचिदभावस्य केनचिद्धर्मेण सम्बन्धेन वावच्छिन्न व्यवहारबलान्न तु सर्वेण सम्बन्धेन धर्मेण वा, समवायावच्छिन्नघटाभावप्रतियोगित्व न संयोगावच्छिन्नमित्यादिव्यवहारात् तथा च यदभावीययत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यदभावीययत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नासम्बन्धित्व हेतुमतस्तदभावीयतत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वाशून्यत्व साध्यतावच्छेदके निवेश्यमित्यदोष तत्प्रतियोगित्वमपहाय यादृशप्रतियोगित्वाभिधानादेव तादृशार्थलाभात् । न च प्रतियोगितावच्छेदकरूप यदि प्रतियोगित्व तदा यदभावीययादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तदभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छिन्नस्यानधिकरणत्व हेतुमत इत्येव सम्यक् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावव्याप्त्यापत्ते हेतुमन्मात्रस्यैव वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वादित्यस्मद्गुरुचरणाः ॥ ग्राह्यसामानाधिकरण्यइति । परामर्शविषयसामानाधिकरण्य इत्यर्थ । सम्बन्धविशेषेणैव साध्यसाधनयो सामानाधिकरण्यज्ञानादनुमितिस्तत्प्रतिबन्धकतयैव विरोधस्य हेत्वाभासत्वमिति मतेनेदम् । यदि च येन केनापि सम्बन्धेन साध्यसाधनयो सामानाधिकरण्यज्ञानादनुमिति स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धितामात्र वा व्याप्ति व्यापकत्वदले साध्यसाधनयो सम्बन्धविशेषप्रवेशनादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति विभाव्यते, तदा परामर्शेन साधनस्यानुमित्या च साध्यस्य ग्राह्यत्पक्षतावच्छेदकेन सार्द्धं सामानाधिकरण्य तत्र प्रविष्टो यादृश सम्बन्ध इत्यर्थो बोध्य । धूमवान् वह्नेरित्यादौ महानसीयसंयोगेन सद्धेतौ संयोगमात्रेण हेतुमत्तामादायाव्याप्ति एव द्रव्यत्वसाध्यके घटानुयोगिकसमवायेन सत्त्वादिहेतौ समवायमात्रेण तद्वत्तामादा-

मानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम्। तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम्। तथा च सम्बन्धभेदेन

यागीत्यतो यःसम्बन्ध इत्यपहाय यादृशःसम्बन्ध इत्युक्तम्। साध्यस्य चेति। प्राह्यसामानाधिकरण्ये प्रविष्ट इत्यन्वयः। धूमाधिकरणे तत्तत्संयोगेन वन्ह्यभावसत्वाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतो यादृश इत्युक्तम्। तेन सम्बन्धेन यो हेतुमानित्यस्य फलमाह धूमसमवायीति। प्रतियोगिताया इति। अवच्छेदकत्वेपि वह्नित्वस्य न क्षतिरित्यन्वयः। साध्यस्य चेत्यादेः फलमाह धूमसंयोगीत्यादि। ननु तादात्म्येन गवादेः साध्यत्वे सास्नादावतिव्याप्तिस्तत्र साधनवन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वे मानाभावस्य स्वयमेव बौद्धाधिकारटिप्पण्यामुक्तत्वात् एवं धनी चैत्रत्वादित्यादौ स्वत्वनियामकस्वामित्वादिसम्बन्धेन धनादेः साध्यतायामपि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह यद्वेति। यत्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यं प्रवेश्य पुनः प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षायां गौरवमतो यद्वेत्यादिकल्प इति। तन्न। सम्बन्धान्तरावच्छिन्नतत्तदनन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटघटितत्वेन यद्वेत्यादिकल्पस्यैव गुरुतरत्वादित्याहुः। सम्बन्धभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धभेदेन। [न चोक्तमतद्वय एव पर्वताद्यनुयोगिकसंयोगादिना वह्न्यादेः साध्यतायां तत्तद्धूमेऽव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च हेतुमत्यविवक्षितेरिति वाच्यम्। तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितविशेषणता-

प्रतियोगिना न विशेषणीया । एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं नत्वधिकरणत्वम् । तथा च धर्मिणोऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च निर्वहति । तथा हि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्त्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्निमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे

विशेषेण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितविशेषणताविशेषेण वा तादृशप्रतियोग्यधिकरणत्वसामान्याभावस्योक्तत्वात् । अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन सर्वस्यैव हेतुमतः प्रतियोग्यधिकरणतावत्त्वात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः] ननु सम्बन्धविशेषेण साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यप्रवेशे तादात्म्येन हेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः तादृशसम्बन्धेन हेतुसाध्ययोरधिकरणाप्रसिद्धेरत आह । एवं स्थित इति । सम्बन्धविशेषस्यात्र निवेशे स्थित इत्यर्थः । सामानाधिकरण्यादावित्यादिपदेन हेतुसामानाधिकरण्यप्रविष्टहेत्वधिकरणत्वस्य परिग्रहः । प्रयोजनमाह तथा चेति । धर्मिणोपीति । तादात्म्येन व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहतीत्यर्थः । अन्यथा तादात्म्येन हेतोः साध्यस्य चाधिकरणाप्रसिद्ध्या न तन्निर्वाह इति भावः । योन्योन्याभाव इति । योभाव इति वक्तुमुचितम् अन्योन्याभावत्वनिवेशो वैयर्थ्यादिति ध्येयम् । तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वेति । वह्निमत्त्वं च वह्न्यधिकरणत्वं तच्चाधिकरणव्यक्तीनां भेदेप्यभिन्नमित्याशयेनेदम् । अत्र साध्यसाधनयोरिव तदीयसम्बन्धयोरपि भेदेन व्याप्तेर्भेदात्तादात्म्येन हेतुसाध्यकस्थले हेतुनिष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यतादात्म्यमेव व्याप्तिर्वक्तुमुचिता लाघवादिति वदन्ति । एवमिति । सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वनिवेशे कृते इत्यर्थ. । धर्मिण इति । वस्तुन इत्यर्थः । तथा च गौः सास्नावत्वाद्वह्निमान् धूमवत इत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकता व्याप्यतापि सङ्गच्छत इति भावः । ननु तादात्म्येन धर्मिणो धर्मव्याप्यतायाम-

बोध्ये। अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रो-
क्तं सङ्गच्छते। यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता
तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च
साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमि-
तिः तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वह्निधीः,
तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीत-
व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति। कथम-
न्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा व-
ह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च
संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते।
तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिवृ-
त्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव चान्योन्याभावः।
इदमेव च तादात्म्याद् वृक्षशिंशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छ-

---

पसिद्धान्त इत्यत्र आह अत एवेति। धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वादेवेत्य-
र्थः। तत्र तत्र। व्यतिरेक्यादिग्रन्थे। ननु समवायेन जलादौ पृथिवी-
त्वाभावव्याप्यत्वपरतयैव तद्ग्रन्थसङ्गतिरित्याशङ्क्य तथा सति पृ-
थिव्यां जलादिभेदसाधनार्थं तदुपन्यासो न स्यात् व्यापकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकाभावेन व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्या-
प्याभावस्यैव सिद्धेरित्यन्वयदृष्टान्तपूर्वकं परिहरति यथा चेति।
पक्षविशिष्टेति। पक्षविषयक इत्यर्थः। प्राचां मते पक्षविशेष्यकज्ञानस्ये-
व पक्षप्रकारकज्ञानस्यापि कारणत्वात्। धूमावयव इति। न वह्नि-
धीरित्यन्वयः। कथमिति। नियम उपपद्यत इति परेणान्वयः। महान-
से संयोगेनेति। न निवर्तत इत्यन्वयः। न संयोगावच्छिन्नाभावोऽनु-
मितो भासत इति तदर्थः। निवर्तते चेति। धूम इति पूर्वेणान्वयः।
तादात्म्येनैवेति। समवायेन व्याप्यतायान्तु समवायेन जलात्य-
न्ताभाव एव सिद्ध्येदिति जलभेदसाधनार्थं तद्ग्रन्थावतारो न
स्यादिति भावः। नन्वेतावतापि तादात्म्यसम्बन्धेन जलाभाव-

ते । अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति

सिद्धो न तु जलान्योन्याभाव इति तद्दोषतादवस्थ्यमत आह स एव चेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वे प्राचां सवादमुपन्यस्य धर्मिणो धर्मिव्याप्यत्वे तमाह इत्थमेव चेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वे युक्तिमप्याह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वादेव चेत्यर्थः । नन्वियं गौरित्यनुमितिर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात् समवायेन निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वाच्यत्वादतस्तादृशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्वीकारोऽनुचित इत्यत उक्तं गोत्वस्येति । गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वं तथा च गवेतरावृत्तित्वरूपाया गोत्वव्याप्तेरज्ञानदशायामुत्पन्नाया इयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वविधेयकत्वासम्भवाद्गोविधेयकत्वमेवेति तदनुरोधादवश्यं धर्मिणो धर्मव्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु गोः साध्यत्वेपि गोत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकव्याप्तिधियोऽनुमितिहेतुत्वात्तत्र च धर्मितावच्छेदकविधयैव गोत्वस्य ग्रहस्यापेक्षितत्वात् तदग्रहे गोविधेयकानुमितिरप्यनुपपन्नेत्यत आह आदीति । आदिना पक्षधर्मतापरिग्रहः तथा च गवेतरावृत्तित्वव्याप्तेः सास्नाव्यापकतावच्छेदकताग्रहे धर्मितावच्छेदकतयोपस्थितिध्रौव्येपि तद्विशिष्टस्य यत्र न पक्षधर्मताधीस्तत्रैवायं गौरित्यनुमितेर्गोविधेयकत्वमावश्यकमिति तदनुरोधेनैव तादात्म्येन व्यापकत्वं वाच्यमित्याशयः । यत्तु शुद्धगोत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति गोत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविधेयताकमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुरतो गोत्वत्वाग्रहेपि गोत्वे सास्नादिव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसम्भवाद्गोसाध्यकानुमितेर्नोनुपपत्तिः । अभावलौकिकप्रत्यक्ष एवाधिकरणतावच्छेदकस्वरूपेण तदुपस्थितेर्हेतुत्वादिति मतम् । तत्तुच्छमव्यभिचारज्ञानाऽप्रतिबध्यतया तादृशव्यापकताग्रहस्यानुमित्यहेतुत्वात् । अन्यथा तुल्ययुक्त्या शुद्धगोत्वविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्वविधेयताकस्य प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुत्वादयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्यनुपस्थितावपि गोत्वरूपधर्मसा-

बोध्ये । अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रो-
क्तं सङ्गच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता
तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च
साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमि-
तिः तेन न धूमावयवे संयोगेन न वा समवायेन पर्वते वह्निधीः,
तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीत-
व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति । कथम-
न्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा व-
ह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते, निवर्त्तते च
संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते ।
तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिवृ-
त्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव चान्योन्याभावः ।
इदमेव च तादात्म्याद् वृक्षशिंशपयोर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छ-

---

पसिद्धान्त इत्यत आह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वादेवेत्य-
र्थः । तत्र तत्र । व्यतिरेकग्रन्थादिग्रन्थे । ननु समवायेन जलादौ पृथिवी-
त्वाभावव्याप्यत्वपरतयैव तद्ग्रन्थसङ्गतिरित्याशङ्क्य तथा सति पृ-
थिव्यां जलादिभेदसाधनार्थं तदुपन्यासो न स्यात् व्यापकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नव्यापकाभावेन व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नव्या-
प्याभावस्यैव सिद्धेरित्यन्वयदृष्टान्तपूर्वकं परिहरति यथा चेति ।
पक्षविशिष्टेति । पक्षविषयक इत्यर्थः ।प्राचां मते पक्षविशेष्यकज्ञानस्ये-
व पक्षप्रकारकज्ञानस्यापि कारणत्वात् । धूमावयव इति । न वह्नि-
धीरित्यन्वयः । कथमिति । नियम उपपद्यत इति परेणान्वयः ।महान-
से संयोगेनेति । न निवर्तत इत्यन्वयः । न संयोगावच्छिन्नाभावोनु-
मितो भासत इति तदर्थः । निवर्तते चेति । धूम इति पूर्वेणान्वयः ।
तादात्म्येनैवेति । समवायेन व्याप्यतायान्तु समवायेन जलात्य-
न्ताभाव एव सिद्धयेदिति जलभेदसाधनार्थं तद्ग्रन्थावतारो न
स्यादिति भावः । नन्वतादृशतापि तादात्म्यसम्बन्धेन जलाभाव-

ते । अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति

सिद्धो न तु जलान्योन्याभाव इति तद्रोपितादवस्थ्यमत आह स एव चेति । धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वे प्राचां संवादमुपन्यस्य धर्मिणो धर्मिव्याप्यत्वे तमाह इत्थमेव चेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वे युक्तिमप्याह अत एवेति । धर्मिणो धर्मव्यापकत्वादेव चेत्यर्थः । नन्वियं गौरित्यनुमितेर्गवेतरावृत्तित्वरूपायाः शुद्धगोत्वनिरूपितव्याप्तेर्ज्ञानात् समवायेन निरवच्छिन्नगोत्वसाध्यकैव भविष्यति साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपाया अपि व्याप्तेरनुमितिहेतुत्वस्याग्रे वाच्यत्वात्तत्तादृशानुमित्यनुरोधात् धर्मिणो धर्मव्यापकत्वस्वीकारोऽनुचित इत्यत उक्तं गोत्वत्वेति । गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वं तथा च गवेतरावृत्तित्वरूपाया गोत्वव्याप्तेर्ज्ञानदशायामुत्पन्नाया इयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वविधेयकत्वासम्भवाद्गोविधेयकत्वमेवेति तदनुरोधादवश्यं धर्मिणो धर्मव्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु गोः साध्यत्वेऽपि गोत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्याकारकव्याप्तिधियोऽनुमितिहेतुत्वात्तत्र च धर्मितावच्छेदकविधयैव गोत्वस्य ग्रहस्यापेक्षितत्वात् तदग्रहे गोविधेयकानुमितिरप्यनुपपन्नेत्यत आह आदीति । आदिना पक्षधर्मतापरिग्रहः तथा च गवेतरावृत्तित्वव्याप्तेः साक्षाद्व्यापकतावच्छेदकताग्रहे धर्मितावच्छेदकतयोपस्थितिध्रौव्येऽपि तद्विशिष्टस्य यत्र न पक्षधर्मताधीस्तत्रैवायं गौरित्यनुमितेर्गोविधेयकत्वमावश्यकमिति तदनुरोधेनैव तादात्म्येन व्यापकत्वं वाच्यमित्याशयः । यत्तु शुद्धगोत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिं प्रति गोत्वनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताकमेव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुरतो गोत्वत्वाग्रहेऽपि गोत्वे साक्षाद्व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहसम्भवाद्गोसाध्यकानुमितेर्नानुपपत्तिः । अभावलौकिकप्रत्यक्ष एवाधिकरणतावच्छेदकस्वरूपेण तदुपस्थितेर्हेतुत्वादिति मतम् । तत्तुच्छमव्यभिचारज्ञानाऽप्रतिबध्यतया तादृशव्यापकताग्रहस्यानुमित्यहेतुत्वात् । अन्यथा तुल्ययुक्त्या शुद्धगोत्वविधेयकानुमितिं प्रति निरवच्छिन्नगोत्वविशेष्यताकस्य प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुत्वादयं गौरित्यनुमितेर्गोत्वत्वाद्यनुपस्थितावपि गोत्वरूपधर्मसा-

तादात्म्येन गोर्व्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गौः तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति । एवञ्च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्यापकत्वम् । वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् ।

ध्यकत्वस्य दुर्वारत्वापत्तेरिति दिक् । प्राञ्चस्तु गोतादात्म्यस्य साम्नाव्यापकत्वग्रहादेव गोत्वतादात्म्येन सिद्धिसम्भवात् तदनुरोधेन गोत्वतादात्म्येन व्यापकत्वस्वीकारो युक्तः सम्बन्धगतव्यापकत्वग्रहादेव सम्बन्धिनोऽनुमितेर्मिथ्यादिसम्मतत्वात् अत उक्तं गोत्वस्याग्रहदशायामिति, गोतादात्म्यत्वाग्रहदशायामिति तदर्थ इत्याहु ।तच्चिन्त्यम्। गोत्वत्वाग्रहदशायामित्यस्य गोत्वत्वेनाग्रहो यस्मादिति व्युत्पत्त्या गोत्वप्रकारकनिश्चयदशायामित्यर्थे तथा च तदानीमयं गौरित्यनुमित्यर्थं धर्मिणो धर्मव्यापकत्वमवश्यं स्वीकार्यमित्यपि वदन्ति । गौरिति । सिद्ध्यतीति परेणान्वय । गोर्व्यतिरेकादिति । तादात्म्येनेत्यनुपज्यते। एवं चेति । सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वप्रवेशे चेत्यर्थ । संयोगत्वेन संयोगमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि तत्र सत्त्वसिद्धमतो मात्रपदम् । सम्बन्धरूपत्व इति । अन्यथा तादृशप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या गगनादे पृथिवीत्वव्यापकत्वं दुर्घटमेव स्यादिति भाव । तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि द्वितीयकल्पानुसारेण व्यापकत्वं सम्पादयति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । तथा च सम्बन्धान्तरावच्छिन्नघटाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वय इति भाव ।द्रव्यत्वस्य गगनासंयुक्तपिण्डान्तरे तद्व्यभिचारित्वात् हेत्वन्तरमाह पृथिवीत्वादीति । व्यापकत्वमिति । गगनादेरिति पूर्वेणान्वय ।[ननूत्पत्तिकाले अन्यस्य प्रत्यक्ष नित्यस्य पृथिवीमात्रस्य गगनाभाववत्त्वात् कथं तस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वमत आह तदभाववतोपीति।गगनादेरभाववतोपीत्यर्थं । संयोगेन।वृत्त्यनियामकसंयोगेन ।तत्सम्बन्धित्वात्।गगनादिस-

सिद्धिरपि तस्य तथैव । न तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्टात् ॥ नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषेणा-

---

व्यभिचारात्] नन्वेवं निरुक्तव्याप्तिज्ञानात् घटो गगनवानित्यनुमितिः प्रमा स्यादत आह सिद्धिरपीति । तथैवावृत्त्यनियामकसंयोगेनैवातथा च तादृशसम्बन्धेन गगनानुमितेः प्रमात्वमिष्टमेवेति भावः । तेनासम्बन्धित्वादिति । येन सम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यं परामर्शे भासते तेनैव सम्बन्धेन साध्यानुमितेः फलत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यधियो हेतुत्वस्य तदंशे सम्बन्धविशेषनिवेशस्य चाऽनङ्गीकारमतेऽप्याह अव्यापकत्वाच्चेति । तेनेत्यनुषज्यते । तथा च यादृशसम्बन्धेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वं गृह्यते तेनैव सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलमतो वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साध्यस्य हेतुव्यापकत्वासम्भवादेव न तेन साध्यस्य प्रमानुमितिरिति भावः । ननु वृत्तिनियामकसंयोगेनापि गगनस्य पृथिवीत्वादिव्यापकत्वं दुर्वारं तादृशसम्बन्धेन गगनसम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या गगनाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वाभावात् तादृशाभावान्तरप्रतियोगित्वस्य च गगनादावसत्वादत आह व्यक्तीत्यादि । इदम् । वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनादेरव्यापकत्वम् । तथा च निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेत्यादिना वक्ष्यमाणं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिनियामकसम्बन्धेन गगनाभावेपि व्यवतीति भाव. ॥ कालिकसम्बन्धेन गोत्वादौ साध्ये घटादिकालोपाधिमात्रवृत्तिघटत्वादिहेतौ नाव्याप्तिःभिन्नकालीनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैव घटादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवादत उक्तमष्टद्रव्यातिरिक्तेति । पृथिव्यादिचतुर्द्रव्यातिरिक्तेति तु न्यायः गगनादेः कालत्वविरहादेव तद्व्युदासादिति ध्येयम् । कर्मात्मकखण्डकालस्यापि भिन्नकालीनतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रसिद्ध्या तन्मात्रवृत्तिस्पन्दत्वादिहेतौ नाव्याप्तिरतश्चरमं द्रव्यपदम् । तथाविधकालत्वादावप्युक्तदिशा नाव्याप्तिरतो मात्रपदम् । [समवायसम्बन्धेन हेतुतालाभाय धर्मपदम् । अन्यथा कालिकेन महाकाल-

ऽव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्त्तमानस्याऽभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् । न च तादृशसम्ब-

---

स्याद्यधिकरणघटादौ प्रतियोगिव्यधिकरणातीततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।] तादृशधर्मस्य महाकालत्वादेः समवायादिना व्यापकत्वं संयोगाद्यव्याप्यवृत्तेः सुघटमित्यत उक्तं विशेषणतेति । कालिकविशेषणतेत्यर्थः। व्याप्यवृत्तिधर्मवत्त्वादेः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकत्वं सम्भवतीत्यत उक्तमव्याप्यवृत्तीति।तादृशं साध्यं घटादिकं द्रव्यत्वादिकं च, तद्वतोपि कालस्य तदनधिकरणदेशावच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदभाववत्त्वात् । नह्येवंविधो घाव्यत्वादिः तदनधिकरणदेशाप्रसिद्ध्या तदवच्छेदेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघाव्यत्वाभावस्य कालेऽसम्भवादिति भावः । न स्यादिति । तथा च कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिरिति भावः। प्रथमविवक्षानुसारेण दोषं सङ्गमयति स्वावच्छेदकेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः।काले। महाकाले। तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य । साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य असम्भव इति परेणान्वयः । द्वितीयविवक्षानुसारेणाह तेन सम्बन्धेनेति । साध्यतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेनेत्यर्थः । ननु महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभाव एव महाकाले प्रतियोगिव्यधिकरणः सुलभः । न चात्र विशेषणताविशेषशब्देन महाकालनिरूपितविशेषणताया एव विवक्षितत्वात्तादृशसम्बन्धेन निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धेर्योक्ताभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भव इति वाच्यम् । तथा सति कालमात्रवृत्तिधर्मस्य तादृशविशेषणतया किमपि व्यापकं न स्यादित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽष्टद्रव्यातिरिक्तत्वाभिधानस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु इत्यग्रिमग्रन्थविरोधाच्च । महाकालीयविशेषणतया गगनादेर्वृत्तिमत्त्वेपि तादृशसम्बन्ध साभा-

न्ये महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् तादृशघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वसम्भवेन पूर्वमतस्यैव सम्यक्त्वात् इति चेन्न । तदानीं महाकालान्यत्वविशिष्टो घटः कालोयं महाकालान्यत्वविशिष्टघटवानित्यादिप्रतीत्या महाकालस्यापि तत्तत्कालोपाध्यवच्छेदेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटवत्त्वात् । अन्यथोक्तप्रतीत्या खण्डकाल एव विशिष्टघटवत्त्वावगाहने वस्तुमात्रस्यैव महाकालेऽसत्त्वप्रसङ्गात् इदानीन्तदानीमित्यादिप्रतीतिव्यतिरेकेण महाकालविषयिण्याः प्रतीतेः स्वरसतः कुत्राप्यसत्त्वात् । न चैवं खण्डकालस्याधिकरणत्वे मानाभावः पटध्वंसविशिष्टः कालः पटवदन्य इत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनैव खण्डकालस्यापि तथात्वादिति सिद्धान्तानुसारी पन्थाः । परे तु महानसीयवह्नित्वेन वह्निघटोभयत्वेन वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं वह्नित्वेऽप्यस्तीत्यव्याप्तिभियाऽवश्यं साध्यतावच्छेदकाऽघटको यः साध्यवृत्तिधर्मः तदनवच्छिन्नैव हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता लक्षणे प्रवेशनीया प्रत्येकमुभयत्र पर्याप्तिसम्बन्धेनासतो धर्मस्य तादृशसम्बन्धेनोभयवृत्तित्वासम्भवेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकताप-र्याप्त्यधिकरणभिन्नत्वनिवेशायोगात्, एवं च प्रकृते महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकाघटकेन महाकालान्यत्ववैशिष्ट्यरूपधर्मेणावच्छिन्नत्वात्तादृशप्रतियोगिताकाभावमादाय न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रसिद्धिसम्भावनापीति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतो यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यत्रावच्छेदकवैशिष्ट्यमवश्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव वाच्यम् । अन्यथा तप्तायःपिण्डस्यापि कालिकसम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टं वह्न्यादिकं संयोगसम्बन्धेन तदधिकरणतया धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः । एवं च यत्र समवायेन घटत्वविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यता तत्र महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं स्वरूपसमवायाभ्यामेव तत्र तथा-

न्धेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदक-विशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यम् । तथा चावृत्तिगगना-द्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः । सचाद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वविशिष्ट-

---

त्वात् विशिष्टनिरूपितसमवायानभ्युपगमात्तत्तादृशाभावमादाय न प्रसिद्धिसम्भव इति ध्येयम् । केचित्तु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भे-दाद्विशिष्टसाध्यकस्थल एव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-धिकरणत्वं हेतुमत इति वक्तव्यम् अविशिष्टसाध्यकस्थले तु यादृ-शप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमत इत्येव लाघवात् वक्तव्यं तथा च शुद्धघटस्य साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोपि प्रतियोगिसमानाधिकरण एव, प्रतियोगिता च प्रतियोगितावच्छेद-कधर्मस्वरूपैव लाघवात् न तु प्रतियोगिस्वरूपा तेषां नानात्वेन गौर-वादतो नैकप्रतियोग्यनधिकरणतामादाय संयोगि एतत्त्वादित्यादा-वव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादा-वव्याप्तिवारणार्थमेवाविशिष्टसाध्यकस्थलेपि प्रतियोगितावच्छेदका-वच्छिन्नानधिकरणत्वप्रवेशस्य प्रामाणिकतया गौरवस्याकिञ्चित्कर-त्वादिति । सार्वभौममतमाशङ्क्य निराचष्टे न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । तादृशसम्बन्धेनेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यर्थः। इदं चावृत्तीत्यस्य प्रतियोगिन्या वृत्त्यान्वितमातादृशपदस्य प्रतियोगि-तावच्छेदकसम्बन्धपरत्वे पुनरग्रे प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकस-म्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तादृशसम्बन्धेनेत्यस्य फलमाह सत्वादी-ति । विषयताया वृत्त्यनियामकत्वमते सत्ववति घटादौ ज्ञानाभावस्य सहजत एव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं सम्भवतीत्यतः संयोगसामान्यस्य चेति। नातिप्रसङ्ग इति । ज्ञानवान् संयोगवान् वा सत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । सत्तावद्वृत्तित्वसामान्याभाव-स्य संयोगादावभावायुक्तातिव्याप्तिवारणमेव यत्किञ्चिदित्यस्यापि प्रयोजनमित्यवधेयम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य फलमाह भूतत्वेत्यादि । स्वयं मनसः खण्डनात् भूतत्वमूर्तत्वोभयसाध्यकमूर्त-

गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणादिवृत्ति संयोगसामान्यन्तु न किञ्चिद्द्रव्यावृत्तीति वाच्यम् । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् । समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः जातिमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितायाः जातित्वेनानवच्छेदात् जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः, संयोगादिसाध्यकगुणकर्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः । मैवम् ।

ध्यत्वस्य सद्धेतुतामाशङ्क्याह गुणकर्मान्यत्वेत्यादि । विशिष्टान्तद्वय मनोगुणयोः क्रमेणान्वितम् । इद च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्व विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधेयत्वस्यातिरिक्तत्वमित्यभ्युपेत्य । अन्यथा [सार्वभौममते] उभयत्रस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वे भूतत्वमूर्तत्वोभयगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वयोरतिरिक्ततया तयो सहजत एव मनोगुणाद्यवृत्तितया प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेत्यभिधानमसङ्गत स्यादिति ध्येयम् । सामान्यपदस्य फलमाह संयोगसामान्य त्विति । तथा च संयोगी द्रव्यत्वादित्याद्यावव्याप्तिवारणार्थमेव सामान्यपदमिति भाव । विशिष्टस्येति । विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्येत्यर्थ । तथाच विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भाव । ननु तादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चिद्वृत्त्यधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदककत्व सामान्यक्रान्तेन विवक्षितमतो नोक्तदोष इत्यत आह समवायेनेति । ननु समवायेन जातेर्व्याप्यवृत्तित्वात्तरसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव न देय देय चाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्तौ साध्यतावच्छेदके व्याप्यवृत्तितानवच्छेदकत्वविशेषणमतो न तत्रत्यलक्षणस्यातिव्याप्तिरत आह संयोगादीति [गुणकर्मान्यत्वेति । एकैकोपादाने तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्य प्रसिद्धमत उभयोपादानम् । अद्रव्ये गुणादौ समवायेन वृत्ते अप्रसिद्धेरत आह । हेतुमतीति ।] अत्र विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तत्वोपगमे स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वृत्त्यधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वसामान्यकत्वस्य

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व-हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात्। धूमसंयोगे वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य

विपक्षगाधोक्तदोष इत्यस्मद्गुरुचरणा । नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणयावद्धेत्वधिकरणको यो यस्तद्व्यक्त्य प्रतियोगिवैयधिकरण्य वाच्यमतो गगनाभावमादायैव प्रसिद्धेर्न कोपि दोष । न चैव यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरण हेत्वधिकरण तत्तत्सम्बन्धान्यसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरस्तु तथा च घटवान् महाकालत्वादित्यादौ समवायेन घटाद्यभावेपि प्रतियोगिन्यधिकरण सम्भवतीति वाच्यम् । घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्याप्ते केनापि सम्बन्धेन हेतुमत साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवात् । [तादात्म्येन तथाविधानधिकरणत्वसम्भवपि दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् अन्त्यावयविभिन्नस्थूलदधित्वादित्यादावव्याप्ति] इति प्राहु । तादृशसम्बन्धसामान्य इत्यस्य पूर्वेणान्वयो बोध्य । कुत्रचित्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्य इत्येव पाठ । विवक्षितत्वादिति । अभावान्तमूलग्रन्थेनत्यादि । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्व-सामान्योभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्याप्तिरित्यर्थ । सम्बन्धसामान्य इत्युक्तौ कालिकसम्बन्ध धूमप्रतियोगिकत्वाय पिण्डानुयोगिकत्वोभयसत्त्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरत साध्यतावच्छेदकेति । समवायिन संयोगेन साध्यताया जातिमत्त्वादावतिव्याप्ति साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायात्मकधर्मे समवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादत सम्बन्धपदम् । यद्धर्मावच्छिन्नससर्गताकप्रकृतसाध्यकानुमिति फल तद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धसामान्य इति तु फलितार्थ । घटीयसंयोगे पर्वतीयसंयोगे वा हेतुमन्महानसानुयोगिक-

त्ववह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावसत्त्वाद्वह्निमान् धूमादि-
त्यादावव्याप्तिरतः प्रथमं सामान्यपदम्। तथा च महानसीयवह्निसं-
योग एव तादृशोभयाभावविरहान्नाव्याप्तिः। संयोगसामान्य एव
हेतुमदयोगोलकानुयोगिकत्वधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभा-
वसत्त्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। संयोगसामान्य एव सम-
वायनिरूपवंतानुयोगिकत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य च
द्वयोरभावसत्त्वात्तथैवाव्याप्तिरतः सामान्योभयेति। सामान्यपद-
मुभयत्रान्वितमिति भावः। तादृशोभयाभावश्च स्वरूपसम्बन्धेन
बोध्यः तेन समवायादिना तदुभयाभावस्य सम्बन्धमात्रे सत्त्वेपि स-
द्धेतौ नाव्याप्तिः। एतद्घटवान् कालान्तरीयतद्घटत्वादित्यादौ एतद्घ-
टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टतद्घटानुयोगिकत्वाप्रसिद्धेरभावा-
न्तरमादायातिव्याप्तिः गगनप्रतियोगिकत्वविशिष्टमहाकालानुयोगि-
कत्वाप्रसिद्ध्या गगनाभावमादाय प्रकृताव्याप्तिवारणासम्भवश्च स्या-
दतो निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टयत्किञ्चिद्धेत्वधिकरणानुयोगिक-
त्वसामान्याभावं परित्यज्य तदुभयसामान्याभावः उक्तः। न च
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्ध-
सामान्ये हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वविशिष्टसा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वस्य तथाविधसम्बन्धसामान्ये वा यादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य व्यतिरेकः तादृशप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदकस्य कथं नोक्तमिति
वाच्यम्। द्रव्यवान् प्रमेयत्वादित्यादौ संयोगेन साध्यतायामतिव्या-
प्त्यापत्तेः प्रमेयानुयोगिकसंयोगसामान्यस्यैव द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वेन साध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयम्। एवं च
कालिकसम्बन्धसामान्ये महाकालानुयोगिकत्वसत्त्वेपि गगनप्रति-
योगिकत्वविरहाद्गगनाभाव एव घटत्वान् महाकालत्वादित्यादौ प्रति-
योगिव्यधिकरणतया प्रसिद्ध इति भावः। ननु हेत्वधिकरणीभूतय-
त्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वं यदि तद्वृत्तित्वं तदा धूमवान् वह्नेरि-
त्यादावतिव्याप्तिः धूमप्रतियोगिकस्यापि संयोगस्य कालिकसम्ब-
न्धेनायोगोलकवृत्तित्वात्। यदि च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य
संसर्गतानियामको यः सम्बन्धस्तेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमेव तदनु-
योगिकत्वं, तदा संयोगेन द्रव्यस्य साध्यतायां द्रव्यजात्य-

चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्व-

---

भ्यतरस्त्वादावतिव्याप्तिः जातौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्धेः। न च साध्य-तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयाभाव-वत्त्वं विवक्षितं तत्र च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव ग्रा-ह्यमिति साम्प्रतम्। अत एवेत्यादिवक्ष्यमाणन्यासङ्गतिप्रसङ्गात्। समवायस्यैकत्वेपि तदवच्छिन्नद्रव्यत्वाधिकरणतायां निरुक्तोभयाभा-वसत्त्वेन द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावादिति चेन्न। संयोगः पर्वते वह्नेः सम्बन्धो न तु वह्नौ पर्वतस्येत्यादिप्रतीत्या हि किञ्चित्प्रतियो-गिककिञ्चिदनुयोगिकसम्बन्धत्वमनुभवसिद्धं कुत्रचिदेव संयोगादौ न तु सर्वत्र तच्च स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत्, तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकसम्बन्धत्वहेत्व-धिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्बन्धत्वोभयाभावस्य वि-वक्षणाद्धूमसंयोगस्यायोगोलकानुयोगिकसंसर्गत्वविरहादेव नातिप्र-सङ्गः तत्र यथार्थविशिष्टधीनियामकस्यैव तदनुयोगिकसम्बन्धत्वा-त्। एतेन वह्निमान् वह्निरूपादित्यादावतिव्याप्तिः पर्वतवह्निसंयोग एव वह्निप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतवन्ह्यनुयोगिकत्वोभयाभावविर-हेण वह्निसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वादित्यपास्तम्। पर्वतवह्नि-संयोगस्य हेतुमद्वह्निवृत्तित्वेपि वन्ह्यनुयोगिकसम्बन्धत्वविरहेण तत्र तादृशोभयाभावसत्त्वात्। इदन्त्ववधेयम् यत्रैकसंयोगव्यक्त्या यत्प-दार्थयोः परस्परं विशिष्टधीः प्रमा तत्र तयोरेकस्मिन्संयोगेन साध्ये तदीयरूपादौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तदुभयसंयोगस्य निरुक्तोभ-याभावविरहादिति। यत्किञ्चिदित्यस्य फलमाह धूमसंयोग इति। अन्यथा वन्ह्यधिकरणमहानसानुयोगिकत्वधूमप्रतियो-गिकत्वोभयस्यैव धूमसंयोगे सत्त्वेन धूमाभावस्य प्रतियोगि-वैयधिकरण्याभावाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भा-वः। पञ्चम्यन्तत्रयं विरहादित्यन्वयि। निरुक्तपदस्य फल-माह। चैत्रान्यत्वेति। निरुक्तपदानुक्तौ चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्-दण्डवानेतद्दण्डादित्यत्र चैत्रवृत्त्येतद्दण्डसंयोग एव चैत्रान्य-त्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतचैत्रा-नुयोगिकत्वोभयाभावविरहात्तादृशदण्डाभावस्य लक्षणाघटकतयाऽ-

स्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानु-

तिव्याप्तिः स्यात् तदुपादाने तु चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वस्याभावादेव तदुभयाभावसम्भव इति नातिव्याप्तिरि-
ति भावः । यदि च प्रतियोगिता प्रत्याश्रयं नानैव न त्वेकेति मतं
तदा चैत्रान्यत्वविशिष्टदण्डत्वावच्छिन्नं यच्चैत्रावृत्तिदण्डनिष्ठं प्रति-
योगित्वं तदाश्रयप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतचैत्रानुयोगिकत्वोभ-
याभावस्य संयोगसामान्य एव सत्त्वान्निरुक्तपदं विनापि नातिव्या-
प्तिः सम्भवतीति तन्मतसाधारण्येनातिव्याप्तिरक्षणार्थमुक्तमेतदिति ।
[यद्यनुयोगिता प्रत्याश्रयं नानैव न त्वेकेति मतं तदा] दण्डसामा-
न्यस्य हेतुत्वे एतद्दण्डप्रतियोगिकसंयोगसामान्य एव दण्डान्तराधिक-
रणीभूतयत्किञ्चिद्द्रव्यस्यानुयोगिकत्वाभावादुभयाभावसत्त्वादति-
व्याप्तिविरहः स्यादतो हेतावेतदिति । संयोगेन साध्यतायां निरुक्त-
पदव्यावृत्तिमुक्त्वा समवायेन साध्यतायां तामाह गुणकर्मान्यत्वेति ।
इदं च समवायस्य नानात्वमभिप्रेत्य तस्यैकत्वे तु तत्र गुणानुयोगि-
कत्वविशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् ।य-
द्यपि यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्याद्युक्तौ वह्निधूमोभयवान्
धूमादित्यत्राव्याप्तिः संयोगसामान्य एव वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वधूमाधिकरणपर्वतानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात् । न च
निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिसमवायं सांसर्गिकविषयत्व-
मेव निरुक्तप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यं तच्च पर्वते वह्निधूमयोः प्रत्येकसं-
योगस्याप्यस्तीति नाव्याप्तिः अन्यथा पर्वतः संयोगेन वह्निधूमोभय-
वानित्यादिप्रमाया दुर्घटत्वापत्तेरिति वाच्यम् । तथासत्यत एवेत्या-
दिना वक्ष्यमाणाया वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्ते-
रसङ्गत्यापत्तेः वह्निधूमोभयवत्ताप्रमानियामकसंयोगमात्रस्यैव
हेत्वधिकरणीभूतायोगोलकानुयोगिकत्वाभावेन वह्निधूमोभयत्वाव-
च्छिन्नाभावमादायैवातिव्याप्त्यसम्भवात् । तथापि साध्यसाधनभेदे-
न व्याप्तेर्भेदात् व्यासज्यवृत्तिधर्मेण साध्यतायां निरुक्तपदमपहाय
यादृशप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावस्यैव प्रवेशान्नो-
क्तस्थलाव्याप्तिः । न चैवमुभयत्वेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यति-
व्याप्तिः, तद्दोषस्य अत एवेत्यादिना वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ प्र-

योगिकत्वस्य विरहादव्याप्तिप्रसङ्गः । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्ति-
मत्त्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासा-

---

न्यकृतैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति । वस्तुतः सम्बन्धस्यैकप्रतियोगि-
कत्वापरानुयोगिकत्वनियमेन वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक-
सम्बन्धत्वाप्रसिद्ध्यैव तदुभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वा-
दव्याप्तिः अत एवाग्रे वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्दास्य-
ते । न च वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रकारित्वादावेव तादृशोभय-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धत्वप्रसिद्धिसम्भवः, प्राचां मते प्रका-
रित्वादौ सम्बन्धत्वाभावात् । विशिष्टधीनियामकस्यैव तथात्वा-
दिति ध्येयम् । न चैवमपि घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिः विष-
यितासम्बन्धे गगनीयत्वनित्यज्ञानानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेन गगनाभा-
वमादायापि प्रसिद्ध्यसम्भवादिति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धेन घटादे-
र्व्योम्न्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशादिति
ध्येयम् । अत्र ब्रूमः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्या-
धिकरणतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यदभावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नाधिकरणतासामान्याभाववत्त्वं हेतुमतस्तदभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणेनैव सामञ्जस्ये निरु-
क्तप्रतियोगिकत्वेत्यादिखंडशः प्रसिद्धिर्विफला कालो घटवान् महा-
कालत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाधिकरणतानिरूपित-
स्वरूपसम्बन्धेन पटत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावस्यैव हेतु-
मति सत्त्वेन पटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य
सुलभत्वात् । [इति ध्येयम्] एवं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिकसम्बन्धसामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणी-
भूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकसम्बन्धत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिता
कथं नोक्तेति चिन्तनीयम् । कालस्य जगदाधारत्वप्रवादमनुसृत्याह
स्वरूपसम्बन्धेनेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः । गगनादेरवृत्तित्व-
प्रवादस्तु संयोगसमवायपरः । तथा चोक्तप्रणाल्याऽपि गगनाभा-
वो न प्रतियोगिव्यधिकरण इति घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्या-
प्तिस्तदवस्थैवेति भावः । निरुक्तेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन

मान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वेन सम्ब-

---

यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वं हेतुमतस्तादृशप्रति-
योगितासामान्य इत्यर्थः । तथा च संयोगादिना घटाद्यभावमादा-
यैव घटवान्महाकालत्वादित्यत्र सङ्गतिः । घटाभावप्रतियोगितायां
धूमत्वावच्छिन्नत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वेन धूमादे-
र्वह्न्यादिव्यापकत्वापत्तिवारणाय सामान्येति । तथा च धूमनिष्ठ-
तादृशप्रतियोगितायामेव तदुभयसत्त्वान्नदोषः । यत्सम्बन्धेति । स-
मवायिनः संयोगेन साध्यतायां घटत्वादिहेतावव्याप्तिः साध्यवह्नि-
द्रव्यस्य समवायेन संयोगिसामान्याभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसम-
वायोभयावच्छेद्यतासत्त्वादतो धर्मसम्बन्धयोरुपादानम् । तथा च त-
दभावप्रतियोगितायां धर्मविधया समवायेन सम्बन्धविधया संयो-
गेन चाऽवच्छेद्यत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति भावः । अत्र च कचिद्याद-
शसम्बन्धावच्छिन्नेत्यपि द्रष्टव्यम् । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् तेन धू-
मवति तत्तत्संयोगसम्बन्धेन वह्निसामान्याभावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः त-
त्तत्संयोगावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संयोगसामान्यानवच्छिन्नत्वात्
संयोगत्वस्य सम्बन्धविधयावच्छेदकतावच्छेदकत्व एव तथात्वात् ।
एवं यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्रापि कचिद्यादृशधर्मावच्छिन्नेतिबोध्यं तेन द-
ण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ तादृशप्रतियोगितायां तद्दण्डावच्छेद्य-
त्वसंयोगावच्छेद्यत्वोभयाभावासत्त्वेपि नाव्याप्तिः । प्रमेयत्वावच्छेद्य-
त्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् वाच्यत्वादि-
त्यादावव्याप्तिरतो विशिष्टाभावमपहाय तादृशोभयाभाव उक्तः । न
च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीययद्धर्मावच्छिन्नप्रति-
योगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावस्तत्सम्बन्धेन तद्धर्मा-
वच्छिन्नं व्यापकमित्यस्तु धर्मान्तरावच्छिन्नाभावाप्रवेशेन लाघवा-
दिति वाच्यम् । घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् घटत्वादित्यादावव्या-
प्तेः । तादृशद्रव्यत्वमेवमादाय कथञ्चित्तत्र लक्षणसमन्वयेपि दधित्व-
विशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यत्राव्याप्तिः केनापि सम्बन्धेन
हेतुमतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वासम्भवात् । तत्रा-
पि स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वादिसम्बन्धेन हेतुमतः प्रकृतसाध्या-
नधिकरणत्वे तूक्तक्रमेणापि व्यापकत्वं सुवचमिति तु विभावनीय-

न्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन

मिति । तेन सम्बन्धेनेति । न चैवं संयोगेनापि रूपस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वापत्तिः तेन सम्बन्धेन रूपाभावप्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तथात्वेपि तेन सम्बन्धेन रूपसामानाधिकरण्याप्रसिद्धैव व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिविरहात् यद्धर्मेत्यत्र धर्मस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वेनापि विशेषणीयत्वाद्वा । न च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः तादृशसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः । तादृशसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वपक्ष एवैतल्लक्षणस्याद्रात् । निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धानवच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमिति तु न युक्तम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेः । यद्वा स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वयत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभाववत्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं विवक्षितं वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेपि प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं सर्वसंमतमेव, चैत्रो न पचतीत्यादौ वृत्त्यनियामकानुकूलत्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टायाः कृतेरभावस्य चैत्रादावन्वयदर्शनात् । व्यभिचारिणि तु साध्यवत्सामान्याभावप्रतियोगितायामेव तादृशोभयाभावविरहान्नातिव्याप्तिरिति तु नव्याः । ननु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेप्युक्तक्रमेणैव व्यापकत्वं निर्वाच्यम् । अन्यथा दण्डिमानित्यादौ दण्डित्वादिप्रकारेण व्यापकत्वानुपपत्तेः तथा च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः । न च प्रकारित्वादौ तत्प्रसिद्धिः, प्रतियोगितानिष्ठाया एवावच्छेद्यतायाः प्रकृते निवेशनीयत्वात् अन्यथा प्रकारित्वप्रतियोगित्वसाधारण्यैकावच्छेद्यत्वाविरहेण व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यापत्तेरत आह समवायेति । ननु स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्वेपि प्रकृतसाध्यीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसा-

मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम् । अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति । प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः । सामा-

---

मान्ये तादृशोभयाभावविवक्षयैव सर्वसामञ्जस्ये कृते विवक्षान्तरेण घटवान् महाकालत्वादित्यत्र घटीयतादृशविशेषणतायां पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण पटाभावस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवात्, कालः प्रमेयवान् महाकालत्वादित्यत्र च कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तितया तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैवानुपादेयत्वेन निर्दोषादतः पूर्वकल्पे दोषान्तरमाह अत एवेति । यद्यपि संयोगमात्रस्यैव द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहाद्वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायैव नातिव्याप्तिसम्भावना, तथापि वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेपि समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणानुयोगिकत्वोभयवत्त्वेन द्रव्यं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । विरहेपि चेति । चकारस्तु प्रामादिकं इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु संयोगस्य सम्बन्धमात्रस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाप्रसिद्धावपीत्यर्थः । तथा च सम्बन्धमात्रस्यैकप्रतियोगिकापरानुयोगिकसम्बन्धत्वनियमेन वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धस्याप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगिकत्वस्य लक्षणाघटकत्वेपि वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्ति।प्रकारित्यादे सम्बन्धत्वे मानाभावादिति तु प्रागेव प्रपञ्चितमस्माभिः । केचित्तु वह्नेरित्यत्र धूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनन्तरं चाव्याप्तिर्वेति पाठं कल्पयन्तो द्रव्यं जातेरित्याद्यावतिव्याप्तिं वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र चाव्याप्तिमेव पूर्वलक्षणे दोषं सङ्क्रमयन्ति। ननु स्वरूपसम्बन्धात्मकप्रतियोगित्वस्य विशिष्टधीजनकत्वरूपसम्बन्धताघटकनियमघटितत्वादात्माश्रयत्वमत आह प्रतियोगित्वादिरिति । आदिना

नाधिकरणेऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते । दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् । अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । अतो नाऽभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः । तदपि वा नोपादेयं प्रयोजनविरहात् । विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्वतत्त्वसम्बन्धत्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः ॥

ऽवच्छेदकत्वपरिग्रहः । न सम्बन्धत्वेनेति । प्रतियोगित्वादिधर्मान्तरप्रकारेण हेतुमन्निष्ठाभावीयत्वप्रकारेणैव वा तत्प्रवेशादिति भावः । संयोगत्वादिनैवेति । ननु प्रतियोगितात्वमपि स्वरूपसम्बन्ध एवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यम् किं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतास्थले तेन सम्बन्धेन हेतुसम्बन्धित्वस्यावश्यं प्रवेश एवेत्यतः सम्बन्धत्वेन निवेशेपि न क्षतिरित्याशयेनाह । दर्शिते चेति । विशेष्यविशेषणत्वाद्यविशिष्टधीविषयत्वमेव सम्बन्धत्वमिति भावः । भावभिन्नत्वरूपस्याभावत्वस्य प्रवेशे घटस्याभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरित्याह अभावत्वं चेति । इदमिहेत्यादि । इदं चात्यन्तान्योन्याभावत्वयोरभावत्वागर्भतामभिप्रेत्य । तयोस्तद्गर्भतायां त्वाह तदपि वेति । अभावत्वमपि वेत्यर्थः । अपेरभावोऽर्थः । अतिरिक्तविषयतापक्षस्य केन चिरस्वीकारात् दृष्टान्तता । तत्त्वादीति । विषयतात्वादीत्यर्थः । आदिना प्रकारित्वग्रहः । केचित्तु तत्त्वं तत्ता आदिना चेदन्त्वस्योपग्रहः तत्त्वेदन्त्वयोः पदार्थान्तरत्वं विना दुर्वचत्वात्तत्रैव पर्यवसानादित्याहुः । तत्त्वेति । प्रतियोगितात्वाधिकरणतात्वेत्यर्थः ॥

समाप्तमिदं सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

दीधित्या अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः ।

नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । सम्भवति लघौ

जागदीश्या अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः ॥

इह । अनवच्छेदकत्वमित्यत्र[1] अवच्छेदकत्वम् । अवच्छेदकत्वपदार्थः । विशिष्टसत्तात्वसमनियतस्य सत्तात्वस्य लघुनोऽपि न विशिष्टाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुणादावपि सत्ता नास्तीतिप्रतीतिप्रसङ्गात्, पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापि च समवेतत्वस्य पृथिवीसमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसङ्गात्, एवं घटरूपत्वस्यासमनियतमपि रूपत्वं व्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटरूपाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमतः समनैयत्यमकिञ्चित्करम्

(१) अत्र अनवच्छेदकत्वेनेति पाठो युक्तः, तस्यैव पूर्वमुल्लिखितत्वात् । अत्रेदम्बोध्यम् । विशिष्टाभावच्छेदकत्वानुगताऽवच्छेदकतात्वस्याऽभावेन स्वरूपसम्बन्धरूपमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं वाऽवच्छेदकत्वं पक्षीकृत्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वाभावे साध्ये क्रमशो बाधसिद्धी स्यातामित्यवच्छेदकत्वपदार्थत्वेन पक्षता जगदीशेरुक्ता । परमिदं यथाश्रुते, तथात्वेऽप्यवच्छेदकत्वावच्छेदेन पक्षत्वे सामानाधिकरण्येन बाधस्य सामानाधिकरण्येन पक्षत्वे वा सामानाधिकरण्येन सिद्धेश्च प्रतिबन्धकयोर्जागरूकत्वात् । किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष पक्षीकृत्याऽवच्छेदकत्वपदप्रयोगप्रयोजकतात्पर्यविषयत्वस्य साध्यत्वमभिप्रेतम् । तत्र च व्यभिचारित्वप्रतिप्रसङ्गो हेतुः स च लक्षणगतव्यभिचारिहेतुत्ववृत्तित्वरूपं हेतुता च स्वाश्रयलक्षणघटकसाध्यतावच्छेदकांशविशेषणीभूताभावप्रतियोगित्वसंसर्गेण । अतिप्रसङ्गे च प्रमेयधूमत्वादीनामनवच्छेदकत्वरूपमतथात्वम्, तत्र च सम्भवति तदभावादिति हेतुः । लघुधर्मनिरूपितावच्छेदकत्वानिष्ठसम्भवत्त्वयुक्तगुरुनिष्ठतदभाव इति ॥ तदर्थः । अवच्छेदकत्वे सम्भवत्त्वञ्च स्वनिष्ठापादकताकापत्तिविशेष्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपम् । लघुन्यपि द्रव्यत्वे प्रमेयधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सम्भवत्त्वं नास्ति द्रव्यत्वं यदि प्रमेयधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्स्यात्तदा द्रव्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं स्यादित्यापत्त्या स्वावच्छिन्नभेदसत्त्वात्, धूमत्वे त्वापत्त्यभावेन तादृशभेदसत्त्वादवच्छेदकत्वं सम्भवदेव । सम्भवत्त्वस्य च गुरुनिष्ठावच्छेदकत्वाभावे स्वाश्रयवृत्तिलघुनाधिकगुरुतावत्त्वसम्बन्धेन प्रयोजकता । एवञ्च कथञ्चिदपि साध्यहेत्वोर्न सामानाधिकरण्यघटितत्वेन दृष्टान्तसाध्यहेतुभ्रमेणानुमितावेव दीधितिकृता तात्पर्यमुन्नेयमिति दिक् ।

धर्मे गुरौ तदभावात् 'प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वघ्राणग्राह्यगुणत्वादेस्तथात्वेन तेन रूपेण साध्यताया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् । न च

यस्यावच्छेदकत्वस्वीकारेऽतिप्रसङ्गाद्यभाव: स एवावच्छेदक इत्याशयेनाह स्वमयर्न ति । अतिप्रसङ्गाद्यनापादके लघौ सम्भवतीत्यर्थ । प्रमेयधूमत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधूमत्वानतिरेकादाह कम्बुग्रीवेति । न च कम्बुग्रीवादिमत्त्व कम्बुग्रीवादिव्यक्तिरेव सा च प्रत्येक हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदिकैवेति कुतोऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । परम्परया स्वसमानगतकम्बुग्रीव त्वादिजातिमत्त्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । तस्य च परम्परयावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन घटत्वस्यैव साक्षात्तथात्वादिति भाव । ननु पृथिवीत्वतेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् घटत्व यदि नाना तदा नैकमपि घटत्व कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमनियतमत आह घ्राणग्राह्येति । घ्राणग्राह्यगुणत्वापेक्षया लघोर्ग्राह्यगन्धत्वस्यैवाऽवच्छेदकत्व वाच्यमन्यथा परमाणौ गन्धत्वेन सह घ्राणग्राह्यगुणत्वस्य समनियतत्वाभावाद्गन्धत्वस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति भाव । अत्र घ्राणग्राह्यगुणत्व घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वाव्यापकजातिमत्त्व तेन गन्धत्वस्य लघुना समनैयत्यं ता पर्यमित्यपि कश्चित् । [अतथात्वेना प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन । तेन रूपेणाप्रमेयधूमत्वादिरूपेणेत्यर्थ ।] व्यभिचारिणि । प्रमेयत्वादौ । [सपक्षवृत्तिप्रमेयत्वादौ तेन विरुद्धे साध्यसामानाधिकरण्याभावादनव्याप्त्यभावेऽपि न क्षति ।] नापीति तादृशप्रतियोगितायास्तद्व्यक्ति वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमपि नेत्यर्थ । तेन तादृशप्रतियोगिताप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तितया धूमत्वादेरवच्छेदकत्वाभावादतिप्रसङ्गसम्भवा स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया इत्यस्य न वैयर्थ्यं न वाग्रिमग्रन्थविरोध इति ध्येयम् । स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया इति । प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वे हेतु । तत्तदभावप्रतियोग्युभयस्वरूपाया इति तदर्थं । तत्तत्प्रतियोगिमात्रस्वरूपत्व सामान्याभावविशेषाभावयो प्रतियोगिनयोरनिरूपापत्तेरिति ध्येयम् । धूमत्वादे-

तथाविधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत्, अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधु सङ्गच्छत इति वाच्यम्। वह्निघटत्वोत्त-

---

रपीति। तथा च धूमवान् वन्हेरित्यादौ व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः। न चेति। वाच्यमिति परेणान्वयः। तथाविधेति। यत्किञ्चित्पदं व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणाभिप्रायेण। तथा च तथाविधो हेतुसमानाधिकरणो यो यत्किञ्चिदभावस्तत्प्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं तत्रार्थः। तथाविधाभावीयप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव वस्तुनस्तादृशयावत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावत्त्वादत उक्तं यत्किञ्चिदिति। समनियताभावयोरैक्यानुपगमाद्य घटादिसामान्याभावस्यैव घटीयादिसंयोगसम्बन्धेन प्रमेयादिसामान्याभावतया पुनर्नाप्रसिद्धिः। एकधर्मावच्छिन्नार्थकञ्चैकपदमव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्ताभिप्रायेण। तथाविधा या एकधर्मावच्छिन्ना प्रतियोगिता तत्सामान्यशून्यावृत्तित्वमिति योजनया यत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वे तत्रार्थ इति वस्तुगतिः। एकपदं श्टङ्गग्राहिकतया तत्तदभावप्रवेशार्थमिति तु रिक्तं वचः, तन्निवेशे हेतुसामानाधिकरण्यप्रवेशस्य वैयर्थ्यात् [तन्निवेशवैयर्थ्यात् यत्किञ्चित्पदेनैव तल्लाभात्] इति ध्येयम्। यद्यपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धेः तादृशाभावान्तरस्य निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकतायाः प्रमेयत्वे सत्त्वात्। तथापि तादृशयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितात्वे यद्धर्मव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं विवक्षितम्। अस्ति च प्रमेयत्वव्यापकत्वं प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगितायामित्यदोषः। तत्। अवच्छेदत्वम्। अत एवेति। यत्किञ्चिदेकाभावव्यक्तेः प्रवेशादेवेत्यर्थः। यदि सामान्याभावो नास्ति तदा वह्निमन्निष्ठतत्तद्धूमाभावप्रतियोगितासामान्यशून्ये धूमान्तरे वर्तमानतया धूमत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वं न स्यादिति व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिनिरा-

द्वित्वतार्णतार्णदहनटीत्वाद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रति-
योगितानतिरिक्तवृत्तित्वाद्वित्वादावतिप्रसङ्गाद । एतेनान्यूनवृत्तित्व-
विशेषितमपि परास्तम् । अत एव नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियो
गिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः । लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्य-
तायां सद्धेतावव्याप्तिः तादृशतदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न ।
प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाद । स्वस-

---

मार्थमेव सामान्याभाव. साधयिष्यत इति । तथा च धूमसामान्या-
भावस्यैव हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितासामान्यशून्य घटादा-
ववृत्त्या धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमिति भाव । ननु तादृशप्रतियोगिता-
या अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्व वाच्य वह्नित्व ▪ घटवृत्त्वतादृशप्रति-
योगितान्यूनवृत्त्यत आह । तार्णतार्णेति । अतिप्रसङ्गादिति ।
तथा च व्याप्तिलक्षणासम्भव इति भाव । [एतेनेति क्वा-
चित्कम् । तत्र] एतेन। तार्णतार्णोभयाभावमादाय दत्तदोषेण ।
सामान्याभावप्रतियोगित्वमेकमेव समस्तप्रतियोगिवृत्ति इति त-
दनतिरिक्तवृत्त्येव धूमत्वमतो नोक्तातिव्याप्तिरिति प्रगल्भोक्त दूष-
यति । अत एवेति । उक्तरीत्या वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्गादेवे-
त्यर्थ । ननु प्रतियोगितानवच्छेदकामित्यनावच्छेदकत्व स्वरूपसम्ब-
न्ध एव वाच्यम् स्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वेन च साध्यतावच्छेदक
पुनर्विशेषणीयमतो गुरुधर्मेण साध्यताया नातिव्याप्तिरत आह ल-
घुरूपेति । ननु घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिभियेव गुरुरूपे-
ण साध्यतायामतिव्याप्तिभियापि प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटित
लक्षण वाच्यमतस्तदपि दूषयति लघुरूपेत्यादिनेत्यपि कश्चित् । वह्नि-
त्वादिलघुरूपसमनियत यत्प्रमेयवह्नित्वादिक ताद्रूप्येण साध्यतायां
धूमादावव्याप्तिरित्यर्थ । प्रतियोगितावच्छेदकेति । हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगिताया यदवच्छेदक तदभाववदवृत्तित्वस्य मूलस्थ-
प्रतियोगितावच्छेदकान्तेन विवक्षितत्वादित्यर्थ । अत्र च येन सम्ब-
न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्व तेनैव तदभावो ग्राह्यस्तेन धूमादिम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वाद कालिकादिसम्बन्धे-

मानवृत्तिकश्चावच्छेदकं ग्राह्यम् । तत्त्वञ्च स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्या-

---

नाभाववत्यात्मादौ वह्नित्वादेः समवायेनावृत्तावपि नोक्तावच्छेद-
कत्वम्, न वा धूमत्वादेः संयोगादिसम्बन्धेन स्वाभाववति समवेत-
त्वेऽप्यवच्छेदकत्वहानिः । यत्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन
तदभावो ग्राह्य इति । तत्तुच्छम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् व-
ह्निरित्यादावतिव्याप्तेः । लघुतया हेतुमन्निष्ठतादृशप्रमाविशेष्याभावप्र-
तियोगितावच्छेदकीभूतस्य धूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभाववति
धूम एव तादृशप्रमाविशेष्यत्वस्य वृत्तेः । तद्वद्वृत्तित्वं च स्वरूपस-
म्बन्धेन तद्वति साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावर्तमानत्वं नातो
धूमत्वाभावस्यैव कालिकसम्बन्धेनाश्रये धूमे समवायेन स्वरूपस-
म्बन्धेन च तदाश्रये स्पन्दादौ कालिकविशेषणतया धूमत्वस्य वर्त-
मानत्वेऽप्यवच्छेदकत्वहानिः । न च तथापि समवायेन प्रमेयस्य
साध्यतायां भावत्वादावतिव्याप्तिः प्रमेयत्वरूपस्यावच्छेदकस्या-
भावाप्रसिद्ध्या प्रमेयाभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मान्यूनवृत्ति तत्त्वस्यैव विव-
क्षितत्वात् । अत एव समवायेन सत्ताश्रयस्य साध्यत्वेऽपि तादृशाव-
च्छेदकीभूतस्य सत्त्वस्याभाववति सामान्यादौ साध्यतावच्छेदक-
ताघटकीभूतसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि भावत्वादिहेतौ
नातिव्याप्तिः । इदं तु चिन्त्यते । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकानतिरि-
क्तवृत्तित्वभिन्नत्वापेक्षया नञर्थद्वयाप्रवेशेन लाघवात्तादृशावच्छेदकं
यद्यत्तत्प्रत्येकातिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकस्य विशेषणं व-
क्तुमुचितमिति । ननु धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं य-
द्वह्न्यादिनिष्ठं तार्णातार्णदहनोभयत्वं यावत्त्वं वा तदनतिरिक्तवृत्त्ये-
व वह्नित्वादिकमिति व्याप्तिलक्षणमसम्भवीत्यत आह स्वसमानेति ।
स्वमनतिरिक्तवृत्तित्वेनाभिमतम् । तथा च स्वसमानवृत्तिकं यद्धेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदनतिरिक्तवृत्तित्वमर्थः । याव-
त्त्वस्य वह्नित्वव्यापकत्वेऽपि वह्नित्वसमानवृत्तिकत्वाभावादेव न तस्य
तादृशावच्छेदकत्वमिति भावः । ननु स्वसमानवृत्तिकत्वं स्वान्यूना-
नतिरिक्तवृत्तित्वम्, तथा च वह्निनिष्ठयावत्त्वादेरपि समवायादिना व-

सिद्धत्तिकत्वम् । यावत्त्वादिकन्तु न तथा । पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां

न्हित्वादिसमानवृत्तिकत्वमेवात आह सत्त्वं चेति । [स्वसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः ।] स्वपर्याप्तीति । न च वन्हित्वपर्याप्त्यधिकरणे यावत्येव वह्नौ वह्निवृत्तियावत्वादेः पर्याप्तत्वाद्वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । स्वपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्योक्तत्वात् । वह्नित्वपर्याप्त्यवच्छेदकीभूततत्तद्वह्नित्वावच्छेदेन यावत्वादेरपर्याप्तत्वात् । न चैवमनतिरिक्तवृत्तित्ववैयर्थ्यम्, वन्हित्वपर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकतत्तद्वन्ह्यन्यतरत्वादिकमादाय वन्हित्वस्यापि पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । यावत्वादिकमिति । आदिना तार्णातार्णोभयत्वादिसंग्रहः । न तथेति । न वन्हित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकमित्यर्थः । ननु पर्याप्तिः समवायः स च तार्णातार्णोभयत्वादावप्यक्षत एवेत्यत आह पर्याप्तिश्चेति । अयमेको घट इति एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन घटत्वस्य पर्याप्तिं दर्शयितुम्, इमौ द्वावित्युभयवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वस्य पर्याप्तिं दर्शयितुम् । अन्यथा द्वौ द्वित्ववानिति प्रतीत्योरविशेषप्रसङ्गादिति भावः । न चायमेक इत्यादिप्रतीतेः समवायेनैवोपपत्तौ एकत्वपन्हित्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धसत्त्वे मानाभावात्ताद्रूप्येण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदंत्वावच्छिन्न एव वन्हित्वमेकत्वं च पर्याप्तं न तु द्वित्वमित्याद्यनुभवादेव तदभ्युपगमादिति भावः । व्यासज्यवृत्तित्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव स्वसमानवृत्तिकत्वोक्त्यापि वन्हित्वादिवारणसम्भवे स्वपर्याप्तीत्यादिपर्यन्तानुधावनस्य प्रयोजनमाह त्रित्वादिकमिति।तथा च धूमवह्निघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्निधूमघटत्रितयत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया स्वसमानवृत्तिकस्य तस्यैवानतिरिक्तवृत्तित्वं वह्निधूमोभयत्वस्यापीति ताद्रूप्येण स्वसमानवृत्तिकत्वोक्तौ वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यादावेव व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः स्यादिति भावः। यद्यपि तार्णातार्णोभयत्वाद्यव-

च्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्ध पर्याप्तिरेव न तु समवाय तार्णमात्रसत्वेपि तार्णातार्णोभय नास्तीतिप्रतीते तथा च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकपर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशोभयत्वाद्यभावति प्रत्येकवह्नौ वृत्तिमत्त्वादेव वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वासम्भवात् स्वसमानवृत्तिकेति व्यर्थम्। तथापि प्रत्येकवह्नौ पर्याप्तिसम्बन्धेनापि न तार्णातार्णोभयत्वादेरभाव किं तु घटादावेव। अन्यथा तत्सम्बन्धेन प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य तत्सम्बन्धेन समुदायावृत्तित्वनियमात् उभयत्रैव प्रत्येक द्वित्वाभावसत्त्वादिमौ न द्वावित्यपि प्रतीत्यापत्ते। न चैवमय द्वावित्यपि प्रत्यक्षप्रतीतेि प्रमा स्यादेकव्यक्तावपि द्वित्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वादिति वाच्यम्। मूलावच्छिन्नो वृक्ष कपिसयोगीत्यादिप्रतीतेर्मूलावच्छेद्यसमवायेन कपिसंयोगाद्यवगाहित्ववद्युक्तप्रतीतेरपीदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्बन्धेनव द्वित्वावगाहितया प्रमात्वायोगात्। एकव्यक्तेरिदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वरहितत्वात्। अत एवाय न द्वावित्यादिप्रतीते प्रमात्वमुपपद्यते इदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्तिसम्बन्धेन यो द्वित्वस्याभावस्तद्वति तदवगाहित्वात्। न चेदन्त्वावच्छेद्यपर्याप्त्यप्रसिद्धि, एकत्वरहित्वादौ तत्सौलभ्यात्। एकत्व वहित्व चेदन्त्वावच्छिन्ने पर्याप्त न तु द्वित्वादिकमित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात्। न चैकस्य द्वित्वपर्याप्त्यधिकरणत्वे घटद्वयशून्येपि गृहादावत्र घटाविति प्रतीतिि प्रमा स्यादिति वाच्यम्। तद्गृहनिष्ठे घटे घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वविरहात् घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वावगाहिन्या प्रोक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वात्। अत एव घटौ न तद्गृहनिष्ठाविलाकारकधीस्तत्र प्रमा तद्गृहस्थितस्यापि घटस्य घटद्वयत्वावच्छेदेन तन्निष्ठत्वाभावसम्भवात्। घटपटयोर्न घटत्वमित्यादिप्रतीत प्रमात्वानुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकस्य प्रतियोगिमत्यपि तदभावस्य सर्वसम्मतत्वात्। न च घटत्वादौ घटपटोभयवृत्तित्वाभाव एवोक्तप्रतीतिविषय। सामान्यघटयोर्न समवायेन घट त्वमित्यादौ सामान्यघटोभयसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्य भानासम्भवादिति सम्प्रदायविद। परे तु तदनतिरिक्तवृत्तित्वमत्र न तदभाववदवृत्तित्वम्, तथा सति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्निधूमोभयत्व प्रत्येक तदभाववान्वह्निर्धूमश्चेति तदुभयवृत्तित्वस्यैव वह्निधूमोभयत्वे सत्त्वात्

ताद्रूप्येण साध्यतायां वह्न्यादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः । किन्तु तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवती यावती व्यक्तिस्तद्भेदकूटवद्वृत्तित्वमेव तथात्वं वाच्यम् । तथा च वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरेव तादृशावच्छेदकीभूत यत्ताणतार्णोभयत्वादिकं तद्वतो निखिलस्है प्रत्येकभेदकूटवति वह्नित्वस्यावृत्तेरत स्वसमानवृत्तिकत्वं च देयमेवेति वदन्ति । तत्तुच्छम् । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तदभाववति पर्याप्तिसम्बन्धेन वह्निधूमोभयत्वस्यावृत्तित्वादेव ताद्रूप्येण साध्यतायां वह्निहेतावतिव्याप्त्यभावाद् भेदकूटनिवेशव्यर्थतापातादिति । केचित्तु तार्णातार्णोभयं नास्तीतिप्रतीतौ प्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपक समवाय एव सम्बन्धो भासते न तु पर्याप्तिर्दण्डिपुरुषत्वाश्रयस्य सत्त्वेपि तदवच्छिन्नाभाववत्तादृशोभयत्वाश्रयस्य तार्णमात्रस्य सत्त्वपि तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावो न विरुद्धस्तदवच्छिन्नाधिकरणतया सार्धमेव तस्य विरोधात् एवं च यथाश्रुतमेव सम्यगित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । समवायेन तद्वतोऽधिकरणे तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्यासम्भवात् । वस्तुतस्तु समवायेन प्रमेयसाध्यके भावत्वादिहेतावतिव्याप्तिवारणार्थमवश्यं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदन्यूनवृत्ति तत्त्वमर्थो वाच्यः तत्रान्यूनवृत्तित्वं च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वाच्यम् । वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्निधूमोभयत्वं तस्य तादृशपर्याप्त्यधिकरणं यद्वह्निधूमोभयं तत्प्रत्येकनिष्ठस्य पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेन तन्न्यूनवृत्तित्वात् । किन्तु स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यं, तथा च वह्निनिष्ठयावत्त्वतार्णातार्णोभयत्वादेरपि स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन वह्नित्वादिकं प्रत्यन्यूनवृत्तित्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादेरवच्छेदकत्ववारणाय स्वसमानवृत्तिकत्वेनावच्छेदकं विशेषणीयमिति युक्तमुत्पश्यामः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वं यदि प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तदा तार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वमपि पारिभाषिकावच्छेदकं स्यादत आह । घटत्वमिति । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरु-

नाव्याप्तिः । घटकस्यावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । एवञ्च यद्धर्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यम्, तेनोक्ताव्याप्तिनिरासः। वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदस-

रूपेण साध्यतायामव्याप्तिमपाकर्तुमाह यत्र चेति । ननु धूमत्वमेकस्मिन्नेव धूमे पर्याप्तमित्यादिप्रतीते. प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकत्वावगाहित्वेनैवोपपत्तौ धूमत्वादे. पर्याप्तिसम्बन्धत्वे मानाभाव इति धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः स्वपदेन धूमत्वस्य गृहीतुमशक्यत्वात्, एव सत्तात्वस्य विशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तवृत्तितया सत्त्वादिसाध्यकजातिमत्त्वादिहेतावव्याप्तिश्चेत्यत आह वस्तुतस्त्विति । तदवच्छिन्नेति । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वसम्बद्धं यद्धर्मविशिष्टं सामान्यं तदेव पारिमापिकावच्छेदकमित्यर्थः । अत्र तदाश्रयप्रतियोगिकाभावेत्युक्तौ तादृशधूमत्वाश्रयप्रतियोगिकोभयाभावादिमति प्रमेयधूमत्वविशिष्टस्य सम्बद्धतयाऽवच्छेदकत्वं न स्यात्किं तु गगनत्वादेरेव तथात्वं स्यादत उक्तं तदवच्छिन्नेति । प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्, तेनायं घट एतत्त्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकपटत्वसम्बन्धसामान्येन कालिकसम्बन्धेन वा तदवच्छिन्नाभाववति नित्यगुणगगनादौ घटत्वत्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वेपि नाव्याप्तिः । पर्वतादेरुत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभाववत्त्वात् तत्र च धूमत्वविशिष्टस्य सम्बद्धत्वात् तदसम्बद्धत्वविशिष्टसामान्यकं गगनत्वादिकमुपादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन तदवच्छिन्नाभावो विशेष्य । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धी तदवच्छिन्नाभाववान् ग्राह्य इति तु पर्यवसितार्थः । तेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभाववत्येव धूमवत्पर्वतादौ समवायादिसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेपि धूमत्वस्य नावच्छेदकत्वहानि, न वा द्रव्यं घटत्वादित्यादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकयद्घटभिन्नद्रव्यत्वं तत्प्रतियोग्यनधिकरणे तदवच्छिन्नाभाववति गुणादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टस्यासत्त्वेप्यव्याप्तिः । वस्तुतो निरुक्तप्रति-

योग्यनधिकरणत्वमेव तदवच्छिन्नाभाववतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यं न तु प्रतियोगितायास्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । न च घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यद्गगनत्वं तदवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयदनुयोगिकत्वोभयाभावस्तद्सम्बद्धत्वस्य विवक्षितत्वात् । तदसम्बद्धत्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बद्धत्वसामान्याभावो बोध्यः । तेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति घटत्वगगनत्वविशिष्टस्यापि यथाकथञ्चित्तादात्म्यादिना सम्बद्धतया न पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनो व्याप्तिलक्षणासम्भवः । [न वा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतमहानसीयवन्हित्वावच्छिन्नाभाववति जलादौ वन्हित्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वाद्वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः] धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्वन्हित्वावच्छिन्नाभाववति वन्हित्वविशिष्टस्य तत्तद्वन्हेरसम्बद्धत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वमप्यवच्छेदकं स्यादतः सामान्यपदम् । ननु कालिकादिसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टं घटादि तस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति, साध्यसाधकसंयोगादिसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या व्याप्तिलक्षणासम्भवः । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानान्नैव दोषः । पुरुषनिष्ठसंयोगसम्बन्धेन दण्डवतः कालिकविशेषणतया साध्यतायां महाकालत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेः । गगनत्वादेः पुरुषनिष्ठसयोगसम्बन्धेनावृत्त्या पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः । न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्न तेनैव सम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानात् घटत्वगगनत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति वाच्यम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् वह्नेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकमपेक्ष्य लघोर्धूमत्वस्यैव समवायेन हेतुमन्निष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायेन च धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यावृत्त्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावप्रस-

न्वद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम्। अत

ज्ञात। न च साध्यत्वतादृशप्रतियोगित्वयोरन्यतरावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव स्ववैशिष्ट्यस्य विवक्षणान्नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसक्तिरिति वाच्यम्। तादात्म्येन धूमवतः संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वाद्यतिव्याप्त्यापत्तेः। धूमापेक्षया लघुत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति [तत्तत्परमाणौ] प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेन धूमविशिष्टस्य परमाणोः साध्यताघटकसंयोगसम्बन्धेन सम्बद्धतया धूमस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति चेत्। अत्राहुः। यद्यत्सम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसामान्यं निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनासम्बद्धं तत्तत्सम्बन्धेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नं विशेष्यत्वं तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मपरत्वस्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोषः। समवायेन वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतायाः स्वरूपादिसम्बन्धेन गगनत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नत्वादेवावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनासम्भवस्य व्युदासादिति। नन्वेवमपि विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिः तादृशद्रव्यत्वाद्यभाववति गुणादौ विशिष्टसत्त्वस्य सम्बद्धत्वात्। स्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववन्निष्ठसम्बन्धितानवच्छेदकत्वविवक्षया कथञ्चित्तदतिव्याप्तिवारणेऽपि सत्तावान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादौ साध्यताघटकसमवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वाप्रसिद्धेः सत्तात्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वाभावात्। न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभाववत्त्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः। तथासति प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः। धूमत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरित्यस्वरसादाह स्वविशिष्टेति। स्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतम्। तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टस-

म्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं स एव पारिभाषिकावच्छेदक. तदन्यत्र साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति भाव । अत्र स्वविशिष्टसम्बन्धित्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम । तेन प्रतियोतावच्छेदकमात्रस्यैव यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन यत्स्वविशिष्टसम्बन्धि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धि । अभावश्चात्र प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्य । तेन घटत्वाद्यवच्छेदकमात्रस्यैव स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्ति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यसम्बन्धित्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनो विशेषण देयमिति ▒ फलितार्थ । तेनाऽभावमात्रस्यैव यथाकथञ्चित्कालिकादिसम्बन्धेन प्रतियोगिन सम्बन्धिनि वृत्तावपि न क्षति न वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वादे सत्तात्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्ति । तादृशाभावप्रतियोगित्वन्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न ग्राह्यम् । नन न घटत्वादेरपि स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादावयवच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनो दोष । वस्तुत पूर्ववदिहापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन निरुक्तप्रतियोग्यसम्बन्धित्वमेव स्वविशिष्टसम्बन्धिनो वाच्यम् । तेन वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्ति । [प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्व हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम । तेन घटत्वादेर्विषयितासम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानादे सयोगेनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य घटादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य प्रतियोगितायां विषयितासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेपि न तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धि ।] ननूक्तपारिभाषिकावच्छेदकत्वद्वयस्य प्रवेशो मूलोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणार्थकत्व विफलम, हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यत्वत्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेव विशि-

ष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावात् । न च संयोगेन घटा-घाभावस्यैव तत्समनियतघटविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावत्वात् तत्प्रति-योगित्वावच्छिन्नस्य च वाच्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधि-करणाभावस्यैवाप्रसिद्धिः स्यात्, यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-न्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो न स्यादिति वाच्यम् । यत्प्रतियो-गित्वावच्छिन्नस्यानधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकी-भूतधर्मो यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगि-तानवच्छेदकस्तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यस्य निर्दोषत्वात् । घटा-भावस्य घटविशिष्टवाच्यत्वाभावस्वरूपत्वेपि तस्य घटत्वावच्छिन्नं यत्प्रतियोगित्वं तदाश्रयव्यधिकरणत्वस्य सुलभत्वादिति । न च त-दावच्छेदकभेदेपि प्रतियोगितैक्यं युक्तम्, घटपटाद्यभावानामप्येक-प्रतियोगिताकत्वापत्तेरिति चेत् । अत्र प्राञ्चः । यत्प्रतियोगिताश्रया-नधिकरणं हेत्वधिकरणं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेत्याद्यभिधाने वह्नि-मान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः । स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगिता-याः प्रतिव्यक्ति भिन्नत्वात् । वह्नित्वावच्छिन्नाभावीयं महानसीयव-ह्निनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छिन्नानधिकरणहेतुमत्पर्वतादिनिष्ठ-वह्निसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वादेः स्वविशिष्ट-सम्बन्धिनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-त्वात्।प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे तु तादृशप्रतियोगितायां अवच्छेदकं यद्वह्नित्वादिकं तदवच्छिन्नानधि-करणत्वं न हेतुमतः पर्वतादेरित्यदोष इत्याहुः । परे तु प्रतियोगि-भेदेऽप्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता लाघवादेकैवेतिमते वन्हिमा-न् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः परं तु तद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्ता-यात् रूपत्वादावतिव्याप्तिरेव स्यादि प्रतियोगितावच्छेदकाव-च्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावो मौलो न स्यात्, प्रतियो-ग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वादेः सर्वस्यैव तद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-योगितावच्छेदकत्वेन तादृशसत्तात्वस्य पारिभाषिकानवच्छेदकत्वा-दिति प्राहुः । इदन्त्ववधातव्यम् । अत्रापि लक्षणे हेतुमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्सम्बन्धेन यादृशयादृशधर्मविशिष्टसम्ब-न्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्तत्सम्बन्धेन तादृशतादृशधर्मा-

वच्छिन्नविशेष्यतान्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके द्रष्टव्यम्, नातः प्रागुक्तदोषाणामवकाशो न वा महानसीयवह्नित्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकतया तदन्यत्वस्य वह्नित्वादावसत्त्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, विशिष्टवह्नित्वाभिन्नस्यापि वह्नित्वस्य विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वानपायात् । ननु घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनत्वादिविशिष्टस्य कालिकादिसम्बन्धेन सम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवात् । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशधर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तत्त्वं विवक्षितं तच्च गगनत्वादौ सुलभमिति वाच्यम् । तथासति प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेरित्युक्तत्वात् । धूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरिति चेत् । अत्र वदन्ति । स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानि विशिष्योपादाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वस्य यद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वव्यक्तीनां प्रत्येकस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः स धर्मः पारिभाषिकावच्छेदकः । प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तत्तद्धर्मप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावकूटमादायैव नातिव्याप्तिः । कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ च गगनत्वमेव तादृशावच्छेदकमादाय लक्षणसमन्वय इति । वस्तुतस्तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मः प्रतियोगिव्यधिकरणतदवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धितानिरूपितविशेषणतया यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धित्वसामान्याभावस्तत्त्वे यद्धर्मे हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वसामान्यस्य प्रकृतसाध्याधिकरणतावच्छेदकत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनाभावस्तत्त्वे वा स्वविशिष्टसम्बन्धीत्यादिनिरुक्तेस्तात्पर्यात् गगनत्वादौ सहजतः पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति ध्येयम् । केचित्तु तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन

य· स्वविशिष्टसम्बन्धी तन्निष्ठो यस्तदन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वमुक्तलक्षणार्थं ।
तथा च तादृशान्यतरतादात्म्यसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टसम्बन्धि-
न्याकाशे वर्तमानोऽपि गगनाभावो नैतादृशान्यतरसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्यधिकरण तस्य तादात्म्येन प्रतियोगिसमानाधि-
करणत्वात् किं तु घटाभाव एव तथेति तत्प्रतियोगि-
तानवच्छेदकमेव हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत गगनत्व-
मिति तमादायैव कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ लक्षणसङ्ग-
ति । न चैव धूमगगनाभावान्यतरस्य संयोगेन साध्यत्वे वन्ह्यादा-
वतिव्याप्ति तादृशान्यतरत्वापेक्षया लघुत्वेन धूमत्वस्यैव हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तस्य च संयोगतादा-
त्म्यान्यतरसम्बन्धेन यस्तदन्यतरत्वविशिष्टस्य सम्बन्धी गगनाभा-
वस्तन्निष्ठस्य तादात्म्यसंयोगान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण-
स्य धूमाभावस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति वाच्यम् । धू-
मगगनाभावान्यतरत्वस्याप्यखण्डस्य धूमत्वतुल्यतया तस्यैव हेतुम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिविरहादिति प्राहु । तन्मन्दम् ।
रूपवान् घटत्व दित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात । हेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदक यद्रूप वद्रव्यान्यतरत्व तस्य [तादृशसम्ब-
न्धेन] रूपत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन रूपत्वस्य पारिभा-
षिकावच्छेदकत्वात । तथा हि, तादात्म्यसमवायान्यतरसम्बन्धेन
यद्रूपत्वविशिष्टस्य सम्बन्धि रूप पृथिव्यादिक वा तत्र तादात्म्यस-
मवायान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो न रूपत्वद्रव्यान्यतर-
त्वावच्छिन्नाभाव समवायेन रूपे रूपत्वाख्यप्रतियोगिनस्तादात्म्येन
च पृथिव्यादौ द्रव्यात्मकप्रतियोगिन सम्बद्धत्वात् किं तु रूपत्व-
विशिष्टस्य तथाविधसम्बन्धिनिष्ठो य पटाद्यभाव स एव तादृशप्र-
तियोगिव्यधिकरण इति रूपत्वद्रव्यान्यतरत्वे तत्प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वध्रौव्यम् । न च हेतुसमानाधिकरणस्याभावस्यापि तादृशा-
न्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य वक्तव्यतयानैव दोष ।

एव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः। एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् । तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नातोगुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वं प्रतियोगित्वस्य । सम्बन्धित्वञ्च सा-

---

तथासति समवायेन घटस्य प्रमेयस्य वा साध्यत्वे तादात्म्येन हेतौ घटत्वे प्रमेये वाऽतिप्रसङ्गादिति दिक्। अत एवेति। वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पस्याऽऽदृतत्वादेवेत्यर्थः। यथाश्रुतस्यावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्यादरे तु सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति भावः। जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्तात्वान्यूनवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्यत्वसमवायसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयसत्त्वादवच्छेद्यताघटितलक्षणस्य प्रागुक्तस्यापि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिरतस्तदपि परिष्करोति एवमिति। स्व साध्यतावच्छेदकम्। अत्र स्ववैशिष्ट्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव वाच्यम्। तेन धूमत्वादीनां कालिकादिसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टस्य घटादेः संयोगिनि वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। स्वविशिष्टस्य सम्बन्धित्वं तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्। तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां कालिकादिसम्बन्धेन यद्धूमत्वविशिष्टस्य सम्बन्धि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वविरहेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। न च सामान्यतो धूमसम्बन्धिनि संयोगेन सर्वस्यैवाभावसत्त्वाद्धूमवन्निष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। गोत्ववद्घटाभावत्वादेरेव तत्प्रसिद्धेः। संयोगसम्बन्धावच्छिन्नगोत्वाद्यभावप्रतियोगिताया लाघवेन गवेतरासमवेतत्वादिभिरेवावच्छेदात्। न चैवमपि तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः। गोत्वादिभेदप्रतियोगितायां तत्सौलभ्यात्। न हि सापि गवेतरासमवेतत्वमात्रावच्छिन्ना, गोरूपादौ गोत्वभेदासत्त्वप्रसङ्गात्। यदि च गोत्वत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभय-

त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिः गवेतरासमवेतत्वाद्यवच्छेदकत्वमात्रघटिततादृशोभयत्वस्यैव लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति विभाव्यते, तदोक्तरीत्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणार्थमेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वविशिष्टस्य सम्बन्धित्वं निवेश्यम्। इत्थं च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्य एव साध्यवन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेदत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेदत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यत्रैवातिव्याप्तिः गुरुतयोक्तक्रमेण तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्वा स्यादतः प्रतियोग्यसम्बन्धित्वेनापि स्वविशिष्टसम्बन्धी विशेषणीयः। तदर्थञ्च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वम्। तेन सम्बन्धसामान्येन यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धी वह्नित्वविशिष्टसम्बन्धी पर्वतादिस्तन्निष्ठस्य प्रलयपूर्वोत्पन्नकर्मात्यन्ताभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं यद्घटत्वादिकं तदवच्छेदत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेदत्वयोश्च साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः, न वा प्रतियोग्यसम्बन्धिसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतविशिष्टसत्ताऽत्वाद्यवच्छेदत्वसमवायसम्बन्धावच्छेदत्वयोः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गः। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धी यः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धी तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न घटाद्यभावत्वगोत्वत्वादिकं तस्यापि साध्यवन्निष्ठतादृशाभेदादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् किन्तु लघुसमनियतं गुरु प्रमेयधूमत्वादिकमेव। तथा च तदवच्छेदत्वाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवोऽव्याप्तिर्वेत्यतः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्। तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेदत्वप्रसिद्ध्यैव लक्षणसम्भवः। वस्तुतः प्रागुक्तयुक्त्याऽत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिनो वक्तव्यं न तु प्रतियोगितापि तादृशसम्बन्धेन ग्राह्या। नन्वेवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्ब-

न्धिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावाप्रसिद्ध्या विभुत्व-
विशिष्टघटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः । महाकालान्यत्ववि-
शिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशस्य कथञ्चिन्महाकाले प्रसि-
द्ध्या तत्राव्याप्तिवारणेऽपि तद्वह्नीयसंयोगसम्बन्धेन घटे साध्यतायां
सद्धेतावव्याप्तिः । तत्सम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य
तद्वह्निमत्यभावात् । महाकालनिरूपितविशेषणतया घटादेः साध्य-
तायां महाकालत्वहेतावुक्तक्रमेणाव्याप्तिवारणासम्भवाच्च, तेन
सम्बन्धेन च प्रतियोगिसम्बन्धी तदन्यत्वस्य महाकाले विरहात् । न च
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्ब-
न्धियत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्व
निवेश्यमतो गगनाभावद्वारैव प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वरूपसम्ब-
न्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वपक्ष एव प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावगर्भनि-
रुक्त्यादरात् तत्र गगनाभावमादाय प्रसिद्ध्यसम्भवात् । कालिक-
विशेषणतायां गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसाध्यवन्महाकाला-
नुयोगिकत्वयोः सत्त्वादिति चेत् । एतद्दूषणरसेनैव प्रतियोगितयो-
रित्यादिना प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपेक्ष्य लक्षणान्तरं वक्ष्यत इत्येके ।
परे तु निरुक्तप्रतियोग्यसम्बन्धिप्रकृतसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
या यद्यद्धर्मावच्छेद्यत्वसाध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोग्यनधिकरणप्रकृतहेतुमन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येऽपि तादृशोभयाभावकूटवत्त्वं विवक्षित-
म् । अस्ति च समवायाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगिताया यत्का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य तदेव प्रति-
योग्यनधिकरणमहाकालनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येऽपीति घटवान्
महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । यद्यदिति वीप्सादरात् निरुक्त-
प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्य एव गुण-
त्वावच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि धूमवान् व-
ह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । धूमत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्य-
त्वोभयाभावस्यापि तादृशत्वेन तस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणवह्निमन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विरहात् संयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमा-
भावप्रतियोगितायां तदसत्त्वादित्याहुः । ननु स्वविशिष्टसम्बन्धिनि-

ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः ।

ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यानवच्छेदकत्वे न तादृशावच्छेद-
कप्रतियोगिकभेदमात्रं धर्ममात्रस्यैव तादृशयत्किञ्चिदवच्छेदक-
भिन्नत्वेन व्याप्तिलक्षणासम्भवप्रसङ्गात् । किं तु तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदस्तथा चावच्छेदकत्वगर्भा-
या निरुक्तेः प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः अवच्छेदकत्वग-
र्भायास्तु प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयवह्निस्वविशिष्ट-
सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिप्रतियोगितायाः लाघवेन
वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदादत आह प्र-
तियोगिताश्चेति । तादृशावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्तयो विशिष्य
तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन प्रवेशनीया न त्वनुगततादृशावच्छेद-
कत्वावच्छिन्नत्वेन, यतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेर्दुर्वचत्वं
स्यादित्यर्थः । स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगिताव्यक्तीर्वि-
शिष्योपादाय तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटत्वं नि-
वेशनीयमिति त्वपव्याख्यानम् । तत्तत्प्रतियोगिताविशेषितावच्छेद-
कत्वव्यक्तीनां वास्तविकतत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीरपेक्ष्य गुरुत्वेन त-
त्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदानामप्यप्रसिद्ध्या दु-
र्वचत्वतादवस्थ्यात् । यदि च समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गितयोर्भेदे मानाभावस्तदा तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न-
भेदकूटस्य प्रवेशेऽपि न क्षतिः । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्त-
दवच्छेदकत्वसमनैयत्याभावेन गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वादिति ध्येयम् ।
सम्बन्धभेदमिति । इदं च प्रागेव निरुक्तिव्याख्यायां प्रपञ्चितम् । ननु
प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः संयोगत्वावच्छे-
द्यत्वेऽपि संयोगत्वस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वाभावात् संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिरत आह अ-
भावश्चेति । निरुक्तित्रयेऽपीति शेषः । तथा च निरुक्तप्रतियोग्यनधि-
करणस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं संयो-
गत्वेऽप्यक्षतमिति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायास्तदवच्छेद्यत्वादेव
नातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं गोमान् महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तिः ।
गोत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्याभावमात्रस्यैव साध्यताघटककालि-

कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमनिसतत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम् । अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो
बोध्यः । न च मौलमिदमीयञ्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं
संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादि-
निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छि-

---

कसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठ-
प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेरत
आह कालिकेति । तथा च स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवत्खण्ड-
कालनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयैव तत्तद्व्यक्तित्वे निरुक्ताव-
च्छेदकत्वं सुलभमिति भावः । ननु हेतुमन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव घटत्वादिविशिष्टसम्ब-
न्धिनिष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
त्पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवा-
रकं द्वितीयनिरुक्ताभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवेश्यताम्, अव-
च्छेदकत्वघटिततृतीयनिरुक्तावपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामा-
न्य एव धूमत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेदकत्वाभावात् धूमवान्
वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमभावे तद्विशेषणं दीयताम्, प्रथम-
निरुक्तौ [1] प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे विशेषणं किमर्थमित्याश-
ङ्कते न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादा-
वव्याप्तिवारणं मौलस्य फलमन्यथोपपादयति संयोगत्वावच्छि-
न्नेति । वृत्तेरिति । अव्याप्त्यनवकाशादित्यग्रेऽन्वयः । संयोगी सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिवारणमिदमीयस्य फलमन्यथाकुरुते गुणादीति ।
द्रव्यत्वत्वं द्रव्यान्यासमवेतत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेतत्वं तच्च न
समवायसम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवेन द्रव्यान्या-
समवेतत्वस्यैव तत्त्वादित्यतस्तथैवाह द्रव्यमात्रेति । द्रव्यान्यासम-

---

(१) अत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशोत्तरमेवाऽव्याप्तिशङ्कायाः तेव्यर्थक्योद्धृतप्रतीकक्रमस्वा-
रस्याच कालिकेत्यादि-प्रसिद्धमित्य तस्य अभावश्च-बोध्य इत्यनन्तरमेव पाठ उचित प्रतिभाति ।

न्नाभाववति चाव्याप्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यम् । धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः । न ह्युत्पत्तिकालावच्छेदेनापि महानसादौ किञ्चित् संयोगेन वर्त्तते येन वह्निमदयोगोलकनिष्ठासन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकान्यद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य सम्भाव्येत । प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम् । यत्राधिकरणे

येतस्य इत्यर्थः । अव्याप्तेरिति । अतिव्याप्त्यनवकाशादिति योजना । धूमवानिति । संयोगेन द्रव्यानामव्याप्यवृत्तितया धूमत्वावच्छिन्नाभाववत्यपि धूमत्वादिविशिष्टस्य सत्त्वादिति भावः । ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदयोगोलकासंयुक्तत्वं धूमत्वविशिष्टस्य तदवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिरत आह नहीति । इत्थं चावच्छेदकनिरुक्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशो मूलोक्तहेतुसमानाधिकरणाभावेऽपि तद्द्वयस्य निवेश्यमन्यथा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्याधिकरणे गुणादौ संयोगत्वादिविशिष्टस्यावृत्तेः संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । लाघवमभिप्रेत्याह प्रतियोगितयोरिति । मौलेदमीयप्रतियोगितयोरित्यर्थः । तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं प्रथमस्य, द्वितीयस्य तु स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतहेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वमर्थः । तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वपर्य्यवसन्नस्यैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याननुगमाद्विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वप्रवेशावश्यकत्वेन [सम्बन्धान्तरप्रवेशो गौरवात्तदपेक्षया] लाघवादाह विशेषणतेति । अभावीयविशेषणताया लक्षणघटकत्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्व इति ।

व्यभिचारस्तदन्यत्वस्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वसाध्यवत्त्व-
प्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्नि-
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा
च विशेषणताविशेषावच्छिन्नयद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधि-
करणात्यन्ताभावप्रतियोगितासामान्ये नास्ति साधने तद्धर्मविशिष्ट-

प्रमाविषयत्वीयविशेषणतायास्तथात्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्वप्रकारके-
त्यादि । साध्यवत्त्वस्यावश्योपस्थितिकतया तद्घटितधर्मस्योपस्थिति-
लाघवात्प्रमाविषयातिव्याप्तिवारणं सुघटमित्याशयेनाह साध्यव-
त्त्वेत्यादि । नन्वेवं हेतुमन्निष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्न-
प्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयविशेषणता-
विशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
तद्धर्मावच्छिन्नो हेतुव्यापक इत्युक्तक्रमेण तृतीयार्थः फलितः । तथा
च विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्य एव साध्यताव-
च्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तादृशोभयाभावसत्त्वा-
त् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितायां विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं न देयमिति वाच्यम् । वह्नि-
मत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां संयोगादिसम्बन्धेनाभावस्य हेतु-
मति सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रैवाव्याप्तिप्रसङ्गादित्यतः
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वांशपरित्यागेन तृतीयस्यार्थं नि-
ष्कृष्य दर्शयति तथा चेत्यादिना । यद्धर्मेति । यत्पदं साध्यताव-
च्छेदकपरम् । तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति । विशेषणताविशेषावच्छिन्ने-
त्यर्थः । अत्र प्रतिपद्व्यावृत्तिरुक्तदिशा बोद्धव्या । न च निरुक्तप्रतियो-
गितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशे-
षावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वं साधने तद्धर्मावच्छिन्न-

सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्य्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेये-त्यपि वदन्ति । गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्

सामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरुचितेति वाच्यम् । सामान्य-पदस्य व्यापकतायामित्वेन निरुक्तप्रतियोगितात्वव्यापकतावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नवन्निष्ठविशेषणताविशेषावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकावच्छेदकतात्वमित्यर्थपर्य्यवसानेन प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्या-दावतिव्याप्त्यापत्तेः । प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-वच्छेदकावच्छेदकस्य गुरुधर्मतया वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-त्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितात्वव्या-पकतावच्छेदकत्वात् । अस्माकं तु प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभा-वप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यत् पिण्डभेदत्वं तदवच्छेदकत्वाभावस्यैव साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वव्यापकत्वाभावेनाऽतिव्याप्त्यभावा-त् । एतेन साधनसमानाधिकरणाभावसामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नस-मानाधिकरणाभावत्व तादृशाभावप्रतियोगितासामान्ये वा यद्धर्मा-वच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वं साधने तद्धर्मावच्छिन्न-सामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिर्लाघवादित्यपि प्रत्युक्तमिति ध्येयम् । साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया प्रमेयवह्नित्वादिना गुरुधर्मेण सा-ध्यतास्थल एव साध्यतावच्छेदकावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या प्रोक्तक्रमेण व्याप्तिर्वाच्या वह्निमान् धूमादित्यादौ तु लघुरूपेण साध्यतास्थले हे-तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्माव-च्छिन्नत्वोभयाभावघटितैव सा वक्तव्या तादृशव्याप्तिविशिष्टत्वा-दित्याह यत्र सद्धेतुविशेषे इति । नव्यमतमुपन्यस्यति गौरवेति । यादृशप्रतीत्या गुरावच्छेदकत्वप्रसिद्धिस्तादृशबुद्धौ गौरवज्ञानस्य यदि विरोधित्वं स्यात्तदा मानाभावाद्गुरोरवच्छेदकत्वं न स्यात् न चैतदस्तीति भावः । यद्यपि गौरवज्ञानमात्रं नावच्छेदकत्वधीप्रतिब-न्धकम्, विशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वग्रहेऽपि विशिष्ट-सत्ता नास्तीति प्रतीत्या तदवच्छेदकत्वग्रहस्य प्राच्यैरपि स्वीकृतत्वा-

नास्तीतिप्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः

म् । न च तद्धर्मसमानाधिकरणधर्मधर्मिकस्तदपेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबन्धकः । नीलधूमत्वसमानाधिकरणधूमत्वे तदपेक्षया लघुत्वग्रहेऽपि नीलधूमो नास्तीतिप्रतीत्या नीलधूमत्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनस्य सर्वसम्मतत्वात् । नापि तद्धर्मसमनियतधर्मधर्मिक एव तद्धर्मापेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबन्धक इति साम्प्रतम् । घटज्ञानत्वापेक्षया लघुनोऽपि ज्ञानत्वस्य घटज्ञानत्वसमनियतत्वाभावात् गुरुणोऽपि घटज्ञानत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटज्ञानाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः तथापि संसर्गमर्यादया प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहं प्रति तादात्म्येन कम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपस्तत्तद्गुरुधर्मः प्रतिबन्धक इति न कदा चिदपि तेषु [संसर्गमर्यादया] अवच्छेदकत्वग्रह इति प्राचां तात्पर्यम् । वस्तुतः संसर्गमर्यादया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानं प्रति समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वापेक्षया लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं प्राचामभिप्रेतम् । तथा च जलादौ निर्वह्नित्वस्याग्रहदशायां वह्निमत्त्वभ्रमस्येवोक्तक्रमेण गौरवस्याग्रहदशायामपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनापि तादृशाग्रहो जायत एव । अन्यथा तदानीमुत्पन्नायाः कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिधियं बाधनिश्चयविधया कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नस्य विशिष्टबुद्धौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिश्चयस्य विरोधित्वादिति ध्येयम् । प्रतीतेर्बलमवच्छेदकत्वावगाहित्वम् । गुरुरपीति । तथा च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वघटितं मूलोक्तं यथाश्रुतमेव व्याप्तिलक्षणं सम्यक् प्रमेयधूमत्वादेस्तादृशावच्छेदकत्वेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहादिति कृतं पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिर्वचनेनेति भावः । ननूक्तक्रमेण गौरवज्ञानस्य विरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यावच्छेदकत्वं नावगाह्यते परन्तु कम्बुग्रीवादिमद्भिन्नप्रतियोगिताकाभा-

न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम् । तथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्व एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एवैकघटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिशब्दो न प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामा-

---

घभावमित्याशङ्क्य निषेधति न चेति । अवलम्बनम् । विषयः । तथाविधेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाश्रयेत्यर्थः । तादृशप्रतीतेः । कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्याकारकप्रतीतेः । अनुदयादिति । तथा च त्वन्मते कम्बुग्रीवादिमदन्तरस्याभावमादाय तदुदयप्रसङ्ग इति भावः । ननु तथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिर्णये स एव प्रतिबन्धकः अन्यथा विशेषादर्शनदशायां तथापि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतिर्जायत एव तत्रेत्यत आह अत एवेति । गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः । न प्रमाणमिति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावशून्ये कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकत्वेन तादृशान्वयबोधो भ्रम इति तादृशशब्दस्य भ्रमजनकत्वेनाप्रमाणत्वम् । त्वन्मते च कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावशून्यतायां यद्वत्त्वभावात् तादृशप्रतीतेर्न भ्रमत्वमिति तादृशशब्दोऽप्यप्रमाणं न स्यादित्यर्थः । ननु भ्रमत्वस्य प्रकारभेदेन भिन्नत्वात्सर्वत्र तदभाववद्विशेष्यकत्वं न भ्रमत्वघटकं समवायेन गगनादिभ्रमे तन्निवेशवैयर्थ्यात् तथा च तत्रैव प्रकृतेऽपि कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावप्रकारकतामात्रेण तादृशान्वयबोधो भ्रमो भविष्यतीत्यत आह प्रमाणं चेति । तथा च तथापि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दः प्रमाणं न स्यादित्यकामेनापि प्रकृते भ्रमत्वं तदभाववद्विशेष्यकत्वघटितं वाच्यमिति भावः । धूमो न वह्निव्याप्य इत्यादेर्वह्निव्याप्यभावकूटार्थकत्ववत् कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादावपि कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावकूटबोधकत्वादेव तादृशशब्दस्याप्रामाण्याद्युपपत्तिरन्यथा धूमालोकसाधारणानुगतव्याप्तेरभावादालोकगर्भव्याप्तित्वावच्छिन्नाभावस्य धूमे सत्त्वात्तमादाय धूमो न वह्निव्याप्य इति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेः । एवं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिं प्रति तादृशधर्माश्रयप्रतियोगिकाभावकूटवत्तानिश्चयत्वेनैवानन्यगत्या विरोधित्वकल्पना-

न्यशून्ये। न चेदेवं, लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः। गुणादिगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनाञ्च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात्। एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसङ्गो-

---

न्तु कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतिदशायां कम्बुग्रीवादिमदस्तीतिज्ञानविरोधोऽपि घटत इति प्राचीनमतनिर्भरः। अतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेरपि दुर्वचत्वमित्याह न चेदेवमिति। लघ्वीति। द्रव्यं गुणादिविशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमनियतानां गुणवत्त्वविशिष्टसत्त्वादीनामित्यर्थः। अव्याप्तिमुपपादयति गुणादीति। ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटवत्त्वमेव साध्यतावच्छेदकांशे निवेश्यमतो नोक्तदोषोऽत आह तत्तदिति। यद्यपि गुरोरवच्छेदकत्वपक्षेऽपि स्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितव्याप्तेस्तत्तत्प्रतियोगितागर्भत्वेन दुर्ज्ञेयत्वम्। तथापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयव्याप्तेरभिप्रायेणेदम्। तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात्। निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव सर्वत्र व्याप्तौ प्रविष्टमित्याशयेनेदमिति तु परमार्थः। तेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि व्याप्तेर्न दुर्ज्ञेयत्वमिति ध्येयम्। द्रव्यत्वत्वेति। द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति भावः। ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वाविशिष्टसामान्यकभिन्न स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतनानाधर्मावच्छिन्नभिन्न वा यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र हेतुमन्निष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयता-

ऽप्यनुसन्धेयः। उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात्। अत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधु सङ्गच्छत इत्यपि केचित्। इति कृतं पल्लवितेन॥

इत्यप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं नास्ति साधने तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र वा दुर्ज्ञेयत्वाभावात्तथैव व्याप्तिर्वाच्येत्यत आह उपदर्शितेति। स्वत्वादीति। आदिना व्यापकतापर्यवसन्नस्य तत्तदवच्छेदकत्वाभावगर्भसामान्यत्वस्योपग्रहः। अत एव। गुरोरवच्छेदकत्वादेव। सङ्गच्छत इति। अन्यथा घ्राणग्राह्यगन्धत्वापेक्षया गुरुत्वेन घ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्वद्वृत्तित्वरूपं व्यभिचरितत्वं तत्र न स्यादिति भावः। यद्यपि साध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारः स च घ्राणग्राह्यगन्धत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वेनैव तत्र सुलभ इत्यपि शक्यते वक्तुम्, तथापि तद्बुद्धेः प्रकृतसाध्यकानुमित्यविरोधितया हेत्वाभासता न स्यात् यद्विषयकत्वेन यादृशानुमानविरोधित्वं तस्यैव तत्र तथात्वादिति भावः॥

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यविरचितमवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणं सम्पूर्णम्।

समाप्तञ्च

व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणनिर्वचनम्।

दीधित्याः सामान्याभावग्रन्थः ।

ननु य एव मिलिता वह्न्यभावा जलहृदादौ वह्निर्नास्तीतिधि-
यं जनयन्ति त एव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्त्तन्ते, तत्र च
तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपिका याः
प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वन्हित्वमतोऽव्याप्तिः । न चैवं व-

जागदीश्याः सामान्याभावग्रन्थः ।

ननु व्याप्तिनिरूपणप्रस्तावे सामान्याभावव्यवस्थापनमर्थान्त-
रप्रस्तमित्युपोद्घातसङ्गत्या तदवतारयति नन्विति । अत्र तत्तद्व-
ह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको
न वेति विप्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या । य एवेत्यादिना वह्नित्वस्यावच्छेद-
कत्वं त एवेत्यादिना चाऽव्याप्त्युपयुक्तं तदवच्छिन्नाभावस्य हेतु-
सामानाधिकरण्यं प्रकाशितम् । विशेषाभावीयतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगित्वान्येव वह्नित्वावच्छिन्नानि न तु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगित्वान्तरम्, सामान्याभाव इव तत्राप्यतिरिक्ते मानाभावादित्या-
शयेनाह तत्र चेति । महानसाद्यवच्छेदेन च तत्तद्वह्न्यभावानां य-
त्तत्प्रतियोगित्वावच्छेदकीभूततत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यं त-
न्निरूपिका यास्तद्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नि-
त्वमित्यर्थः । तथाच यादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतयत्कि-
ञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वगर्भं लक्षणमसम्यक् । न च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्ध-
र्मावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
तत्तद्धर्मभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके निवेश्यमिति वाच्यम् । तथा सति
हेत्वधिकरणं यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं तत्तद्धर्मभिन्नसाध्यता-
वच्छेदकेपुकेरेव सम्यक्त्वेऽवच्छेदकान्तवैयर्थ्यादिति भावः । प्र-

न्हित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वाच्च तथात्वम् । तथा सति ह्रदवृत्ति-
धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकह्रदावृत्तित्वावच्छिन्नस्य वन्हिमद्यो-
गोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तिः । अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगि-
गितानां नावच्छेदकम् । अनवच्छेदकमेव तद्भावप्रतियोगितायाः,

व्याप्तिरिति । यद्यपि तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूट-
स्यैव द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वात् द्रव्यं पृथिवीत्यादिस्थलेऽव्या-
प्युक्तलक्षणासत्त्वादसम्भव एव वक्तुमुचितस्तथापि वाच्यं ज्ञेयत्वा-
दित्यादावेव सम्भवादव्याप्तिरित्युक्तम् । क्वचिदपि वाच्यत्वस्य नास्ती-
त्यप्रतीत्या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टवाच्य-
त्वत्वावच्छेदत्वानुपगमादिति भावः । ननु यत्किञ्चित्पदाप्रक्षेपेण
यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिकरणं हेत्वधिक-
रणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकस्य वाच्यं तथा च धूमवतस्तत्तद्व-
ह्नित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वेऽपि वन्हित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वान्नाव्या-
प्तिरित्याशङ्कां निराचष्टे न चेति । एवम् । विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वे । तद्वृत्तित्वात् । धूमवद्वृत्तित्वात् ।
न तथात्वम् । न तत्तद्वन्ह्यभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वम् । ह्रदेति ।
ह्रदवृत्तिर्यस्तत्तद्धूमाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यत् ह्रदावृत्तित्व
तदवच्छिन्नस्य तृणादेरित्यर्थः । अतिव्याप्तेरिति । यद्यपि प्रागुक्तप्रमेय
प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्यैवाप्रसिद्ध्या धूमवान् वह्नेरित्यादौ ना-
तिव्याप्तिः अभावमात्रस्यैव तत्तदधिकरणावृत्तित्वरूपस्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात्, तथापि तत्तदभावप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणस्यापि तादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नवत्तापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्ग एवातिव्याप्तिपदेन विवक्षितः ।
तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या द्रव्यवान् वह्नेरित्यादा-
वव्याप्तिरिति भावः । शङ्कते अथेति । तथा च प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्याप्रसिद्धिनिबन्धना नाव्याप्तिरिति भावः । शङ्कां निरस्यति अनव-
च्छेदकमेवेति । अनुगतरूपं प्रतियोगितामात्रस्यैव तदनवच्छेद-
कमित्यर्थः । ननु विशेषाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽप्यतिरि-

चिन्तामणेः सामान्याभावग्रन्थः ॥

सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः पृथगेव।अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपवदन्यत्वे चाऽवगते वायौ रूपं न वा वायूरूपवान्नवेति संशयो न स्यात्। विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

अभावान्तरे मानाभावात्। तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह सामान्येति। संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति अन्यथेति। वायाविति। यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः, तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात्। न वा रूपविशेष्यक, तथा सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायाः प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गात्।

कसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकोऽनुगतधर्मं स्यादित्यत आह अभावान्तर इति। ह्रदे वह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीतेर्वह्निप्रतियोगिताकाभावकूटमात्रावगाहित्वेनाप्युपपत्तेरिति भाव ।ननु मा भूदनुगतधर्मं प्रतियोगितामात्रस्यावच्छेदकस्तत किमत आह तथा चेति। तद्रूपेति।अनुगतधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके वन्ह्यादावित्यर्थ ।प्रत्यक्षविधया प्रमाणत्वे संशयत्वपर्य्यन्तस्य विशेषाभावनिर्णयस्य चानुसरणवैयर्थ्यापत्तेराह संशयान्यथेति। तथाच वायुरूपवान्न वेत्याकारक सन्देहस्तत्तद्रूपाभावातिरिक्ताभावप्रकारकस्तत्तद्रूपाभावनिश्चयोत्तरकालीनाभावसंशयत्वादिति व्यतिरेक्यनुमानमत्र रूपसामान्याभावे मानम्, अत्र च प्रमितकतत्तद्रूपाभावनिर्णय व्यभिचारवारणार्थं हेतौ संशयत्वानुसरणम्, घटाभावाद्यप्रकारकत्वेन पक्षविशेषणाच्च न [illegible] सिद्धसाधनमर्थान्तर चेति भाव ।अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्ध्यद्दयत्वाच्च सिद्धसाधनादिकमित्यपि वदन्ति।अयमिति। वायौ रूपं न वत्यभिलप्यमान इत्यर्थ ।तस्य।वायो ।प्रकृतेति। रूपध-

तथापि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्य्यम् । अन्यस्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः । विरुद्धयोरेकधर्म्मिसंसर्गावगाहिज्ञानमेव संशयो न तु तदुभयप्रकारतापि नियता, तथा च रूपतदभावविशेष्यको वायुविशेषणकोऽप्यसाविति तु नव्याः । वायुवृत्तित्वतदभावकोटिको रूपधर्म्मिक एवायं संशयः, अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तन्नाधिकरणवृत्तित्वसंशयाविरोधित्वात् । अन्यथा भूतले घटतदभावान्यतरनिर्णयेऽपि घटो भूतलवृत्तिर्न वेति संशयानुपपत्तेरित्यपरे । अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्रूपा-

---

र्मिक वायुवृत्तित्वसन्देहं प्रति वायुधर्मिकरूपाभाववत्तानिश्चयस्याविरोधित्वेन रूपसामान्याभावासाधकत्वादिति भावः । यद्यपि वायुवृत्तित्वसामान्याभावसाधकतयैवोक्तसंशयस्योपयोगित्वं सम्भवति प्रसिद्धं यत् सकलं रूपं वायुवृत्तित्वस्वरूपं तदभावेऽभ्यगतमिति योजनया पूर्वग्रन्थाविरोधात्, तथापि मुख्यवृत्त्युपात्तानामेव रूपेण बोधकत्वमनुरूपत्वात् तथापीति । उक्तपदानां तत्रासामर्थ्यादाह तात्पर्य्यमिति । नन्वत्र वायू रूपवान्न वेत्याद्यप्रसिद्धसंशयेन पौनरुक्त्यमत आह अन्यस्त्विति।[शब्दासन्दर्भेण सम्प्रदाय इत्यनेनोद्धारस्य शब्दसन्दर्भस्य व्यवस्थापयति विरुद्धयोरित्यादिना ।]तथा चेति। वायौ रूपं तदभावो वेत्याकारकसंशय इत्यर्थः ।वायुधर्मिकरूपाभावनिश्चयस्य वायुरूपोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विरोधितया प्रकृतानुपयोगित्वमस्यायमर्थ इति भावः । प्रकृतोपयोगार्थमाह अधिकरण इति । तदिति इत्यन्तार्थम् ।तत्रेति ।भासमानयोर्विशेष्यत्वं तथा च वायुधर्मिकरूपवत्तानिश्चयस्येव तद्धर्मिकरूपाभावनिश्चयस्यापि रूपधर्मिकवायुवृत्तित्वसंशयप्रतिबन्धकत्वात् प्रकृतोपयोग इति भावः । अन्यथा । तादृशनिश्चयस्याविरोधित्वे ।[अत्र घटत्वावच्छिन्नादिना प्रति-पन्नधर्मीभूतलानामभावप्रकारकस्यैवापि उपपत्तावन्वयव्यतिरेकयोर-न्यथासिद्धत्वात्तदात्म्येन प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यरुचि-

भावानिर्णये संशयो न विरुध्यत इति चेत्‌ । यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषां यावत्त्वेन रूपेण तेषां यावन्ति रूपाणि तावदभावानां यावद्रूपत्वेन तदभावानां वाऽनिर्णय इत्यर्थः । न प्रथमतृतीयौ, तथा निर्णीतत्वात्‌ । नेतरौ, प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतदभावसंशयोच्छेददर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्‌ । न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एवाभावनिश्चयस्तत्प्रतिबन्धकः, सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकारा, निवर्त्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यम्‌ । गौरवात्‌, विनापि अतिरिक्तसम्भावनां विशे-

---

सूचिताऽपरे इत्यनेन ।] एतावन्त्येवेति । प्रसिद्धरूपाण्येव रूपाणीत्यवधारणदशायां तस्यैव विशेषदर्शनतया प्रसिद्धरूपाभावे यावद्रूपाभावव्याप्यतानिश्चयसम्भवात्तद्धेतुक एव यावद्रूपाभावनिश्चयः स्यादिति भावः । तेषामिति । अनिर्णय इत्यत्रेऽन्वयः । एवमग्रेष्वपि । यावत्वेन तेषामिति । यावत्त्वप्रकारेण रूपाभावानामित्यर्थः । यावद्रूपत्वेन । यावद्रूपप्रतियोगिकत्वेन । तथेति । यावन्तो रूपाभावास्तेषां यावन्ति रूपाणि तावदभावानां च वस्तुगत्या निर्णीतत्वादित्यर्थ. । तस्येति । प्रतियोगिन्यभावे वा यावत्त्वोल्लेखस्य प्रतिबन्धकतायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । न चेति । वाच्यमित्यन्वयः । तत्प्रतिबन्धकः । तस्य संशयस्य प्रतिबन्धकः । तथा च प्रकृते सम्भावनासत्त्वादेव तत्तद्रूपाभावनिश्चयः सन्देहं न प्रतिबन्धीयादिति भावः । ननु पार्थिवाद्यतिरिक्तं रूपमस्ति न वेत्याकारिकैव सम्भावना वाच्या सा च तादृशरूपाप्रसिद्ध्या दुर्घटेत्यत आह सम्भावना चेति । ननु सर्वत्रैवोक्तसम्भावनायाः सामग्रीसम्भवाद्रूपं नास्तीतिनिर्णयस्य प्रतिबध्य एव संशयो न स्यादत आह निवर्त्तते चेति । गौरवादिति । रूपाभावनिर्णयाभावत्वापेक्षया सम्भावनाविरहविशिष्टतादृशनिश्चयाभावत्वेन हेतुतायां

पाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च । अथाऽभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एव तादृशसंशयविरोधी । अन्यथा तत्राप्यतिप्रसङ्गात् । स च न प्रकृते । अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यात्व-

---

गौरवादित्यर्थः । ननु रूपाभावनिश्चया यावन्तस्तत्प्रत्येकप्रतियोगिकाभावत्वेनैव तादृशसंशये हेतुत्वं वाच्यं न तु तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वेन, सामान्याभावानभ्युपगमात् ध्वंसादिभिरत्यन्ताभावस्य विरोधाच्च, तथा च सम्भावनाकालीनरूपाभावनिश्चयानामप्रवेशेन सम्भावनाविरहविशिष्टा ये रूपाभावनिश्चयास्तत्प्रत्येकप्रतियोगिकाभावत्वेन हेतुतायामेव विपरीतलाघवमत आह विनापीति । यत्तु सम्भावनाविरहविशिष्टरूपाभावनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्याखण्डस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे गौरवानवकाशादुक्तं विनापीत्यादि । तत्तुच्छम् । सामान्याभावानभ्युपगन्तॄणामनुगतरूपावच्छिन्नस्याखण्डाभावस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । विशेषाभावनिश्चय इति । विशेषाभावत्वप्रकारकनिश्चय इत्यर्थः । धक्षपत्युपाध्यायमतमुत्थापयति अथेति । सामान्येत्यादि । सामान्यपदमवच्छिन्ने प्रतियोगितायां चान्वितम् । तथा च सामान्यावच्छिन्नस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणाभावविशेष्यकनिर्णय एव संशयविरोधीत्यर्थः । तेन रूपं नास्तीत्यादिप्रतीतौ रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रकारत्वेपि न क्षतिः । तत्र । सामान्याभाववादिनः । अतिप्रसङ्गादिति । अभावत्वादिप्रकारेणापि सामान्याभावस्य निश्चयसत्त्वे तादृशसंशयानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । स चेति । तादृशनिश्चयो न संशयस्थल इत्यर्थः । तत्सत्त्वे संशयस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति भावः । ननु विशेषाभावस्यैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे रूपवत्यपि रूपं नास्तीतिप्रत्ययस्य प्रामाण्यापत्तिः तत्रापि यत्किञ्चिद्रूपाभावसत्त्वादत आह अभावस्य चेति । ननु विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तदीयतादवस्थ्यमधिकरणभेदेनाभावभेदस्यानभ्युपगमादत आह तदवच्छेदेनेति । यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्ति-

च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। सम्भवति चेदम्, तादृशाभावप्रतियोगितायाः अतिरिक्तत्वात्। तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः। न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकतया भेदसिद्धिः, प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटम-

---

त्त्वावच्छेदेनेत्यर्थः। तथा च रूपवतो यावद्विशेषाभावानधिकरणत्वादेव न तत्र रूपं नास्तीतिप्रत्ययः। नन्विदमसम्भवदुक्तिकं तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वाद्रूपवदवच्छेदेनापि तत्तद्रूपाभावस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्, अन्यथा तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि तदवच्छेदेन न स्यादत आह सम्भवति चेदमिति। इदम्। यावद्विशेषाभावाधिकरणावच्छेदेनैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। तादृशेति। सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगितायाः यावद्विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वातिरिक्तत्वादित्यर्थः। यद्यपि सामान्यविशेषावच्छिन्नयोः प्रतियोगितयोरैक्येऽपि न क्षतिः, सामान्यावच्छेदकत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नस्याधिकरणतायाः विशेषवत्यसत्त्वादेवातिप्रसङ्गभङ्गात्, अन्यथा गुणान्यत्वविशिष्टं यद्वस्तुगत्या सत्त्वं तस्यैव गुणेऽपि सत्त्वात्तत्रापि विशिष्टसत्ताप्रतीत्यापत्तेः। तथापि अनुगतप्रतीतिबलात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरतिरिक्तत्वसिद्धौ तत्र एवातिप्रसङ्गव्युदासः सम्भवतीत्याशयेनेदमभिहितमिति द्रष्टव्यम्। सामान्याभाववत्त्वम्। नीरूपमित्यादिप्रमाविशेष्यत्वम्। मिश्रमतमाशङ्कते न चेति। घाद्यमितिपरेणान्वयः। अभावभेदेत्यस्य सर्वत्रेत्यादिः। नियामकत्वादिति। अन्यथा घटपटाद्यभावयोरपि भेदो न सिध्यादिति भावः। भेदसिद्धिरिति। सामान्याभावविशेषाभावयोरित्यादिः। अवच्छेदकीभूतयोः सामान्यविशेषधर्मयोर्भेदादिति भावः। ननु प्रतियोगिभेदस्यैवाभावभेदनियामकत्वात् घटपटाद्यभावयोरस्तु भेदो न तु सामान्यविशेषाभावयोरभिन्नप्रतियोगिकत्वादत आह प्रतियोगीति। तत्त्वे अभावभेदकत्वे। प्रागभावादीत्यादिना ध्वंसात्यन्ताभावान्योन्याभावानां परिग्रहः। अभेदप्रसङ्गात्। भेदासिद्धिप्रसङ्गात्। नन्ववच्छेद-

तियोगिकस्य प्रागभावादिचतुष्कस्याभेदप्रसङ्गात्, अवच्छेदकन्तु भिन्न एव तत्र क्व चित्तादात्म्यस्य क्व चित्संसर्गस्य क्व चित्पूर्व्वापरकालीनतद्घटत्वादेश्च तथात्वादिति वाच्यम् । संसर्ग-प्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात्, पूर्व्वापरकालीनत्वाद्-ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च । किञ्च अवच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं न तज्जनकत्वम्, अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात् । नापि तद्व्याप्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात् । अत एव न तद्व्यापकत्वमपि, अभे-

---

दकभेदस्य नियामकत्वेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यम्, घटत्वादिलक्षणावच्छेदकस्यैकत्वादत आह अवच्छेदकन्त्विति । क्व चित् । घटस्यान्योन्याभावस्थले । तादात्म्यस्य । तथात्वादित्यन्वयः । अवच्छेदकत्वादिति तदर्थः । एवमग्रेऽपि । क्व चित् । घटस्यात्यन्ताभावस्थले । संसर्गस्य । संयोगादेः । क्व चिदिति । ध्वंसस्थले पूर्वकालीनतद्घटत्वस्य प्रागभावस्थले चोत्तरकालीनतद्घटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः । दुर्वचत्वादिति । तथा चाननुगमात् कथं नियामकत्वमिति भावः । ननु संसर्गविधया विशेषणविधया वा अवच्छेदकयोरन्यतरभेद एव नियामको वक्तव्य इति नाननुगम इत्यत आह पूर्वेति । मानाभावाच्चेति । तथाच न सर्वसाधारण्यमिति भावः । ननूक्तक्रमेणावच्छेदकभेदो नित्याभावभेदको वक्तव्य इत्यत आह किञ्चेति । एकाभावनिष्ठस्यापराभावभेदस्याधिकरणस्वरूपत्वमतिरिक्तत्वं वा उभयथाप्यस्य नित्यत्वादिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । यद्यपि तत्तद्रूपाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्रूपत्वभेदस्य तत्तद्रूपाभावभेदेन सामानाधिकरण्यं रूपत्वघटत्वादावेव सुलभम्, तथापि यथाश्रुतस्य तत्तद्रूपाभावेष्वेव व्यभिचारित्वाद्यदभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टे यदभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदो यत्र तत्र तदभाववृत्तित्वविशिष्टतदभावभेद इत्येव व्याप्तिर्वाच्येति तत्रैव वैयधिकरण्यं द्रष्टव्यमिति ध्येयम् । अत एव । उक्तक्रमेण

देऽप्यविरोधाच्च । न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम् । मानाभावात् । अत एव च समनियतसुखदुःखादितत्तत्संख्यापरिमाणव्यक्त्यादिना-नाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः । भेदासिद्धिस्तु भाववदभा-

वैयधिकरण्यादेव । ननु यत्रात्यन्ताभावे यद्धर्मावच्छिन्नाभावभेदस्तत्रावश्यं तदन्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्युक्तौ न वैयधिकरण्यावकाश इत्यत आह अभेदेपीति । सामान्याभावविशेषाभावयोरभेदेऽप्युक्तनियमस्याविरुद्धत्वादित्यर्थः । तथा चाभावभेदासाधकत्वेनोक्तव्यापकत्वमर्थान्तरग्रस्तामिति भावः । न चेत्यादि । घटत्वेतरसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारस्य वारणाय प्रथमं धर्मपदं विशेषणविधयावच्छेदकस्य प्रापकम्, समवायसम्बन्धेतरघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके समवायसम्बधावच्छिन्नघटाभावे तद्वारणाय द्वितीयं धर्मपदम् । न च गुरुधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धिः, तदितरेत्यनेन तद्धर्मानवच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्पदेनाखण्डधर्मस्यावच्छेदकीभूतधर्मस्य वा विवक्षणात् । गुरोरवच्छेदकत्वोपगमाद्वा नोक्तदोष इत्यपि वदन्ति । मानाभावादिति । तथा च तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावो रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यः रूपत्वेतरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादित्याद्यनुमानमप्रयोजकमिति भावः । अत एवेति । उक्तव्याप्तौ मानाभावादेवेत्यर्थः । दुःखादीत्यादिना धर्माधर्मादेः परिग्रहः । न चात्मत्वापेक्षया गुरुत्वेन सुखवत्त्वादेरवच्छेदकत्वासम्भवः, तस्येश्वरवृत्तितयातिप्रसक्तत्वेन लाघवस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । ननु सुखाद्यवच्छिन्नस्य चैत्रादेः सत्वेपि भूतलादाविदानीं दुःखविशिष्टो नास्तीतिप्रत्ययादिदमसङ्गमत आह तत्तत्संख्येति । द्रव्यत्वापेक्षया गुरुणः संख्यावत्त्वादेरवच्छेदकत्वायोगादुक्तं सत्वादिति । नानाधर्मावच्छिन्न इति । नानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः । ननूक्तव्याप्तेरसत्वे घटपटाद्यभावानामपि भेदो न सिद्ध्येदत आह भेदासिद्धिस्त्विति । तथा च घटवद्वृत्तित्वादि-

वस्यापि विरुद्धधर्म्माध्यासादेव। अत एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः, युगपदुत्पन्नविनष्टानां समानदेशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वे-

---

विरुद्धधर्म्मवत्त्वादेव घटाद्यभावाद्भेदः पटाभावादौ साध्य इति भावः। अवृत्तीनामिति। येन सम्बन्धेन येऽवृत्तयस्तेन सम्बन्धेन तेषामेक ए-वाभाव इत्यर्थः। तेन वृत्तिमतोऽपि रूपादेः संयोगादिसम्बन्धेनाभावस्योपग्रहः। समनियतानामिति। तत्तदेकत्वपरिमाणादिव्यक्ती-नामित्यर्थः। युगपद्विनष्टानामेक एव ध्वंसो युगपदुत्पन्नानां चैक एव प्रागभाव इत्यर्थः। समानदेशावच्छिन्नयोरपि विभिन्नकालोत्पन्नवि-नष्टयोः प्रागभावध्वंसयोर्नानात्वाद्युगपदित्युक्तम्। व्यधिकरणयोः समानाधिकरणयोरपि न्यूनाधिकदेशवृत्तिकयोर्युगपदुत्पादविनाश-शालिनो रूपसंयोगाद्योः प्रागभावस्य ध्वंसस्य च विभिन्नत्वात् सम-नियतदेशानामित्युक्तम्। मूलाग्रावच्छिन्नवृक्षवृत्तिकयोर्युगपदुत्पन्नवि-नष्टयोरपि वृक्षपटसंयोगयोर्ध्वंसप्रागभावयोर्नानात्वादाह असतीति। तत्र ध्वंसादेरैकत्वे मूलावच्छिन्नसंयोगोऽग्रे नष्ट इत्यादिप्रतीत्याप-त्तिरेव बाधिकेति भावः। यत्तु युगपदुत्पन्नविनष्टानामपि समनिय-तरूपरसादीनां न ध्वंसादेरैक्यं तथा सति तद्रूपं नष्टमितिवत् तद्र-सो नष्ट इत्यपि चाक्षुषापत्तेः, रूपध्वंसस्यैव रसध्वंसत्वेन चक्षुर-योग्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादत उक्तमसति बाधक इति। तत्तुच्छम्। रसध्वंसत्वकेऽचक्षुर्योग्यत्वेऽपि रसप्रतियोगिकध्वंसत्वेनाधंग्यत्वस-म्भवात्प्रतियोगिविशेषमन्तर्भाव्यैवाभावस्य तत्तदिन्द्रिययोग्यताया निर्वाच्यत्वादिति। प्राञ्चस्तु युगपदुत्पन्नस्यैकपाकजातरूपादिच-तुष्टयस्य विभिन्न एव प्रागभावः। कथमन्यथा सामग्र्यभेदे कार्यस्य रूपादेर्मिथो भेद इत्यत उक्तमसति बाधक इति। न च नित्यानामिव जन्यानामपि रूपादिचतुर्णां विरुद्धधर्माध्यासादेव भेदोपपत्तौ सा-मग्रीभेदस्य कार्यभेदाप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्। सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदाप्रयोजकत्वे सामग्रीविशेषस्य कार्य्यविशेषानियामकत्व-स्याप्युपेक्षापत्तेः कार्य्याणां कालान्तरानुत्पादस्यापि विरुद्धधर्मा-

ति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वैश्च समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम्, आकाशाभाव एव वा तथास्तामिति । मैवम् । एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यै-

---

ध्यासादेवोपपत्तेरित्याहुः । प्रतियोगिता इति । यद्युक्तं प्रतियोगिभेदेन स्वरूपसम्बन्धरूपायाः प्रतियोगितायाः नानात्वमभिप्रेत्य । वस्तुतस्तु तद्धर्मानधिकरणेषु सर्वेष्वेव तद्धर्मावच्छिन्नैकप्रतियोगितास्वीकारे घटनिष्ठपटत्वावच्छेद्यप्रतियोगिताव्यक्तेरेव पटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वाद् घटवत्यपि घटत्वेन घटो नास्तीत्यादिव्यवहारस्य प्रामाण्यापत्तिरतोऽतिरिक्तापि प्रतियोगिता स्वाश्रयभेदान्नानैवेति ध्येयम् । सर्वैश्चेति । समानाधिकरणैर्व्यधिकरणैश्चेत्यर्थः । [इत्थं च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्येव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्यापि अभावभेदनियामकत्वे व्यभिचारो दर्शितः] यथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वं तथा विवेचितमधस्तात् । लाघवादाह आकाशाभाव एव वेति । एतन्मते कालाद्यभावस्याप्याकाशाभावत्वाच्चैवकारासङ्गतिः । एवमिति । तत्तदधिकरणमन्तर्भाव्य विशेषाभावैरेव सामान्याभावस्यान्यथासिद्धावित्यर्थः । देशे काले चाव्याप्यवृत्तीनां घटादीनामभावस्य तत्तदधिकरणवृत्त्यभावमात्रेण अन्यथा कर्तुमशक्यत्वादाह तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नेति । प्रतियोग्यनवच्छेदकीभूतदेशकालाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः । अन्यथा कोण इव मध्येपि गृहे घटो नास्ति तदानीमिवेदानीमपि गृहे घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो घटाद्यवच्छेदकदेशकालाद्यवच्छेदेनापि स्याद् तदधिकरणवृत्त्यभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वनियमादिति भावः । व्याप्यवृत्तीनां गोत्वाश्वत्वादीनामभावस्य गोत्वादिशून्यतत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावमात्रेणवान्यथासिद्धिसम्भवे तत्र देशकालाद्यवच्छिन्नत्वं न प्रवेशनीयमित्याशयेनाह अनवच्छिन्नेति । देशकालाद्यनवच्छिन्नेत्यर्थः । तत्तदधिकरणेति । प्रतियोगिव-

याभावस्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकरण-वृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वञ्चेति तु समानम् । अत एव सामा-न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । अ-व्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेरतिरिक्तकल्पने च किम-

---

न्येत्यादि । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादाह तदवच्छेदेन चेति । देश-कालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन चेत्यर्थः । त-द्भेदोऽपीति । घटपटाद्यभावभेदोऽपीत्यर्थः । सामान्याभावस्थल इव युक्तेस्तौल्यादिति भावः । शङ्कते तत्प्रतियोगिकत्वमिति । तत्स्व-भाव । तत्तदभावस्वरूप । न चेति । तादृशस्वभावलक्षणे तत्प्रतियो-गिकत्वे अधिकरणविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावो घटत्वस्यावच्छेदकत्वं वा न युक्तं तदभावस्वरूपस्य सर्वत्राविशेषात् तथा च घटाभावस्यैव पटाभावत्वे घटवत्यपि पटो नास्तीतिप्रतीत्यापत्त्या तयाभेद इति भाव । शङ्कां निरस्यति इति तु समानमिति । सामान्यावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वमपि तत्तद्विशेषाभावस्वरूपमेवेति तत्र यावद्विशे-षाभावाधिकरणवृत्तित्वस्यान्तर्भावादनवच्छेदकत्वाच्च रूपवत्यपि रूपं नास्तीतिप्रतीत्यापत्त्या सामान्यविशेषाभावयोरप्यवश्यं भेद इत्य-र्थः । अत एव । प्रतियोगिकत्वस्य तत्स्वभावलक्षणत्वादेवेत्यर्थः । व्यास-ज्यवृत्तीति । तथा च तत्पर्याप्त्यधिकरणस्य विशेषाभावकूटस्य वि-रहादेव रूपवति रूपं नास्तीति न प्रत्यय इति भाव । तत्स्वभावस्य । तत्तदभावपर्यवसितसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपस्य । तत्त्वम् । व्यासज्यवृत्तित्वम् । ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तत्तदभावस्वरूपं किं त्वतिरिक्तमेवेति तस्य व्यासज्यवृत्तित्वक-ल्पने बाधकाभाव इत्यत आह अतिरिक्तकल्पने चेति । अतिरिक्ते-नेति । प्रागुक्तघटपटादिनिखिलप्रतियोगिकैकाभावेनेत्यर्थः । घटपटगो-त्वादिप्रतियोगिकत्वमपि न तदभावव्यक्तिस्वरूपं किं तु सामान्या-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववदतिरिक्तमेव वाच्यमिति घटादिशून्यतत्त-दधिकरणावच्छेदेनैकस्यैवातिरिक्ताभावस्य घटपटादिप्रतियोगिक-

पराद्धमतीरिक्ताभावेन । किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वित्वप्रती-
तिवद्व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे
सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसङ्गोऽपि स्यात् । अपि च रू-
पान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न याव-
दाश्रयसन्निकर्षापेक्षा मानाभावात् । एवञ्च एकाभावसन्निकर्षेऽपि
सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां स-

---

र्षं स्याद्बाधकाभावात् तथा च घटपटाद्यभावानां मिथो भेदो विलु-
प्येतेति पूर्वग्रन्थानुवर्त्तत इति भावः । ननु घटपटयोरिव तदुभयाभा-
वयोरपि मिथो भेदस्यानुभवसिद्धत्वान्न तद्विलोपप्रसङ्गः, सामान्या-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तस्य व्यासज्यवृत्तितायां बाधकः
प्रतिबन्दिरनुत्तरं चेत्यत आह किञ्चेति । व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षं
प्रत्यैकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयाणां सन्निकर्षस्य हेतुत्वे वक्ष्यमा-
णातिप्रसङ्गासम्भवात्तथा हेतुतायां व्यभिचारं दर्शयन्नाह व्य-
धिकरणयोरिति । इन्द्रियसन्निकर्षे इत्यस्य विशेषाभाववदधिक-
रणद्वयादिमात्रावच्छेदेनेत्यादिः । प्रत्ययः । साक्षात्कारः । तथा च
घटपटोभयमात्रसन्निकर्षेऽपि रूपं नास्तीतिप्रत्यक्षं स्याद्रूपाभावकूटस्यै-
वोभयत्र सन्निकर्षादिति भावः । ननु व्यासज्यवृत्तिव्यक्त्यन्तरप्रत्यक्षं
प्रत्यैकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयसन्निकर्षस्य व्यभिचारेणाहेतुत्वे-
ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्यक्षं प्र-
ति तथाविधसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे बाधकाभावान्नोक्तदोष इत्यत आह
अपि चेति । [नन्वैकाधिकरण्यापन्नवृत्तिव्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षं
प्रत्यैकाधिकरण्यापन्नयावदाश्रयसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इत्य-
त आह अपि चेति तु नव्याः] रूपान्तरेणेति । व्यासज्यवृत्ति-
स्यानिरूपकगुणत्वरूपप्रतियोगितावत्त्वत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । प्रकृ-
तमभिप्रेत्याह सम्बन्धविधया वेति । मानाभावादिति । द्रव्या-
न्तरसन्निकर्षदशायां घटो गुणवानित्यादिप्रत्यक्षेण गुणत्वादिप्र-
कारेण (रूपादेर्घटे रूपप्रतियोगिकोऽभाव इत्यादिप्रत्यक्षेण च रूप

न्निकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तद्भेदस्य च ज्ञानमपि। तदज्ञाने तद्भेद-

---

प्रतियोगितात्वप्रकारेण रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेर्विषयी-
करणे क्षत्यभावादिति भावः । सामान्याभावेति । रूपत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसंसर्गेण रूपवत्त्वादिसामान्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभा-
वप्रत्यक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । न च संसर्गप्रकारसाधारणसामान्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वलौकिकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव निरुक्तयावदाश्रयसन्नि-
कर्षत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोषः, तथा सत्यनन्तसामान्यान्तर्भावेणानन्त-
कार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्य लाघवादतिरिक्तसामान्याभावकल्पन-
स्यैव युक्तत्वादिति भावः । न च यत्किञ्चिद्रूपाभावसन्निकर्षदशायां
रूपसामान्याभावप्रत्यक्षं जायत एव रूपवत्यपि घटत्वादौ रूपसा-
मान्याभावस्य सन्निकृष्टतया घटत्वे रूपं नास्तीतिप्रत्यक्षस्य तदानीं
दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । घटद्वयसन्निकर्षदशायां रूपत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणेष्वभावेषु घटवृत्तित्वावगाहिनो घटे
रूपं नास्तीत्याकारकप्रमात्मकप्रत्यक्षस्यापादकत्वात् घटादीनां रूप-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणयावदभाववत्त्वविरहेऽपि
तादृशयावदभावस्य घटवृत्तित्वानपायात् । न हि घटवृत्तित्वप्रमायां
एकव्यक्तिमात्रविशेष्यकत्वेनैकव्यक्तिनिरूपिताधेयत्वप्रकारकत्वेन
वा समं नियमः, मानाभावात् रूपद्वयं घटवृत्तीत्यादिप्रमायां व्यभि-
चाराच्चेति भावः । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्य-
वृत्तित्वे सामान्याभावप्रतीतेरतिप्रसक्तिमभिधायाऽप्रसङ्गमप्याह या-
दृशे चेति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेषाम् । यावदाश्रयाणां
ज्ञानमप्यपेक्ष्यत इति योजना । विषयतासम्बन्धेन पर्याप्तवृत्तिकस्य
चाक्षुषादिकं प्रति स्वनिष्ठपर्याप्तत्वसम्बन्धेन चाक्षुषत्वादिना हे-
तुत्वादिति भावः । तद्भेदस्येति । तेषामाश्रयाणां मिथो भेदस्येत्य-
र्थः । ज्ञानमप्यपेक्ष्यत इति पूर्वेणान्वयः । तत्तद्व्यक्तिधर्मिकपर्याप्तवृ-
त्तिकप्रत्यक्षं प्रति तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वप्रकारकप्रत्यक्षप्रमात्वेन हेतु-
त्वं तत्र च कार्यस्य तत्तद्व्यक्तिभिन्नवृत्तिविशेष्यत्वं कारणस्य च
विशेष्यतामात्रं प्रत्यासत्तिः, विशेषाभावानामैक्यभ्रमदशायां तेषु प-
र्याप्तिसम्बन्धेन त्रित्वादिप्रत्यक्षानुदयेन तदन्तर्भावेनाप्युक्तकार्यका-

ज्ञाने च तदग्रहात् आश्रयभेदभ्रमेण तद्भ्रमदर्शनाच्च । न चात्र यावद्विशेषाभावानां प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिना

रणभावस्यावश्यकत्वात् । अभावादौ संख्यायाः समवायेनाऽसत्त्वेऽपि पर्य्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वे बाधकाभावात् तत्तद्द्रव्यव्यक्तिधर्मिक पर्य्याप्तवृत्तिकस्य भ्रमात्मकप्रत्यक्षे तु तत्तद्द्रव्यव्यक्तिभिन्नत्वस्य भ्रमात्मकत्वेन प्रत्यक्ष दोष समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुर्वक्तव्य इत्याश्रयभेदभ्रमाद्द्वित्वादिभ्रमो नानुपपन्न इति वदन्ति। अपेक्षायामन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति तदज्ञान इत्यादिना । यावदाश्रयाणामज्ञाने परस्परमभेदज्ञाने वा व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य द्वित्वादेरप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । अत एव दूरत्वादिदोषात् क्रमापन्नवृक्षाणामभेदभ्रमे तत्र सतोऽपि द्वित्वादेर्न साक्षात्कार इति भावः । तद्भ्रमेति । अत एव मध्यात्खण्डितैकदण्ड एव भेदभ्रमाद्दण्डद्वयीबुद्धिरिति भावः । अत्र ।सामान्यावच्छिन्नत्वस्थले । यावद्विशेषाभावानामिति । यावतामाश्रयाणां ये विशेषाभावा परस्परभेदरूपाभावास्तेषामित्यर्थः । प्रथमम् । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वग्रहात्पूर्वम् । तत्प्रतियोगिनामिति । तस्य परस्परभेदस्य ये प्रतियोगिनो विशेषाभावास्तेषां विशेषतस्तत्तदभावव्यक्तित्वेनानुपस्थितेरित्यर्थः । तथा च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वे कारणबाधात् प्रत्यक्षमेव न स्यादिति भावः । केचित्तु वन्ह्यादिकार्य्यजनकत्वेनोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यादिसामान्याभाव आवश्यको न हि तत्र तत्तन्मण्यभावत्वेन हेतुत्वमनन्तकार्यकारणभावापत्तेर्नाप्युत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनानुगतधर्मेण विशेषाभावानामेव तत्र हेतुत्वमवच्छेदकगौरवापत्तेरस्माक स्वखण्डतादृशमण्यभावव्यक्तित्वेनैव हेतुतायामवच्छेदकलाघवात् । न चोत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन मणिमदभावत्वेनैव हेतुत्वम्, तादृशप्रतियोगिताकत्वस्याभावांश मणित्वावच्छिन्नीयसमग्रं वायिरहात् । अन्यथा मणिमत्यपि दृशा मणिनास्तीतिप्रत्ययापत्त विशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व

विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक् । केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनापेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प्यते । कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात् । विनिगमनाविरहेऽपि च सामान्याभावसिद्धि-

---

सम्बन्धेन यो मणिमात्राभावस्तस्य तत्र सत्त्वात् । अत एव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घटत्वविशिष्टस्यैव संसर्गो न तु द्रव्यत्वप्रमेयत्वादिविशिष्टस्येति निषेधे घटो नास्तीत्येव प्रत्ययो न तु द्रव्यं प्रमेयं वा नास्तीत्याकार इति सिद्धान्तः । न च प्रतियोगिविशेषितस्याप्यभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धिः अन्यथा मणेस्तत्तद्घटादीनां चान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्यान्यतमस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन दाहजनकत्वापत्तेरिति वाच्यम् । स्वमतेऽप्येतद्दोषस्य तुल्यत्वात्तद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वापेक्षया यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं गुरुतरं तद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य तस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यक्तेरन्यथा सिद्धेः तुल्यत्वाच्चेति परास्त । यत्तु विशेषाभावकूटस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमे प्रमेयं नास्ति प्रमेयाभेद इत्यादिप्रतीतेः प्रामाण्यापत्तिस्तत्तत्प्रमेयात्यन्ताभावकूटस्य तत्तत्प्रमेयभेदकूटस्य च प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवादिति । तन्न । प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यत्सामान्यं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव विशेषाभावकूटेषु स्वीकर्तव्यत्वात्, अन्यथा सामान्याभावस्वीकारेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यादिति संक्षेपः । सार्वभौममतमुपन्यस्यति केचित्त्विति । तद्व्यासज्येति । सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे पर्याप्तिलक्षणव्यासज्यवृत्तित्वस्य चेत्यर्थः । ननु तत्र सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतद्व्याप्योभयोः कल्पनावश्यकमपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतद्व्यासज्यवृत्तित्वोभयोः कल्पनात्कुत एकत्र लाघवमत आह कल्पनीयेति । एतत् । अतिरिक्ताभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तस्य । व्यासज्यवृत्तिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि-

रमत्यूहैव । धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तम् । न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याऽनन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रासिद्धिप्रसङ्गादित्याहुः ॥

ताकत्वस्य । गुरुत्वादिति । पर्याप्ते सम्बन्धान्तरनियतत्वेन बहुविधाभावेषु कल्पनीयस्वरूपसम्बन्धकत्वेन गुरुत्वादित्यर्थः । ननु पर्याप्ते सम्बन्धान्तरानियतत्वे नानाभावाद्विशेषाभावेषु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्त पर्याप्त्याख्य एव सम्बन्धो वाच्यो न तु स्वरूपसम्बन्धोपीति विशेषाभावकूटेपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिमात्रकल्पनायां न गौरवमत आह विनिगमनाविरहेपीति । विवादास्पदयोरर्थयोरेकमात्रे प्रमाणस्य सद्भावो विनिगमना तद्विरहस्थलेपि चेत्यर्थः । यत्रोभयत्रैव प्रमाणाविरहस्तत्रोभयमेव न सिद्ध्यति यथा चक्रविशिष्टदण्डत्वेनेव दण्डविशिष्टचक्रत्वेनापि न घटं प्रति जनकत्वं लाघवसहकृतप्रत्यक्षादिप्रमाणेन दण्डत्वचक्रत्वाभ्यामेव तदवधारणात् यत्र चोभयत्रैव प्रमाणस्यावतारस्तत्र द्वयमेव सिद्ध्यतीति प्रकृते सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य पर्याप्त्याख्यसम्बन्ध इव तस्याश्रयेप्यतिरिक्तं रूपं नास्तीति प्रत्यक्षप्रमाणस्य तौल्याद्द्वयमतिरिक्तः सामान्याभावो वाच्य इति भावः । ननु उभयत्र प्रमाणसद्भावेपि धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वमिति न्यायलभ्यमेव गौरवं सामान्याभावे धर्मिणि बाधकं भविष्यतीत्यत आह धर्मेति । कल्पनीयेति । तथा चानेकस्याऽकल्प्यतया सामान्याभावधर्मिणः कल्पने बाधकाभाव इति भावः । सामान्याभावधर्मिणः कल्पने तत्प्रयुक्तमनेकं कल्प्यमवेत्याशयेनाशङ्क्य निराचष्टे न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । वाय्वादीति । रूपाद्यभावाभिप्रायेण । एवं सतीति । धर्मिकल्पनोत्तरकल्पनागौरवस्यापि

धर्म्मिकल्पनाविरोधित्व इत्यर्थः। अभावमात्रेति। तत्तद्रूपादिप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्ताभावस्यानन्तभूतलाद्यधिकरणे तत्सम्बन्धस्य च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तभूतलाद्यधिकरणवृत्तिकेषु तत्तद्भूतलत्वादिधर्मेषु तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनायामेव लाघवस्य सुवचत्वात् तत्तद्रूपादिविशेषाभावोऽप्यतिरिक्तो न सिद्ध्येत्, तद्रूपं नास्तीत्यनुगतप्रतीत्याऽतिरिक्तविशेषाभावसिद्धौ सत्यां तत्रानेकाधिकरणसम्बन्धकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वाददोषत्वे तु प्रकृतेऽपि सामान्याभावे तत् सुवचमिति भावः। अत्र प्रतिबन्दिरनुत्तरमित्यस्वरसः केचिदाहुरित्याभ्यां सूचितः॥

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यविरचितं सामान्याभावप्रकरणं सम्पूर्णम्।

रमत्यूहैव । धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वमयुक्तम् । न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याऽनन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं ससभात्रमात्रासिद्धिप्रसङ्गादित्याहुः ॥

ताकत्वस्य । गुरुत्वादिति । पर्याप्तेः सम्बन्धान्तरनियतत्वेन बहुविधाभावेषु कल्पनीयस्वरूपसम्बन्धकत्वेन गुरुत्वादित्यर्थः । ननु पर्याप्तेः सम्बन्धान्तरानियतत्वे मानाभावाद्विशेषाभावेषु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तः पर्याप्त्याख्य एव सम्बन्धो वाच्यो न तु स्वरूपसम्बन्धोपीति विशेषाभावकूटेपि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य पर्याप्तिमात्रकल्पनायां न गौरवमत आह विनिगमनाविरहेपीति । विवादास्पदयोरर्थयोरेकमात्रे प्रमाणस्य सद्भावो विनिगमना तद्विरहस्थलेपि चेत्यर्थः । यत्रोभयत्रैव प्रमाणाविरहस्तत्रोभयमेव न सिद्ध्यति यथा चक्रविशिष्टदण्डत्वेनेव दण्डविशिष्टचक्रत्वेनापि न घटं प्रति जनकत्वं लाघवसहकृतप्रत्यक्षादिप्रमाणेन दण्डत्वचक्रत्वाभ्यामेव तदवधारणात् यत्र चोभयत्रैव प्रमाणस्यायतारस्तत्र द्वयमेव सिद्ध्यतीति प्रकृते सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य पर्याप्त्याख्यसम्बन्ध इव तस्याश्रयेप्यतिरिक्ते रूपं नास्तीति प्रत्यक्षप्रमाणस्य तौल्याद्वदयमतिरिक्तः सामान्याभावो वाच्य इति भाव. । ननु उभयत्र प्रमाणसद्भावेपि धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वमिति न्यायलब्धमेव गौरवं सामान्याभावे धर्मिणि बाधकं भविष्यतीत्यत आह धर्मेति । कल्पनीयेति । तथा चानेकस्याऽकल्प्यतया सामान्याभावधर्मिणः कल्पने बाधकाभाव इति भावः । सामान्याभावधर्मिणः कल्पने तत्प्रयुक्तमनेकं कल्प्यमयत्याद्यवेनाशङ्कां निराचष्टे न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । वाय्वादीति । रूपाद्यभावाभिप्रायेण । एवं सतीति । धर्मिकल्पनोत्तरकल्पनागौरवस्यापि

धर्म्मिकल्पनाविरोधित्व इत्यर्थः । अभावमात्रेति । तत्तद्रूपादिप्रतियोगिकत्वेनातिरिक्ताभावस्यानन्तभूतलाद्यधिकरणे तत्सम्बन्धस्य च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तभूतलाद्यधिकरणवृत्तिकेषु तत्तद्भूतलत्वादिधर्मेषु तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनायामेव लाघवस्य सुवचत्वात् तत्तद्रूपादिविशेषाभावोप्यतिरिक्तो न सिद्ध्येत्, तद्रूपं नास्तीत्यनुगतप्रतीत्यातिरिक्तविशेषाभावसिद्धौ सत्यां तत्रानेकाधिकरणसम्बन्धकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वाददोषत्वे ॥ प्रकृतेपि सामान्याभावे तत् सुवचमिति भावः । अत्र प्रतियन्दिरनुत्तरमित्यस्वरस. केचिदाहुरित्याभ्यां सूचितः ॥

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यविरचितं सामान्याभावप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

चिन्तामणेर्विशेषव्याप्तिः ।

यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

दीधित्या विशेषव्याप्तिः ।

यद्वेत्यादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिकमेव साध्यं तच्च परम्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव तेन च सम्बन्धेन न तदभावः पृ-

---

जागदीश्या विशेषव्याप्तिः ।

द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्त्यभावादाह नानाव्यक्तीति । ज्ञानत्वेन शब्दत्वेन वा नानाव्यक्तेः साध्यतायामव्याप्त्यभावाद्रूपादीत्युक्तम् । रूपवान् रसादित्यादौ यद्रूपव्यक्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणयद्रसवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तद्रूपसामानाधिकरण्यस्य तद्रसव्यक्तौ व्याप्तित्वसम्भवादाह एकव्यक्तीति । रूपवान् तद्रसादित्यादावेकव्यक्तिहेतावव्याप्तिविरहात् पृथिवीत्वादावित्युक्तम् । अव्याप्तिरिति । रूपमात्रस्यैव चालनीन्यायेन तत्तत्पृथिवीनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वादिति भावः । न चेति । वाच्यमित्यन्वयि । रूपवत्त्वं रूपाधिकरणत्वं तदप्यधिकरणभेदाद्भिन्नमेवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यादाह तच्चेति । रूपत्वपृथिवीत्वयोः साक्षात्सामानाधिकरण्याभावात् कथं तयोर्व्याप्तिरत आह परम्परेति । स्वाश्रयाधिकरणत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः । ननु पृथिवीत्ववति समवायेन रूपत्वस्याभाव-

धिव्यादाविति वाच्यम् । रूपादेरसाध्यतापत्तेः। द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्त्वाद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्त्वादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च। अन्यथा विशिष्टतया सत्त्वादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गात् । व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वम्। द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र

सत्त्वात् कथं तन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वमत आह तेन चेति । परम्परासम्बन्धेन चेत्यर्थः। तदभावः। रूपत्वादेरभावः। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिताश्रयानधिकरणीभूतहेतुमन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः लक्षणघटकत्वादितिभावः । असाध्यत्वम् । अनुमित्यविधेयत्वम् । ननूक्तव्याप्तिज्ञानाद्रूपत्वादिसाध्यकैवानुमितिः व्याप्त्यन्तरज्ञानादेव रूपादिसाध्यकानुमितेः सम्भवात्, स्ववृत्तिरूपत्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन रूपादेः साध्यतायामुक्तव्याप्तिज्ञानादपि रूपादिसाध्यकानुमित्युत्पादे बाधकाभावाच्चेत्यत आह द्रव्यान्यत्वादीति। अव्याप्तिरिति। व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यानुपादेयत्वात् तन्मतस्यलक्षणस्याव्याप्तिरित्यर्थः । ननु तत्र हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यानवच्छिन्नं वाच्यमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति । ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावो विशेषणाभाव एवेति द्रव्यनिष्ठस्य द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावस्य प्रतियोगित्वं द्रव्यान्यत्वादौ विशेषण एव न तु विशेष्ये सत्तायामतो नाव्याप्तिरत आह व्युत्पादयिष्यत इति । विशिष्टाभावस्तावदतिरिच्यतां मा वा द्रव्ये तदन्यत्वविशिष्टसत्ता नास्तीतिप्रतीतिबलात् द्रव्यनिष्ठाभावस्य वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वं पुनः सत्तायामावश्यकम्, अन्यथा विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरितिभावः । केचित्तु ननु विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाभावपर्यवसन्नस्य विशिष्टाभावस्य प्रतियोगित्वं तदुभयोः सम्बन्ध एव न तु विशेष्य इति नाव्याप्त्यवकाश इत्यत आह अन्यथेति । विशेष्यस्य विशिष्टाभावाप्रतियोगित्वे इत्यर्थः । ननु लक्षणातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिं

सत्वाच्च । अथाऽप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः स च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ, अस्ति चायं रूपादौ रूपत्वादिना न पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न । तादृशप्रतीत्यादितो रूपत्वादौ प्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावो गृह्यते न तु तदभावावच्छेदकत्वम्, सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्र-

---

वस्तुसाधिकेत्यत आह व्युत्पादयिष्यते चेतीत्याहुः । ननु साध्यतावच्छेदकत्वबहिर्भावेन यद्वैशिष्ट्यावच्छिन्न प्रतियोगित्व तदन्यत्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्व विशेषणीयमतो नाक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती इत्यत आह छिन्नत्वादीति । तथा च सत्तागुणत्वोभयाभावस्य द्रव्ये सत्त्वात्तमादाय सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः । यद्यपि साध्यतावच्छेदकभिन्नो यः साध्यनिष्ठो धर्मस्तदनवच्छिन्नैव हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगिता निवेशनीयेत्युक्ताव्याप्त्यादिव्युदासः, तथाऽपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः, घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वात् प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्धत्वादिति भावः । सार्वभौममतमुत्थापयति अथेति । अप्रतियोगित्वम् । मूलोक्ताप्रतियोगित्वान्तस्यार्थः । प्रतियोगित्वाभावः । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावः न तु तादृशप्रतियोगिभिन्नत्वं भेदमात्रस्यैव व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकस्योक्त्यसम्भवात् । नन्वेवं तद्रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावतिव्याप्तिः तद्रूपेऽपि रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावसत्त्वादतो धर्मविशेषमन्तर्भावयति स चेति । तथा च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिरिति भावः । रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिमुद्धरति अस्ति चेति । अयम् । रूपत्वाद्यवच्छेद्य पृथिवीत्वादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावः । रूपादावस्तीत्यर्थः । प्रमाणमाह रूपत्वादिनेति । प्रतियोगिताया इति । पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगिताया इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वाभाव इति । सार्वत्रिकप्रतीत्यभिप्रायेण । तथाविधशब्दस्य तु तादृशप्रतियोगित्व न रूपत्वावच्छेद्यमित्यर्थो ग्राह्यः । तदभावेति । तादृशप्रतियोगित्वाभावेत्यर्थः । तथा चोक्तरूपसा-

तियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव इत्याधितप्रसङ्गात्। अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य नावच्छेदकः तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तरीत्या सिध्येत्। प्रमेयधूमत्वेन न वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमितिप्रसङ्गात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वात्। अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकम्,विवक्षितञ्चात्र तथेति चेत्। असमानाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया वह्नित्वमपि न तदवच्छेदकं कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति बहुव्या-

प्यप्रसिद्धिरिति भावः। रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावे बाधकमाह सर्वत्रेति। ननु तादृशप्रतियोगित्वमिव तदभावोऽप्यव्याप्यवृत्तिरिति तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्याप्यभावसत्त्वाद्बाधितापि तादृशप्रतीतिर्न बाधिकेत्यत आह अन्यथेति। घटजनकत्वं दण्डत्वेन न तु द्रव्यत्वादिना घटाभावप्रतियोगित्वं घटत्वेन न तु पटत्वादिनेत्यादिप्रतीत्या द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन दण्डादौ घटजनकत्वाद्यभावः पटत्वाद्यवच्छेदेन घटाभावप्रतियोगित्वाभावश्च घटादौ सिध्येदिति भावः। तथा च दण्डो न घटजनक इत्यादिप्रतीत्यापत्तिः। प्रतिबन्द्यनुसरत्वादाह प्रमेयेति। सुवचत्वाच्चेति। तथा च प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। अथेति। तथा च साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकयद्धर्मावच्छेदेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावस्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। अत्र साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धमात्रं वा,प्रथमे असमानेति। असमानाधिकरणो धूमो यस्य तस्य,पिण्डस्य तद्वृत्तितयेत्यर्थः। न तदवच्छेदकम्।न धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतानतिरिक्तवृत्ति। तथा च वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। द्वितीये त्वाह कम्बुग्रीवेत्यादि। असाध्यत्वम्। अव्यापकत्वम्। घटत्वाद्यपेक्षया गुरुतरकम्बुग्रीवादिमत्त्वा-

अन्यवृत्तिवह्नितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्यो-
न्याभावप्रतियोगित्वात् व्याधिकरणवह्निधूमयोर्न व्याप्तिः,

धनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चा-
व्याप्तिः, तथापि यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं तादृशान्योन्याभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्यम् ।
वह्न्यादौ तत्संयोगादौ तद्रदादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात्परम्परया
वा अनुगमकं वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नवत्त्वस्य

व्याप्तिघारणसम्भवादाह नानाव्यक्तीति । नानैव व्यक्तिराश्रयो यस्य
तादृशसाध्यक इत्यर्थः । तथा च तत्तद्द्रव्यभेदमादाय
वह्निमान् धूमात् द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः ।
ननु 'हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्य-
वत्त्वविवक्षणान्नैव दोष इत्यत आह तत्तत्साध्यवत्त्वस्य चेति । तद-
वच्छेदकत्वादित्यन्वयः । तथा च वह्निमान् धूमात् रूपत्वाव्यापक-
जातिमान् रूपत्वादित्यादौ तत्तद्वह्निमत्त्वाद्यवच्छिन्नभेदं नीलपीत-
त्वाद्यवच्छिन्नभेदं चादायाव्याप्तिरिति भावः । यद्रूपेति । अधिकर-
णभेदेऽप्येकधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैक्यमतेनेदम् । अन्यथा वह्नि-
त्वावच्छिन्नवत्त्वस्यापि पर्वतादौ नानात्वेन तद्दोपतादवस्थ्यापत्तेः। हे-
तुमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यं यद्रूपानवच्छिन्नं
तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्ये वा तात्पर्य्यम् । ननु यद्रूपाव-
च्छिन्नवत्त्वमित्यत्र यत्पदस्य सखण्डधर्मपरत्वे वह्निमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिः वह्नित्वादेरखण्डत्वात्, अखण्डधर्मपरत्वे
च वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादौ तथेत्यत आह वह्न्या-
दाविति । तद्वदादौ । वह्निसंयोगवदादौ । वह्नित्वादिकमे-
वेति । तथा च सर्वत्रैव यत्पदेनाऽखण्डधर्मो वक्तव्य इति
भावः । तादृशेति । हेतुसमानाधिकरणेत्यर्थः । नन्वेवं वह्निसंयोगि-
त्वाद्यनुमितिर्न स्यात् तादृशसंयोगत्वस्य व्यापकतानवच्छेदकत्वे-

किन्तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्वह्निना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव युगपदुत्पन्नविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणम्, कर्मणि च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव। न चान्योऽन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम्, अभेदस्याऽबाधितप्रत्यभिज्ञानात् ।

च न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यद् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यं शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् । अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्य्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वेनाऽकिञ्चित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्वम्, तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणासम्भवित्वमात्रे तात्पर्य्यम्। व्या-

---

मानुमितेस्तदवच्छिन्नविधेयताकत्वासम्भवादतः साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्नानात्वादननुगतैव सा वाच्येत्याह यदित्यादिना । द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ यत्साध्यं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येव वक्तव्यम्, अत एवेदं द्रव्यमित्यनुमितौ निरवच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठविधेयताकत्वमपि सर्वांसर्वं सुसङ्गच्छते नियतव्याप्तितादृशानुमितावेव प्रयोजकत्वादिति भावः । वह्निमान् धूमादित्यादिकमभिप्रेत्याह यद्रूपावच्छिन्नमिति । अधिकरणत्वमिति शेषः।तेन न

स्तिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः । अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिं निरस्यति न चेति । अभेदस्येति । तथा च मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टभेदोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयतामात्रं कल्प्यते बाधकबलात् अत्र च विशिष्टभेदे न बाधकं तत्र तथाप्रतीति बलात्तत्सिद्धिरस्त्वहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकं भेदवत्त्वत् प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्ति-

---

प्रागुक्तदोषः । एवमग्रेऽपि । वह्निसंयोगवानित्यादिकमभिप्रेत्याह यादृशेति । उक्तरीत्येति । रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिरित्यर्थः । अकिञ्चित्करम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्त्यभावाप्रयोजकम् । तात्पर्यमिति । तथा चाऽसामानाधिकरण्येऽव्यापकत्वेनैव तादृशप्रतियोगित्वोपन्यास इति भावः । व्यधिकरणयोर्दैशिकव्याप्यत्वसम्भवात्तादृशव्याप्तौ युगपदुत्पादविनाशयोरकिञ्चित्करत्वादाह व्याप्तिरेवेत्यस्येति । अर्थान्तरत्वमपाकर्तुमवतारयति अन्योन्येत्यादि । लक्षणस्येत्यस्य नैकत्वमविवक्षितम् । ननु भेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्तत्र का गतिरित्यत आह तथा चेति । अभेदस्याऽबाधितत्वे चेत्यर्थः । अनुभूयमानेति । अनुव्यवसीयमानसंयोगिभेदविषयताकाया इत्यर्थः । शिखीत्यादि । तथा च यथा शिखिनो धर्मिणः सत्त्वेऽपि शिखी विनष्ट इतिप्रतीत्या विशेषणीभूतशिखाया एव ध्वंसरूपोऽभावो गृह्यते तथा संयोग्यभेदेऽपि न संयोगीत्यादिप्रतीत्या विशेषणस्य संयोगस्यैवाभावो गृह्यत इति भावः । नन्वेवं गुणो न संयोगीति प्रतीतेरपि संयोगाभाव एव विषयोऽस्तु न [illegible] संयोगिभेदः तथा च संयोगी सत्त्वादित्यादौ निरुक्तलक्षणातिव्याप्तिरत आह अत्र चेति । तत्सिद्धिः । संयोगिनो भेदसिद्धिः ।

भेदवत् संयोगिभेदवत् । तदभावस्य । संयोगिभेदाभावस्य । तदुपपत्तिरिति । एकत्र धर्मिणि सं-

त्वेन तदुपपत्तेः । यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याऽग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तदभाव इति
कल्प्यते तथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्मग्रहे तद्वदन्योन्याभावस्याऽग्र-
हादभावव्यवहाराच्च स एव तस्याभाव इति निश्चीयते। आधिक्ये-
ऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात्। अत एव न मूलावच्छेदेन कपिसंयो-

योगिभेदतदभावयोर्निश्चयोपपत्तेरित्यर्थः । वस्तुतः प्रत्यक्षमणौ
संयोगिभेदस्यापि अव्याप्यवृत्तित्वोपगमात् वृक्षे संयोगित्वावच्छि-
न्नभेदसत्त्वेऽपि न क्षतिः अत्यन्ताभावगर्भायां प्रतियोग्यनधिकर-
णत्वेनैवान्योन्याभावगर्भायामपि व्याप्तौ स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नभि-
न्नत्वेन हेत्वधिकरणविशेषणादेव कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादावव्या-
प्त्यसम्भवात् । न चैवं न चान्योन्याभावस्येत्यादिमूलासङ्गतिः । क-
पिसंयोगित्वावच्छिन्नभेदस्यैव कपिसंयोगिभेदप्रतियोगित्वावच्छि-
न्नभेदस्यापि मूलावच्छेदेन वृक्षे सत्त्वमाशङ्क्यैव तदयता-
दात्, अभेदस्येत्यादिमूलस्यापि कपिसंयोगिभेदप्रतियोगित्वाव-
च्छिन्नाभेदस्येत्यर्थकत्वादित्यस्मद्गुरुचरणाः । ननु भेदस्या-
त्यन्ताभावो न प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगादिरूपः ये-
नाव्याप्यवृत्तेस्तस्य भेदेन समं विरोधो न स्यात् किं-
त्वतिरिक्त एवेति तद्विरोधो दुर्वार इत्यत आह यथा हीति । ननु
यद्वत्त्वज्ञाने यदत्यन्ताभावाग्रहस्तस्यैव तदत्यन्ताभावविरहत्वे प्रति-
योगिव्याप्यधर्मस्यापि तथात्वापत्तिरत आह अभावेति । तदत्य-
न्ताभावस्याभावव्यवहाराच्चेत्यर्थः। स एव ।प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्न एव । ननु बहूनां संयोगव्यक्तीनां संयोगिभेदाभावत्वकल्पने
गौरवादभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधादतिरिक्त एव संयोगिभे-
दाभावः कल्पनार्ह इत्यत आह आधिक्येपीति । अव्याप्यवृत्तित्वा-
दिति । तथा चैकत्र भेदतदभावयोः सम्भवान्न मिथो विरोधित्वमि-
ति भावः।अत एव। भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वादेव । न तथा।न भेदबाधकम् ।
असम्भवादिति ।कपिसंयोगात्मकस्यातिरिक्तस्य वा संयोगिभेदा-
भावस्य मूलावच्छेद्यत्वासम्भवादित्यर्थः । तथा चोक्तप्रतीतेर्वि-

गिभेदाभावज्ञानं तथा, असम्भवादसिद्धेश्च। नापि कपिसंयोगिभेदस्य वृक्षाद्यवृत्तित्वज्ञानम्, असिद्धेः तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात्। नापि कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम्, कपिसंयोगिभेदवत्तद्भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात्। नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम्, असिद्धेः तद्धर्मवद्भिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च। न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते, आवश्यकक्लृप्तघटत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात्। अन्यथा सर्वत्राऽभावस्याभावोऽतिरिक्त एव कल्प्येत। अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो विरोधः, तत्र कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न

पयबाधः। स्वरूपबाधमप्याह असिद्धेश्चेति। मूलावच्छेदेन भेदस्यैव प्रत्ययान्मूले वृक्षः कपिसंयोग्यभिन्न इति ज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः। ज्ञानमिति। पर्येति पूर्वेणान्वयः। एवमग्रेऽपि। तद्वृत्तित्वस्यैव वृक्षवृत्तित्वस्यैव। तज्ज्ञानम्। कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम्। असिद्धेरिति। मूलावच्छेदेन भेदस्यैव प्रत्ययात्तादृशभिन्नभेदज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः। तथा च स्वरूपबाधः। विषयबाधमप्याह तद्धर्मवदित्यादि। ननु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य तद्वद्भिन्नभेदत्वं न इष्टचरमत आह न हीति। न च घटत्वस्यैकत्वेन घटभिन्नभेदत्वोपगमेऽपि संयोगव्यक्तीनामनेकत्वात्तेषु संयोगिभिन्नभेदत्वापेक्षया लाघवादतिरिक्त एव संयोगिभिन्नभेदो युक्त इति वाच्यम्। तथात्वेऽपि तस्याऽव्याप्यवृत्तित्वात्। अन्यथा मूले वृक्षः संयोगिभिन्नो नेति प्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति भावः। सर्वत्र। नानाप्रतियोगिकाभावस्थले। अत एवेति। वक्ष्यमाणमित्यग्रेऽन्वयः। आद्ययोः। अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोः। सः। विरोधः। सङ्कोच्यताम्। अंशतो भ्रमविषयत्वेन कल्प्यताम्। ननु मूले वृक्षे न संयोग इति प्रतीतेः संयोगवद्भेदविषयकत्वमेव कल्प्यतामित्याद्ययोरपि सङ्कोचे मानाभाव इत्यत आह न हीति। संयोगस्येव तद्वतोऽपि क्वचिदुपस्थि-

कापिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यतां न ह्येषा प्रतीतिः कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या नियमतः संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः प्रतियोगिकोटौ तदनुल्लेखाच्च, मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इति वद्भासमानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वादन्तिमयोरपीति परास्तम् । अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणतया स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदकासामानाधिकरण्यपर्यवसायिनो विरोधस्य स्वत्वघटितत्वेन विशेष एव विश्रामात्, अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरबाधितसामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिविरुद्धतया

तिसम्भवान्नियमत इत्युक्तम् । अनुपस्थितेरिति । तथा च कार्पण्याभावादेव तादृशप्रतीतेर्न संयोगिभेदावगाहित्वमिति भावः । अनुभवबाधमप्याह प्रतियोगीति । अभावांशे साक्षात्परम्परया वा अप्रकारत्वेन संयोगवतोऽनुव्यवसायेनाग्रहणाच्चेत्यर्थः । भासमानं प्रागुपस्थितं यद्विशेषणं संयोगस्तदभावविषयत्वेनेत्यर्थः । अन्तिमयोः । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः । स सङ्कोच्यतामिति पूर्वेणान्वयः । विशेष एवेति । तथा च घटभेदघटत्वादीनां विरोधस्य स्वत्वघटितत्वेऽपि संयोगतद्भेदयोस्तथात्वे मानाभावात् तदव्याप्यवृत्तित्वे बाधकाभाव इति भावः । ननु संयोगिभेदो नावच्छिन्नवृत्तिकः अन्योन्याभावत्वात् घटभेदवदित्यनुमानात् संयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वसिद्धावर्थवशात्सम्पन्न एव संयोगेन समं तस्य विरोधः, संयोगिभेदो न संयोगवद्वृत्तिः संयोगिभेदत्वात् घटत्वाद्यभाववदिति व्यतिरेकिणा वा तस्य व्याप्यवृत्तित्वं साध्यम् इत्यत आह अत्यन्ताभावेति । अबाधितेति । विभिन्नावच्छेदेनेत्यादिः । तथा च संयोगिभेदोऽवच्छिन्नवृत्तिकत्वेन प्रमीयमाणत्वादित्यनुमानेन प्रतिबन्धादवच्छिन्नवृत्तिकत्वाभावकल्पनमेव दुःशक्यमिति भावः । मूले वृक्षो

तथाविधविरोधकल्पनाया अनवकाशाच्च । किञ्च शिखी विनष्ट इति प्रतीतेर्विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्या विशेष्ये तद्बाधादास्तां विशेषणध्वंसविषयता न संयोगीति प्रतीतेर्विशिष्टभेदमवगाहमानायाः कथं विशेषणसंसर्गाभावविषयत्वेनोपपत्तिः । न खलु सहस्रेणापि बाधकैरिदं रजतमिति प्रतीते रङ्गत्वावलम्बनं व्यवस्थापयितुं शक्यते। न च विशेषणभेद एव तस्या विषयः। अग्रेऽपि न कापिसंयो-

---

न संयोगीति प्रतीतेः शिखी विनष्ट इतिवद्वासमानविशेषणाभावविषयत्वं यदुक्तं तत्र दृष्टान्तवैधर्म्यमाह किञ्चेति । विशेष्ये । शिखिनि । तद्बाधात् । साक्षात् ध्वंसबाधात्। विशेषणध्वंसेति । तथा च शिखी विनष्ट इत्यत्र स्ववृत्तिशिखानिष्ठप्रतियोगित्वरूपपरम्परासम्बन्धेनैव शिखिनो ध्वंसे प्रकारत्वमित्याशयः । न चैवं सत्यपि पुरुषे शिखी विनष्ट इतिवत् पुरुषो विनष्ट इत्यपि प्रतीतिः प्रमा स्यात् इति वाच्यम्। तत्तद्विशेषणध्वंसादौ तत्तद्विशेषणाद्यवच्छिन्नस्यैव निरुक्तपरम्परया संसर्गत्वात् । अत एवाय घटः श्यामो भविष्यतीत्यादौ श्यामरूपनिष्ठप्रतियोगिताया प्रागभावे श्यामरूपाद्यवच्छिन्नस्य संसर्गत्वेऽपि न घटत्वविशिष्टस्य संसर्गत्वम् अतस्तत्रैव घटो भविष्यतीत्यादिको न प्रत्यय इति ध्येयम् । विशिष्टभेदमित्यस्य भेदत्वेनेति शेषः । कथमिति। तादृशप्रतीतावत्यन्ताभावत्वानुल्लेखादिति भावः । एका-न्तविप्रत्ययस्यान्यथावगाहित्वोपगमे भ्रमभावस्योच्छेद इत्याह न खल्विति । बाधकैः । कारणबाधादिभिः । शक्यते इति। अन्यथा शुक्तौ रजतत्वादिप्रतीत्यपलापादन्यथाख्यातिनिरसने जिताः प्राभाकरैरिति भावः । तस्याः । न संयोगीतिप्रतीतेः ।विषय इति। स्ववृत्तिसंयोगनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव संयोगिनो भेदप्रकारत्वादिति भावः । अग्र इति । न च संयोगभेदपर्यवसन्नस्यात्र परम्परया संयोगिभेदस्य वृक्षे सत्त्वेऽपि तस्य व्याप्यवृत्तित्वनाशानवच्छेदकत्वादेव नैतादृशप्रत्यय इति वाच्यम्। तथा सत्युक्तक्रमेण संयोगभेदस्य मूलानवच्छेद-स्यान्मूलेऽपि न संयोगीत्यपि प्रत्ययापलापापत्तेरिति भावः । शाब्दवि-

गीति प्रतीत्यापत्तेः। युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथा पक्वतादशायां घटादावयं न श्यामो दण्डादिविनाशसमये चैत्रादौ नायं तद्दण्डवानित्यादयो व्यवहाराः। न च तत्र विशेषणसंसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः। न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात्। अपि च विशिष्टवाचकदण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्युपसर्जनतयोपस्थितस्य द-

---

शेषाणां प्रामाण्यानुरोधादपि भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वं वाच्यमित्याह युज्यते चेति। पिठरपाकानुपगमे रक्तघटस्य श्यामान्यत्वं व्याप्यवृत्त्येवात उक्तं दण्डादीति। श्यामपदस्य गुणेऽपि शक्तत्वात्तदसम्ताभावबोधने धर्म्युपसर्जनत्वनियमभङ्गनिराकाङ्क्षत्वासम्भवादाह दण्डादीति तु कश्चित्। व्यवहाराः प्रमाणमिति शेषः। तत्र। घटो न श्याम इत्यादौ। विशेषणस्य। श्यामत्वदण्डादेः। अनुयोगिनीति। तत्र नञा संसर्गाभावबोधने तदर्थबोधकपदोत्तरसप्तम्यास्तन्त्रत्वादिति भावः। तदेव द्रढयति न खल्विति। ननूक्तस्थले संसर्गाभावबोधने का क्षतिरत आह तथात्वे चेति। प्रसङ्गादिति। घटेऽपि घटात्यन्ताभावस्य सत्त्वादिति भावः। ननु यत्र नञ्रहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोः साकाङ्क्षत्वं तत्रैव नञा अभावो बोध्यते प्रकृते च घटो घट इत्यस्य निराकाङ्क्षतया नञा घटे घटस्य भेद इव संसर्गाभावोऽपि न बोध्यते कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादिकं तु भूतलं न घट इत्यादिभिः समानमित्यत आह अपि चेति। यद्वा ननु नञा प्रत्ययार्थविशेषणतयाऽनापन्नस्यैवात्यन्ताभावबोधनेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षा पक्वध्या न तु तद्विशेषणतापन्नस्येति यदि ब्रूयात्तदाप्याह अपि चेति। एतेन घटो घटान्यो नेत्यादौ नञ्रहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोर्निराकाङ्क्षत्वेऽपि नञाऽभावबोधनात्तत्रैव घटो न घट इत्यत्रापि अभावबोधने बाधकाभाव इत्यपास्तम्। विशिष्टवाचकेति। विशिष्टबोधकेत्यर्थः। दण्डीत्यादेर्वाक्यत्वेन वाचकत्वासम्भवात्। यद्वा वैया-

ण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराकाङ्क्षतयान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात्। न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम्, तथापि चैत्रो न दण्डो घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डादिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। एतेन नञोऽभाववल्लाक्षणिकतया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम्। एवञ्च चैत्रो न पचतीत्यादौ आख्याताच्छ-

---

करणमतेनेदम्। धर्मीति। मतुबर्थस्यान्यिनि विशेषणतयोपस्थितस्येत्यर्थः। उपस्थितस्येत्यस्य वृत्तिशब्दादित्यादिः। तेन नीलो घटः पटश्चेत्यादौ घटविशेषणतयोपस्थितस्यापि नीलादेः पटेऽन्वयः नीलघटः पटश्चेत्यादौ तु वृत्तिशब्दादेव नीलस्य तथोपस्थितिरतः पटे तस्य नान्वयः। विशेषणमात्रेति। तथाच चैत्रो न दण्डीत्यत्र मतुपः पदसाधुतामात्रं फलं न तु शाब्दे तदर्थप्रवेश इति भावः। दुर्वारत्वादिति। यद्यपि भूतलं न घट इत्यत्रेव चैत्रो न दण्ड इत्यादावपि पूर्वपक्षिणा दण्डात्यन्ताभावबुद्धाविष्टापत्तिः कर्तुं शक्यत एव, तथापि तद्यामार्थस्य नञा अत्यन्ताभावबोधने तत्राम्नः प्रथमान्तत्वं प्रथमासाकाङ्क्षत्वं वा तन्त्रम् अन्यथा गृहे दण्डस्य नेत्यतोऽपि दण्डात्यन्ताभावप्रतीत्यापत्तेः। अतश्चैत्रो न दण्डीत्यादौ दण्डपदस्य प्रथमान्तत्वस्य प्रथमासाकाङ्क्षत्वस्य वाऽभावात्तदत्यन्ताभावबोधो नञा दुर्घटः। चैत्रमैत्रयोर्दण्डघटौ नेत्यादियथासङ्ख्यस्थले चैत्रधर्मिकदण्डात्यन्ताभावबोधे दण्डपदस्य प्रथमान्तत्वव्यभिचारेऽपि प्रथमासाकाङ्क्षत्वमस्त्येव द्वन्द्वोत्तरप्रथमायाः सकलप्रकृत्यर्थान्वयित्वादितिदिक्। एतेनेति। चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डात्यन्ताभावप्रत्ययेनेत्यर्थः। विनैवेति। यत्राधिकरणाभावयोराधाराधेयभावः संसर्गस्तत्रैव सप्तम्यपेक्षणाच्चैत्रो न दण्डीत्यत्र दण्डाभाववतस्तादात्म्यस्यैव चैत्रे संसर्गत्वान्न सप्तम्यपेक्षेति भावः। ननु चैत्रो न पचतीत्यादौ पाककृतेरिव चैत्रो न दण्डीत्यादावपि दण्डस्यात्यन्ताभावः सप्तमीं विनापि प्रतीयतामत आह एवञ्चेति। चैत्रो न दण्ड इत्यादौ संसर्गाभावप्रतीति-

स्त्या लक्षणया चोपस्थितस्य कर्त्तरेव भेदो भासत इत्यस्तु। वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृतिसम्बन्धादेर-भावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते अपेक्ष्यते च प्रातिपदिका-र्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः । नञो वैधर्म्यपरतया न श्याम इत्यादेः श्यामादिविधर्म्मेत्यर्थः । वैधर्म्यञ्च रक्तत्वादिकमेव। यदाहुराचार्य्याः श्यामाद्रक्तो विधर्म्मा न तु पृथगित्यपि वदन्ती-ति कृतं पल्लवितेन ।

मिया सप्तम्यपेक्षणे चेत्यर्थः । शक्त्येति । शाब्दिकानां मतेन । न्या-यमते स्याद्‌ लक्षणया वेति । भेदो भासत इति । तथा च दृष्टान्ता-सिद्धिरिति भावः । अन्वेयमनुभवसिद्धस्य कृत्यत्यन्ताभावबोध-स्यापलाप इत्यत आह वस्तुत इत्यादि । स्वादित्यादिभेदेन विभ-क्तेर्द्वैविध्यादुदाहरणद्वयम् । प्रातिपदिकार्थस्येति । अभावान्वयबो-धन इत्यनुषज्यते । निपुणतरमिति । यत्रानुयोगिनि प्रतियोग्य-न्वये सप्तम्यपेक्षा तत्रैव नञा तदत्यन्ताभावबोधने तदर्थकपदो-त्तर सप्तम्या अपेक्षा न तु सर्वत्रेति तत्र्यादे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । भेदस्य व्याप्यवृत्तित्ववादिनां प्राचां मते रक्तताद्दशायां न श्याम इत्यादिव्यवहारमुपपादयति नञ इत्यादिना । ननु वैध-र्म्यमपि भेद एवेति तद्रूपं तत्र बाधितमत आह वैधर्म्यं चेति । तद्वैशिष्ट्यकालावच्छेदेन तद्वति वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगिध-र्मधर्म्यन्तद्धर्मविशिष्टस्य वैधर्म्यं तथा च रक्तो न श्याम इत्यत्र श्यामत्ववैशिष्ट्यकालावच्छेदेन श्यामवृत्त्यभावप्रतियोगिधर्मवान् रक्त इत्याकारकस्तत्र बोधः । न तु पृथक् । न तु भिन्नः ।

ननु विशिष्टधीजनकत्वादिगर्भस्य सम्बन्धत्वस्य प्रवेशेऽप्यात्माश्रया-दिरेवेत्यत आह निरूपितेति । साध्यवान् यस्येति विग्रहे साध्यवत्त्वेन साधनस्य सम्बन्धोऽन्तर्भूत्य स चाधिकरणत्वम न तु व्याप्तेस्तत्र प्रवेश इति प्रागवोचामेति भावः । मूले कस्येति । धूमेत्यादि । तथा च किंहेतुककिंसाध्यकानुमितिजनकतावच्छेदिका का व्याप्तिरि-त्यर्थः । ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमिति प्रत्यपि तद्धेतुकतत्सा-

व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसतस्तथात्वेनाऽज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भातस्य षष्ट्यर्थत्वम्। न चैवमननुगमो दोषाय, कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात्। अथ धूमवति वह्निह्रदौ न स्तः धूमवान् वह्निमद्ध्रदौ न भवतीतिप्रतीतेर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते लक्षणे इतिचेन्न। तादृशाभावानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ।

सम्बन्धत्वेनेति निरूपिततत्त्वमेतद्। कस्येति। इत्थञ्चाननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमितिहेतुस्तथा वक्ष्यते। एते। अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भे। तादृशेति। ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकमेव न भवति किं वा भवत्येव परन्तु क्लृप्तानामेव स्वसमानाधिकरणतत्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभा-

---

व्यकनानाविधव्याप्तिज्ञानानां हेतुत्वात् इत्थमप्यननुगमं पर्यवस्यत आह दीधितावित्थं चेति। इत्थमपीत्यर्थः। वक्ष्यत इति। तद्धेतुकतत्साध्यकव्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन तद्धेतुकतत्साध्यकनिखिलव्याप्तीरनुगमय्य तद्गोचरज्ञानत्वेनैव तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिं प्रति हेतुत्वं व्याप्तिग्रहोपाय वक्ष्यत इत्यर्थः। लक्षणद्वयस्यैव यथाश्रुतक्रमेणाव्याप्तिसम्भवादेते इत्यनेन लक्षणद्वयाभिधानमसङ्गतमतो व्याचष्टे एत इति। तथा चान्योन्याभावगर्भत्वेन द्वयोरैक्यादेव द्विवचनोपपत्तिरिति भावः॥ धर्मिणि सिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वादतिरिक्तद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्याशङ्कितुमशक्यमित्यन्यथा वितर्कयति नन्वित्यादिना।

वानां लाघवादिरभिप्रायः। नाद्यः, एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विलक्षणत्वात् शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्येकैकाभावसंशयाच्च विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्ययायोगात्। न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः। तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणि तथाविधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् द्वित्वसामानाधिकरण्याभानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च अत एव न तादृश प्रतीतेर्घट-

---

न प्रतीतीत्यस्याभिप्राय इत्यग्रेऽन्वयः। द्वय द्वित्वादि। तत्समानाधिकरणं यद् घटत्वपटत्वादि तदवच्छिन्नाभावानामित्यर्थः। द्वावित्यस्य घटपटावित्यादिः। तथा च घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययात् घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययस्य वैलक्षण्यं विषयभेदं विना अनुपपद्यमानं द्वित्वस्यावच्छेदकत्वं साधयतीति भावः। [ननु प्रतियोग्यंशे द्वित्वाधिकरणत्वस्य भासमानतया वैलक्षण्यं स्यादित्यत आह शब्देति। यद्वा] ननु द्वित्ववैशिष्ट्याद्यधिकावगाहितयैव वैलक्षण्यमुपपन्नमत आह शब्देति। तथा च भूतले घटपटौ न स्त इति प्रतीतेर्घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावगोचरत्वे भूतले घटो न वेति संशयो न स्यात्, बाधनिर्णयसत्त्वादित्यर्थः। इन्द्रियेण द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य निर्णयदशायां सन्निकृष्टत्वेन घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावस्यावश्यं निर्णय इति तदानीं संशयानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् शब्दादिनेत्युक्तम्। ननु घटपटौ न स्त इत्यादितो द्वित्वाश्रयवृत्तिघटत्वादिरूपेणैवाऽभावस्य निर्णयात्तदानीं भूतले घटो न वेत्यादिसंशये बाधकाभावः शुद्धघटत्वप्रकारकाभावनिश्चयस्यैव तद्विरोधित्वादत आह विषयेति। घटपटादिप्रत्येकाभावस्याननुगतत्वादिति भावः। विशेषणतावच्छेदकाननुगमादेव घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययस्याननुगताकारत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते न चेति। द्वित्वाधिकरणेति। तथा च घटपटपर्याप्तद्वित्वाश्रयप्रतियोगिकाभाव-

त्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वम् । अन्यतर-
त्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च । न च परम्प-
रासम्बन्धेन तादृशद्वित्वसामान्याभावएव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्वि-
षयः । द्वित्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् द्वित्वादेर्घटादिवृ-
त्तित्वानुपस्थितावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्य-
याच्च। अत एवैकैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनम्। विरुद्धयो-
रपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इत्युक्तत्वाच्च । नान्त्यः,

---

त्वेनैव घटादिप्रत्येकाभावस्यानुगमः । ननु घटपटौ न स्त इति प्र-
तीतेः कुत्र चिद्धर्मेऽनवच्छेदकत्वावगाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वात्प्रोक्तक्र-
मेण तन्निर्वाह इत्यत आह द्वित्वसमानेति । मात्रपदेन द्वित्वस्या-
वच्छेदकत्वव्युदासः । द्वयमित्यस्य घटपटेत्यादिः । शङ्कां निरस्यति
तादृशेति । तथा च यत्किञ्चिद्घटपटोभयशून्ये घटपटोभयवत्यपि
घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति भावः । ननु घटत्वपट-
त्वान्यतरनिरूपितसमवायेनैव घटपटौ न स्त इत्यत्र प्रत्येकधर्म-
स्य द्वित्वसामानाधिकरण्यं निवेश्यम् एवं कुण्डकुसुलौ न स्त
इत्यादावपि यथायोग्यं तद्ग्राह्यम् अतो द्वितीयकल्पेनायं दोष
इत्यत आह द्वित्वसामानाधिकरण्येति । अत एवेति । यदनुपस्थि-
तिदशायां यादृशप्रतीतिस्तदवगाहित्वस्य तादृशप्रतीतावसम्भवा-
देवेत्यर्थः । परम्परेति । स्वपर्याप्त्यधिकरणवत्तासम्बन्धेनेत्यर्थः ।
तादृशद्वित्वेति । घटपटवृत्तिद्वित्वेत्यर्थः । द्वावित्यस्य घटपटावि-
त्यादिः । द्वयोः प्रतियोगित्वोल्लेखे विप्रतिपन्नं प्रत्याह द्वित्वादेरि-
ति । घटपटयोर्द्वित्ववत्ताप्रत्यक्षे तुल्यवित्तिवेद्यतया द्वित्वे घटपट-
वृत्तित्वावगाहनेऽपि नियन्त्रितविषयशाब्दस्थले तदसम्भवात् अ-
स्माकं [illegible] नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलत्वघटत्वाभ्यामिव घटपटौ
न स्त इत्यादिशाब्दस्थले घटत्वपटत्वाद्यैरवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्यातिरिक्ताभावस्य बोधनान्नानुपपत्तिः. अवच्छेदकत्वस्य त्रितय
एव पर्याप्तत्वादिति भावः । अत एव । वैशिष्ट्यानुपस्थितावप्युक्तप्र-

तथात्वेऽपि साध्यतद्वतोस्तादृशाभावप्रतियोगित्वानपायात् । अन्तरे-
णाभावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया यत्किञ्चिद्घटद्वयवति चा-
नुत्पद्यमानाया घटौ न [illegible] इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वादित्यत

तीतेरेव । नन्वेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वमिति वैशिष्ट्यानुपस्थितौ
घटपटोभयं नास्तीतिप्रतीतिरप्रसिद्धैवेत्यत आह विरुद्धयोरिति ।
इद च विरोधितानियामकसम्बन्धेन वैशिष्ट्याप्रसिद्धिसूचनाय । उ-
क्तत्वात् । उक्तप्रायत्वात् । तेन घटत्वपटत्वयोरेव द्वित्वेनाभावस्य प्र-
तीत सिद्धान्तनिरुक्तावुक्तत्वेऽपि न क्षतिः । क्लृप्तस्य घटत्वावच-
च्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदक द्वित्वमित्यन्यकल्पं निरस्य-
ति नान्य इति । तथात्वेऽपि । द्वित्वादेः क्लृप्तप्रत्येकाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेऽपि । तादृशाभावेति । साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावन्यो-
न्योन्याभावेत्यर्थः । ननु तद्दोषभिया वरं साध्यतावच्छेदकातिरिक्त-
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगित्वं विवक्षणीयं तावता-
प्यव्याप्तिनिरासेऽभ्युपगमे चेति ग्रन्थेनातिरिक्ताभावमङ्गीकृत्य सि-
द्धान्तो ग्रन्थकृतो नोचित इत्यतस्तमपि व्यवस्थापयति अन्तरेण चेति ।
अभावान्तरमिति । घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमित्यादि । एकै-
केति । तथा च न घटत्वावच्छिन्नाभावेन तदन्यथासिद्धिः । घटद्वये-
ति । तथा च तत्तद्घटत्वावच्छिन्नाभावेनापि न तदन्यथासिद्धिरि-
ति भावः । यद्यपि यावन्तो घटा प्रत्येकं तत्तद्घटान्यघटत्वावच्छि-
न्नाभावेष्वेव क्लृप्तेषु घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पने घ-
टद्वयवति घटौ न स्त इत्यस्य न प्रसङ्गः न वा एकघटवति तादृशप्र-
त्ययाप्रसङ्गः । तथाप्यनन्तेष्वभावेषु तादृशप्रतियोगिताकत्वकल्प-
नामपेक्ष्य तथाविधप्रतियोगिताकत्वेनैकस्यातिरिक्ताभावस्यैव क-
ल्पना लघीयसी सामान्याभावस्थल इव युक्तेस्तौल्यादिति भावः ।
न च घटविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्व कल्प्य न [illegible] तत्तद्घटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावानां घ-
टानाम्, आनन्त्यात्, तत्र च घटविशिष्टत्वं स्वनिष्ठभेदप्रतियोगि-
त्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वक्तव्यम्, अतो घटद्वयव-

अथवाऽनौपाधिकत्वं व्याप्तिः । तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम् । न ह्येवं सोपाधिः, तत्र सा-

---

आह अभ्युपगमे वेति । उभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु साध्यतावच्छेदकं साध्यत्वञ्च वेत्यर्थः। अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशेऽपि लक्षणे तथैव विवक्षितमिति भावः । तच्चेति । स्वं साधनत्वाभि-

---

ति घटौ न स्त इत्यस्य न प्रसङ्गः न चैकघटवति तादृशप्रत्ययाप्रसङ्ग इति वाच्यम्।इह कपाले समवायेन घटौ न स्त इति प्रतीतेस्तादृशाभावेनाप्यन्यथा कर्तुमशक्यत्वात्।स्वाधिकरणसमवेतत्वस्वनिष्ठभेदप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन घटविशिष्टस्य घटान्तरस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमे स्वपर्याप्त्यधिकरणवत्तासम्बन्धेन घटपर्याप्तद्वित्वाभावस्यैव घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनसम्भवादन्तरेणेत्यादिकमयुक्तमिति तु विभावनीयम् । ननु साध्यघटितोभयस्य प्रतियोगित्वे सुतरां साध्यस्यापि तथात्वमतस्तदुभयमित्यादिमूलासङ्गतिरतो व्याचष्टे तदुभयत्वमिति । तथा च भावप्रधानो निर्देश । ननु तथाऽप्रतियोगित्वगर्भाणि यथाश्रुतलक्षणानि अव्याप्तान्येवेत्यत आह अश्रूयमाणेति । तथेति। प्रतियोगिपदस्य प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मपरत्वादिति भाव. । केचित्तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भेष्वव समस्तलक्षणेषु प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरूप तदवच्छेदकत्वमभिप्रेत्याशङ्कितं मूल अथेति। स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपमेवावच्छेदकत्व निविष्टमित्याशयेनैव परिहृतम् । अभ्युपगमे वेति । तदुभयमित्यादौ ‖ धर्मपरो निर्देश इत्याहु. । स्वपदस्य साध्यपरत्वे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह स्व[पद]मिति । अत्र प्रतियो-

धनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात् उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् ।

मतम् । तथा च साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकाः तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एतेन सर्वत्र तादृशैर्यावद्भिरवच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसञ्जकात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-

---

गि-धर्मयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्व विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्व वा वक्तव्यम् । तेनायोगोलकभेदत्वादेर्विषयितया धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । न च तथापि विषयितयाऽयोगोलकभेदत्ववज्ज्ञानस्य विशेषणतया योऽभावस्तस्य तथात्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाद्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावे अयोगोलकभेदत्वापेक्षया लाघवात्किञ्चित्पदार्थस्यैव विषयितयाऽवच्छेदकत्वात् । गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वस्वीकारे तु प्रतियोगितावच्छेदकताप्येकसम्बन्धेन विवक्षणीया । यथाश्रुतार्थत्यागे बीजमाह एतेनेति । प्रत्युक्तमित्यग्रेऽन्वय । तादृशै । साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकै । अवच्छिन्नस्येति । अप्रसिद्धिरित्यग्रेणान्वय । तथा च यावत्त्व नावच्छेदकविशेषणमिति भाव । तादृशावच्छेदकावच्छिन्नस्यापि यावत्त्व न विशेषणमित्याह तादृशावच्छिन्नयावदिति । प्रतियोगिकस्येति । अत्राप्यप्रसिद्धिरित्यन्वय । ननु तादृशयावत्प्रतियोगिको यावत्त्वाद्यवच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्ध इत्यत आह अतिप्रसञ्जकादिति । तथा च यावत्त्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिभिया यावत्त्वाद्यनवच्छिन्नाभाव एव लक्षणे निवेश्य इति तदप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्याद्यसम्भव इति भावः । ननु द्वितीयात्यन्ताभाव एव यावत्त्वेन वि-

कादतिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धेः तादृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा, रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च क्वापि रूपादिव्यक्तौ तादृशयावदभावसामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् । सर्वत्र सोपाधावेकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधेर्धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव सा-

---

धक्षित समासनिविष्टेनापि तेन व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्यावत्पदार्थस्याभेदान्वयसम्भवादत आह तादृशावच्छिन्नेति । तथा । अप्रसिद्धेः । तथा चे तत्तत्पर्वतान्यस्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिवृत्तिसाध्यके द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भाव । अत्र च वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरणयोऽव्याप्यस्वीकारात्पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्पर्वतान्यत्वाभावकूटस्याधिकरणं पर्वत एव इति नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । वाच्य गगनत्वादिरयादावेकव्यक्तिवृत्तिसाधनस्थले तादृशयावदभावस्य साधनधर्मेव प्रसिद्धमत प्रायश इत्युक्तम् । ननु तादृशयावदभावानां प्रत्येकाधिकरणवृत्तित्वं साध्ये वाच्यमतो नोक्ताप्रसिद्धिरत आह रूपादीति । तादृशेति । तत्तद्घटान्यस्याभावकूटस्यापि निरुक्ताभावतया तत्प्रत्येकसामानाधिकरण्यस्य कुत्रापि रूपेऽसत्त्वात् । न च तादृशयावदभावानां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमतो नोक्तदोष । दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादावेवमप्यव्याप्तेरिति भाव । यद्यपि तादृशयावदभावानां प्रत्येकाधिकरणं यद्धर्मावच्छिन्नस्याधिकरणं हेतौ तदवच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्याविवक्षायां न कोऽपि दोष, तथापि एतस्यैव फलत कल्पान्तरेणाग्रे वक्ष्यमाणत्वान्नाशङ्कितमिति भाव । ननु साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनो यावन्तो यत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिन इत्यस्यैव सम्यक्त्वेऽवच्छेदकद्वयोपादानं व्यर्थम् अय पिण्डभेदस्यैव साधनाव्यापकस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविरहाद्धूमवान् वह्नेरित्यादिसोपाधावतिव्याप्त्यभावादत आह सर्वत्रेति । धर्मान्तरेति । साध्यन्यूनवृत्तिघटत्वादिविशिष्टत्वेनेत्यर्थ ।

ध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम् । साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । अभावश्चात्र भावभिन्नो ग्राह्यस्तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकलरूपाणां जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः । घटध्वंसो

विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे शुद्धायःपिण्डभेदस्य विशिष्टाभावप्रतियोगित्वासम्भवादाह आद्येनेति । तेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नतदभावस्योपग्रहः । अत्र साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता यावत्यः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितास्वरूपा इत्युक्तौ नैव दोषः तत्तायःपिण्डभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेर्धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानारम्भकत्वात् अतिव्याप्त्यसम्भवादिति ध्येयम् । मतान्तरमाह साधनसमानेत्यादिना । यद्धर्मावच्छिन्नेति । तथा च मूले तादृशप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाः समानाधिकरणा यस्येति बहुव्रीहिः । नाव्याप्तिरिति । न च रूपसामान्याभावत्वस्य रूप इव रूपध्वंसरूपप्रागभावयोरपि प्राचीनमते सत्त्वात्तयोश्च भावभिन्नयोरपि निखिलयोर्जलत्वसामानाधिकरण्याभावाद्व्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वम्, हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशधर्मावच्छिन्नाभावो ग्राह्य इत्यत्र भावभिन्नो ग्राह्य इत्यस्य तात्पर्यात् । न च रूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वं रूप एव व्यभिचारात् । अत एव रूपप्रागभावसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावस्वरूपप्रागभावानप्यादाय न दोषः । तादृशरूपप्रागभावसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन प्राचां मते भावभिन्नत्वविरहात् रूपस्यापि तथात्वादिति भावः । न च तथापि स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं जलान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वं तदवच्छिन्नाभावस्य तेजोऽन्यत्वविशिष्टसत्त्वात्यन्ताभावस्य ज-

ध्वंसत्वादिसाध्ये च घटध्वंसत्वादेस्तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न घटध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

लत्वसामानाधिकरण्याभावाद्व्याप्तिरिति वाच्यम् । जलतेजोऽन्यत्वविशिष्टसत्ताया एव तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावतया जलतेजोऽन्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वात् तस्य च जलत्वसमानाधिकरणत्वेनाव्याप्त्यनवकाशात् । तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य भावरूपत्वे तदवच्छिन्नाभावत्वस्यैकस्मिन्नेवोक्तविशिष्टाभावे कल्पयितुमुचितत्वात् । ननु घटध्वंसत्वाद्ध्वंसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः घटध्वंसत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वविरहेण घटध्वंसत्वसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । जन्याभावत्वलक्षणध्वंसत्वस्य जन्यत्वे सति भावभेदस्वरूपत्वाद्भावप्रतियोगिकाभावमात्रस्यैव च अधिकरणस्वरूपत्वोपगमात् भूतलादिनिष्ठस्य घटध्वंसत्वाभावस्य भूतलादिभावे पर्यवसानात् घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तथाविधयावदन्तर्गतस्य साध्यसामानाधिकरण्यादत आह घटध्वंस इति। भावाभाववृत्तिरिति। तथा च भावनिष्ठत्वमभावप्रतियोगिकत्वं वा नाधिकरणस्वरूपत्वे तन्त्रम् अपि तु तदभावमात्रनिष्ठत्वं स्वेनैव तादात्म्येन समानवृत्त्यभावस्य विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ तत्तदभावभिन्नत्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वकल्पने मानाभावादिति भाव । स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक यत्तेजस्त्वाभावसत्त्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्व तदवच्छिन्नप्रतियोगिताको यो निरुक्तभावभिन्नोऽभावस्तेजस्त्वाभाव सत्त्वाभावश्च तयोर्न साध्यसामानाधिकरण्य सत्त्वाभावस्य जलत्वविरुद्धत्वादित्यादिक्रमेण जल स्नेहवत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्यस्वरसेन वदन्तीत्युक्तम् ॥ साम्प्रदायिकास्तु भावभिन्न इत्यस्य वास्तविकात्यन्ताभावो ग्राह्य इत्यर्थ तेन रूपप्रागभावध्वंसात्य-

न्ताभाव वायच्छिन्नाभावानां रूपप्रागभावध्वंसात्मकानां भावभिन्नानां जलत्वसामानाधिकरण्याभावेऽपि जल स्नेहवत्त्वादित्यत्र नाव्याप्तिताद्वस्थ्यम् । ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यत्रातिव्याप्ति भावप्रतियोगिकाभावमात्रस्याधिकरणरूपतया घटात्यन्ताभावादिवृत्तेर्घटध्वंसत्वात्यन्ताभावस्य घटात्यन्ताभावादिस्वरूपस्य घटध्वंसत्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यात् घटध्वंसादिनिष्ठस्य च घटध्वंसात्मकस्य वास्तवात्यन्ताभावत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वाद्त आह घटध्वंस इत्यादीत्याहु. । तन्मन्दम् । अभावप्रतियोगिकाभावानामधिकरणस्वरूपतामाशङ्क्य घटध्वंसेत्यादेरवतारणे धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटध्वंसत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य द्रव्यत्वाभावनिष्ठस्यापि तुल्ययुक्त्या द्रव्यत्वाभावात्मकस्य वह्निसामानाधिकरण्याभावाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरेव सम्भवे घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिपर्यन्तानुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्ते । नव्यास्तु भावभिन्न इत्यत्र भावेन भिन्न. प्रतियोगिविधया सन्निभो भावमात्रप्रतियोगिक इति यावत् । तेन स्नेहवत्वसमानाधिकरणस्य हिमावृत्तिस्वरूपस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक वह्निमावृत्तेरभावत्व तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावद्धिमावृत्त्यन्तर्गतस्य जलत्वाभावस्य साध्यासामानाधिकरण्येऽपि जलं स्नेहवत्वादित्यादौ नाव्याप्ति. हिमावृत्तरभावत्वस्य भाव इवाभावेऽपि सत्त्वात्तदवच्छिन्नाभावस्य भावमात्रप्रतियोगिताकत्वाभावात् । नन्वेव घटध्वंसो ध्वसत्वादित्यादावतिव्याप्ति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणघटध्वंसान्यत्वाभावादेर्घटध्वसत्वाभावादेर्वा भावप्रतियोगिकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् अन्यत्वे सति भावभिन्न-पर्यवसन्नस्य घटध्वसत्वस्य भावत्वविरहात् घटात्यन्ताभावादेश्च तादृशस्य साध्यसमानाधिकरणत्वात् अत आह घटध्वस इत्यादि । भावभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वमेव ध्वसत्वमखण्डधर्मान्तरमेव वा तत् तथा च घटध्वसत्वाभावस्यैव भावमात्रप्रतियोगिकत्वात्तेनैवोक्तातिव्याप्तिनिवारण सम्भवतीत्याशयेनाह घटध्वसत्वादेरिति । आदिना घटप्राग भाव प्रागभावत्वादित्यादौ घटप्रागभावत्वादे. परिग्रह ।जन्यत्वे सति भावभिन्नत्व ध्वसत्वमित्युक्तावपि न क्षतिरभावान्तरमादायैवातिव्याप्तेर्निराससम्भवादित्याशयेनाह तत्प्रकारकेति । भावाभाव-

एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

यद्वा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सोपाधौ तु साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

यावदिति । स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।

यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधिवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् ।

वृत्तिरित्यनेनानुगतप्रतीतिप्रमाणकत्वं तादृशाभावस्याविष्कृतम् । अतिरिक्तो भावमात्रप्रतियोगिक इत्यर्थ इति प्राहुः । अत्र तादृशधर्मवत्त्वाभावस्यापि अन्यत्वविशिष्टाभावभेदाभावानतिरिक्ततया न भावमात्रप्रतियोगिकत्वं तस्येति पूर्वग्रन्थासङ्गतिश्चेति चिन्त्यम् ॥

ननु यावन्त. स्वस्य व्यभिचारिणस्तद्व्यभिचारिसाध्येत्यर्थे वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भव. साधनव्यभिचारिणः प्रमेयत्वद्रव्यत्वादेर्व्यभिचारस्य साध्ये विरहादत आह स्वमिति । यत्पदस्य साधनपरत्वे सोपाधावतिप्रसङ्गादाह साध्यत्वेति । साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य तत्तद्विपक्षान्यत्वाद्यभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेराह लुप्तसप्तमीकेति । तथा च यावति यद्व्यापकस्याभावे यस्यासामानाधिकरण्यं तस्य तत्त्वमेव व्याप्तिरि-

तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावन्ताभा-
वत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावकत्वमर्थः । केवला-
न्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्र-
दायः । केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदधिकरणताया व्या-
पकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकवन्तमेव या-

तिभाव । विशेषणमभेदान्वयसाकाङ्क्षं तेन पदस्य विशेषणत्वाभा-
वेऽपि न क्षतिः । वस्तुमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन तद्-
प्रतियोगित्वाप्रसिद्धि व्यापकत्वातिरिक्त यावत्त्वञ्च दुर्वचमित्यतो
निष्कर्षमाह तथा चेति । एतस्यार्थं प्रागेव प्रपञ्चित । ननु ए-
कव्यक्तिवृत्तयो यावन्त साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभा-
वास्तेषामसामानाधिकरण्यमेवार्थं कुतो न कृत तत्तद्विपक्षान्य-
त्वावभावकूटस्यैकव्यक्तिवृत्तित्वाभावादेव तेषामधिकरणाप्रसिद्धा-
वपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यसम्भवात् आह केवलान्व-
यिनि चेति । तथाविध । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक । तथा च तदधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रमेयं वाच्यत्वा-
दित्यादावव्याप्तिभियैव तादृशार्थस्त्यक्त इति भाव । अत्र वह्नि-
मान् धूमादित्यादावव्याप्ति , वह्निव्यापकस्य ह्रदत्वविशिष्टद्रव्यत्वाव-
भावस्य योऽभावो द्रव्यत्वादि तत्र धूमादिसामानाधिकरण्यस्यैव
सत्त्वात् अभावविरहात्मकत्वलक्षणप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्त्या द्र-
व्यत्वस्यैव विशिष्टद्रव्यत्वाभावाभावत्वात्, अन्यथा गगनस्यापि
स्वाभावाभावत्वे मानाभावात् केवलान्वयिन्यव्याप्त्यापत्तेरित्यस्व-
रस सम्प्रदाय इत्यनेन सूचित । अत एवैतद्दोष निरस्यता मत-
मुपन्यस्यति केचित्त्विति । तादृशेति । साध्यव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामान्याभावत्वेन यदधिकरणताया
व्यापकत्व तत्त्वमित्यर्थं । सामान्याभावलाभायैव यावत्पदोपा-
दान तेन तादृशाभावाना यावत्त्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्व-
यित्वेऽपि न धूमवान् वह्नेरित्यादावतिप्रसङ्ग । न चेति । वाच्य-
मित्यन्वय । तादृशेति । साध्यवन्निष्ठाभावीये-यर्थ । अनतीति ।

यत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमिति सर्वलाभादेव सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । यावता तादृशानां महानसादीनामैकाधिकरण्यस्याऽप्रसिद्धेः । न चावच्छेदकांशमपहायाऽप्रतियोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यना साध्यव्यापकस्यापि रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योपदर्शितत्वादित्याहुः ।

अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्यत्र धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वे दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मात्मककारणतावच्छेदकत्ववद्भेदेऽप्युपहितानुपहितभेदाद्वा समर्थनी-

---

साध्यव्यापकानां यावत्त्वेनाप्रवेशाद्वैयर्थ्यासम्भवादिति भाव । ऐकाधिकरण्यस्येति । तेषां प्रत्येकाश्रयत्वस्य प्रवेशे [illegible] तादृशतत्तद्वह्निमत्त्वस्य धूमाधिकरणत्वाव्यापकत्वाद्व्याप्तिरसम्भवो इति भाव । रूपान्तरेण । किञ्चिद्विशिष्टत्वादिना । तादृशाप्रतियोग्यप्रसिद्धेरवच्छेदकांशो निवेशित इति भाव । अत्र गगनस्य स्वाभावनिरहत्वे मानाभाव स्वरूपसम्बन्धविशेषस्यैव प्रतियोगित्वादत केवलान्वयिन्यव्याप्तिरित्यस्वरस केचिदित्यनेन सूचित । स्वमते तु साध्यव्यापकतावच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकास्तद्धर्मवत्त्वमेवानौपाधिकत्वमिति प्रागेव पूर्वपक्षग्रन्थ विवेचितमिति ध्येयम् ।

लक्षणयो पौनरुक्त्यमपाकर्तुं विकल्पयति अवच्छिन्नमित्यादिना । ननु व्याप्यतावच्छेदकस्य धूमत्वादे सामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मत्वरूपव्याप्तित्वानुपपत्ति विभिन्नयोरेवावच्छेद्यावच्छेदकभावनियमादत आह इत्यत्रेति । दण्डत्वादेरिति । तथा चोक्तनियमो व्यभिचारपराहत इति भाव । ननु इनाऽपि बाधकात् कारणत्वमतिरिक्त पदार्थ इति दण्डत्वादेस्तदवच्छेदकत्व दुर्घटमत आह उपहितेति । विशिष्टाविशिष्टेत्यर्थ । स-

यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात् वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथात्वादर्शनात् । किन्तु वह्न्यावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं तादृशञ्च व्याप्यमेव ।

यथोक्तसाध्यमभिप्रेत्याह यत्सम्बन्धितेति । सा सम्बन्धिता सामानाधिकरण्यरूपा जनकत्वादिव्यावृत्ता । अत्र च विशिष्टसत्त्वावच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्मादौ परामर्शाद्गुणाद्यनुमित्यापत्तेः । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुम-

---

मर्षनीय इति । धूमत्वादेर्व्याप्त्यवच्छेदकत्वमिति पूर्वेणान्वयः । भेदादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । भेदमङ्गीकृत्येत्यर्थः । तथा च गुरुधूमत्वं व्याप्त्यवच्छेदकं सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपहितश्च तदवच्छेद्यमतः केवले विशिष्टभेदोपगमाप्रसक्तिरिति भावः । तत्र । तयोर्मध्ये । सा इत्यनेनावच्छेदकपरामर्शे द्वितीयलक्षणाभेदप्रसङ्ग इत्यतो व्याचष्टे सा सम्बन्धितेति । एवं च मूले यस्याः सम्बन्धिताया अवच्छेदकरूपवत्त्वं यत्रेत्येवमन्वयो बोध्यः । जनकत्वादिरूपायाः साध्यसम्बन्धिताया व्याप्तित्वपरिहाराय समानेति । जनकत्वादीत्यादिना जन्यत्वादेः परिग्रहः । विशिष्टेति । विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नं यद्गुणादिसामानाधिकरण्यं तद्वतः सत्त्वादेरित्यर्थः । गुणाद्यनुमित्यापत्तिरिति । सत्तायां गुणव्यभिचारित्वज्ञानेऽपीत्यादिः । कर्मादावित्यनुषज्यते । गुणव्याप्तिमतः सत्त्वस्य

त्तापरामर्शस्तु पक्षे साध्यनिर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशयेन द्वि-
तीयम् । अयमालोको धूमो वेत्यादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामा-
न्यतोऽवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् । अत्राऽव-
च्छेदकत्वं नाऽन्यूनवृत्तित्वम् अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वा । वह्न्यादौ
साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च । किन्त्वनति-
रिक्तवृत्तित्वम् । तच्च यद्यपि न तदभाववद्वृत्तित्वम् । गुणवान्
सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन

कर्मणि पक्षधर्मतानपायादिति भावः । ननु व्याप्यतावच्छिन्नस्य
हेतोः पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिहेतुरतः साध्यसामानाधिकरण्यविशि-
ष्टस्य सत्त्वादेः कर्मणि परामर्शे व्यभिचारधीदशायामप्यनुमिति-
रिष्यत एवेत्यत आह साध्यसमानेति । प्रागिति । तथा च पक्षे
साध्यनिर्णयप्रौढ्ये विनानुमितेरसौ क्वचिदप्यनुमितिर्न स्यादिति
भावः । ननु धूमत्वादितत्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यवतो
धूमत्वादितत्तद्धर्मप्रकारेणैव पक्षधर्मतानिश्चयोऽनुमितौ हेतुर्वा-
च्यः तथा च कर्मणि तादृशविशिष्टसत्तात्वरूपेण पक्षधर्मताऽ-
निर्णयात्कोक्तानुशयः सम्भवतीत्यत आह अयमित्यादि । अय पक्ष-
वृत्ति । विशिष्येति । तथा च धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्मतास-
न्देहदशायां उक्तप्रकारासम्भवादिदानीमनुमित्युत्पत्त्यर्थमपि द्वि-
तीयकल्पानुसरणमिति भावः । सामान्यत । साध्यसम्बन्धितावः-
च्छेदकत्वप्रकारेण । इदं च स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेद-
कत्वमित्याशयेन । प्रकारान्तरेणाऽवच्छेदकत्वोक्तौ तत्तद्धर्मानिवे-
शावश्यकत्वादिति द्रष्टव्यम् । आद्ये दूषणमाह प्रमेयत्वादाविति ।
तथा च वह्निमान् प्रमेयादित्यादौ व्याप्तिलक्षणातिप्रसङ्ग इति
भाव । उभयत्रैव तदाह धूमत्वादाविति । वह्न्यादौ साध्ये इ-
त्यनुषज्यते । तथा च वह्निमान् धूमादित्यत्र व्याप्तिलक्षणाव्या-
प्तिरिति भावः । कर्मादिवृत्तित्वेति । कर्मादिसमवेतत्वावच्छे-
देनेत्यर्थः । कर्मावच्छेदेनेत्युक्तौ कर्मणि सत्तायां न गुणसामानाधि-

गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा । तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुपदर्शितदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वं न वर्तते तत्त्वम् । साध्यासमानाधिकरणावृत्तिस्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वं स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्या

करण्यमितिवदिदानीं सत्तादौ न गुणसामानाधिकरण्यमित्यपि प्रतीतिः स्यात् कर्मण एवेदानीकालत्वाद्दतो वृत्तिविशेषानुधावनम् । तेन कालिकसम्बन्धेन यत्कर्मवृत्तित्वं तदवच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वान्नोक्तप्रतीत्यापत्तिरिति भावः । न तथा । न सत्तात्वं गुणसम्बन्धित्वाभाववदवृत्ति' । विशिष्टेति । कर्मावच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्तमानत्वाद्विशिष्टसत्तात्वमप्यवच्छेदकं न स्यात् तथा च गुणवान् विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिरिति भावः । ननु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमुररीकुर्वतः सार्वभौमस्य मते विशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्नैष दोष इत्यत आह । प्रागिति । तथा च स्वावयवे धूमे न वह्निसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतेर्धूमेऽपि वह्निसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् धूमत्वमप्यवच्छेदकं न स्यादित्यर्थः । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धेत्वधिकरणं तदवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावस्य निवेशस्तत्रापि दोषः । तथा सति गोत्ववान् भव्यत्वादित्यादौ महाकालनिरूपितविशेषणतया हेतुतायामव्याप्त्यापत्तेः । हेतुमन्महाकालाद्यवच्छेदेन तादृशसम्बन्धेन वृत्त्यभावस्याप्रसिद्धेरिति भावः । अतिरिक्ते इत्यस्य साध्यसमानाधिकरणादित्यादिः । ननु धूमासमानाधिकरणस्य घटत्वादेर्वह्नित्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरत आह साध्यासमानेति । स्वपदं साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिपरम् । वह्नित्वविशिष्टाधिकरणीभूतपर्वतवृत्तित्वस्य धूमासमानाधिकरणावृत्तित्वादतिव्याप्तिरतः सामान्येति । तथा च वह्निमदयोगोलकवृत्तित्वस्यैव धूमासमानाधिकरणवृत्तित्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । वृत्तिद्वयानन्तर्भावेन

समानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्वविशिष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यसमानाधिकरणे कर्मत्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च न कर्मादिरिति नाप्रसङ्गः । एवञ्च मेयत्वादेरपि केवलान्वयिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः । यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिस्तद्ग्रहस्तु मेयत्वादिनेति । तन्न । व्याप्तिविरहिवृत्तितया गृह्यमाणेन

पूर्वापेक्षया लघुतरमाह स्वविशिष्टेति । गुणवत्सत्त्वादित्यत्र प्रागुक्तातिव्याप्तिमुद्धरति सत्तात्वेत्यादिना । तथैव गुणवद्विशिष्टसत्त्वादित्यत्रोक्तामव्याप्तिं निरस्यति कर्माद्यन्यत्वेति । यथाश्रुतस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्योपेक्षायां बीजान्तरमप्याह एव चेति । उपपत्तिरिति । अन्यथा वाच्यत्वसामानाधिकरण्याभाववति गगनादौ प्रमेयत्वादे सत्त्वाद्वाच्य प्रमेयादित्यादावव्याप्तिरेव स्यादिति भाव । सिद्धान्तमत निरसितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । ननु प्रमेयत्व यदि तत्र न व्याप्तिस्तदोदाहरणादौ ताद्रूप्येण हेतोरुपन्यासोऽनुचित तस्य व्याप्त्युपस्थितिमात्रफलकत्वादत आह तद्ग्रहस्त्विति । तथा च व्याप्त्यन्तरवादिनामिव प्रमेयत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिग्रहार्थमेव हेतो प्रमेयत्वेनोदाहरणाद्युपन्यास इति भाव । यदि व्याप्तिविरहिवृत्तिरूपेणाप्युदाहरणादितो व्याप्तिग्रह प्रामाणिकस्तदा यो यो द्रव्यवान् स वह्निमानित्यप्युदाहरण स्यात् द्रव्यत्वस्यापि वह्निव्याप्तिविरहिवृत्तित्वाविशेषादित्यभिप्रेत्याह व्याप्तिविरहीत्यादि । स्वमते प्रमेयत्वस्यापि व्याप्तिविरहिवृत्तित्वाभावात् गृह्यमाणेनेत्युक्तम । व्याप्तिग्रहेत्यस्योदाहरणादित्यादि । अत्रोदाहरणस्य व्याप्तिविरहिवृत्तिरूपेण व्याप्तिग्राहकत्वेऽपि न क्षति व्यभिचारिवृत्तिरूपेण व्याप्त्यग्राहकत्वनियमादेव यो यो द्रव्यवान् स वह्निमानित्यादिवाक्यस्योदाहरणत्वासम्भवादिति चिन्त्यम । यत्तु प्रमेयत्वप्रकारेण गगनादौ निरुक्तव्याप्त्यभावनिश्चयदशायां ताद्रूप्येण धूमादौ व्याप्तिग्रहो न स्यात् समानरूपेण विरोधिनिश्चयस्यैव विशिष्टधीविरोधित्वात्, अन्यथा वह्निर्न धूमव्याप्य इति निर्णयेऽपि वह्निर्धूमव्याप्य

रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेनावर्त्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् । नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतादृश-

---

इतिज्ञानापत्तेरित्यप्यर्थमाह । तन्मन्दम् । प्रमेयत्वावच्छेदेनैव बाधनिश्चयस्य विरोधितया तत्सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयेऽपि ताद्रूप्येण व्याप्तिग्रहसम्भवात् । अन्यथा व्याप्यान्यप्रमेयं नित्यमितिधीदशायां व्याप्यप्रमेयं जन्यमिति ग्रहस्याऽपलापापत्तेरितिदिक् ॥ स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकार्थमित्यत्र सम्बन्धविवक्षामाह साध्येति । नातः समवायेन वह्नेः साध्यत्वे संयोगेन धूमादिहेतावतिव्याप्तिः । उभयत्रैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्त्तमानत्वस्योक्तावपिदमेतद्रूपाभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः स्यादत आह येन येनेति । यथाश्रुतस्य द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । हेतुतेति । तेन संयोगेन वह्निमति समवायेनावर्त्तमानस्य धूमावयवत्वादेः समवायेन धूमवति अवयवे वर्त्तमानत्वेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति भावः । वस्तुतो लाघवाद्वावदयकत्वाच्च साध्यसाधनयोरधिकरणे विशेषणताविशेषेणैवाऽवर्त्तमानत्व प्रागुक्तमिहाप्यनुसन्धेयम् ॥ वारणीयत्वे इति । वस्तुतः स्वमते नीलधूमत्वमपि व्याप्तिरेव ताद्रूप्येण हेतुप्रयोगे तु अधिकेनैव निग्रहस्थानेन पुरुषो निगृह्यत इति भावः । स्वेति । स्वं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेनाभिमतम् । स्वसमानाधिकरण यत्तादृशासाध्यसम्बन्धितावच्छेदकीभूतं धर्मान्तरं तद्घटितत्वेनेत्यर्थः । तथा च नीलधूमत्वस्य तादृशधूमत्वाघटितत्वादेव व्युदासः । द्रव्यं गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तात्वस्य स्वसमानाधिकरणं यद्गुणाद्यन्यत्व धर्मान्तरं तद्घटितत्वाद्व्याप्तिरतस्तादृशीति । तथा च गुणाद्यन्यत्वस्य तत्र साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वात् तद्घटितत्वेऽप्यदोष । न च महाकालनिरूपितविशेषणतया दिक्कालविशेषणतया वा गुणाद्यन्यस्य हेतु-

धर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्योपादानाद्-धूमप्रागभावत्वादिसंग्रहः । तदघटितत्वञ्च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वम् । स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते । अन्यथाऽतिप्रस-

---

क्तायां गुणाद्यन्यत्वस्यापि द्रव्यत्वसम्बन्धितावच्छेदकतयाऽनुक्तदोषतादवस्थ्यम् प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्साध्यसम्बन्धित्वं तदवच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वस्यैव प्रवेश्यत्वात् । धूमत्वादेरपि स्वेनैव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मेण घटितत्वात्तदवच्छेदकत्वं न स्यादित्यन्तरपदम् । न चैवं नीलधूमत्वं नीलत्वविशिष्टधूमत्वं तदवच्छेदकं स्यात् धूमत्वस्य विशिष्टधूमत्वाभिन्नतया धर्मान्तरत्वाभावादिति वाच्यम् । स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकस्य धर्मान्तरपदेन विवक्षितत्वादिति भावः । धूमप्रागभावत्वेति । ननु धूमत्वस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेऽपि हेतुताघटकस्वरूपसम्बन्धेन यत्साध्यसम्बन्धित्वं तदनवच्छेदकत्वेन धूमप्रागभावत्वस्य तदघटितत्वेऽपि न क्षतिरत आह आदीति । तेन धूमविशिष्टरासभत्वादेः परिग्रहः । अत्र धर्मस्य स्वसामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यत् स्वाधिकरणं तत्र साध्यसम्बन्धितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन यत्तंमानत्वरूपं ग्राह्यम्, तेन यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वयोर्मिथः सामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । हेतुतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं तु न तथा वाच्यम् । धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । ननु तदघटितत्वं तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वं तदन्यत्वं च तदघटितत्वमित्यभावद्वयप्रवेशो गौरवादाह तदघटितत्वञ्चेति । मिश्रस्य मतान्तरमुपन्यस्यति स्वरूपेत्यादिना । अत एवेति । अतिप्रसक्तत्वाविशिष्टेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वधीसम्भवेन तयोर्विरोधप्रतिपत्त्यर्थमेव तद्ग्रन्थावतारादिति भावः । अन्यथेति । यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वपदार्थस्तदेत्यर्थः । अतिप्रसक्ते । अतिप्रसक्तत्वावच्छिन्ने । अप्रसक्तत्वेनानाहार्यज्ञानासम्भवेन

क्ते अनतिप्रसक्तत्वस्याऽप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । विरुद्धयोर्भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुध्यते, अतस्तत्रावच्छेदकभेदापेक्षा । अत एव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभावावच्छेदकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्याः । सत्तात्वन्तु गुणाद्यभावस्येव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम् । विरोधात् । अव्याप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन च वह्नेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात् । वह्निमति च संयोगेन वर्त्तमानस्य धूमा·

तन्निराकरणायोगात् । आहार्यस्य तस्य निराकरणायोगादनुचितत्वादित्यर्थः । गुणवत् सत्त्वादित्यादौ सत्तात्वादेः साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वमपाकर्तुं भूमिकामाह विरुद्धयोरित्यादि । एकस्य । एकरूपावच्छिन्नस्य । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निव्यक्तीनां नानात्वेऽपि वह्नित्वस्य धूमसम्बन्धितानवच्छेदकत्वसम्पत्तिः । ननूक्तक्रमेणावच्छेदकभेदापेक्षायामपसिद्धान्त इत्यत आह अत एवेति । [अवच्छेदकाविति । तथा चोपाधिविशिष्टहेतुतावच्छेदकं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं उपाध्यभावविशिष्टं साध्याभावसम्बन्धितावच्छेदकमिति भावः ।] विरोधादिति । एकस्यावच्छेदकत्वकल्पने विनिगमकप्रमाणाभावादिति भावः । विरुद्धयोरित्युक्ते फलमाह अव्याप्यवृत्तेरिति । तदभावस्य । संयोगाद्यभावस्य । अविरुद्धत्वात् वृक्षत्वत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यभिप्रायः । अत्रेदं सति संयोगी सत्त्वादित्यादावविरुद्धयोः संयोगतदभावयोः सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं सत्तात्वस्य दुर्वारमिति चिन्त्यम् । ननु लीलावतीकृन्मते संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तदभावो न वृक्षादावत स्थलान्तरे विरुद्धयोरित्यस्य फलमाह संयोगेन चेति । तदभावस्य । वह्न्यभावस्य । एकेन सम्बन्धेनेत्यस्य फलमाह व·

देर्वह्न्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्त्तमानत्वाच्च तद्वृत्तित्व-धूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः। व्यभिचा-रधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव। तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यान-धिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात्। अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छे-दकत्वमेव व्यभिचारः। तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारा-न्तरधीस्तु परम्परयेति। नीलधूमत्वादिकन्तु गौरवान्नावच्छेदक-म्। एवञ्च लघु घटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः न तु तत्सहचरितकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकम्। तेन गुरु-

---

र्हिमतीनि। नन्वुक्तव्याप्तेरनुमित्युपयुक्तत्वे साध्यवदन्यवृत्तित्वादि-लक्षणव्यभिचारस्य तज्ज्ञानाविरोधित्वाद्धेत्वाभासत्वं न स्यादत आह व्यभिचारेति। ग्रहायोगात्। ग्रहानुत्पत्तेः। तथा चानुम-यनलाञ्छितविषयकमपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति भावः। समानविष-यकमेव ज्ञानं विरोधीति नव्यानां मतमनुसृत्याह अस्तु वेति। सा-क्षात्। ग्राह्याभावनिर्णयविधया। नन्वेवं व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक-कथकानां व्यभिचारान्तरस्योपन्यासो न स्यादत आह व्यभिचा-रान्तरेति। परम्परयेति। तथा च प्रकृतव्याप्यभावावच्छेदकधर्म-विषयत्वोपाधेरिव व्यभिचारान्तरस्याप्युपन्यासः कथायामिति भावः। स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तरेत्यादिविशेषणाप्रक्षेपेण पूर्वकल्पा-ल्लाघवमाविष्करोति नीलधूमत्वेति। गौरवादिति। लघुधर्मसम्भवे स्व-रूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य तत्रैवावस्थितिस्वाभाव्यादिति भावः। ननु गुरोरनवच्छेदकत्वे घटवान् कम्बुग्रीवादिमत इत्यादौ कम्बुग्री-वादिमत्त्वावच्छेदेनापि व्याप्तिर्न स्यात् घटत्वस्यैव लघोस्तथात्वस-म्भवात्तस्तत्रापत्तिमाह एवञ्चेति। ननु गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहो भ्रमः स्यात् एवं गुरुणैव व्यभिचारिसाधा-रणेनापि धर्मेण कथायां हेतोरुपन्यासः स्यात् व्याप्यतानवच्छेदक-

णापि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथाया हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः । एवं द्रव्यं रूपात् रसादिमात्त्वौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकस्यावच्छेदकत्वसम्भवे

रत्वाविशिष्टत्वादित्यत आह तेन चेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना चेत्यर्थः । तदवच्छिन्नविशेष्यक एव व्याप्तिग्रहो न तु तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वावगाहीत्युक्तौ न भ्रमत्वानुयोग सम्भवतीत्यत कथायामित्युक्तम् । प्रकारान्तरेति । व्यापकसामानाधिकरण्यादिव्याप्तिवादिनामपि स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वादिति भाव । समान इति । यदि च व्याप्तिसमनियतधर्मान्तराघटितेन व्याप्तिसमनियतरूपेणैव हेतूपन्यास साम्प्रदायिक इत्युच्यते तदा ममापि तुल्यमिति भाव । ननु शरीरगौरवस्येवाश्रयगौरवस्यापि कल्पनापरिपन्थित्वाद्द्रव्यत्वादौ साध्ये रूपत्वरसत्वादीनां बहूनामप्यवच्छेदकत्व न स्यात् लाघवेन गुणत्वस्यैकस्यैव तथात्वादित्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाह एवमिति । ननु रूपत्वादिकमिव गुणत्वमपि न सर्वसाध्यसम्बन्धिसाधारणमत आह द्रव्यादीत्यादि । आदिपदेन गुणकर्मघटपटत्वादीना परिग्रह । द्रव्यसमवेतत्वस्य साध्यतदभावसहचरितसत्तावृत्तित्वेन सत्तात्वस्यैव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वायोगादाह गुणासमवेतत्वे सतीति । न च रूपरसादीनां प्रत्येकासमवेतत्वे सतीत्युक्तावपि सत्तासाधारणसम्भवाद्विनिगमकाभावेन तेषामनन्तानां गुरुशरीराणामवच्छेदकत्वप्रसक्तौ तदपेक्षया लघुशरीराणां रूपत्वरसत्वादीना बहूनां तथात्वौचित्यमिति वाच्यम् । गुरुशरीराणामपि रूपरसादिप्रत्येकासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वाना सर्वेषामेव घटपटादिद्रव्यघटत्वपटत्वादिजातिविशेषपदार्थसाधारण्यानुरोधाद्विनिगमनाविरहेणावच्छेदकत्वस्य प्रामाणिकत्वात । रूपत्वरसत्वगुणत्वादीनामखण्डानामपि द्रव्यजात्यादिसाधारण्यविरहेणावच्छेदकत्वाकल्पनादिति भा-

बहूनां रूपत्वादीनां न तत्त्वम्, विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्टरूपादेः प्रयोगः तथा परामर्शाद्वाऽनुमितिरिति विभावनीयम् । अपरे तु यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमवतः

वः । न तत्त्वम् । तावच्छेदकत्वम् । अत्र द्रव्यत्वे साध्ये रूपरसादिमत्त्वेकासमवेतत्वे गुणासमवेतत्वे वा सति द्रव्यसमवेतत्वं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं किं तु द्रव्येतरासमवेतत्वमात्रं लाघवात् तावतैव घटादिवृत्तिगुणकर्मघटत्वादिजातिविशेषपदार्थानामुपग्रहसम्भवादिति तु चिन्त्यम् । मतमिदं दूषयति विरुद्धेत्यादिना । कथं विरोध इति । तथा च सत्तात्वावच्छेदेनैव गुणतभावयोः सामानाधिकरण्यसम्भवात् गुणवान् सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । नन्वेकावच्छेदेन विरुद्धभावाभावयोः सामानाधिकरण्याप्रतीतेरेव विरोधः कल्प्यतामित्यत आह कथं वेति । साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकप्रकारेणापि हेतुप्रयोगे द्रव्यं प्रमेयादित्यपि प्रयोगापत्तेरिति भावः । ननु तत्प्रकारेण हेतुप्रयोगे तद्धर्मस्य, साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं न तन्त्रम् किन्तु प्रकृतव्याप्तिनियतधर्मान्तराघटितत्वे सति प्रकृतव्याप्तिनियतत्वं तच्च रूपत्वादेरप्यक्षतं न तु प्रमेयत्वादेरतो नातिप्रसङ्ग इत्यत आह तया परामर्शाद्वेति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शाद्वेत्यर्थः । कथमित्यनुपपद्यते । अनुमितिरिति । यदि धूमत्वादौ स्वरूपसम्बन्धात्मकमवच्छेदकत्वं नाम वस्तु स्यात्तदा तद्गोचरपरामर्शसम्भवात्ततोऽनुमितिः सम्भाव्येत वस्तुतस्तत्रैव मानाभावो न हि धूमो वह्निसमानाधिकरण इत्यादिप्रतीतिः धूमो द्रव्यमित्यादिबोधव्यावृत्तं धूमत्वे सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवगाहत इति कस्याप्यनुभवसिद्धमिति भावः । यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वम् । यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वम् । ननु हेतुमत्त्वस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे धू-

धूमत्वं धूमवत्त्वं वन्हेस्तु वन्हिमतस्त्वित्यादिप्रकारेण व्याख्येयः। अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः, विरुद्धादिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेश्चाधिकरणतायां तदसम्भवात्तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात्। नाप्यन्यूनवृत्तिकत्वम्, न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः। किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं स्वान्यूनवृत्तित-

---

मत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्य तथात्वमदर्शने मूलकृतो विरुद्धमत आह मन्यस्त्विति। धूम एव मात्रो धर्मो यस्येतिव्युत्पत्त्या धूममात्रपदाद्धूमवतो लाभसम्भवात्तत्परित्यज्यैव वह्नेस्त्विति पाठं व्याचष्टे वह्निमतस्त्विति। इत्यादीत्यादिपदान्न वह्नित्वमित्यादावपि न वह्निमत्त्वमित्याद्यर्थः। विरुद्धेति। साध्यविरुद्धदिगवच्छिन्नवृत्तिकस्य साध्यविरुद्धकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य च तदनवच्छेदकत्वानियमात्। तथा च भूगोलकमुदयगिरिमदस्ताचलवत्त्वात् कपालमेतद्घटवत् घटध्वंसादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। न्यूनेति। साध्यन्यूनदेशवृत्तिकस्य साध्यन्यूनकालवृत्तिकस्य च हेतोरधिकरणतायां साध्याधिकरणतावच्छेदकत्वासम्भवात् तन्न्यूनदेशादिवृत्तिकस्य तदनवच्छेदकत्वनियमात्। तथा च इदं द्रव्यं पृथिवीत्वात् कालो घटत्ववान् घटादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। ननूक्तनियमद्वयमप्रयोजकमत आह तुल्यवृत्तिकयोश्चेतिचकारेणाऽतुल्यवृत्तिकयोः परिग्रहः। अवच्छेद्येति। स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावस्येत्यर्थः। नियन्तुम्। अवधारयितुम्। अशक्यत्वादिति। तथा च तद्रूपवत्त्वावच्छेदेन तद्रसवत्त्वमित्यादिप्रतीत्यानतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य फलतस्त्वावगाहनाद्धेतुसाध्याधिकरणतयोः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वे मानाभावादप्रसिद्धिरेव लक्षणस्येति भावः। नापीति। अपिना अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वस्य परिग्रहः अतो न धूमवान्वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्तिः। उभयत्र दूषणमाह न्यूनवृत्तिधूमत्वादेरिति। ननु वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ साध्याधिकरणत्वानतिरिक्ताप्रसिद्धिरत आह स्वान्यूनेति। स्वं स्वीयम्। तथा च स्वीयाधिक-

त्कत्वमिति यावत् । अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते तच्च ग्रन्थकार एवाऽग्रे विवेचयिष्यत इत्याहुः ।

रणत्वान्यूनवृत्तिसाध्याधिकरणतावत्त्वमयं: गोत्वस्यान्यश्वत्वन्यूनवृत्तिभिन्नत्वाद्यं गौरश्वत्वादित्यादावतिव्याप्तेराह स्वव्यापकेत्यादि । अत्र इति । लाघवादन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरित्यादि ग्रन्थ इत्यर्थः ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचिता विशेषव्याप्तिः समाप्ता ।

चिन्तामणेः अतएवचतुष्टयम् ।

अथ वा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना ॥

दीधित्या अतएवचतुष्टयम् ।

उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत् । वह्नावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथाविधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविधवह्नेरप्यनुप्रवेशात् ।

जागदीश्या अतएवचतुष्टयग्रन्थः ।

सर्वत्र साक्षादुपाधेरवच्छेदकत्वासम्भवादाह विशेषणेति । यद्यपि सर्वस्यैवोपाधेः सामानाधिकरण्य सम्बन्धेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव तथापि प्राचां मते सामानाधिकरण्यादेः सम्बन्धत्वे विवादादिदमुक्तम् । ननु विशेषणीभूतस्याप्युपाधेर्नावच्छेदकत्वं किन्तु तत्कोटिनिविष्टतामात्रमत आह उपाध्यन्विति । उपाधेरनुप्रवेशो यत्रेति व्युत्पत्त्या उपाधिघटितेनेत्यर्थः । उपाधिविशिष्टेनेति पाठेऽप्ययमेवार्थो ग्राह्यः । अनुप्रवेशं व्युत्पादयति वह्नावित्यादिना । आर्द्रेन्धन प्रभवेति । आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वे अवच्छेदके आर्द्रेन्धनप्रभवत्वप्रकारेण तादृशवह्न्यात्मकोपाधेर्घटकत्वादिति भाव । यद्रूपेणोपाधित्वं तद्रूपावच्छिन्नस्याप्यवच्छेदकत्वप्रवेशं दर्शयति रासभेत्यादिना । यद्वा साक्षाद्विशेषणीभूतमुपाधिं व्युत्पाद्य परम्पराविशेषणीभूतन्तमाह रासभे-

रासभत्वादिकन्तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् । अत्र चेदं स्नेहवद् निःस्नेहं वा स्पर्शादिरत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासमानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशेषणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शो साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्युपाधिनैवेति नियमे न तात्पर्य्यम्, परन्तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

त्यादि । तथाविधेति । आर्द्रेन्धनप्रभववह्निविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । तथा चार्द्रेन्धनप्रभवविशिष्टत्वं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमिति भावः । ननु धूमवान् रासभादित्यादावार्द्रेन्धनजन्यवह्निविशिष्टरासभत्वमप्यवच्छेदकं सम्भवति तत्कुतः परित्यक्तमत आह रासभत्वादिकमिति । नीलधूमत्वादेरवच्छेदकत्ववादिनां नव्यानां मतमाह निविशत इति । स्वसमानाधिकरणावच्छेदकान्तराघटितस्यैव व्याप्यवच्छेदकत्वमिति प्राचां मतेनाह न वेति । अन्यदेतदिति । उभयथाप्युपाध्यनुप्रवेशाभावादिति भावः । उपाधेरिव साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेपि सोपाधावित्यादिमूलसामञ्जस्यान्न तेन व्यभिचारिवारणं लभ्यत इत्युपाधिनैवेति नियमे मूलस्थतुकारस्य तात्पर्य्यं केचिदाहुः । तन्निरस्यति अत्रेति । इदं स्नेहवत् स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन साध्यासमानाधिकरणतया स्वयमनुपाधिना केवलेन साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्यन्वयः । ननूपाधिनैव विशेषणीभूयावच्छिद्यत इति नियमः तेनोपाधिभिन्नेन विशेषणीभूतेन नावच्छिद्यत इति केवलशीतत्वेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदेपि न क्षतिः । न चैवं साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेप्युक्तनियमसम्भवात्प्रकृतानुपयोगः साधनतावच्छेदकाभावो यो विशेषणतानापन्नस्तदन्यस्यैव विशेषणीभूतपदेनोक्तत्वादत आह निःस्नेहमिति । निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतान्यत्वेन साधनव्यापकतया स्वयमनुपाधिनाविशेषणीभूय साध्यस-

अत एव साधनतावच्छेदकभिन्नेन येन साधनता-

यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छे-
दकम् अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह अत एवेत्यादि ।

म्बन्धोऽवच्छिद्यत इत्यन्वय । शीतान्यस्पर्शत्वेन तदवच्छेदे शीतान्य-
त्वस्यापि विशेषणविधयावच्छेदकत्वादिति भाव । यत्तु शीतो वा-
युरिति प्रतीत्या वायुस्पर्शस्यापि यदि शीतत्वं तदा तदवच्छेदेन स्नेह-
सामानाधिकरण्याभावाच्च तदादाय व्यभिचारसम्भव इत्यत आह
नि स्नेहमित्यादीति । तत्तुच्छम् । एव सत्युष्णञ्जलमिति प्रत्ययाज्जलस्पर्श-
स्यापि शीतान्यस्पर्शत्वसम्भवात्तदवच्छेदेन नि स्नेहत्वस्य सामा-
नाधिकरण्यासम्भवात्तदादायापि व्यभिचारस्योपन्यासायोगात्,
केवलनेत्यादिपदसन्दर्भविरोधाच्च । ननूपाधिना विशेषणीभूयैवाव-
च्छिद्यत इति नियम तेन विशेषणतानापन्नेनोपाधिना साध्यस-
म्बन्धो नावच्छिद्यत इत्यर्थलाभात् उपाधिभिन्नेन विशेषणतयाव-
च्छेदेऽपि न क्षति, न च साधनतावच्छेदकत्वेऽप्युक्तनियमसम्भवात्
प्रकृतानुपयोग, साधनतावच्छेदकभिन्नत्वे सत्युपाधिभिन्नो यस्तदन्य-
स्यैवोपाधिपदेन विवक्षितत्वादत आह शीतान्यस्पर्शत्वेनेति ।
यद्यपि क्षित्यादौ व्यभिचारात्तस्योपाधे शुद्धसाध्यव्यापकत्व तथा-
प्युष्णस्पर्शजलान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्व द्रष्टव्यम् । न
तात्पर्यमिति । मन्वेव साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वाप्राप्तेरुपा-
धिनेतिमूलोक्तिर्विफलेत्यत आह यद्यन्यथेति । शुद्धस्येति । तेन
धूमवान् वन्हेरित्यादावार्द्रेन्धनजन्यवन्हित्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्य-
माने वह्नित्वस्य प्रवेशेऽपि न क्षति । नियतम्।अवश्यम्।अवच्छेदकम्।
साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् । अत एवेति । अन्यथा यत्र
साधनतावच्छेदकातिरिक्त साध्यसम्बन्धितावच्छेदकोऽप्रसिद्ध तत्र
सोपाधावुक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्याव्याप्त्यापत्तेरिति भाव । स्नेह-
वत् स्पर्शादित्यादौ साध्यसम्बन्धितावच्छेदकस्यापि शीतत्वादे-
रुपाधित्वाभावादाह तद्विशेष इति । साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धिताव-
च्छेदकविशेष इत्यर्थ । तत्र । सोपाधौ । वदन्ति । प्राभाकरा । ननु

भिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

अत्रावच्छेदकत्व सामानाधिकरण्येन, तत्त्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत्, तच्चाधिकरणान्तर्भावेन।तेन साध्यविशिष्टसाध-

---

शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य देशविधयावच्छेदकत्व गगनादेरप्यस्तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह अत्रेति । सामानाधिकरण्येन ।समानाधिकरणविधया नत्वधिकरणविधया । तथा च समानाधिकरणीभूय य साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदक स उपाधि शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ च गगनादिर्न तथेति तद्व्युदास इति भाव । ननु साध्यसम्बन्धिताया समानाधिकरणविधयावच्छेदकत्वमात्र न स्वरूपसम्बन्धविशेषो मानाभावात् नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्व द्रव्य जातेरित्यादौ घटत्वाद्यतिव्याप्त्यापत्तेरत आह तत्त्व चेति । समानाधिकरणीभूयावच्छेदकत्व चत्यर्थं । यद्वा ननु द्रव्य जातेरित्यादौ साध्यसमानाधिकरणीभूतस्यैव घटादे साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धिताया देशविधया अवच्छेदकत्वादुक्तविवक्षया अपि तद्वारणासम्भव इत्यत आह तत्त्व चेति । ननु तद्व्यापकत्वे सति तत्समानाधिकरणत्वलक्षणस्य न्यूनवृत्तित्वस्य विरहश्चेदन्यूनवृत्तित्व तदा धूमवान् वह्नेरित्यादौ जलत्वादावतिव्याप्ति तस्य समानाधिकरणविधया साध्यसामानाधिकरण्याव्यापकत्वेपि तत्समानाधिकरणत्वाभावादेव तन्न्यूनवृत्तित्वासत्वादत आह व्यापकत्वमिति । ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यापकत्वमुपाधिताघटकसम्बन्धेनैव वाच्यमन्यथा जलं रसवत्त्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन पृथिवीभिन्नत्वाद्युपाधे सम्बन्धान्तरेण साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धिताव्यापकत्वादव्याप्त्यापत्ते एवञ्च तथैव समवायेन स्नेहाद्युपाधावव्याप्ति तस्य समवायेन रसावृत्तित्वात् एवं मधुरत्वजात्यतिव्याप्तिश्च जलवृत्तिरसमात्रस्यैव मधुरत्वनियमादत आह तच्चेति । तच्च व्यापकत्वम् । अधिकरणेति।साधननिष्ठसाध्यता-

नतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवत्त्वव्यापकाधिकरणताकत्वं पर्यव-
स्यति। निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः । इत्थञ्च

सामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूताधिकरणान्तर्भावेणेत्यर्थः । तथा च
प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूतं यदधिकर-
णं तन्निष्ठस्योपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याप्रतियोगि-
त्वमेव प्रकृते व्यापकत्वं वाच्यमिति भावः । ननु स्वमते सामाना-
धिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वादवच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वत्त्वाप्रसि-
द्ध्या निरुक्तव्यापकत्वासम्भवः सत्तायां द्रव्ये गुणसामानाधिकर-
ण्यमित्यादिप्रतीत्या सत्तायां गुणाधिकरणीभूतद्रव्यादेरवच्छे-
दकत्वेन विषयीकरणात् । न च प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकर-
ण्यनिरूपकाधिकरणान्तर्भावेणैव व्यापकत्वं प्रवेश्यमतो नोक्तदो-
ष, तावतापि द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्पर्शवत्त्वा-
द्यव्याप्तिप्रसङ्गात् जन्यत्वविशिष्टसत्तानिष्ठं यद्द्रव्यत्वसामाना-
धिकरण्यं तन्निरूपकत्वस्य गगनादेरपि सत्त्वादित्यस्वरसाल्लाघ-
वाच्चाह तेनेति। साध्यपदं प्रकृतसाध्यपरम्। साध्यविशिष्टेति । सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः। तेन विशिष्टसत्तायाञ्जातेरित्या-
दौ द्रव्यत्वस्य केवलसत्त्वविशिष्टजातिमत्त्वाव्यापकत्वेऽपि न तत्रा-
व्याप्तिः । गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ च न तादृशत्वमुपाधिः
परमते विरोधभङ्गकस्यैव लभ्यत्वादतः तत्र साध्यविशिष्टसाधना-
प्रसिद्धावपि न क्षतिः । येन सम्बन्धेन साधनतावच्छेदकता तत्सम्ब-
न्धेन धावच्छिन्नत्वस्य लाभार्थं साधनपदम्, तेन प्रत्यक्षः स्पर्शा-
दित्यादौ साध्यविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन स्पर्शत्वावच्छि-
न्नस्य ज्ञानादेरव्यापकत्वेऽपि रूपवत्त्वानुपाधौ नाव्याप्तिः न वाधिकर-
णतापदवैयर्थ्यम् । सम्बन्धितावच्छेदकस्य तस्य वृत्तिनियामकसम्ब-
न्धेनोपाधावव्याप्तिवारकत्वात् अन्यथा तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगित्वाप्रसिद्ध्या तेन व्यापकत्वायोगादिति भावः । सम्बन्धमात्र-
स्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेनाह निरुक्तेति। प्रकृतसाध्यवि-
शिष्टप्रकृतसाधनव्यापकत्वमित्यर्थः । यत्र कालो विभुत्वादित्यादौ
महाकालनिरूपितविशेषणतया घटादेरुपाधित्वसम्भवे निरुक्त-

सत्ताद्येकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताद्यव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः। निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि। तत्र। साध्यविशिष्टे साधने।

साधनव्यापकाधिकरणताकत्वमेवोचितमन्यथा तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्त्यापत्तेरिति चिन्तनीयम्। ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्यापकत्वविवक्षयैव जलं रसवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्वाद्यव्याप्तेर्मधुरत्वाद्यतिव्याप्तेश्च वारणसम्भवादधिकरणान्तर्भावेण व्यापकत्वानुसरणं विफलमत आह द्रव्यं चेति। चोऽवधारणे इत्थमेवेत्यर्थः तथाच द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिवारणायैव तावत्पर्यन्तानुसरणमिति भावः। द्रव्यं जातेरित्यादौ नानाव्यक्तिसाधनस्थले घटत्वादेरपि साधनत्वात्तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यं प्रत्येव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटत्वस्य व्यापकत्वायोगादेकव्यक्तीत्युक्तम्। साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य फलमाह न वेति। द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताया आत्माद्यवच्छेदेन सत्त्वात्स्पर्शवत्त्वादेरव्यापकत्वादिति भावः। निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वादेः साधनाव्यापकत्वविवक्षयापि वारणसम्भवादाह द्रव्यं सत्त्वादिति। शीतस्पर्शान्यत्वादेरनुपाधित्वे विरोधाभङ्गकत्वमात्रं न तन्त्रं साधनव्यापकतया व्यभिचारानुन्नायकत्वस्यापि तत्र तथात्वसम्भवादतः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वेन व्यभिचारोन्नयनक्षमस्यापि विरोधभङ्गकत्वमात्रेण यस्यानुपाधित्वं तत्रातिप्रसङ्गमाह द्रव्यं सत्त्वादित्यादावितीत्यपि केचित्। ननु शीतस्पर्शान्यत्वमपि साधनवृत्तितया तत्र विशेषणं भवत्येवेत्यतो व्यावर्त्यं विशेषणमिति। व्यावर्त्तकत्वं भेदानुमापकत्वं तच्च शुद्धसत्तायां साध्याभावविशिष्टसत्ताभेदविरहेण द्रव्यं सत्त्वादित्या-

विशेषणम् । साध्याभावविशिष्टात्साधनात्सामानाधिकरण्येन व्यावर्तकं साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवद्वृत्तीति यावत् । एवञ्च द्र-

---

व्यो गुणवत्त्वादुपाध्यायव्याप्तमतो व्याचष्टे साध्यविशिष्टसाधन इति । विरुद्धधर्मद्वयवैशिष्ट्यावच्छिन्नयोः सत्त्वयोर्मिथो भेदस्य मा- ष्ट्ये: स्वीकारादिति भावः । भेदमात्रस्यानुमापकत्वलक्षणं व्याव- र्तकत्वं निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतत्वभेदानुमापकतया शीत- स्पर्शान्यत्वादेरप्यक्षतमत उक्तं साध्याभावविशिष्टात्साधनादिति । तत्सामान्यादित्यर्थः । तथा च शीतस्पर्शेऽपि सामानाधिकरण्यसम्ब- न्धेन शीतस्पर्शान्यत्वादेः सत्त्वात् तत्र च निःस्नेहत्वाभावavि- शिष्टसाधनभेदविरहादिति भावः । तत्र साधनसामान्यव्यावर्त- कत्वमसम्भवि यत्किञ्चित्साधनव्यावर्तकत्वं तु निःस्नेहं स्पर्शादि- त्यादौ हिमान्यत्वेऽतिप्रसक्तं तस्यापि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हिमस्पर्शस्यैव भेदानुमापकत्वादतो विशिष्टान्तम् । साध्याभाववि- शिष्टसामान्याद्व्यावर्तकत्वोक्ताविदं गुरु रूपादित्यत्र तेजोऽन्यत्वाद- व्याप्तिः तेजोऽन्यत्वसामान्याधिकरण्यस्य वायुत्वाद्गुरुत्वाभावविशि- ष्टभिन्नत्वविरहेण तस्य निरुक्तव्यावर्तकत्वाभावादतः साधनादित्यु- क्तम् । उपाधितावटकसम्बन्धेन व्यावर्तकत्वोक्तौ जन्य द्रव्यादित्यत्र समवेतत्वोपाध्यायव्याप्तिः द्व्यणुके व्यभिचारेण स्वरूपसम्बन्धेन समवेतत्वस्य जन्यत्वाभावविशिष्टद्रव्यभेदानुमापकत्वाभावात्, एवं निस्नेहं स्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वेऽतिप्रसङ्गश्च स्यात् शीतस्प- र्शान्यत्वावच्छेदेनैव निःस्नेहत्वाभावविशिष्टस्पर्शभेदस्य सत्त्वादत उक्तं सामानाधिकरण्येनेति । ननु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्या- नुमापकत्वं न तत्फलोपधायकत्व तदनुपधायकोपाध्यायव्याप्तेः निःस्नेहं स्पर्शादित्यादौ व्याप्तिभ्रमेण तदनुमापके शीतान्यत्वा- दावतिप्रसङ्गाच्च किन्तु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्य व्या- प्यत्वपर्यवसितं तत्स्वरूपयोग्यत्वमेव तद्वाच्य तथा च द्र- व्यं सत्त्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वोपाध्यायव्याप्तिः तत्समानाधि- करणस्यापि सत्त्वस्य द्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्त्वाभिन्नतयोक्तव्या- प्तिविरहात् एव साध्यविशिष्टसाधनार्थकस्य तत्रेत्यस्य वैयर्थ्यम-

व्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदेऽपि गुणकर्म्मान्यत्वे नाव्याप्तिः, नापि द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ। इत्थञ्च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वद्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तं न तु विवक्षितमेव तत्। वैयर्थ्यात् इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च। यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः। अनवच्छे-

---

द्यत्वेत आह साध्याभावविशिष्टेत्यादि। अत्र यद्यपि साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्ति वृत्तिरुपाधितावटकसम्बन्धेनैव ग्राह्या अन्यथा साध्यशून्यमहाकालवृत्तितया क्षितिर्द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तेः तथा च सत्ताया-न्मेयत्वादित्यादौ सत्ताशून्यप्रमेये जात्यादौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातिमत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिः, एवं ज्ञानेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वेऽपि सत्तानतिरेकिणस्तस्य गुणादावपि वृत्ते। तथापि साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वं विवक्षितम्। अत्र च पूर्वदलनिविष्टं साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वमपि तादृशधर्मेणैव ग्राह्यं तेन द्रव्यत्वादिना साध्यविशिष्टसाधनव्यापकस्यापि घटादेर्गुणवत् सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिना नोपाधित्वमिति ध्येयम्। साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य फलमाह न चेति। अन्यथा द्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्त्वत्वसंसृष्टवृत्तित्वेन तत्राव्याप्तिः स्यात् इति भावः। ननूक्तक्रमेणैव सामञ्जस्ये साधनतावच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य वैफल्यमत आह इत्थं चेति। निष्फलत्वमुक्त्वा विरुद्धफलकत्वमप्याह इदमित्यादिना। ननु दधित्वस्य साध्यत्वे साध्यं च नोपाधिरिति प्राचीनप्रवादात्तस्यानुपाधित्वेऽपि न क्षतिरत साध्यान्तरमाह जन्यं वेति। दधित्वादीति। दधित्वाद्यभावविशिष्टदधिमत्परमाणुवृत्तित्वाभावेन तस्यापि लक्ष्यत्वादिति भावः। साधनतावच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य भिन्नार्थत्वसार्थक्याय पक्षान्तरमाह यद्वेति। साधनतावच्छेदकानवच्छेद्येति। सता च असति बाधके सर्ववाक्यानामवधारणपरत्वमिति न्यायेन भिन्नेनेति सावधारणमिति भावः। द्रव्य

दकत्वञ्च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्टसाधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववत्तद्विशिष्टसाधनवत्त्वेनेति यावत् । एतेन धूमवान् मेयत्वात् इत्यादौ मेयानवच्छेद्यसाध्यसम्बन्धाप्रसिद्धिः गुणवत् गुणकर्म्मान्यत्वे सति जातिमत्त्वा-

गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्यव्याप्तिवारणाय प्रथमं प्रकृत पदम् । द्रव्य जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ रूपवत्त्वाद्यव्याप्तिवारणाय द्वितीयं प्रकृतपदम् । ननु साध्यसम्बन्धितायाः साधनतावच्छेदकधर्मानवच्छेद्यत्वं स्वानवच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मकत्वं तत्रानवच्छेदकत्वं यद्यतिरिक्तवृत्तित्वं तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरत आह अनवच्छेदकत्वं चेति । तस्य । साधनतावच्छेदकस्य । वृत्तितयेति । अभेदे तृतीया चयमप्येवं । ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र सद्धेतौ गुणवत्त्वेऽतिव्याप्तिः द्रव्यत्वाभाववद्विशिष्टायामपि सत्तायां विशिष्टसत्तात्वस्य वृत्तेरत आह तद्विशिष्टसाधनस्येति । प्रकृतसाधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थं । षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वं तथा च साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं फलितमतो विशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वानवच्छेदकत्वादेव नोक्तातिप्रसङ्ग इति भाव । स्वमते विशिष्टनिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तस्याभावात्तद्दोषताद्यस्स्वमत आह साध्याभाववत इति । तथा च साध्याभाववन्निष्ठत्वावच्छिन्नाधिकरणताकहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं फलितार्थं । ननु स्वरूपसम्बन्धरूपस्यैव साधनतावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्याभाव कथ न निविष्ट' तावतापि द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधे. संग्रहसम्भवादत आह एतेनेति । निरस्तमित्यन्वय । अप्रसिद्धिरिति । सम्बन्धितामात्रस्यैव यत् किञ्चित्प्रमेयावच्छेद्यत्वात् । तथा च तत्रार्द्रेन्धनप्रभवत्वाद्युपाधावव्याप्तिरिति भावः । न च स्वानवच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठायाः साध्यसम्बन्धिताया

दित्वादौ जातित्वघटकनित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानवच्छेदक-
तया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् । अवच्छेद-
कत्वञ्च सामानाधिकरण्येन । तथा च साध्याविशिष्टस्य साध्यस-
म्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनस्य व्यापक-
त्वमर्थः पर्यवस्यति । उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रे-
त्यादि । तत्र । साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने । विशेषणं सा-

अवच्छेदकत्वं विवक्षितं तथा च वह्नित्वादिप्रमेयस्यैव धूमसम्बन्धि-
तानवच्छेदकत्वप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । इदं जन्यं रूपमह-
त्वोभयवत्त्वः इत्यादौ तादात्म्येन हेतुतायां द्रव्यत्वादावतिव्या-
प्त्यापत्तेः। ननु येन रूपेण यत् साधनतावच्छेदकं तद्रूपविशिष्टानव-
च्छेद्यत्वमेव क्वचिद्वाच्यं अतः प्रमेयत्वविशिष्टानवच्छेद्यत्वं प्रसिद्ध-
मेवेत्यत आह `गुणवदित्यादि।नित्यत्वादेरित्यादिनाऽनेकव्यक्तेः परिग्र-
हः । गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसमवेतत्वस्यैव लाघवेन साध्यसम्बन्धि-
तावच्छेदकत्वादिति भावः । अत्रापि प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसम्ब-
न्धिताया अवच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषो मानाभावात् किं
त्वन्यूनवृत्तित्वं तच्च साधनावृत्तीनामुपाधीनां साक्षात्सम्भवी-
ति पूर्ववदेव ग्राह्यमित्याशयेनाह अवच्छेदकत्वं च सामाना-
धिकरण्येनेति । ननु द्रव्य सत्त्वादित्यादौ घटत्वादेरुपाधितावारणार्थ-
मवश्यमधिकरणान्तर्भावेनैव व्यापकत्वं निवेश्य तच्च सामानाधिक-
रण्यस्य व्याप्यवृत्तितायामप्रसिद्धमत आहतयेति दर्शितेति । नि स्नेहं
स्पर्शादित्यादिस्थलीयेत्यर्थः । साध्याद्यन्याद्यव्यावृत्त्यौपयिक साध्या-
भाववद्वृत्तित्वाभावानुमापकम् । प्रकृतसाधने यत्समानाधिकरणत्व-
हेतुना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोनुमातु शक्यत इति यावत् । तथा
च शीतस्पर्शान्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदेन स्नेहवद्वृत्तित्वाभा-
वविरहान्न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु साध्याभावसामा-
नाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथोपपादितत्वात् त-
था च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरत आह

ध्यशून्याद्व्यावृत्त्यौपयिकम्। यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाध
नवत्त्वं साध्याभाववति न वर्त्तत इति यावत्। साध्याभावविशि-
ष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिक-
करणसामान्यस्य व्यावर्त्तकमिति समुदायार्थनिष्कर्ष इत्याहुः।
केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यं तथा च सामानाधिकरण्य-
मसामस्त्या येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रति-
योगीति यावत्। अवच्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं गु-
रोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव। यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भू-

यत्सामानाधिकरण्येत्यादि। दलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह साध्याभाव-
विशिष्टेत्यादि। व्यावर्त्तकम्। व्यावृत्त्यनुकूलव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टम्।
तथा च साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यभेदव्याप्यत्वे
सति साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वं पर्यवसिता-
र्थं। द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ साध्याभावविशिष्टसाधनवतो रूपाच्छेद-
कस्य रूपान्यत्वादे साध्यविशिष्टसाधनवत्सकलावृत्तित्व-
त्वादेश्च वारणाय सामान्यद्वयम्। यद्यपि साध्यविशिष्टसाधनवत्-
सामान्यवृत्तित्वं तादृशसाधनव्यापकत्वपर्यवसितमन्यस्य पूर्व-
त्वात्, एवं साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वावच्छिन्नभेदव्याप्य-
त्वमपि साध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्तित्वमेव, तद्वदन्यावृत्तित्व-
लक्षणव्याप्तस्तत्रैव विश्रामात् तथा च पूर्वकल्पाद्भेद, तथापि
विशेषणविशेष्यभावभेदान्न पौनरुक्त्यमित्येके। साध्याभावविशिष्ट-
साधनवत्त्वावच्छिन्नभेदनिष्ठस्य व्यापकताकत्वमेवात्र तादृशभेदव्या-
प्यत्वमत पूर्वकल्पाद्भेद इत्यन्ये। सार्वभौममत आह केचित्त्विति।
सामानाधिकरण्यस्य सम्बन्धत्वे वृत्त्यनियामकतयावच्छेदकताप्र-
विष्टव्यापकतावच्छेदकत्वे वा प्रमाणाभावादाह अवच्छेदकीभूते-
ति। नन्वत्रावच्छेदकत्वं यदि स्वरूपसम्बन्धस्तदा आर्द्रेन्धनप्रभववह्नि-
त्वस्यैव तथा लाघवात् न तु तत्सामानाधिकरण्यमित्यव्याप्तिर-
त आह अवच्छेदकत्वं चात्रेति। रूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्ष-

तरूपवत्त्वादिसत्र महान् अनित्यद्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्यानित्य-
द्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधि-
करण्यं साध्यसामानाधिकरण्यान्न्यूनातिरिक्तवृत्ति । तथापि हेतु-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत् सामानाधिकरण्यम-
न्यूनानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितम् । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामाना-
धिकरण्यस्य च तन्निष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति

त्वाभावविशिष्टरूपवति पिशाचादौ महत्त्वस्य वर्त्तमानत्वाद्वक्ष्यमा-
णलक्षणाक्रान्तता न स्यादत उद्भूतपदम् । ननु प्रत्यक्ष उद्भूतरूपा-
दित्यत्रापि महत्त्वं नोपाधिः सामग्रीविरहेणाऽप्रत्यक्षे घटादावुद्भूत-
रूपवति वर्त्तमानतया वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वादतस्तद्संग्रहो न
दोषायेत्यत आह महानित्यादि । अत्रापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे गग-
नादौ साध्याविशिष्टसाधनाव्यापकत्वादनित्यसमवेतत्वस्य वक्ष्य-
माणलक्षणाक्रान्तता न स्यादित्यनित्यपदम् । वक्ष्यमाणेति । साध्य-
विशिष्टसाधनव्यापकत्वे सति साध्याभावविशिष्टसाधनवद्वृत्ति-
स्वरूपेत्यर्थः । न्यूनातिरिक्तेति । प्रथमे प्रत्यक्षत्वसमानाधिकरणे रूप-
त्वादौ महत्त्वस्य महत्त्वसमानाधिकरणे च पिशाचत्वादौ प्रत्य-
क्षत्वस्य सामानाधिकरण्यविरहात्, द्वितीयेऽपि महत्त्वसमानाधिक-
रणे शब्दादावनित्यसमवेतत्वस्याऽनित्यसमवेतत्वसामानाधिकरणे च
रूपत्वादौ महत्त्वस्य सामानाधिकरण्याभावादिति भावः । हेतुनिष्ठे-
ति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठेत्यर्थः । तेन महाननित्यद्रव्य-
त्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठमहत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गगनावच्छे-
देन सत्त्वेऽप्यनित्यसमवेतत्वे नाव्याप्तिः । वस्तुतः सार्वभौममते विशि-
ष्टस्यानतिरिक्तत्वात् यथाश्रुतमेव साधु, परमते अपि । तेन द्रव्यं कर्मा-
न्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वनिष्ठगुणान्यत्वसामानाधिकरण्यस्य
कर्मावच्छेदेन सत्त्वेऽपि गुणान्यत्वादौ नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । अत्र
अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं न स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यं द्रव्यं सत्त्वा-
दित्यत्र घटत्वादावतिप्रसङ्गात् किन्त्ववच्छेदकतासम्बन्धेनेत्याश-

गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् । पृथिवीत्वादिसामा-
नाधिकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदनवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभाव-
प्रतियोगित्वात् । साध्यव्यापकानां सद्धेतावुपाधित्ववारणाय सा-
धनतावच्छेदकाभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहुः ।

ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यत

येन तयोर्व्याप्तिमाह सत्त्वनिष्ठेत्यादिना । अतिरिक्तवृत्तीति । त-
था च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र कर्मान्यत्वादेर्वारणार्थमनतिरिक्तपद-
मिति भावः । पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमित्यस्य सत्तानिष्ठेत्यादिः ।
न्यूनवृत्तीति । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्येत्यनुषज्यते ।
तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रैव पृथिवीत्वादेर्वारणार्थमन्यूनवृत्तिपद-
मिति भावः । तदवच्छेदकेति । सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधि-
करण्यावच्छेदकेत्यर्थः । सद्धेतौ वह्निमान् धूमादित्यादौ । द्रव्यत्वादे-
रपि साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिभिन्नत्वात् यथाश्रुतेन वार-
णायोगादाह तदनवच्छेद्येति । प्रकृतसाधनतावच्छेदकानव-
च्छेद्येत्यर्थः । अत्रापि साधनतावच्छेदकस्य साध्यानधिकरणावृत्ति-
त्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वे तात्पर्य्यं, तेन धूमवान् प्रमेयत्वादित्या-
दौ प्रमेयानवच्छेद्यत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । अत्र सामानाधिकर-
ण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वादवच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वत्त्वाप्रसिद्ध्या लक्ष-
णासम्भव इत्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः ।
साध्येति । साध्यस्य सम्बन्धो यत्रेति व्युत्पत्त्या साध्यविशिष्टसाधना-
श्रय अवच्छिद्यते । व्यवच्छिद्यते साध्याभावविशिष्टसाधनाश्रयाद्व्याव-
र्त्यत इत्यर्थः । यथाश्रुते साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वरूपस्य प्रागुक्तसा-
ध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्योद्भूतरूपादावपि सत्त्वेनाग्रिमग्रन्थास-
ङ्गतिप्रसङ्गात् । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितसार्व-
भौमलक्षणानुसारेणेयमाशङ्केत्यप्याहुः । वस्तुतो गुरूणां मते वायोरपि
प्रत्यक्षत्वादुद्भूतरूपस्य तत्रैव साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वा-
त्तन्मतानुसारेणैवेयमनवच्छेदकत्वशङ्केति युक्तमुत्पश्यामः । तथा-
त्वासम्भवादिति । प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टमूर्त्तत्ववत्परमाणुवृत्तित्वे-

अत एव च साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवम् । व्यभिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति । तदेव च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः ।

इति न नियमः अयं मसक्तो मूर्त्तत्वादिसाद्यावुद्भूतरूपवत्त्वादेः तदसम्भवादिसत आह अत एव च तत्रेति । यत एवोद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः अत एव तत्र तादृशानियमवादिमते इदं लक्षणमिति । साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमिह पर्य्यवसितम्, तेनोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः । अथ मसक्तो द्रव्यत्वादिसाद्यौ घटत्वादावतिव्याप्तिः । साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रातनयत्वादिसाद्यौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साधनावच्छिन्नेत्यादि । साध्याभावसम्बन्धिनि विरु-

---

न साध्याभावविशिष्टसाधनवद्व्यावर्त्तकत्वासम्भवादित्यर्थः । तत्र । उपाधौ । तादृशेति । साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदकीभूयोपपादक एवोपाधिरिति मत इत्यर्थः । इदं लक्षणमिति । अन्यथा तस्य लक्ष्यत्वे तल्लक्षणस्याव्याप्त्यापत्तेरिति भावः । उद्भूतरूपस्यापि यथाश्रुतलक्षणसत्त्वेन धारणायोगात् द्रव्यं सत्त्वाद्यौ रूपान्यत्वादावतिप्रसङ्गाच्चाह साधनाव्यापकत्वमिति । द्वित्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यादाह । तादृशेति । साध्याभावविशिष्टसाधनेत्यर्थः । अत्रापि सा-

अत एव व्यभिचारे चात्रत्रयमुपाधिरिति सङ्गच्छते । अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभिचारित्वेन न तदनुमानमप्रयोजकत्वात् ।

द्रस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदभेदं विनानुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादनमुपाधिफलं तदसमर्थानाञ्चोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वादीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह व्यभिचारिणीति । व्यभिचारः सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् ।

अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधिफलं तच्चोद्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह अत एवेति । यत एव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः, सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् ।

ध्याभावविशिष्टसाधनयद्वृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकधर्मवत्त्वे तात्पर्यं तेन जातिमान् मेयत्वादित्यत्र सत्तायां द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र च विशिष्टसत्तायां प्रागुक्तरीत्या नाव्याप्तिः । केचित्तु न चैवं गौरवमश्वत्वात् इत्यादौ साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धित्वाप्रसिध्या साध्यत्वाद्युपाध्यव्याप्तिरत उक्तं मूलेऽत्र एवेति । विरुद्धस्थले साध्यत्वादेरलक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तेषां लक्षणमपि तत्राव्यापकं स्यादिति भाव इत्याहुः । ननूद्भूतरूपवत्त्वादेरप्युपाधिफलोपधायकत्वेनोपाधित्वाल्लक्षणमपि तेषां दुष्टमेव भविष्यतीत्यतस्तेषामुपाधिफलोपधायकत्वमेव निरस्यन्नाह साध्याभावसम्बन्धिनीत्यादिना । तदसमर्थानाम् । अवच्छेदकीभूय साध्यसम्बन्धोपपादनासमर्थानाम् । ननु व्यभिचारिण्यवश्यं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्तीत्यसङ्गतं विरुद्धस्थले तदभावादतो व्याचष्टे व्यभिचार इति ।

अत एवेतीति । तथा च सपक्षविपक्षवृत्तित्वलक्षणव्यभि-

अत एव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूप-लक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमते चकास्तीति स्फटिके जवाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते। लक्षणन्तु साध्यसाधन-सम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्। विषम-व्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्। दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया। न च व्यभि-चारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वम्। अप्रयोजकसाध्यव्याप-कव्यभिचारिणोप्युपाधित्वापत्तेरिति॥

यत एव स्वसमीपवर्त्तिनि स्वसमानाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणव्याप्तिसंक्राम-कतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्यैरनुमन्यत इत्याह अत-एवेति। साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूपस्याव-

---

च्चारस्यैकत्र विरोधात्तदुपपादनार्थमेव व्यभिचारे चाथद्वयमुपाधि-रिति ग्रन्थेनोपाध्युपन्यास इति भावः। स्वाभाविकम्। शुद्धम्। तेन धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनजन्यत्वविशिष्टस्य वह्नित्वस्यावच्छेद-कत्वेपि न क्षतिः।

उपाधिपदान्तर्गतस्योपशब्दस्यार्थमाह स्वसमीपेति। जात्युपा-धेः सामीप्यासम्भवादाह स्वसमानाधिकरण इति। नन्वेवमाचार्यम तेपि साधनासमानाधिकरणस्योपाधित्वं न स्यादतः फलितार्थमाह व्यभिचारिणीति। विपक्षगामिनीत्यर्थः। संक्रामकतया। भ्रमानु-कूलतया। क्वचित्प्रसिद्धस्यैवान्यत्रारोपादिति भावः। यद्यपि स्वनिष्ठव्याप्त्यन्तरसंक्रामकतयाप्याचार्यमते साध्यसमव्याप्तस्यो-पाधित्वसम्भवादत्त पर्यन्तत्रैतस्य नोपोद्बलकत्वम्। न च

वश्यं वाच्यतयोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन निराकुर्ते लक्षणन्त्विति । लक्षणं दूषणौपयिकं रूपम् । साध्येति । अत्र साध्यव्यापकमात्रं विवक्षितं तावतैव साधनवृत्तितद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात्, साधनवति व्यापकनिवृत्त्या साध्यसाधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्यनिवृत्तिः सिद्धतीति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः । रूढ्या न्यूनवृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिकवृत्तौ तन्निरस्यति विषमेति । प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिकम् । व्यभिचारोन्नायकत्वमेवैतेनवकारेण

व्याप्त्यन्तरस्य विशेषतस्तत्साधनतावच्छेदकघटितत्वात्तत्संक्रामकतयोपाधित्वे सद्धेतावप्युपाधिलाभः स्यादतः स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य सद्धेतुतावच्छेदके प्रमासम्भवात्तादृशव्याप्तिसंक्रामकत्वमेवोपाधित्वमिति वाच्यम् । उपाधिपदान्तर्गतोपशब्दलभ्यव्यभिचारिणीत्यत एव सद्धेतोर्वारणसम्भवात् । तथापि व्याप्त्यन्तरस्य साधनतावच्छेदकमेदेन नानात्वात्साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य च केवलान्वयिन्यभावात् सर्वानुगतं लघु च साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वमेव व्याप्तिरतत्संक्रामकतयैवोपाधित्वं युक्तमिति भावः । दूषणौपयिकरूपस्य वाच्यतयेति । उपाधिपदवाच्यतयेत्यर्थः । साध्याधिकदेशावृत्तावुपाधिव्यवहारस्याचार्य्यमते विरहादुक्तलक्षणस्य व्यवहारौपयिकत्वासम्भवात् पूरयति दूषणौपयिकमिति । यथाश्रुतस्य गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ सास्नावत्त्वाद्यव्याप्तेराह अत्रेति । साध्यव्यापकतामात्रस्य दूषणौपयिकत्वं दर्शयति तावतैवेति । तद्व्यतिरेकेण । उपाधिव्यतिरेकेण । सम्भवादिति । तथैव व्यभिचारधीसम्पत्तेरिति भावः । नन्वेवं स्वायत्ते शब्दे किमित्यन्यथाभिलाप इत्यत आह साधनवतीति । तथाविधेति । साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकेत्युक्तिरित्यर्थः । तं उपाधिव्यवहारम् । साध्यव्यापकतारूपरूढ्यर्थसत्त्वादाह । यौगिकमिति । योगानादरमिति रूढ्यर्थं-

योगार्थानादरं सूचयति । उपाधित्वम् । उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । उपाधिता । उपाधिपदवाच्यता । योगादरे तु लाघवात्साध्यापकतामात्रे रूढिरिति भावः ॥ इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

मात्रानादरे योगार्थविरहाद्वैयाप्रयोजकत्वाद्वायातिप्रसङ्गविरहाद्ग्रिमग्रन्थविरोधापत्तेरिति भाव । उपाधित्वमित्यस्य यदि साध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वमर्थस्तदान्वयायोगादाह उपाधिपदप्रवृत्तीति । एवमग्रेऽपि । ननु व्यभिचारोन्नायकस्याप्रयोजकत्वाद्. साध्यव्यापकत्वरूपयोगार्थविरहान्नोपाधिपदवाच्यत्वमत आह योगादरे त्विति । लाघवादिति । व्यभिचारोन्नयनानुकूलव्याप्तिपक्षधर्मतारूपस्य तदुन्नायकत्वस्य गुरुत्वादिति भाव । साध्यव्यापकतामात्र इति । साधनाव्यापकत्वस्य व्यभिचारिहेतौ स्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वरूपयोगार्थबलादेव प्राप्तेरिति भाव ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतामनुमानचिन्तामणिदीधितिटीकायामतएवचतुष्टयी समाप्ता ॥

इति व्याप्तिवाद. समाप्त. ॥

अनुमितिग्रन्थस्य शोधनम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	दुष्टम्	अदुष्टम्
१	१३	पमात्मने	[ओं नम इति ।] परमात्मने
,,	२१	कारणतावछेद्	कारणतावच्छेद
२	१२	दित्याहुः । [केचित्तु	दित्याहु.।[वस्तुत आकाशानतिरिक्तत्वं मन्यमानानां मते आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वमेव भूतत्वम् तथा च आकाशस्यात्मानतिरेकाद्भूतत्वं पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तीति नोक्तदोष इति ध्येयम् । के चित्तु
,,	२०	दुःखानवछिन्न	दु.खानवच्छिन्न
,,	२१	पष्ठयर्थस्क	पष्ठयर्थस्तु
,,	२२	चरेच्छावद्भिवाय]॥ निपु	चरेच्छावद्भिवाय॥ इदानीं ग्रन्थस्य निगूढार्थकत्वं दर्शयति परज्ञुप्तेति ॥ इदानीमात्मनो निगूढत्वं व्यञ्जनया प्रतिपादयति न्यायमिति ॥ इदानीं विनयपुर.सरं ग्रन्थस्य निर्दोषत्वं व्यञ्जनया प्रतिपादयति मान्यानिति ॥] निपु
३	५	गतुमने	गतुमाने
,,	६	प्रत्यक्षवित्यादिना	प्रत्यक्षवित्यादि
,,	२३	भाव प्रतिपाद्य	भाव. [प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थ]प्रतिपाद्य
४	३	जीवको	जीवक्तो
,,	१२	फलस्येति । अनु	फलस्येति ।, [ननु विषयतानवच्छिन्नोपजीवकत्वं तथा वाच्यम् तथा सति स्थलेऽनुमितिर्विषयि-

पृष्ठे	पङ्क्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
			घयैवोपजीविकेत्यत आह भादी-ति ।]अनु
,,	२२	घटितमपीति भाव.	घटितमपीति [तथा च शाब्दादि-परामर्शस्थलेपि पदादिसाक्षात्का-रोपजीवकत्वमेव परम्परयेति] भाव ।
५	२२	जाग्ये	जन्य
६	२८	सूचितम् ।	सूचितम् ॥
७	३	ध्यानव्यप्त्या ।	ध्यानव्याप्त्या ।
,,	१४	ज्ञानप्रयोज्यतायाम्	ज्ञान[जन्यजिज्ञासा]प्रयोज्यता-याम्
,,	२४	अनुमादि	अनुमानादि
	३१	'स' निरूपिते खण्डचक्षुषि र	'निरूपिते खण्डचक्षुषि रस'
८	२२	निरूण	निरूपणे
,,	२३	निरूण	निरूप्य
९	१	कार्यं कारण चेति	करणं कार्यं चेति
,,	१०	तापन्नमि	तापन्नत्वामि
१०	९	किमस्य	त्किमस्य
,,	१४	तुल्यत्वे पीतितया	तुल्यत्वेपीति । [यथा प्रत्यक्षोप-जीवकत्वमनुमाने तथानुमानोप-जीवकत्वस्य प्रत्यक्षे सत्त्वेपीत्यर्थ.] तया
११	४-५	बोधकमन्तत सा-मान्यतोदृष्टजी-धनक	बोधकं सामान्यतोदृष्टमन्ततोऽ-दृष्टजनक
,,	११	त्पत्तौ तन्निष्ठ	त्पत्तौ [तन्निरूपणेन] तन्निष्ठ
१३	९	प्रमाण्या	प्रामाण्या
,,	२३	तत्रत्यतच्छ	तत्रेत्यत्र तच्छ
१५	२	व्यादिभिरिति।तत्क	व्यादिभिरिति [आदिना विभाग-

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
			परिग्रहः । अत्र तृतीयार्थः प्रकारता । सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् । निरूपणीये कर्तव्यनिरूपण इति बोध्यम् ॥]
,,	२९	नुमिति	नुमिति
१५	२१	समेयत	समवेत
,,	१२	व्युत्पत्ति	व्युत्पत्ति
१७	२९	तथा वह्न्यादि	तथा च वह्न्यादि
१८	३	उक्त ज्ञानपद	उक्त ज्ञानपदे
,,	१५	नव्यास्तक्त	नव्यास्तु
,,	२७	पर्वतसंबन्धयात्	पर्वतसंबन्धयात् धूमो
१९	११	नक्षरया(नोका)नुमित्य	न कुत्राप्यनुमिताव
,,	१२	विशिष्टज्ञानस्य	विशिष्टज्ञानस्यस्य
,,	१३	विशिष्टज्ञानस्य	विशिष्टवत्त्वज्ञानस्य
२०	२	समानाधि	सामानाधि
,,	७	दित्याहुः ॥ ननु	दित्याहुः । [अन्ये तु गौरवेणेति : दीधितिकृन्मतपरामर्शोत्तरमुपाध्यायमतपरामर्शकल्पनागौरवेणेत्यर्थः न तु निरुक्तसामानाधिकरण्येन नन्वेवं तुल्योऽनुयोग इत्याह सम्बन्धसंबन्धेत्यादि उपाध्यायमतपरामर्शाभावेऽपि विशिष्टज्ञानप्राच्यैरुपपादितत्वादित्याहुः ॥] ननु
२१	३	बुद्धेर्य	शाब्दबुद्धेर्य
,,	४	प्रमाण्य	प्रमाण
,,	१२	सम्बघा	सम्बन्धा
,,	१३	वछिन्न	वच्छिन्न
,,	१८	व्ययसह	व्यवधायसह
२२	१	लिङ्क	लिङ्ग

पृष्ठे	पङ्क्तौ	दुष्टम्	अदुष्टम्
,,	३	साध्याव	साध्यवत्पक्षाव
,,	२५	लिङ्गेति । साध	लिङ्गेति । [लिङ्गोपहिते लिङ्गवि- शिष्टपक्षे लैङ्गिकस्य साध्यस्य भा- ननिरासेन । तथा चाचार्यानुमि- तिनिरासेनेत्यर्थः ।] साध
२३	१	ईश्वरज्ञानतादृश	ईश्वरतादृश
,,	५	नीतकात्वतम (?)	नीतकाञ्चनमय
,,	७	मात्रस्याभ्रम	मात्रस्य भ्रम
२४	१	विशिष्टपक्ष	विशिष्टे पक्ष
,,	३	विशिष्टक्ष	विशिष्टत्वपक्ष
,,	११	धानदुक्त	धानादुक्त
२५	१५	त्यर्थः । तेनै	त्यर्थः । [तथा च बहिर्भूतान्तस्य बहुव्रीह्यादिवारणार्थं पदार्थभेदद्व- न्द्वयादिनोऽप्यावश्यकतया तेनैव ममापि कर्मधारयवारणमिति भा- वः] तेनै
,,	२७	भावः । उक्तत्वा- दिति ।	भावः [तदुभयं व्याप्तिविशिष्टत्व- पक्षधर्मत्वोभयम् । अवगाहित्वं संसर्गमर्यादया । तथा चैकधर्मि- निष्ठविषयितानिरूपिततदुभयसं- सर्गताख्यविषयिताशालिज्ञानज- न्यत्वलाभः ।] उक्तत्वादिति ।
२६	९	भावः ॥ ननु	भावः। [के चित्तु मीमांसकेति मी- मांसकेन वह्निव्याप्यवान्पर्वत इति परामर्शोऽनुमितिरित्युच्यते त- थैव तादृशलक्षणवादिना त्वया- प्यवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा तज्ज- न्यानुमित्यव्याप्तिरतस्तन्मतप्रवेश इत्याहुः । तन्न । जातिगर्भतयैवा- व्याप्तिवारणे तन्मतानवलम्बनेपि

पृष्ठे	पङ्क्तौ	दुष्टम्	अदुष्टम्
			ह्त्यभावादिति ध्येयम् ॥] ननु
२७	१	शिष्टं यत्पक्ष	शिष्ट व्याप्तिप्रकारक यत्पक्ष
,,	५	निवेशनीयत्वे	विशेषणीयत्वे
२८	७	वच्छेदेनैवान्वयस्य	वच्छेदेन विधेयतावच्छेदकावच्छि-न्नान्वयस्य
२९	पृष्ठे	"केचित्तु"(१४ पङ्क्तौ) इत्यादि "वदन्ति"(१७ पङ्क्तौ) इत्यन्तो ग्रन्थो "भाव." (१९ पङ्क्तौ) इत्यस्यानन्तरं पठनीयः ।	
३०	२०	व्याप्ते	व्याप्त्यो.
३१	१२	दिति भाव ।	दिति भाव । [विशेषपदर्शनस्य विशेषदर्शनत्वेन हेतुतामत इत्यपि कश्चित् ।]
,,	२७	प्रसिद्धसाध्यक	अप्रसिद्धसाध्यक
,,	२९	संशयो	[भ्रम]संशयो
३२	४	तद्वत्ताप्रत्यक्ष	तद्वत्ता[निश्चयात्मक]प्रत्यक्ष
,,	६	पोत्तर पर्वत	योत्तर [पक्षानुमितिदर्शनात्] प-र्वत
,,	२०	समवाय न च	समवाय [न चाव्यवहितोत्तर-त्वसंबन्धेन तद्धर्मिकतत्संशयादि-विशिष्टतादृशप्रत्यक्षत्वमेव कार्य-तावच्छेदकम् सम्बन्धाननुगम-स्यापि दोषावहत्वात्] नच
३४	१	तिद्देश	तिद्देश
,,	९	सहाय्य	सहायस्य
,,	१७	व्याप्यम् । तथाच	व्याप्यम् । [आदिपदेन पक्षपरिग्र-हः । लक्षणपद स्वरूपपरम्] तथाच
३५	१	शान्द	शाब्द
,,	१५	विष्यत इति । पदज	विष्यत इति । [तद्घटपदप्रत्येकप-दजन्यपदार्थस्मृतेर्महावाक्यार्थबो-

पृष्ठे	पङ्क्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
			घपर्यन्तमसत्त्वेपि] पदज
३५	१९	तदादेश्चेति। व्युत्पा	तदादेश्चेति। उपस्थापकत्वमिति। व्युत्पा
३७	१८	प्रामाण्यानिश्च	प्रामाण्यनिश्च
,,	२२	[विशेष	[प्रत्युत विशेष
३८	११	भावः। ननु	भावः [ननु कृत्यादेरुत्पत्त्यनन्तरं विशिष्टविषयकस्मृत्यैव क्षणविलम्बेन तदुपहितकृत्यादेः साक्षात्कारो जायत इति यदि ब्रूयात्तत्रा स्फुटव्यभिचारस्थलमाह विशेषणेति। विशेषणांशे विशेषणान्तराविषयकादित्यर्थः। विशिष्टस्मरणादित्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणादित्यर्थः। यद्वा] ननु
३९	६	[यतो]	[यत्र].
,,	११	सम्भति।	सम्भवति।
४०	७	त्कार्यताय	त्कार्यताव
४१	६	व्यपस्थाप	व्यवस्थाप
,,	११	विषयसंति	विषये संनि
४२	११	तरत्यादीत्यर्थः	तरत्यादिरित्यर्थः
,,	२०	भावः। [अथेति।]	भावः॥ [अथेति।]
,,	२३	व्याप्यवत्त्वनिश्च	व्याप्यवत्त्वादिनिश्च
४३	८	सङ्गात् अनुमिति	सङ्गात् [तथाच] अनुमिति
,,	१७	विरोधापत्तेःतत्र हे	विरोधापत्तेः। [नन्वत्र विषयतासम्बन्धेन कार्यकारणभावो वाच्यः तथा च विषयतया वाष्पादावेव कारणस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इति स्मृतावपि तादृशधूमाद्यनन्तर्भावेण कारणत्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न। पुरुषा-

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
			न्तरीयज्ञानमादायातिप्रसङ्गवारणाय तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन स्मृतौ तथाविधनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नजनकत्वाभावात् न च तत्पुरुषीयज्ञानविषयतासम्बन्धेन तथा वाच्यम् तथा च स्मृतौ तादृशजन्यत्वमादाय प्रत्यूह इति वाच्यम् तथा निश्चयविषयतासम्बन्धस्यैव निवेशे स्मृतिकारणतायां ज्ञानत्वमात्रनिवेशादेव सामञ्जस्ये तथाविधनिश्चयत्वप्रवेशादेव स्मृतावतिव्याप्तिविरहादित्यस्मद्गुरुचरणाः। [तत्र हे
४१	२३	चाक्षुषत्वव्या	चाक्षुषत्वादिव्या
„	२९	भावः। [सांकर्यघट	भावः। [आंशिकत्वोपगमादव्याप्यवृत्तित्वोपगमात्। तथा च न हि जातिरव्याप्यवृत्तिरिति भावः। सांकर्यघट
४२	९	भावः। नव्यास्तु	भावः। [किं चिन्तु संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतयोपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्त्या स्मृतेरसम्भवोऽतः स्मृतिजनकतायामुपेक्षान्यत्वाप्रवेशादतिव्याप्तिरित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। फलव्यापारौ प्रत्येकरूपेण कारणत्वमिति व्याप्तेर्भङ्गेरेव स्वीकरणात्। अन्यथा स्मार्तं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् न तु निश्चयत्वेन। तदुक्तो विशिष्टस्मरणेऽव्याप्तिरिति ध्येयम्।] नव्यास्तु

पृष्ठे	पङ्क्तौ	दुष्टम्	अदुष्टम्
,,	२२	भङ्गादिति प्राहु ।	भङ्गादिति[न च सामान्याकारज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुतास्तु सस्कारस्य तु सस्कारत्वेन व्यापारतास्त्विति वाच्यम तथा सति तत्रत्याशिकोपेक्षात्मकज्ञानादुपेक्षिताशेपि स्मृत्यापत्तेस्तज्जन्यत्वेनैव प्रत्यासत्तित्वादिति] प्राहु ।
४६	९	व्याप्यभाव	व्याप्याभाव
,,	२७	धानिवर	घानविर
४७	१७	'वस्तुतस्तु' इत्यादि 'पास्तम' (२० पङ्क्तौ) इत्यन्तो ग्रन्थो २४ पङ्क्तिस्थ 'चेति भाव ।' इतिग्रन्थानन्तर पठनीय ॥	
४८	२८	हेतुत्वम वस्तुतो	हेतुत्वम । वस्तुतो
,,	२९	रुपयितत्प्रकारकसस्कारनाशसामान्य प्रत्येव तत्पु	रुपीयसस्कारनाश[सामान्य]प्रत्येव [तत्पु-
४९	७	[तत] सस्का	[तत्प्रकारक]सस्का
,,	२४	ज्ञानसुखादीनामिव	ज्ञानसुखादिक न कालिकसम्बन्धेन घटध्वसप्रतियोग्यधिकरणे उत्पत्तिक्षणे अधिकरणताया अभावात् । इत्थ चोक्तकारणाभावान्न तेषा क्षणिकत्वम। तेषामिव
,,	२८	प्रसङ्ग इति मदेकपरिशीलित पन्था । यत्तु	प्रसङ्ग [अन्यथा घटध्वसप्रतियोगिन विषयतासम्बन्धेन अधिकरण यन्नित्यज्ञानादिक तत्तादात्म्यसम्बन्धेन घटध्वसवत्त्वात् नित्यज्ञानाद् क्षणिकत्व स्यादिति भाव] इति मदेकपरिशीलित पन्था ।[किंचित्तु नच समानाकारत्वम नाश्यनाशकभावे स्मृतिज-

पृष्ठे	पङ्क्तौ	शुद्धम्	अशुद्धम्
			न्यप्रथमसंस्कारव्यक्तीनां स्मृति- समानकालोत्पन्नसंस्काराणां च क्षणिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् द्वि- तीयक्षणोत्पन्नसंस्कारादेव उत्तर- स्मृतिसम्भवात् अनायत्या तत्रत्य- स्मृतिव्यक्तीनां विशेषतो नाशक- त्वं वाच्यम् । तथा च सामान्य- सामग्रीसत्त्वेपि विशेषसामग्री- विरहादेव , न तत्संस्कारनाशः । सकृदनुभूतस्थले चानुपपत्तिवि- रहान्न विशेषसामग्रयन्तरकल्पन- मित्याहुः ।] यत्तु
५०	२६	भावनन्त्य	भावानन्त्य
५१	१५	दृढत्वं	दृढतरत्वं
,,	२६	चेत्यर्थः । [अन्य	चेत्यर्थः । [इदं निश्चिताव्यभिचा- रकत्वमित्यन्ये । अन्य
५२	१०	तं चेति ।	तं चेति । [तात्पर्यटीकायां प्रमाण- प्रमेयेत्यादितात्पर्यटीकायां मिश्रै- र्वाचस्पतिमिश्रैः स्मृतीमामिति।]'
५३	९	किं चेति । तत्र	किं चेति । [व्याप्यविशेष्यकादि- ति । वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इ- त्यस्मादित्यर्थ । पक्षविशेष्यकादि- ति।वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्य- स्मादित्यर्थ.। तदुभयेति। व्याप्य- पक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहीति] तत्र
,,	१३	रेति । तथा	रेति । [पञ्चम्यर्थश्च तत्र , विशि- ष्टैव कार्यकारणभाव इत्यभिमेयै- वकारेणान्वयी ।] तथा
,,	२२	समान	[समान
,,	२७	त्यर्थः ॥ नाना	त्यर्थः ॥ [एवंचेति । व्याप्यपक्षो- भयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन

पृष्ठे	पङ्क्तौ	दुष्टम्	अदुष्टम्
			लक्षणघटकत्वे।] नाना
५१	१	निवि	निर्वि
,,	३	पूर्वं विपयस्मतेश्च	पूर्वं विपयस्मृतेश्च
,,	२०	एव इत्यत	एव [तत्र विशेषणबुद्धेः कारणत्वाभावात्] इत्यत
५७	२०	कश्चित्। यत्किञ्चि	कश्चित्। [व्याप्यत्वं न्यूनवृत्तित्वमित्यपि कश्चित्] यत्किञ्चि
५९	१२	कार्यतावच्छेद कोट्य	कार्यतावच्छेदककोट्य
६२	३०	दयस्यपरा	दयस्यधूमपरा
६३	२१	क्षत्यभावादेवं च	क्षत्यभावात् [प्रागभावस्यानुपगमे तदपहाय स्ववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकध्वंसघटनं निवेश्यम्] एवं च
,,	२७	जातिरूपल	जातिरुपल
,,	२९	जोत	जाते
६४	२८	पूर्वाक्लक्षणमवे	पूर्वोक्तलक्षणमेव
६५	१	प्रत्यक्षानुपादने	प्रत्यक्षानुत्पादेन
,,	२९	सुवचत्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। तद्व्यक्तीत्यादि।	सुवचत्वात् [एवं क्वचित्संयोगेन क्वचित्समवायादिना साध्यस्यानुमितौ मानार्थमपि साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्मिकसाध्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति साध्यव्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वेन हेतुत्वात्] इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। [लिङ्गोपधाने पर्वतो वह्निव्याप्यवान्निर्वह्नित्यादित्यादौ सर्वानुभवसिद्धस्यानुमित्युत्पादस्यापलापापत्तेः। विरोधिनोरेकनिश्चयाविषयत्वेनात्र निर्वह्नित्वपर्वतो वह्निव्याप्यवानिश्चयस्यानु(?)मितंदत्पत्त्यसम्भवात्। अत

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
			एव साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधित्वमते साधनत्वहेतुकसाध्यत्वानुमानं गुरुणापि दुर्घटमिति विधिवादे मिश्रा अप्याहुः] । तद्वयक्तीत्यादि ।
६६	२८	वेतेत्यर्थः तथा	वेतेत्यर्थः [तदाश्रयसमवेतं स्मृतित्वमनुभवत्वं च] तथा
६७	२९	प्याहुः । अत्र	प्याहुः [इदं तु न सम्यक् एवं सति वह्निव्याप्यवत्पर्वतवान् देश इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । तादृशबोधवृत्तिवह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिष्ठवत्त्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकजन्यताया व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमप्रकारत्वेनावच्छिन्नत्वात् । न चैवं मन्मतेऽप्येव दोषः । मया तु व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नान्तदलेन विवक्षितत्वात् तथा चापत्तिवृत्तितादृशजातिमादाय प्रत्यक्षमात्रेतिव्याप्तेः] । अत्र
६९	१७	विरयतया	विषयितया
"	२०	तावच्छेदकत्वस्य	तावच्छेदकस्य
"	२१	साध्यत्वानुमि	साध्यत्वाद्यनुमि
७०	३	मनुमानेऽपि साधिकस्य भागासिद्ध	मनुमानेऽपि अधिकस्य भागासिद्धि
७१	१८	साधर्म्येण	साधर्म्यत्वेन